Matilda Caragiu Marioţeanu

COMPENDIU DE DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

Editura ştiinţifică şi enciclopedică

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

COMPENDIU
DE
DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Matilda Caragiu Marioțeanu

COMPENDIU DE DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

(nord- și sud-dunăreană)

Editura științifică și enciclopedică
București — 1975

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Părinţilor mei,
AΘINA şi NICO CARAGIU,
aromâni din Pind

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

SUMAR

Cuvînt introductiv 9
Abrevieri 12
Bibliografie 13

Partea întîi: NOȚIUNI DE DIALECTOLOGIE GENERALĂ 17

Capitolul I: CE ESTE DIALECTOLOGIA? 18
1. *Obiectul dialectologiei* 18
1.1. Dialectologie descriptivă și dialectologie teoretică
1.2. Dialectologie diacronică și dialectologie sincronică
1.3. Dialectologie tradițională, structurală, transformațională, sociologică etc.
2. *Constituirea dialectologiei și principalele ei etape de dezvoltare* 20
2.1. Cercetarea dialectală înainte de 1870. 2.2. Momentul Ascoli. 2.3. Contribuția foneticii experimentale (Rousselot). 2.4. Geografia lingvistică (Gilliéron). 2.5. Lingvistica spațială (Bartoli). 2.6. Dialectologia contemporană.
3. *Importanța studierii variantelor geografice ale limbii* 23
3.1. Pentru istoria limbii. 3.2. Pentru istoria poporului. 3.3. Pentru determinarea caracteristicilor unei opere literare. 3.4. Pentru teoria și metodologia lingvistică generală.

Capitolul II: VARIETATEA LINGVISTICĂ 27
1. *Varietatea lingvistică* 27
1.1. Limbă comună, limbă standard, koine, limbă națională
1.2. Limbă literară ~ limbă vorbită. 1.3. Limbă scrisă ~ limbă orală.
2. *Variantele geografice ale limbii* 28
2.1. Limbă, dialect (subdialect), grai (subgrai). 2.2. Problema granițelor dialectale.
3. *Variantele sociale ale limbii* 36
3.1. Sociolectul. 3.2. Jargonul. 3.3. Argoul.
4. *Vorbirea individuală (idiolectul)* 37

Capitolul III: METODE ȘI REZULTATE ÎN DIALECTOLOGIE 39
1. *Transcrierea fonetică* 39
1.1. Raportul dintre sistemul de transcriere fonetică și scrierea oficială a unei limbi date. 1.2. Sisteme alfabetice și nealfabetice. 1.3. Calitățile unui bun sistem de transcriere. 1.4. Sistemul de transcriere al Asociației fonetice internaționale. 1.5. Sisteme de transcriere românești. 1.5.1. Trăsături comune. 1.5.2. Deosebiri. 1.5.2.1. Sistemul Weigand. 1.5.2.2. Sistemul Densusianu. 1.5.2.3. Sistemul Rosetti. 1.5.2.4. Sistemul *ALR* (și *NALR*).
2. *Metode de studiere a dialectelor și graiurilor* 48
2.1. Metode de culegere a materialului dialectal. 2.1.1. Metoda observației directe. 2.1.2. Metoda conversației dirijate. 2.1.3. Ancheta organizată. 2.1.3.1. Ancheta prin corespondență. 2.1.3.2. Ancheta la fața locului. 2.2. Modalități de prezentare și interpretare a faptelor dialectale. 2.2.1. Glosar. 2.2.2. Monografie. 2.2.3. Texte dialectale. 2.2.4. Studii speciale. 2.2.5. Atlase.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3. *Geografia lingvistică* 61
3. Definiţie. 3.1. Denumiri. 3.2. Probleme de metodă. 3.2.1. Hărţile lingvistice (tipuri de~). 3.2.2. Atlasele lingvistice (tipuri de ~). 3.3. Probleme teoretice: contribuţia geografiei lingvistice la îmbogăţirea teoriei limbii. 3.3.1. Principiile lui Gilliéron. 3.3.2. Principiile lui Bartoli (lingvistica spaţială). 3.3.3. Extinderea metodei geografice la alte domenii. 3.4. Atlasele lingvistice româneşti.

Partea a doua: DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ 83

Capitolul I: LIMBA ROMÂNĂ. 84
1. *Formarea limbii române* 84
2. *Româna comună* (fonologie şi morfologie) 86
2.1. Definiţie. 2.2. Reconstrucţia românei comune. 2.3. Descrierea românei comune. 2.3.1. Fonologie. 2.3.1.1. Vocale. 2.3.1.2. Consoane. 2.3.2. Morfologie. 2.3.2.1. Substantiv. 2.3.2.2. Articol. 2.3.2.3. Adjectiv. 2.3.2.4. Pronume. 2.3.2.5. Numeral. 2.3.2.6. Verb. 2.3.2.7. Adverb. 2.3.2.8. Prepoziţie. 2.3.2.9. Conjuncţie.

Capitolul II: STRUCTURA DIALECTALĂ A LIMBII ROMÂNE 128
1. *Dialectul dacoromân* 128
1.1. Date cu privire la dacoromâni 128
1.1.1. Numele dacoromânilor. 1.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. 1.1.3. Starea social-politică a dacoromânilor. 1.1.4. Stadiul cultural la dacoromâni.
1.2. Descrierea dialectului dacoromân 131
1.2.1. Fonologie. 1.2.1.1. Vocale. 1.2.1.2. Consoane. 1.2.2. Morfologie. 1.2.2.1. Substantiv. 1.2.2.2. Articol. 1.2.2.3. Adjectiv. 1.2.2.4. Pronume. 1.2.2.5. Numeral. 1.2.2.6. Verb. 1.2.3. Lexic.
1.3. Configuraţia dialectală a dacoromânei 143
1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei 144
1.3.1.1. Criterii politico-administrative (Tiktin). 1.3.1.2. Criterii areale (Weigand). 1.3.1.3. Criterii genetice/tipologice (Philippide, Vasiliu). 1.3.1.4. Din nou criterii areale (Petrovici, Pop, Todoran).
1.3.1.5. Concluzii.
1.3.2. Descrierea varietăţii dialectale dacoromâne 152
1.3.2.1. Trăsături fonetice. 1.3.2.1.1. Vocale. 1.3.2.1.2. Semivocale. 1.3.2.1.3. Consoane. 1.3.2.2. Trăsături morfologice. 1.3.2.3. Trăsături lexicale.

2. *Dialectul istroromân* 189
2.1. Date cu privire la istroromâni 189
2.1.1. Numele istroromânilor. 2.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. 2.1.3. Ocupaţia lor. 2.1.4. Stadiul cultural al istroromânilor.
2.2. Descrierea dialectului istroromân 192
2.2.1. Fonologie. 2.2.1.1. Vocale. 2.2.1.2. Semivocale. 2.2.1.3. Consoane. 2.2.2. Morfologie. 2.2.2.1. Substantiv. 2.2.2.2. Articol. 2.2.2.3. Adjectiv. 2.2.2.4. Pronume. 2.2.2.5. Numeral. 2.2.2.6. Verb. 2.2.2.7. Adverb. 2.2.3. Lexic.
2.3. Configuraţia dialectală a istroromânei 213

3. *Dialectul aromân* 216
3.1. Date cu privire la aromâni 216
3.1.1. Numele aromânilor. 3.1.2. Numărul aromânilor şi răspîndirea lor geografică. 3.1.3. Ocupaţia lor. 3.1.4. Stadiul cultural la aromâni.
3.2. Descrierea dialectului aromân 222
3.2.1. Fonologie. 3.2.1.1. Vocale. 3.2.1.2. Semivocale. 3.2.1.3. Consoane. 3.2.2. Morfologie. Observaţii sintactice. 3.2.2.1. Substantiv. 3.2.2.2. Articol. 3.2.2.3. Adjectiv. 3.2.2.4. Pronume. 3.2.2.5. Numeral. 3.2.2.6. Verb. 3.2.2.7. Adverb. 3.2.2.8. Prepoziţie. 3.2.2.9. Conjuncţie. 3.2.3. Lexic.
3.3. Configuraţia dialectală a aromânei 264

4. *Dialectul meglenoromân* 266
4.1. Date cu privire la meglenoromâni 266
4.1.1. Numele meglenoromânilor. 4.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. 4.1.3. Ocupaţia lor. 4.1.4. Stadiul cultural la meglenoromâni.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2. Descrierea dialectului meglenoromân 268
4.2.1. Fonologie. 4.2.1.1. Vocale. 4.2.1.2. Semivocale. 4.2.1.3. Consoane. 4.2.2. Morfologie. 4.2.2.1. Substantiv. 4.2.2.2. Articol. 4.2.2.3. Adjectiv. 4.2.2.4. Pronume. 4.2.2.5. Numeral. 4.2.2.6. Verb. 4.2.2.7. Adverb. 4.2.2.8. Prepoziţie. 4.2.2.9. Conjuncţie. 4.2.3. Lexic.
Anexă: MODEL DE INTERPRETARE A UNUI TEXT DIALECTAL (TEXT AROMÂN). . 291
1. Textul 291
2. Transpunerea literală în dacoromâna literară 291
3. Relevarea particularităţilor fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale ale textului (în ordinea apariţiei lor în primele două fraze din text). 292
Indice 295
Lista hărţilor 301

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1. Lucrarea de față are la bază cursul de dialectologie română ținut în fața studenților din anul al II-lea și/sau al III-lea de la Facultatea de limba și literatura română (Universitatea București); partea teoretică cuprinsă în INTRODUCERE, ilustrată cu material românesc care figurează în partea a doua a lucrării, a constituit obiectul unui curs special ținut în semestrul al II-lea al anului universitar 1971—1972 la Universitatea din Salzburg—Austria (sub titlul: La géographie linguistique. Théorie. Méthodes. Résultats).

Ea se adresează, de aceea, atît studenților (de la secția de zi și fără frecvență), cît și oricărui cercetător care dorește să se introducă în problemele dialectologiei.

Prin conținut și prin destinație, cartea este, așadar, un compendiu, o introducere, într-o formă concentrată, în problemele dialectologiei în general și ale dialectologiei românești în special, o sinteză a problemelor celor mai importante ale acestei discipline. Evident, orice sinteză are un caracter subiectiv atît din punctul de vedere al selecției temelor abordate, cît și din acela al dimensiunilor acordate fiecăreia în parte; deși în linii mari lucrarea urmează îndeaproape programa universitară, unele capitole pot părea mai adîncite decît altele (așa cum altele sînt numai schițate). Criteriile noastre au fost determinate, desigur, în primul rînd de necesitățile cursului, de cuprinderea acelui minimum de noțiuni menite să ofere o imagine completă și complexă a problemelor teoretice și metodologice ale disciplinei, ca și a varietății dialectale românești; în al doilea rînd însă, alegerea și atenția noastră nu au putut fi separate de interesul și preocupările noastre științifice din ultimii ani. Nu întîmplător, deci, capitolele cele mai aprofundate sînt și cele mai originale (v., de exemplu, capitolul de română comună sau cel consacrat dialectului aromân).

2. Lucrarea cuprinde, în afară de bibliografie și de indice, două părți.

În partea întîi se expun noțiuni de dialectologie generală: obiectul dialectologiei, constituirea și principalele ei etape de dezvoltare, importanța studierii variantelor regionale ale limbii; varietatea lingvistică: variante geografice, variante sociale, vorbirea individuală; metode și rezultate în dialectologie: transcrierea fonetică, modalități de culegere, prezentare și interpretare a materialului dialectal, geografia lingvistică — principii, tipuri de hărți lingvistice, tipuri de atlase lingvistice, atlasele limbii române etc.

Partea a doua, cea mai însemnată, este consacrată structurii dialectale a limbii române, cu cele patru ipostaze ale ei: dacoromâna, istroromâna, aromâna și meglenoromâna. Pentru înțelegerea actualei diversificări, am considerat necesar ca

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

descrierea acestor patru subdiviziuni să fie precedată de o expunere asupra fazei anterioare de evoluție, a acelui trunchi comun denumit **româna comună**. (*Am insistat mai ales asupra fonologiei, dat fiind că diversificarea ulterioară la nivel dialectal se manifestă cu precădere în acest domeniu — dacă lăsăm deoparte lexicul.*) *Descrierea, în continuare, a fiecărui dialect în parte este precedată de o serie de date geografice, demografice, istorice, socio-culturale referitoare la vorbitorii lui și este urmată de considerații asupra diferențelor regionale manifestate la nivelul dialectului respectiv. Proporțiile acordate acestor aspecte în cadrul fiecărei subdiviziuni sînt diferite: astfel, descrierea dialectului dacoromân ca entitate superioară, nesubordonată altei unități, este mai sumară, dat fiind că această ipostază, cunoscută sub numele curent de* **limba română**, *este bine cunoscută, cel mai bine studiată dintre toate dialectele românești, în timp ce dialectele sud-dunărene sînt mai puțin cunoscute și studiate; în schimb, varietatea dialectală a dacoromânei (graiurile ei, repartizarea lor geografică, particularitățile lor) ocupă un loc mult mai important decît același aspect urmărit la nivelul dialectelor sud-dunărene (care sînt studiate mai puțin sub acest raport, care nu dispun de atlase lingvistice și care, mai ales, nu se vorbesc pe teritorii unitare, deci nu pun problema granițelor dintre unitățile subordonate, a numărului lor etc.).*

3. Prin natura obiectului considerat (= dialectele limbii române și graiurile lor), prezentarea noastră este, în același timp, descriptivă și comparativ-istorică. Este descriptivă, pentru că are în vedere dialectele românești vorbite astăzi, privite ca sisteme distincte, funcționînd după reguli proprii. Evident, date fiind dimensiunile lucrării, o descriere a tuturor unităților și subunităților sistemelor și subsistemelor la nivel fonetic-fonologic, morfo-sintactic și lexical nu este posibilă. De aceea, nivelul fonologic (care operează cu un număr limitat de unități) este descris integral. Totodată, locul mai mare acordat acestui nivel se explică și prin ponderea mai mare a trăsăturilor fonetice-fonologice în diferențierea dialectală. În cazul celorlalte niveluri, s-a procedat selectiv, prin comparație interdialectală: s-au analizat acele trăsături care separă un dialect de altul (altele), care individualizează un dialect sau un grup de dialecte. Expunerea noastră este comparativ-istorică, pentru că a analiza simultan patru ipostaze actuale ale unei foste unități (= româna comună) înseamnă a face, pe de o parte, o **comparație interdialectală** (*adică a raporta ipostaza A la ipostazele B, C, D*), *iar pe de altă parte (și implicit), o* **comparație între straturi succesive** — *adică a raporta starea de lucruri din ipostazele actuale A, B, C, D la stadii anterioare de evoluție: vechea dacoromână, aromâna veche; româna comună; latina (dunăreană). Această dublă perspectivă ne permite să explicăm diferențierile survenite în limba română după separarea — veche de peste o mie de ani — a celor patru idiomuri românești actuale.*

Punctul de plecare în descriere este întotdeauna stadiul actual; numai din necesități didactice, în cazuri mai dificile, mai ales la fonologie, am menționat în primul rînd faza anterioară (româna comună sau direct latina — mai bine cunoscută și sigură, atestată) și apoi rezultatul actual (de pildă: lat. video *> rom. com.*vedu > drom.* văz, *în loc de drom.* văz *< rom. com.*vedu < lat.* video); *alternativa dintîi punînd mai bine în evidență treptele evolutive, am încălcat în astfel de cazuri principiul.*

4. Un model de interpretare a unui text dialectal (aromân) și un indice de materii se află la sfîrșitul părții a doua.

5. Orice lucrare de sinteză beneficiază de experiența și rezultatele altor autori.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Lucrarea de față pleacă, în mod firesc, de la tradiția predării dialectologiei la Facultatea de litere și filosofie (astăzi Facultatea de limba și literatura română) din București.

De aceea, gîndul meu se îndreaptă cu recunoștință în primul rînd spre profesorii mei Alexandru Rosetti și Iorgu Iordan, de la care am primit cele mai trainice și prețioase îndrumări în domeniul dialectologiei române și al celei romanice. De asemenea, îmi fac plăcuta obligație de a aminti aici tot ce datorez profesorului Boris Cazacu și profesorului Ion Coteanu din timpul îndelungatei noastre colaborări pe tărîmul dialectologiei și al românei comune.

Nu pot lipsi din această suită numele dascălilor mei aromâni Pericle Papahagi, Theodor Capidan și Tache Papahagi, ale căror lucrări mi-au fost și îmi sînt „cărți de căpătîi".

Calde mulțumiri pentru atenția cu care au citit lucrarea și pentru sugestiile făcute exprim și pe această cale colegilor mei, referenți științifici ai lucrării, Emanuel Vasiliu și Teofil Teaha.

București—Salzburg, 1970—1972 **Dr. Matilda Caragiu Marioțeanu**

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

ABREVIERI *

alb.	albanez	*m(asc).*	masculin
arom.	aromân	*megl.*	meglenoromân
băn.	bănăţean	*megl. bg.*	megleno-bulgar
b(ul)g.	bulgar(-esc)	*mold.*	moldovean
conj.	conjuncţie	*m.m.c.p(er)f.*	mai mult ca perfect
cr.	croat	*munt.*	muntean
criş.	crişean	*n.*	neutru
dial.	dialectal	*p(er)f.c.*	perfect compus
drom.	dacoromân	*p(er)f.s.*	perfect simplu
drom. lit.	dacoromân literar	*pers.*	persoană
engl.	englez(esc)	*pl.*	plural
f(em).	feminin	*port.*	portughez
fr.	francez	*pr(ez).*	prezent
germ.	german	*rom.*	român(esc)
gr.	grecesc	*rom. com.*	român(ă) comun(ă)
imp(er)f.	imperfect	*sg.*	singular
ind.	indicativ	*sîrb.*	sîrbesc
INDIC.	indicaţie	*sl.*	slav
istr.	istroromân	*sp.*	spaniol
it(al).	italian	*t(ur)c.*	turc(esc)
lat.	latin(esc)	*trans.*	transilvănean
lit.	literar	*v. drom.*	vechea dacoromână
log.	logudorez	*V.;v.*	vezi
maram.	maramureşean		

* Pentru TRANSCRIEREA FONETICĂ, v. p. 39—47.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

BIBLIOGRAFIE

(cuprinzînd numai lucrări şi studii citate de mai multe ori)

Brîncuş, *Gr. Olt.*	**Grigore Brîncuş,** *Graiul din Oltenia,* în LR XI (1962), nr. 3, p. 248—260.
Candrea, *Constatări*	**I. A. Candrea,** *Constatări în domeniul dialectologiei,* în „Grai şi suflet", I (1924), 2, p. 169—200.
Cantemir, *Texte istr.*	**Traian Cantemir,** *Texte istroromâne,* Bucureşti, 1959.
Capidan, *Aromânii*	**Th. Capidan,** *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic,* Bucureşti, 1932.
Capidan, *Fărş.*	**Th. Capidan,** *Fărşerotii. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania,* în „Dacoromania", VI (1929—1930), p. 1—210.
Capidan, *Maced.*	**Th. Capidan,** *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă,* Bucureşti, 1942.
Capidan, *Megl.*	**Th. Capidan,** *Meglenoromânii,* I(1925), II(1928), III(1936).
Caragiu, *Definition*	**Matilda Caragiu Marioţeanu,** *Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen,* în „Österreichische Osthefte", 13 (1971), 2, p. 140 seq.
Caragiu, *Fono-morf.*	**Matilda Caragiu Marioţeanu,** *Fono-morfologie aromână, studiu de dialectologie structurală,* Bucureşti, 1968.
Caragiu, *Liturgh.*	**Matilda Caragiu Marioţeanu,** *Liturghier aromânesc, manuscris anonim inedit,* Bucureşti, 1962.
Caragiu, *Rom. sud-danub.*	**Matilda Caragiu Marioţeanu,** *La romanité sud-danubienne : l'aroumain et le méglénoroumain,* în „La linguistique", 8 (1972), 1, Paris, p. 105—122.
Caragiu, *Typol.*	**Matilda Caragiu Marioţeanu,** *Les idiomes romans sud-danubiens du point de vue typologique,* în „Dacoromania", Serie nouă, I (1972), 1, p. 222 — 227.
Cazacu, *St. dial.*	**Boris Cazacu,** *Studii de dialectologie română,* Bucureşti, 1966.
Cortelazzo, *Avviamento*	**Manlio Cortelazzo,** *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana,* I, Problemi e metodi, Pisa, 1969.
Coseriu, *Geogr. ling.*	**Eugenio Coseriu,** *La geografia lingüistica,* în „Cuadernos del Instituto lingüistico latino-americano", 11, Montevideo, 1965.
Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*	**Eugenio Coseriu,** *Sincronia, diacronia y tipologia,* Actos del XI Congresso internacional de lingüistica y filologia románicas (Madrid, 1965), Madrid, 1968, p. 269 seq.
Coteanu, *Elemente*	**Ion Coteanu,** *Elemente de dialectologie a limbii române,* Bucureşti, 1961.
DDA	v. sub T. Papahagi, *DDA*
Dauzat, *Géogr. ling.*	**Albert Dauzat,** *La géographie linguistique,* Paris, 1922.
Dauzat, *Patois*	**Albert Dauzat,** *Les patois. Évolution, classification, étude,* Paris, 1927.
Densusianu, *HLR*	**Ov. Densusianu,** *Histoire de la langue roumaine,* I, Paris, 1901.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Dimitrescu, *Introd.*	**Florica Dimitrescu**, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, 1967.
Flora, *Stadiul istr.*	**Radu Flora**, *Despre stadiul actual al istroromânei. Contribuţia geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziţiei graiurilor istroromâne faţă de dacoromână*, în „Fonetică şi dialectologie", IV (1962), p. 135—171.
Gheţie, *Repart.*	**I. Gheţie**, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în „Studii şi cercetări lingvistice", XVI (1964), 3, p. 317—346.
GDO	*Glosar dialectal. Oltenia*, întocmit, sub conducerea lui **Boris Cazacu**, de **Galina Ghiculete**, **Paul Lăzărescu**, **Nicolae Saramandu**, **Magdalena Vulpe**, Bucureşti, 1967.
Graur, *St. lingv. gen.* - v.n.	**Al. Graur**, *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, Bucureşti, 1960.
Guide	*La Linguistique. Guide Alphabétique*, sous la direction d'**André Martinet**, Paris, 1969.
Iordan—Manoliu, *Introd.*	**Iorgu Iordan**, **Maria Manoliu**, *Introducere în lingvistica romanică*, Bucureşti, 1965.
Iordan, *Lingüist. Rom.*	**Iorgu Iordan**, *Lingüística Romanica. Evolución-corrientes-métodos (Reelaboración parcial y notas de Manuel Alvar)*, Madrid, 1967.
Istrate, *Însemn. cerc. dial.*	**G. Istrate**, *Despre însemnătatea cercetărilor dialectale*, în „Studii şi cercetări lingvistice", V (1955), 1—2, p. 109—132.
Kovačec, *Descr. istr.*	**August Kovačec**, *Descrierea istroromânei actuale*, Bucureşti, 1971.
Macrea, *Probl. lingv.*	**D. Macrea**, *Probleme de lingvistică română*, Bucureşti, 1961.
Marouzeau, *Lexique*	**J. Marouzeau**, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris, 1969.
Martinet, *Éléments*	**André Martinet**, *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1970.
ILR I	*Istoria limbii române*, I, Bucureşti, 1965 (lucrare colectivă).
ILR II	*Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969 (lucrare colectivă).
Mihăescu, *Infl. gr.*	**H. Mihăescu**, *Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Bucureşti, 1966.
Niculescu, *Indiv.*	**Al. Niculescu**, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuţii gramaticale*, Bucureşti, 1965.
P. Papahagi, *Basme*	**Pericle Papahagi**, *Basme aromâne*, Bucureşti, 1905.
P. Papahagi, *Scr.*	**Pericle Papahagi**, *Scriitori aromâni în secolul XVIII. (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti, 1909.
T. Papahagi, *DDA*	**Tache Papahagi**, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) général et étymologique*, Bucureşti, 1963.
T. Papahagi, *Gr. Maram.*	**Tache Papahagi**, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, Bucureşti, 1925.
Pătruţ, *Sist. tr. fon.*	**I. Pătruţ**, *Sisteme de transcriere fonetică*, în „Limba română", III (1954), 4, p. 79—84.
Pei, *Glossary*	**M. Pei**, *Glossary of Linguistic Terminology*, 1966.
Petrovici, *Gr. rom. Criş.*	**E. Petrovici**, *Graiul românesc de pe Crişuri şi Someş*, în „Transilvania", 72 (1941), 8, p. 1—8.
Petrovici, *Repart.*	**E. Petrovici**, *Repartiţia graiurilor daco-române pe baza Atlasului lingvistic român*, în „Limba română", III (1954), 5, p. 5—17.
Philippide, *OR*	**Al. Philippide**, *Originea românilor*, I (1923), II (1927).
Pop, *Dial. I*	**Sever Pop**, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques, Première partie, Dialectologie romane*, Louvain, 1950.
Popovici, *Dial. Istria*	**Iosif Popovici**, *Dialectele române, IX. Dialectele române din Istria*, I (1914), II (1909), Halle.
Puşcariu, *St. istr.*	**Sextil Puşcariu**, *Studii istroromâne*, I (1906), II (1926), III (1929).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Rosetti, *Introd. fon.*	**Al. Rosetti,** *Introducere în fonetică*, Bucureşti, 1967.
Rosetti, *ILR*	**Al. Rosetti,** *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1968.
I. I. Rusu, *Elem. autohl.*	**I. I. Rusu,** *Elemente autohtone în limba română*, Bucureşti, 1970.
V. Rusu, *Contrib.*	**Valeriu Rusu,** *Contribuţii la descrierea graiurilor dacoromâne* (pe baza *ALR* II, 2, vol. III), în „Fonetică şi dialectologie" V (1963), p. 83—109.
V. Rusu, *Gr. Oll.*	**Valeriu Rusu,** *Graiul din nord-vestul Olteniei. Fonetică. Consideraţii fonologice*, Bucureşti, 1971.
Sala, *Contrib. fon. ist.*	**Marius Sala,** *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, 1970.
Teaha, *Criş.*	**Teofil Teaha,** *Graiul din Valea Crişului Negru*, Bucureşti, 1961.
TDO	*Texte dialectale. Oltenia*, publicate sub redacţia lui **Boris Cazacu,** de **Cornelia Cohuţ, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Şuteu, Magdalena Vulpe**, Bucureşti, 1967.
Todoran, *Delimit.*	**Romulus Todoran,** *Cîteva observaţii cu privire la problema delimitării dintre limbă şi dialect*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Series IV, 2, Philologia, Cluj, 1960, p. 57—68.
Todoran, *Noi partic.*	**Romulus Todoran,** *Noi particularităţi ale subdialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică", VI (1961), 1, p. 43—73.
Todoran, *Repart.*	**Romulus Todoran,** *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*, în „Limba română" V (1956), 2, p. 38—50.
Vasiliu, *Fonol. ist.*	**Emanuel Vasiliu,** *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968.
Weigand, *Jahresbericht* I, IV, V, VI	**Gustav Weigand,** *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig, 1894, 1897, 1898, 1899.

ATLASE LINGVISTICE (abrevieri)

AIS	K. Jaberg, J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 1928—1940.
ALEG	J. Séguy, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, Paris, 1966.
ALF	J. Gilliéron, Edmond Edmont, *Atlas linguistique de la France*, 1902—1910.
ALI	M. Bartoli, G. Bertoni, Ugo Pellis, V. Bartoldi, *Atlante linguistico italiano*, iniţiat în 1914.
ALM	*Atlante linguistico mediterraneo*, în curs de elaborare, sub conducerea lui Gianfranco Folena, Venezia.
ALR	*Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui Sextil Puşcariu, de Sever Pop şi Emil Petrovici, mai multe volume, începînd din 1938 (v. trimiterile pentru fiecare volum în parte la p. 75 seq.).
ALRM	*Micul atlas lingvistic român* (v. p. 77 seq.).
ALRT	*Texte dialectale*-anexă la *ALR* (v. p. 77).
NALR	*Noul atlas lingvistic român pe regiuni*, elaborat de Institutele de lingvistică din Bucureşti, Cluj, Iaşi, începînd din 1967 (v. trimiterile exacte pentru fiecare volum la p. 79 seq.).
WLAD	Gustav Weigand, *Lingvistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Partea întîi

NOȚIUNI DE DIALECTOLOGIE GENERALĂ

I CE ESTE DIALECTOLOGIA?
1 Obiectul dialectologiei
2 Constituirea dialectologiei și principalele ei etape de dezvoltare
3 Importanța studierii variantelor geografice ale limbii

II VARIETATEA LINGVISTICĂ
1 Varietatea lingvistică
2 Variantele geografice ale limbii
3 Variantele sociale ale limbii
4 Vorbirea individuală (idiolectul)

III METODE ȘI REZULTATE ÎN DIALECTOLOGIE
1 Transcrierea fonetică
2 Metode de studiere a dialectelor și graiurilor
3 Geografia lingvistică

2 — c. 2221

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

I

1. OBIECTUL DIALECTOLOGIEI

1.1. Dialectologie descriptivă şi dialectologie teoretică. 1.2. Dialectologie diacronică şi dialectologie sincronică. 1.3. Dialectologie tradiţională, structurală, transformaţională, sociologică etc.

Dialectologia este o ramură a lingvisticii, care studiază variantele g e o g r a f i c e (teritoriale) ale limbii : **graiurile** şi **dialectele.**

Numele disciplinei provine la noi din fr. *dialectologie* (atestat pentru prima oară în Franţa, în 1881). Pentru originea cuvîntului *dialect* v. p. 30.

1.1. Dialectologia **descriptivă** analizează şi descrie structura dialectală a unei limbi date : stabileşte c a r e şi c î t e sînt unităţile teritoriale care i se subordonează (v., de exemplu, p. 28) şi apoi d e s c r i e fiecare unitate în parte (pune în evidenţă, cu diferite metode — în funcţie de nivelul metodologiei lingvistice în general — particularităţile fonetice, fonologice, morfologice, sintactice şi lexicale ale unităţilor identificate). De asemenea, studiile de dialectologie descriptivă pot avea ca obiect raporturile reciproce dintre limba literară şi variantele regionale ale limbii.

Dialectologia **teoretică** expune principiile care decurg din înregistrarea şi interpretarea faptului dialectal : metode de cercetare (v., de pildă, p. 48), modalităţi specifice de prezentare a materialului dialectal (monografii, glosare, atlase etc.), principii teoretice generale, care îmbogăţesc teoria limbii (de pildă, în problema legilor fonetice, a apariţiei şi răspîndirii inovaţiilor, a graniţelor dialectale etc.), metode de a n a l i z ă specifice dialectologiei (pentru descrierea u n u i g r a i sau a unui g r u p de graiuri sau de dialecte etc.).

1.2. În funcţie de perspectiva din care cercetătorul priveşte obiectul investigat, dialectologia poate fi **diacronică** şi, în acest caz, dialectologul — după ce stabileşte condiţiile istorico-geografice şi cultural-politice care au condus la diversificarea dialectală dată — explică, istoric, linia evolutivă a fiecărui fenomen dialectal în parte (evoluţia sunetelor, a formelor gramaticale, a sensului cuvintelor etc.), felul cum s-a constituit şi cum evoluează limba literară, aportul variantelor regionale la conturarea fizionomiei acesteia ; o dialectologie **sincronică** descrie stadiul în care se află o varietate teritorială la un moment dat. De cele mai multe ori însă, dat fiind că dialectele şi graiurile sînt, în multe privinţe, mai conservatoare decît limba comună — care este de obicei mai inovatoare — descrierea şi, mai ales, explicarea unui fapt din sincronie presupune introducerea unui principiu diacronic (de exemplu, justificarea existenţei sunetului [ḑ] în mold. *ḑîc* faţă de drom. lit. *zic* presupune explicarea lui ca o fază intermediară între lat. *d* din *dico* şi drom. lit. *z* din *zic*).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Majoritatea lingviștilor de astăzi consideră, dealtfel, că între diacronie și sincronie există o falsă antinomie, că este vorba numai de o distincție metodologică, nu de una reală, care ar aparține obiectului limbă. Limba, spune E. Coseriu, se constituie d i a c r o n i c și funcționează s i n c r o n i c, deci funcționarea limbii (= sincronia) și modul ei de a se constitui, de a se schimba (= diacronia) nu sînt două momente, ci unul singur (*Sincr., diacr., tipol.*, p. 273).

1.3. În funcție de metodele întrebuințate în i n t e r p r e t a r e a faptelor dialectale, vorbim de dialectologie **tradițională, structurală, transformațională, sociologică** etc.

De fapt, nu este vorba de „mai multe dialectologii", ci de diferite moduri — care, de cele mai multe ori, nu se exclud — de a privi varietatea dialectală și de a o descrie.

Dialectologia **tradițională** este preocupată de descrierea deosebirilor dintre graiuri și dialecte, mai ales la nivel fonetic și lexical (acestea fiind cele mai frapante): astfel, dacă în graiul 1 se pronunță *vérde*, în graiul 2, *vérje*, în graiul 3, *vérde*, cum se pronunță atunci în graiul 4, 5 etc.? Sau: în graiul 1 se spune *zăpadă*, în 2, *omăt*, dar în 3, 4... ?

Dialectologia **structurală** își propune să vadă în graiuri și dialecte niște **sisteme** lingvistice, cu mod de funcționare propriu; în afara acestei operații, efectuate la nivel i n t r a l i n g v i s t i c (care nu se deosebește prin nimic de analiza pe care lingvistul o efectuează asupra oricărei limbi), dialectologia structurală își propune și o analiză i n t e r l i n g v i s t i c ă (între graiuri, respectiv, dialecte), care să pună în evidență atît d e o s e b i r i l e (acele particularități care individualizează fiecare unitate lingvistică), dar și a s e m ă n ă r i l e dintre ele, ceea ce este comun ansamblului de graiuri, respectiv, dialecte.

Și din acest punct de vedere grupurile dialectale pun aceleași probleme pe care le pun familiile de limbi. Un grup de graiuri sau dialecte este un fel de microcosmos (cum spune L. Hjelmslev), organizat în același fel ca o familie lingvistică mai mare.

Așadar, la nivel interlingvistic se stabilesc elementele comune ansamblului de unități (limbi, dialecte, graiuri), a s e m ă n ă r i l e, ceea ce îi conferă continuitate, se construiește adică acea schemă structurală abstractă („construct") care a fost denumită **diasistem** („sistem al mai multor sisteme" sau **geosistem** — în terminologia noastră; v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 15—19).

Dialectologia **transformațională** este, într-o măsură mult mai mare, la începuturile ei și, ca și precedenta, pe cale de a-și contura metodele de cercetare. Ca și în gramatica transformațională a limbilor, în dialectologia transformațională, deși se pleacă de la un „corpus" dat, elaborîndu-se o serie de ipoteze în formă de „reguli", se încearcă să se includă toate posibilitățile care să conducă dincolo de acest „dat", să se dea, în ultimă instanță, o descriere care să pună în evidență caracterul infinit al limbii, al dialectului sau al graiului, concepute ca sisteme de posibilități.

Dat fiind că, așa cum am arătat mai sus, graiurile și dialectele au, ca și limbile înrudite, un număr de reguli specifice, dar și un nucleu comun, printr-o ierarhizare a lor (așa-numita „ordonare") se pot pune în evidență elementele definitorii și se poate stabili o tipologie riguroasă a unităților lingvistice investigate.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2. CONSTITUIREA DIALECTOLOGIEI ŞI PRINCIPALELE EI ETAPE DE DEZVOLTARE

2.1. Cercetarea dialectală înainte de 1870. 2.2. Momentul Ascoli. 2.3. Contribuţia foneticii experimentale (Rousselot). 2.4. Geografia lingvistică (Gilliéron). 2.5. Lingvistica spaţială (Bartoli). 2.6. Dialectologia contemporană.

2. În comparaţie cu alte discipline lingvistice, dialectologia este o ramură relativ nouă. Ea s-a constituit ca disciplină ştiinţifică destul de tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

2.1. Pînă către mijlocul secolului al XIX-lea, lingviştii acordau atenţie în primul rînd limbilor literare, mai ales în forma lor scrisă, care se bucura de prestigiu : limbile nescrise şi, mai ales, variantele regionale ale limbilor „naţionale" („comune", „koine") au fost multă vreme dispreţuite (în perioada Renaşterii şi în perioada clasică).

Totuşi, deosebirile regionale au fost sesizate încă din secolul al XV-lea (pe plan romanic, v. Pop, *Dial.* I, p. XXIV—XXX) ; la noi, din secolul al XVI-lea — XVII-lea (v. Todoran, *Noi partic.*).

Începînd cu secolul al XIX-lea însă, şi, mai ales, către al 8-lea şi al 9-lea deceniu, lingviştii manifestă un interes crescînd pentru graiuri şi dialecte ca ipostaze concrete, vii, ale limbilor. Această schimbare de optică a apărut odată cu cercetările comparativ-istorice (care au pus în evidenţă valoarea faptului dialectal pentru reconstituirea lanţului istoric al limbilor, v. exemple la p. 23 seq.) şi cu dorinţa neogramaticilor (adepţi ai curentului neogramatic, dominant în lingvistică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea) de a găsi în materialul dialectal fapte care să confirme valabilitatea principiului „legilor fonetice" (v. şi p. 26).

2.2. Italianul Graziadio Isaia Ascoli, indo-europenist şi romanist, este considerat creatorul dialectologiei ştiinţifice romanice prin lucrările sale publicate în revista „Arhivio glottologico italiano", care începe să apară în 1873 (anul de naştere al dialectologiei) : *Saggi ladini* (Schiţe reto-romane), în nr. I, 1873, *Schizzi franco-provenzali*, în nr. III, 1878 şi *L'Italia dialettale*, în nr. VIII, 1882—1885.

Paralel cu Ascoli, în Franţa, militează pentru înregistrarea faptelor dialectale Gaston Paris şi Abatele P. I. Rousselot, iar în Germania Georg Wenker. Trăsătura comună tuturor acestor deschizători de drumuri în dialectologie era scopul investigării domeniului dialectal : în concepţia lor, dialectologia trebuia să vină în ajutorul istoriei limbii, să fie auxiliarul ei.

2.3. Un prim impuls l-a dat cercetării dialectale **fonetica experimentală**, ale cărei baze le-a pus Abatele Rousselot (prin celebra sa lucrare *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin* ‹*Charente*›, Paris, 1891). Momentul acesta reprezintă însă nu numai o dată importantă în istoria lingvisticii în general—pentru că se introduc procedee mecanice în cercetarea sunetelor — dar şi pentru evoluţia dialectologiei, pentru că lucrarea lui Rousselot a pus în evidenţă faptul — de mare actualitate astăzi — că limba nu este unitară, ci, dimpotrivă, varietatea lingvistică este foarte mare, mergînd pînă la realizarea specific individuală a unui sistem lingvistic (ceea ce lingvistica actuală numeşte **idiolect**; v.p. 37) ; această realizare este determinată de diverşi factori sociali, culturali, economici şi, bineînţeles, geografici.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.4. Cel mai important moment în evoluţia studiilor de dialectologie este apariţia **geografiei lingvistice** (despre care va fi vorba mai pe larg la p. 61): încercînd să înregistreze cît mai multe graiuri şi dialecte şi să le prezinte în monografii dialectale (studii ample consacrate unei unităţi lingvistice sau, exclusiv, unei probleme), cercetătorii şi-au dat seama că această modalitate, satisfăcătoare pentru investigarea în profunzime a unui domeniu lingvistic mai restrîns (grai, dialect), este insuficientă pentru înregistrarea faptelor lingvistice de pe un domeniu mai întins (limbă naţională, de exemplu): dat fiind că nu toate subdiviziunile unei limbi naţionale puteau avea în acelaşi timp monografia lor dialectală, imaginea globală a teritoriului întins apărea fragmentată şi totodată neunitară (materialul dialectal fiind cules de mai mulţi cercetători, cu metode diferite, vizînd niveluri lingvistice diferite etc.). Totodată, operaţia de înregistrare globală şi simultană a varietăţii dialectale de pe un teritoriu întins presupune o mare cantitate de timp, ceea ce ar duce la publicarea cu întîrziere a unui material care se schimbă (pentru că limba este în continuă mişcare, schimbare, mai ales aspectele ei nenormate). Aşa s-a născut ideea geografiei lingvistice (a lingvisticii geografice), ca o posibilitate mai adecvată, mai rapidă, mai cuprinzătoare, constînd în înregistrarea pe hărţi a unui număr mai mult sau mai puţin restrîns de fapte lingvistice; aceasta permite observarea fenomenelor (fonetice, morfologice etc.) pe arii întinse şi compararea realizărilor lor concrete în diferitele puncte anchetate de pe un teritoriu dat (v. şi p. 62).

Începutul l-a făcut germanul Georg Wenker, care, încă din 1876, efectuează (mai întîi pe un domeniu restrîns) prima anchetă prin corespondenţă; extinsă în 1881 la întreaga Germanie, ancheta lui Wenker a avut ca rezultat un fascicol din Atlasul lingvistic al Germaniei de nord şi centrale (*Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*, 1881).

Primul atlas lingvistic dus pînă la capăt aparţine elveţianului Jules Gilliéron (elev al lui Gaston Paris): *Petit atlas phonétique du Valais roman (sud du Rhône)*, Paris, 1880.

Bazele geografiei lingvistice le-a pus însă *L'Atlas linguistique de la France* (apărut între 1902—1910; abreviat: *ALF*), al cărui autor a fost acelaşi J. Gilliéron (ajutat de Edmond Edmont; v. şi p. 66).

Paralel, se pun bazele dialectologiei ştiinţifice româneşti prin elaborarea atlasului lingvistic al teritoriului lingvistic dacoromân: *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909 (abreviat: *WLAD*), de către germanul Gustav Weigand, profesor de limba română la Institutul de limbă română din Leipzig (înfiinţat în 1893).

Începînd cu anul 1905, datele oferite de *ALF* au fost interpretate de Gilliéron, care a elaborat o serie de principii ale geografiei lingvistice (unele dintre ele viu comentate în literatura de specialitate; v. p. 69).

Activitatea pe acest tărîm a crescut simţitor după primul război mondial şi, mai ales, după primul Congres internaţional al lingviştilor, de la Haga (1928) (v. p. 64).

În anii care au urmat, au fost elaborate atlase lingvistice ale tuturor limbilor romanice, şi numeroase monografii dialectale (dintre ele cea mai cunoscută este monografia lui J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918; pentru monografiile româneşti din aceeaşi perioadă, cele mai reuşite dealtfel la noi, v. p. 59).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.5. Pe plan teoretic, principiile geografiei lingvistice, extinse la domenii lingvistice mai mari (cuprinzînd mai multe limbi), au condus la principiile **lingvisticii spațiale**, al cărei promotor a fost italianul Matteo Bartoli, care încearcă să pună în evidență trăsăturile comune ale unor limbi care nu se află în contact direct sau care nu sînt înrudite genetic. În acest fel, lingvistica spațială precedă întrucîtva conceptul de t i p o l o g i e lingvistică formulat de lingvistica contemporană.

2.6. Concepute să servească drept material ajutător istoriei limbii și avînd în vedere mereu diferențele, dialectologia și geografia lingvistică erau „fundamental opuse spiritului și metodelor lingvisticii structurale" (v. *Guide*, p. 220). Accentul era pus mai ales pe aspectul f o n e t i c sau l e x i c a l al varietății regionale. Deși extinderea analizei structurale la varietatea regională a fost propusă încă din 1931 de N. S. Trubetzkoy (*Phonologie und Sprachgeographie*, TCLP IV (1931), p. 228—234), ea nu a fost totuși aplicată decît cîteva decenii mai tîrziu, cînd procedeele structurale au fost din ce în ce mai mult folosite în studierea limbilor în general (problema a fost repusă în discuție de Uriel Weinreich, în articolul *Is a Structural Dialectology Possible?*, în „Word", 10, 1954, nr. 2—3, p. 388 seq.).

Analiza structurală în dialectologie se efectuează mai ales la nivelul fonologic (v. E. Stankiewicz, *On Discreteness and Continuity in Structural Dialectology*, în „Word", 13, 1957, nr. 1, p. 44 seq.); alți autori văd posibilă însă și o analiză la nivel gramatical și chiar lexical (v. U. Weinreich, *op. cit.*, și Pavle Ivić, *Structure and Typology of Dialectal Differentiation*, în „Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguistes", 27—31 august, 1962, Cambridge, Mass., p. 174 seq.).

Ca modele, se pot cita cunoscuta lucrare a lui André Martinet, *La description phonologique* (Paris—Genève, 1956), sau descrierea lui Luigi Heilmann, *La parlata di Moena* (în „Studi e ricerche", Bologna, 1955) și a Mariei Tereza Atzori, *Analisi strutturalistica del dialetto campidanese* (în „Orbis", IX, 1962, nr. 2) ș.a.

În lucrarea *Fono-morfologie aromână — studiu de dialectologie structurală* (București, 1968), am încercat și noi o descriere structurală a unui grai aromânesc și o elaborare a unui diasistem al graiurilor aromânești (nestandardizate).

Analiza structurală în dialectologie trebuie considerată, deci, ca o etapă nouă în metodologia cercetării varietății dialectale, care nu modifică cu nimic metoda geografică, dimpotrivă, cele două metode — structurală și geografică — converg.

O altă înnoire a metodologiei cercetării graiurilor încearcă metodele transformaționale, care se află la început și a căror valabilitate, tocmai de aceea, este greu de demonstrat deocamdată. O descriere de acest fel asupra graiurilor dacoromâne a efectuat la noi E. Vasiliu (*Considérations typologiques sur la phonologie transformationnelle des parlers dacoroumains*, CLTA, 1967, IV, p. 253—260) (v. și p. 19).

Cea mai recentă orientare în dialectologie este de natură sociolingvistică — concomitent cu aceeași orientare în domeniul cercetării limbii în general (care reprezintă de fapt o revenire, într-o altă formă, la principii mai vechi de sociologie a limbajului). Dialectologia sociologică își propune să studieze fenomenul lingvistic dialectal în strînsă legătură cu societatea, să descrie raporturile dintre structura lingvistică și structura sociografică. (Să descrie, adică, diferențierile

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

de ordin social, nu numai geografic.) Conceptul însuşi de „sociolingvistică" nu a reuşit încă să fie definit satisfăcător.

Amintim în acest domeniu studiul amplu al americanului William Labov, *The Social Stratification of English in New York City*, 1966 (care însă nu se ocupă de variantele regionale rurale, ci de cele urbane, new-yorkeze).

Noile modalităţi de a privi şi de a descrie varietatea lingvistică teritorială, indiferent de specificul fiecăreia, demonstrează un fapt cert: graiurile şi dialectele nu mai sînt considerate astăzi „rudele sărace" ale limbii, ele sînt ipostaze locale, realizări regionale, concrete ale limbii comune, ca atare ele sînt obiectul lingvisticii, aşa cum sînt şi limbile, şi pot fi studiate cu aceleaşi metode.

3. IMPORTANŢA STUDIERII VARIANTELOR GEOGRAFICE ALE LIMBII

3.1. Pentru istoria limbii. 3.2. Pentru istoria poporului. 3.3. Pentru determinarea caracteristicilor unei opere literare. 3.4. Pentru teoria şi metodologia lingvistică generală.

3. Interesul pe care îl prezintă studiile de dialectologie are mai multe aspecte. Le amintim pe cele mai importante:

3.1. Dialectologia este unul dintre principalele a u x i l i a r e ale istoriei limbii.

În urma evoluţiei inegale a graiurilor şi dialectelor, inegalitate determinată de condiţiile specifice în care fiecare dintre ele se dezvoltă, acestea prezintă — în comparaţie cu celelalte graiuri şi dialecte ale limbii date şi cu limba comună — atît i n o v a ţ i i cît şi a r h a i s m e. Acestea din urmă constituie materialul cel mai de preţ pentru reconstituirea lanţului istoric al unei limbi. Se ştie că, în acelaşi scop, sînt folosite şi textele scrise (inscripţii, documente vechi — dacă asemenea izvoare există), toponimele şi onomastica. Pe baza acestor documente însă nu se pot trage întotdeauna concluzii sigure, mai ales în ce priveşte aspectul sonor al limbii. De aceea, izvorul cel mai valoros pentru stabilirea diacroniei fenomenelor fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale îl constituie, cum arătam mai sus, elementele arhaice păstrate în graiuri şi dialecte.

Vom ilustra această idee cu cîteva exemple din istoria limbii române, care ne sînt mai la îndemînă:

3.1.1. *În f o n e t i c ă* :

Lat. *vinea* a dat drom. *vie* [víje]. Cum s-a produs această trecere? Dintr-o dată sau printr-o fază intermediară? La această întrebare se poate răspunde cu foarte mare exactitate, dacă luăm în considerare materialul dialectal: dat fiind că în graiul bănăţean se păstrează forma mai veche *viňe*, pe care o regăsim şi în dialectele sud-dunărene (cf., de exemplu, arom. *ayíni*), putem conchide că trecerea de la *vinea* la *vie* nu s-a făcut dintr-o dată, ci după ce a parcurs etapa *viňă* > *viňe*, şi că dispariţia lui *n* latin s-a produs prin muierea lui, datorată iotului următor (v. explicaţia completă a schimbării, la p. 97). Aceeaşi trecere a avut loc şi în cazul sl. *banja* devenit drom. *baie*.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Încă un exemplu : lat. *clavem* a dat drom. *cheie* [kéie]. Cum s-a produs trecerea unui grup consonantic (*cl*) la o consoană simplă? Stadiul cu consoana *l* muiată din dialectele sud-dunărene (cf. arom. *cl'áiĭ*) dovedește că schimbarea s-a produs prin muierea lichidei dentale *l*, care a devenit palatală și, în acest fel, a palatalizat și consoana oclusivă velară precedentă (așadar: *clavem* > *rom. com. *cl'ae* > drom. *cheie* [kéie]). Fazele dialectale *víne* (*ayíni*) și *cl'áĭ* sînt, deci, verigi care ar lipsi din lanțul evolutiv al fenomenelor respective — dacă acesta ar fi reconstituit numai cu materialul oferit de limba literară.

3.1.2. *În morfologie* :

Formele de persoana întîi și a doua plural ale perfectului simplu din dacoromâna actuală (*cîntarăm, cîntarăți*) nu se explică satisfăcător din latină (*cantavimus, cantavistis* nu conțin o secvență fonică din care ar putea proveni elementul -*ră*-). În schimb, forma de persoana a treia plural (*cîntară*) se explică foarte bine din forma latinească corespunzătoare (*cantaverunt*). Cum a apărut acest -*ră*- în dacoromâna actuală la celelalte două persoane?

Dialectele sud-dunărene păstrează formele fără -*ră*- (cf. arom. *cîntăm* „cîntarăm", *cîntat* „cîntarăți", dar *cîntarî* „cîntară" ca și în latină, pentru persoana a treia plural). Aceasta dovedește că, cel puțin pînă la separarea dialectelor (v. p. 112), româna comună cunoștea formele apropiate de latină. Dacoromâna din secolul al XVI-lea cunoștea și ea aceste forme fără -*ră*- (*cădum* „căzurăm", *ședum* „șezurăm"). Este limpede, deci, că formele cu -*ră*- sînt relativ recente; ele au apărut prin analogie cu persoana a treia plural, din necesitatea de a distinge, pe de o parte, persoana întîi plural a perfectului simplu de aceeași persoană a indicativului prezent; pe de altă parte, elementul -*ră*- a fost simțit ca o marcă a pluralului și, în consecință, a fost extins la toate persoanele la plural. În favoarea acestui argument pledează formele de perfect compus din graiul muntenesc *am plecatără* (*noi*), *am venitără* (*noi*), în care elementul -*ră*- este destinat să deosebească persoana întîi plural de persoana întîi singular, altfel omonime: (*eu*) *am venit*/(*noi*) *am venit*. Așadar, datorită formelor înregistrate în graiuri și dialecte se poate stabili cronologia relativă a unui fenomen din limba actuală, dîndu-se totodată și explicația schimbării.

3.1.3. *În lexic* :

În limba română literară actuală notăm cuvintele *zăpadă, nisip*, de origine slavă. Pînă la venirea slavilor însă, strămoșii noștri nu cunoscuseră „zăpada" și „nisipul"? Fără îndoială că da. Dialectele sud-dunărene și, ceea ce este și mai important, graiurile dacoromânei conservă cuvintele latinești *nivem* și *arenam* (cf. băn., criș. *ne̯á*(*u̯ă*), arom. *ne̯áu̯î* și, respectiv, criș. *arînă*, arom. *arinî*). Comparațiile la nivel interdialectal permit așadar reconstituirea tezaurului lexical al vechii dacoromâne, al românei comune (faza anterioară despărțirii dialectelor, v.p. 86) și chiar al latinei orientale (ceea ce s-a și făcut de către colectivul care a elaborat volumul al doilea al *Istoriei limbii române*, București, 1969).

Creată spre a veni în ajutorul istoricului de limbă, dialectologia nu a încetat, în ciuda tuturor înnoirilor metodologice, de a fi sursa cea mai importantă în cercetarea diacronică a fenomenelor lingvistice. Geografia lingvistică a demonstrat că „în foarte multe cazuri, diferitele forme dialectale se succed în spațiu, pe teren, în ordinea în care s-au succedat în timp, în cursul evoluției lingvistice. În felul acesta pot fi reconstituite faze intermediare de dezvoltare a unui fenomen lingvistic între o fază mai veche, atestată sau presupusă, și una actuală"

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

(E. Petrovici, *Sarcinile actuale ale dialectologilor din R.P.R.*, în „Fonetică și dialectologie", I, 1958, p. 207—210).

3.2. Există în istoria popoarelor perioade pentru care datele istorice lipsesc sau sînt insuficiente pentru a se putea reface cu relativă exactitate drumul parcurs de poporul respectiv. Nu o dată materialul dialectal a adus lumină în cazul unor probleme controversate din istoria popoarelor și cel mai bun exemplu îl constituie chiar istoria poporului nostru.

Astfel, de pildă, pe baza faptului că graiurile moldovenești de nord sînt caracterizate prin puternice infiltrații fonetice și lexicale de origine transilvăneană, se poate trage concluzia că au existat cîndva relații strînse între moldoveni, maramureșeni și ardeleni. Dat fiind însă că, în schimb, o serie de cuvinte turcești caracteristice graiului moldovenesc nu se întîlnesc decît sporadic în graiurile de peste munți, aceasta înseamnă că mișcările de populații s-au făcut mai ales dinspre Ardeal încoace, și nu invers. Această stare de lucruri confirmă teoriile istoricilor și pe cele ale unor lingviști (Al. Philippide) : moldovenii aveau mai puține motive să treacă munții în Transilvania, decît aveau ardelenii să se refugieze încoace, de vreme ce regimul feudal era, după cum se știe, mult mai sever acolo decît aici (v. Istrate, *Însemn. cerc. dial.*, p. 110 seq.). Această interpretare coincide dealtfel și cu tradiția descălecatului.

Un alt exemplu, din istoria românilor din sudul Dunării : pornind de la pronunțarea vocalelor *ă, î* (accentuate) din celelalte dialecte românești ca *ó* în meglenoromână, Th. Capidan trage concluzia că meglenoromânii nu s-au aflat de la început pe actualele lor teritorii — cîmpia Meglen, la nordul golfului Salonic — , ci au trăit undeva mai la nord, în munții Rodope, dat fiind că graiul bulgăresc vorbit în acele locuri prezintă, începînd cu secolul al XII-lea, această particularitate. Cu alte cuvinte, meglenoromânii s-au aflat în cursul secolului al XII-lea în atingere cu bulgarii, de la care au împrumutat această pronunțare.

3.3. Studiile de dialectologie constituie un bun izvor pentru cunoașterea și determinarea caracteristicilor unei opere literare, a explicării științifice a preferințelor pe care le observăm la unii scriitori pentru aspectul regional al limbii.

De pildă, s-a spus întotdeauna că în opera istorică a lui M. Sadoveanu abundă arhaismele. În urma unor anchete efectuate de cercetătorii ieșeni s-a constatat însă că, adeseori, criticii operei sadoveniene au considerat drept elemente arhaice o serie de fapte care se regăsesc în graiurile din Moldova de nord (și a căror circulație restrînsă în limba literară a făcut să fie mai puțin cunoscute). Așadar, este vorba de regionalisme și nu de arhaisme. Dealtfel, autorul însuși a mărturisit în repetate rînduri că, dacă subiectul propriu-zis al cărților sale istorice a fost luat din cronici, din diferite alte documente sau din tradiția orală, în schimb, limba acestora nu este altceva decît limba țăranilor moldoveni de prin părțile Neamțului și ale Sucevei (v. Istrate, *Însemn. cerc. dial.*, p. 110 seq.). Această limbă trebuie însă cunoscută, cercetată.

Alteori, istoricii și criticii literari neglijează contribuția dialectelor și a graiurilor la îmbogățirea limbii literare și, în consecință, atribuie scriitorului o serie de „creații noi", care în realitate sînt forme curente dialectal (de exemplu, verbe ca *a vîrfui, a vremui* au fost atribuite lui G. Coșbuc, cînd de fapt ele sînt folosite prin părțile Năsăudului și în Moldova de nord — *ibidem*).

3.4. În sfîrșit, în urma studierii fenomenelor dialectale, cercetătorii pot ajunge la concluzii teoretice și metodologice generale.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

De exemplu, observarea felului cum se produce o schimbare fonetică astăz reprezintă sesizarea, pe viu, a unui mecanism al limbii, a dinamicii ei, ceea c permite înţelegerea şi, în consecinţă, explicarea unor modificări similare care a avut loc în trecutul mai mult sau mai puţin îndepărtat al limbii. Analogia, d pildă: constatarea identităţii care se manifestă în graiul muntean actual l nivelul paradigmei indicativului prezent *(el) spune = (ei) spune*, faţă de lit *(el) spune/(ei)spun* face plauzibilă explicaţia istoricului de limbă pentru alt situaţii asemănătoare, care nu au putut fi observate, fiind foarte vechi, cum a fi, de exemplu, paradigma indicativului prezent al verbului *a fi*, care prezint la persoana întîi forma *sînt* (care nu-l continuă pe lat. *sum*, devenit *(-î)s*), expli cată de istoricul de limbă ca o analogie după persoana a treia plural (unde *sîn* este etimologic, din lat. *sint*).

Studiul răspîndirii pe teren a fenomenelor dialectale a permis ca, l un moment dat, în istoria lingvisticii, să se poată da un răspuns la mul discutata problemă a „legilor fonetice", confirmîndu-se astfel existenţa lor, da nu în sensul rigid în care au pus această problemă neogramaticii, ci în sensu că regularitatea legii fonetice este relativă, excepţiile de la reguli fiind adeseor numeroase (nu însă într-atît încît să se nege însăşi ideea de „lege fonetică", cum exagerat, a susţinut Gilliéron). Nu se poate nega, deci, de exemplu, caracteru regulat al unei particularităţi ca tratamentul africatelor [ĉ, ĝ] în graiul moldo venesc, atît timp cît constatăm că, într-un număr relativ ridicat de cazuri, el devin [ŝ, ź]: [ŝer, ŝinŝ, ḑîŝi] faţă de lit. [ĉer, ĉinĉi, zĉe].

Studiul inovaţiilor şi al felului cum se răspîndesc ele pe teren (fie în cadrul unui grai sau dialect, fie într-un cadru mai larg — limbă, grupuri de limb înrudite sau neînrudite) a îmbogăţit teoria limbii cu noi principii privind tipo logia lingvistică (v. *supra*, p. 19). Conceptul însuşi de **diasistem** este, în mar parte, rodul încercărilor de a grupa, de a organiza marea varietate dialectală.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

II

1. VARIETATEA LINGVISTICĂ

1.1. Limbă comună, limbă standard, koine, limbă națională. 1.2. Limbă literară ~ limbă vorbită. 1.3. Limbă scrisă~limbă orală.

1. Orice **idiom** (= termenul cel mai general pentru a denumi graiul unei comunități lingvistice, fără referire la alte unități corelate, de tipul limbă~dialect~grai), indiferent de numărul vorbitorilor care îl folosesc, nu este unitar, omogen. Cu cît grupul de vorbitori este mai mare, cu atît unitatea limbii scade: graiul vorbit într-o familie, într-un sat este, în principiu, mai unitar decît graiul vorbit într-un județ, într-o regiune, iar acesta, la rîndul lui, este mult mai unitar decît limba vorbită într-o țară. Tot așa, un strungar nu se exprimă la fel ca un zootehnist, un muncitor agricol are un grai relativ diferit de al unui marinar, aviator etc.

În primele cazuri, d i v e r g e n ț a este determinată g e o g r a f i c: apropierea mai mică sau mai mare de centrul inovator, o poziție izolată (pe deal, munte etc.) față de una mai accesibilă, permițînd pătrunderea mai rapidă a inovației, determină linii evolutive diferite de la o regiune la alta. Aceste variante geografice ale limbii sînt cunoscute sub numele de **dialecte** și **graiuri** (v. *infra*, p. 28).

În cel de-al doilea caz, d i v e r g e n ț a este determinată s o c i a l: domeniul de activitate, vîrsta, sexul, straturi și clase sociale legate prin interese materiale comune etc. grupează indivizii din societate; aceste grupuri ajung, cu timpul, să se deosebească unele de altele prin particularități de limbă. Aceste variante sociale sînt denumite **socioleсte** și **jargoane** (v. *infra*, p. 37).

În fine, dată fiind această mare varietate a limbii, care duce pînă la particularități specifice fiecărui vorbitor în parte, lingvistica contemporană a creat conceptul de **idiolect** (v. *infra*, p. 37).

1.1. Prin raport cu ce entitate sînt însă aceste unități v a r i a n t e, ale cui variante sînt ele, orice variantă presupunînd o i n v a r i a n ț ă, o c o n s t a n ț ă ?

Acest sistem de elemente constante este **limba comună**, denumită și **koine** (<gr.), **limbă standard, limbă națională** (acolo unde vorbitorii sînt organizați într-un stat național).

1.2. Aspectul cel mai îngrijit al limbii comune este **limba literară**, aspectul „vorbit" al limbii comune fiind mai neglijent, mai puțin îngrijit (ceea ce numim **limbă vorbită** se opune, deci, limbii **literare**).

1.3. Aspectul **oral** al limbii comune (în forma sa literară sau „vorbită" este, de obicei, mult mai puțin îngrijit decît aspectul **scris** (în forma sa literară sau „vorbită").

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2. VARIANTELE GEOGRAFICE ALE LIMBII

2.1. Limbă, dialect (subdialect), grai (subgrai). 2.2. Problema granițelor dialectale.

2. Limba comună prezintă, așa cum am arătat, deosebiri de la o regiune la alta, denumite în mod curent **dialecte** și **graiuri.**

Dialectele și graiurile sînt, prin urmare, variantele teritoriale, geografice sau regionale ale limbii comune.

Noțiunile limbă, dialect, grai sînt noțiuni corelative. În ierarhia limbă ← dialect ← grai, limba este termenul supraordonat, independent, definirea ei nu presupune referirea la unitățile subordonate; ea are, așadar, caracter absolut. Dialectul și graiul sînt subdiviziunile limbii, sînt unități subordonate, definirea lor presupune raportarea la unitatea superioară căreia i se subordonează (definirea dialectului presupune raportarea la limbă, definirea graiului presupune raportarea la dialect). (V. Coteanu, *Elemente*, p. 61.)

Ca și limba, dialectul nu are o existență concretă, este o entitate abstractă, un „construct", nici un vorbitor nu vorbește într-un dialect, ci în graiul său de acasă, singura și ultima subdiviziune, realizare concret-istorică (pentru alți cercetători contemporani ultima subdiviziune, realizare individual-concretă, este idiolectul).

> Unii lingviști introduc în ierarhia aceasta și noțiunile de **subdialect**, ca unitate subordonată dialectului, și **subgrai**, ca unitate subordonată graiului. Între limbă însă, ca sistem abstract supraordonat, și idiolect, ca realizare individuală, concretă, a unui sistem lingvistic, se pot stabili, teoretic, indiferent cîte niveluri: ele sînt abstrageri efectuate de lingvist, arbitrar delimitate (în funcție de diferite criterii). Cele trei trepte: **limbă ~ dialect ~ grai** sînt însă, în lingvistica tradițională, cele mai răspîndite (cf. și fr. **langue ~ dialecte ~ patois**, germ. **Sprache ~ Dialekt ~ Mundart**). (V. mai departe, p. 30 seq., utilizarea lor în dialectologia românească.)

Schema de la p. 29 pune în evidență raportul de subordonare existent între dialect și limbă, pe de o parte, grai și dialect, pe de altă parte; totodată, apare, exprimată schematic, problema limitelor dialectale.

2.1. Date fiind cele arătate mai sus, delimitarea noțiunilor de limbă, dialect, grai nu este ușor de făcut, mai ales că lingvistica nu a găsit încă niște principii riguroase potrivit cărora să se poată spune în ce condiții un idiom dat este limbă sau dialect, este dialect sau grai.

2.1.1. De obicei, definim **dialectul** ca prima subdiviziune a limbii, caracterizată printr-o serie de particularități care îl deosebesc de alte unități învecinate și înrudite, situate pe același plan în raport cu unitatea imediat superioară (limba).

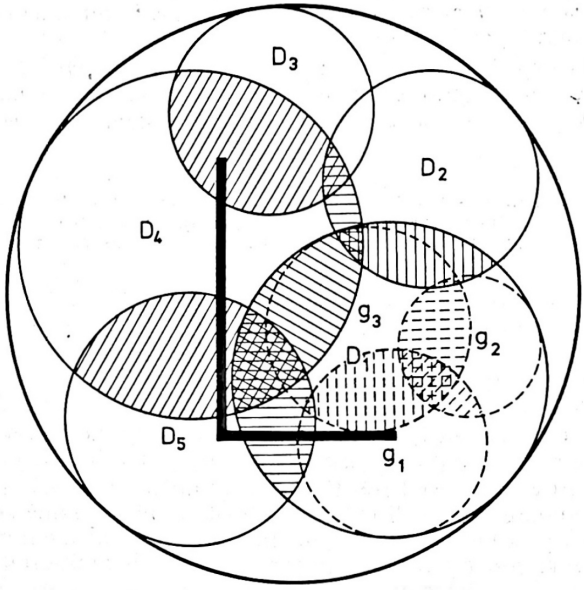
> Definiția din Marouzeau, *Lexique*: „Forme particulière prise par une langue dans un domaine donné. Un dialecte se définit par un ensemble de particularités telles que leur groupement donne l'impression d'un parler distinct des parlers voisins, en dépit de la parenté qui les unit." (p. 75)
>
> Definiția din Pei, *Glossary*: „A specific branch or form of a language spoken in a given geographical area, differing sufficiently from the official standard or literary form of the language in one or all of the levels of the language (pronuntiation, grammar, vocabulary and idiomatic use of words) to be viewed as a distinct entity yet not sufficiently different from the other dialects of the language to be regarded as a separate language; a dialect often has its own literary form, and the distinction between language and dialect is often difficult to formulate on

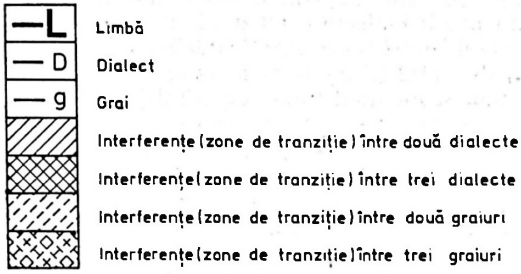
Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

either literary or political bases: major dialects areas are somewhat arbitrarily established on the basis of the coincidence of bundles of isoglosses, but the term is ofter loosely applied to speech form of a minor locality." (p. 67)

Definiția din *Guide*: „Le dialecte est caracterisé par les traits communs de l'ensemble de parlers d'une région linguistique, mais, en fait, personne ne le parle: quand on dit: « Il parle „l'alsacien" ou „le dialecte alsacien" », cela signifie qu'il utilise un parler d'une localité située en Alsace, appartenant à la famille des parlers alsaciens. La parenté des parlers d'une région donnée est évidente et, en schématisant les faits, on peut dire qu'un dialecte représente encore de nos jours l'ancêtre commun de ces parlers et que le dialecte est l'idiome parlé jadis par une communauté plus réduite". (p. 394)

Toate aceste definiții aduc în plus, față de definiția noastră, aspecte discutate, într-o mare măsură, în paragraful precedent.

Raportul limbă ~ dialect ~ grai

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Termenul **dialect** vine din gr. ἡ διάλεκτος, care însemna la început „dialog, conversație", iar mai tîrziu „varietate dialectală" (v. și Cortelazzo, *Avviamento*, p. 9—12).

2.1.2. Definim **graiul** ca prima subdiviziune a dialectului, caracterizată printr-o serie de particularități care îl deosebesc de alte unități învecinate și înrudite, situate pe același plan în raport cu unitatea imediat superioară (dialectul).

Atît în cazul graiului, cît și în cazul dialectului, deosebirile sînt mai ales de ordin fonetic și lexical, mai puțin de ordin morfologic și sintactic.

2.1.3. Se pune problema însă cît de numeroase trebuie să fie aceste deosebiri pentru ca un idiom să fie considerat „limbă" sau „dialect" (respectiv „dialect" sau „grai")?

Se știe că există multe cazuri în care idiomuri foarte asemănătoare ca structură (fonetică, gramaticală și lexicală) sînt considerate limbi și, invers, idiomuri foarte diferite ca structură sînt considerate dialecte ale aceleiași limbi.

> Astfel, dialectele de est ale slavei (foarte asemănătoare între ele) sînt considerate limbi diferite (ucraineana, bielorusa, rusa), iar dialectele limbii germane sau italiene, foarte diferite unele de altele, sînt considerate dialecte.

Criteriile de care dispune lingvistica în acest moment au fost grupate în două (v. Cazacu, *St. dial.*, p. 9 seq.): criterii lingvistice și extralingvistice. Primele au în vedere structura limbii, cele din a doua categorie au în vedere o serie de factori din afara limbii, care pot determina, în cursul dezvoltării unor idiomuri, clasarea lor printre limbi sau printre dialecte.

Criteriile lingvistice sînt: a) criteriul structural; b) criteriul genetic; c) criteriul înțelegerii (al inteligibilității).

Criteriul structural constă în compararea, la nivel sincronic, a structurilor idiomurilor în discuție, în scopul stabilirii asemănărilor și deosebirilor dintre ele; cu cît deosebirile sînt mai multe, cu atît șansa ca idiomurile respective să fie considerate limbi este mai mare. Cît de multe trebuie să fie deosebirile însă?

Criteriul genetic vine în sprijinul celui dintîi, adăugînd considerente diacronice: nu pot fi dialecte decît două idiomuri înrudite genetic, derivînd ambele din aceeași limbă, fază anterioară în evoluția celor două ipostaze considerate (de ex., dialectul piemontez și dialectul venețian sînt dialecte ale aceleiași limbi, italiana, și nu unul francez și altul italian).

Foarte strîns legat de primele două criterii amintite este criteriul înțelegerii, care derivă dealtfel din primele: două idiomuri înrudite direct genetic și avînd o structură asemănătoare, permițînd, într-o măsură foarte mare, comunicarea între vorbitorii lor, sînt dialecte (altfel spus, se pot înțelege mai ușor între ei vorbitorii dialectelor unei limbi decît vorbitorii unor limbi înrudite direct).

Valabilitatea acestor trei criterii este însă foarte relativă pentru că, așa cum am mai spus, există situații care contrazic preceptele stabilite.

Să se compare, de exemplu, formele pe care le îmbracă proverbul latinesc *Bate ferrum dum calidum est* în dialectele românești:

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

a)
drom. *Bate fierul pînă-i cald.*
istr. *Bâte fl'eru pira-i câd.*
arom. *Bati lierlu pînî-i caldu.*
megl. *Bati ieru pănă-i cald.*

Adepții criteriului genetic-structural (v. Macrea, *Probl. lingv.*, p. 46 seq.) consideră că aceste diviziuni teritoriale ale limbii române sînt „dialecte", pentru că orice vorbitor al unuia dintre ele le înțelege pe celelalte trei. Există însă fraze în aceste dialecte care nu pot fi înțelese nu numai de către vorbitori obișnuiți, dar chiar de către specialiști (v., de exemplu, textele date de Al. Graur, *„Dialectele" limbii române*, în „Limba română", (1956), nr. 4, p. 66—69).

În schimb, sînt fraze din idiomuri romanice clasate drept „limbi", a căror înțelegere nu pune nici un fel de probleme. Să se raporteze, de exemplu, formele proverbului românesc de mai sus la corespondentele lor romanice :

b)
ital. *Batti il ferro finché è caldo.*
fr. *Bats le fer pendant qu'il est chaud.*
sp. *Bate el hierro mientras está caliente.*
port. *Batta o ferro o tempo que está quente.*

Nu este greu de observat că, atît între dialectele românești, cît și între limbile romanice, există o mare asemănare structurală: aceleași elemente lexicale urmașe ale lat. *battuere*, *ferrum*, *esse*, *calidum* (*calens*, *-tis*), în diferite realizări concrete neolatine; aceeași topică; aceeași desinență *-e* a imperativului (cu *-e* > *-i* în poziție finală neaccentuată sau chiar amuțit, cazul francezei); același demonstrativ *ille* care stă la baza articolului romanic; aceeași modalitate de a forma predicatul nominal din urmașul lui *esse* + adjectiv cu rol de nume predicativ. Singura trăsătură structurală importantă care separă grupul românesc de celelalte limbi romanice este, aici, locul articolului (p o s t p u s în română, a n t e p u s în limbile romanice occidentale).

O comparație, pe baza aceluiași proverb, cu limbi din alte familii poate fi într-adevăr concludentă, din punctul de vedere care ne interesează. Să se raporteze, de aceea, toate formele de mai sus la corespondentele lor din limbile balcanice :

c)
gr. Σφυρηλάτε τό σίδερο (ἐφ) ὅσον εἶναι ζεστό
bulg. Коби желязото докато е горещо.
sîrb. *Kuj gvožđe dok je vruće.*
alb. *Rrah hekurin sa është i nxehtë.*

Deosebirile nete dintre formele proverbului în aceste limbi și formele lui romanice date mai sus sînt evidente pentru oricine, inițiat sau neinițiat. De aceea, în asemenea cazuri, acordarea statutului de „limbă" idiomurilor din grupa c) în raport cu grupele a) și b) nu pune probleme.

De ce natură trebuie să fie însă deosebirile dintre membrii grupei a), pentru ca să li se poată acorda statut de „limbă" sau „dialect" ?

Criteriul genetic-structural și criteriul înțelegerii nu pot răspunde satisfăcător la această întrebare.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Insuficiența principiilor l i n g v i s t i c e în problema acordării statutului de „limbă" sau „dialect" idiomurilor naturale, în condiții identice, se încearcă a fi suplinită cu o serie de principii e x t r a l i n g v i s t i c e (de ordin istoric politic, social, cultural).

Criteriile e x t r a l i n g v i s t i c e sînt: a) t e r i t o r i u l; b) apartenența la același s t a t; c) criteriul f u n c ț i i l o r idiomului respectiv; d) criteriul posibilității de c o n t o p i r e; e) criteriul s u b o r d o n ă r i i.

Faptul că două idiomuri nu se vorbesc pe același t e r i t o r i u (= teritorii învecinate) nu poate constitui un argument pentru acordarea statutului de „limbă" acestor unități lingvistice (de exemplu, faptul că dialectele românești sud-dunărene se vorbesc pe teritorii diferite nu este de ajuns pentru a susține că ele sînt „limbi"; v. și p. 31), pentru că există numeroase cazuri de limbi transplantate în alte teritorii, care, totuși, nu sînt considerate „alte limbi" (în această situație sînt engleza, franceza, spaniola, olandeza, vorbite în colonii).

Tot așa, a lega existența limbii de existența s t a t u l u i (ar fi, deci, „limbă" numai acel idiom care este limba unui stat, care a preluat toate funcțiile limbii naționale) înseamnă a ignora faptul că există pe glob numeroase „limbi" care nu sînt limbi de stat, ai căror vorbitori nu au o organizație de tip statal proprie și că, totuși, nimeni nu le contestă, pe bună dreptate, calitatea de „limbi" (potrivit acestui criteriu, limba bască, vorbită în sudul Franței, ar trebui să fie considerată un „dialect" — și, foarte important, al cui dialect? — pentru că nu este limba unui stat). (V. și Todoran, *Delimit.* și Graur, *St. ling. gen.* — v.n. p. 293.)

Foarte strins legat de precedentul este criteriul f u n c ț i i l o r pe care ar trebui să le aibă un idiom pentru a fi considerat „limbă": este vorba de funcțiile c u l t u r a l e ale limbii (care lipsesc în cazul dialectului), constînd în utilizarea ei nu numai ca mijloc de comunicare, ci și ca instrument al culturii (în școală, în scopuri beletristice și științifice, în presă, radio și televiziune etc.). Și în acest caz însă, aplicabilitatea criteriului este limitată, pentru că funcția culturală a unui idiom este favorizată și asigurată de constituirea într-un stat a vorbitorilor idiomului dat, ceea ce nu este posibil decît după trezirea și formarea conștiinței naționale, problema reducîndu-se, în ultimă instanță, tot la raportul de dependență stat→limbă (v. Graur, *op. cit.*).

Criteriul posibilității de c o n t o p i r e este un principiu de perspectivă: spre deosebire de limbi, care, chiar atunci cînd sînt foarte înrudite, nu se pot reuni într-o singură limbă, dialectele se pot contopi și se contopesc de obicei într-o limbă unică (v. Graur, *op. cit.*, p. 304). Principiul ar putea fi aplicat însă numai în cazul limbilor cu o evoluție deja încheiată (ceea ce nu s-a întîmplat pînă acum), în celelalte situații fiind aprioric.

Criteriul s u b o r d o n ă r i i dialectului față de limbă subliniază importanța momentului în care un dialect, unitate dependentă de limbă, scapă de subordonare: indiferent de cauzele concrete care determină această „eliberare", dialectul se transformă atunci în limbă (v. Coteanu, *Elemente*, p. 60).

Nu toate dialectele însă sînt „tipice" (și cu aceasta se răspunde ultimelor criterii extralingvistice), în sensul că nu totdeauna dialectele unei limbi se vorbesc pe același teritoriu, se reunesc într-o limbă comună, se „varsă" în limba comună, sînt subordonate ei. Există și dialecte „atipice", divergente, care nu converg (v. Todoran, *Delimit.*). În aceste cazuri, spune A. Martinet, există un mijloc de a corecta ambiguitatea termenului „dialect": să se stabilească de fiecare dată al cărei limbi comune este graiul în discuție un produs divergent. Din nefericire

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

însă, remarcă același autor, există numeroase cazuri în care este foarte greu să reconstruiești procesul de diferențiere (v. Martinet, *Elements*, p. 157—158).

Așa cum a reieșit pe parcursul expunerii fiecărui principiu enumerat, nici unul dintre ele nu are aplicabilitate generală: dacă cumva problema nu este de domeniul t e r m i n o l o g i e i, cum am fi înclinați să credem („toute definition du dialecte est une **definitio nominis** et non une **definitio rei**", spune P. Meyer în „Romania" IV, 1875, p. 294), atunci o definiție riguros științifică nu poate fi elaborată decît cu argumente din interiorul limbii, pe baza structurii ei, luată în ansamblu și privită ca un sistem, nu pe baza fenomenelor lingvistice izolate, numărate ca atare (ceea ce s-a și făcut uneori: v. Capidan, *Megl.*, I, p. 66 scq.).

Aceasta este una dintre sarcinile dialectologiei teoretice actuale.

2.2. În situațiile în care variantele teritoriale se vorbesc pe același teritoriu (cazurile „tipice"), se pune problema g r a n i ț e l o r dintre aceste unități regionale (v. și schema de la p. 29): unde se termină un dialect (grai) și unde începe altul?

Dificultatea decurge din faptul că varietatea lingvistică teritorială este, așa cum am arătat, foarte mare. Ea este determinată de cauze diverse, care, în ultimă instanță, se pot reduce la trei: cauze e t n o l o g i c e (relevate de Ascoli), cauze c r o n o l o g i c e (aduse în discuție de G. Gröber, după care diversitatea romanică s-ar datora epocilor diferite de romanizare de la o limbă la alta) și cauze i s t o r i c o - g e o g r a f i c e (care determină formarea unor centre de prestigiu, de la care iradiază evoluția). (V. și Cortelazzo, *Avviamento*, p. 36.)

În condițiile în care deosebirile se pot manifesta chiar la nivelul graiului individului (cf. noțiunea de „idiolect"), s-a pus, încă de la începutul cercetărilor dialectale, întrebarea dacă există sau nu granițe dialectale.

Unii cercetători au răspuns afirmativ, alții negativ, iar alții au găsit o soluție intermediară.

Printre cei dintîi care au pus problema se citează de obicei în dialectologia romanică francezii Ch. de Tourtoulon și O. Bringuier, care, la cererea „Societății pentru studierea limbilor romanice", fac o anchetă la fața locului (1873); ancheta avea ca scop determinarea limitei dintre franceză și provensală și se baza pe șase fenomene lingvistice. Deși aveau în vedere un număr redus de fapte, totuși cei doi cercetători s-au găsit în imposibilitatea de a trasa această limită, care nu poate fi o limită geografică, dat fiind că liniile de demarcație ale fenomenelor înregistrate nu coincideau. Ca atare, ei au considerat că nu se pot delimita graiurile și dialectele (v. Ch. de Tourtoulon et O. Bringuier, *Etude sur la limite géographique de la langue d'oc et de la langue d'oil*, Paris, 1876).

Acest punct de vedere se opune celui al neogramaticilor, care, în conformitate cu concepția lor despre legile fonetice, susțineau că dialectul este o unitate închisă, riguros delimitată, avînd reguli care acționează întotdeauna la fel, în condiții identice.

Adevărata ripostă o dau însă neogramaticilor iluștrii filologi francezi, Paul Meyer și Gaston Paris, iar, ceva mai tîrziu, însuși Jules Gilliéron. După Meyer, este mai bine să se facă geografia caracterelor dialectale decît a dialectelor (v. Iordan, *Lingüíst. Rom.*, p. 252). O concepție asemănătoare găsim la G. Paris, strălucit elev al lui Fr. Diez și maestru al celor mai de seamă romaniști de mai tîrziu (și al lui Gilliéron). În celebra sa conferință „Les parlers de France" (1888), considerată programul dialectologiei franceze, autorul, confirmînd punctul de vedere al lui Paul Meyer în ce privește inexistența dialectelor, arată că, în

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

realitate, nu există decît trăsături dialectale, care se pot uneori delimita, dar că acestea nu coincid între ele. După G. Paris, studierea varietății regionale nu se poate face decît cu ajutorul m o n o g r a f i i l o r : „Pour réaliser cette belle oeuvre, il faudrait que chaque commune d'un côté, chaque son, chaque forme, chaque mot de l'autre, eût sa monographie, purement descriptive, faite de première main, et tracée avec toute la rigueur d'observation qu'exigent les sciences naturelles" (v. G. Paris, *Les parlers de France* (1888), în *Mélanges linguistiques*, publiés par Mario Roques, Paris, 1908).

Concepția greșită a neogramaticilor despre dialecte și granițe dialectale a fost definitiv înlăturată prin apariția geografiei lingvistice, de fapt prin apariția *ALF*. Autorul lui principal, J. Gilliéron, urmărind repartizarea pe hărți lingvistice a fenomenelor dialectale, a demonstrat, căzînd însă în exagerarea contrară, că nu există dialecte și, deci, nici limite dialectale (continuînd, dealtfel, teza predecesorilor săi, dar cu mai multă asiduitate și cu material faptic oferit de *ALF*). Negînd legile fonetice, Gilliéron ajunge la concluzia că fiecare cuvînt are propria sa istorie — formulare rămasă celebră în dialectologie —, fiecare cuvînt are propria sa răspîndire pe teren, independentă de ariile altor cuvinte.

V. și Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 295, unde se arată că sînt numeroase situații în graiuri și dialecte, care nu pot fi explicate altfel decît refăcînd istoria fiecărui cuvînt în parte. Iată un exemplu furnizat de același autor: lat. *paricula* și lat. *parietem* au dat, respectiv, *părcche* și *părete* (acestea sînt formele așteptate, pentru că *pereche* și *perete* sînt mai noi), forme care circulă în toată Moldova. La un moment dat, în raza Tecuci, se extindea din ce în ce mai mult forma *pereche*, celălalt cuvînt, *părete*, cu un fonetism asemănător în prima tranșă, rămînînd neschimbat. Nu putea fi vorba deci de o regulă. Explicația a trebuit să fie căutată în istoria cuvîntului: forma *pereche* a fost adusă pe cale comercială (de voiajorii care vîndeau prin sate „perechi" de ciorapi etc.) și era muntenească.

Folosirea din ce în ce mai frecventă a metodelor geografice a pus tot mai mulți cercetători în situația de a delimita dialectele și graiurile pe care le cercetau. În felul acesta s-a ajuns astăzi la un consens unanim în privința e x i s t e n ț e i unor unități dialectale distincte unele de altele pe un teritoriu lingvistic dat și, de asemenea, în privința posibilității d e l i m i t ă r i i lor geografice (teritoriale).

Unind punctele (de pe harta lingvistică) care prezintă același tratament, se obțin niște linii demarcative denumite, încă de la începuturile geografiei lingvistice, **isoglose** (din gr. ἴσος „la fel, egal" și γλῶσσα „limbă"). Dacă isoglosa este limita unui fenomen fonetic, atunci liniile se numesc **isofone**, iar dacă fenomenul este morfologic, **isomorfe** (de exemplu, isoglosa care separă teritoriul unde se spune *aș̂ela* față de *ăla* este o **isomorfă**, în timp ce isoglosa care separă pronunțarea *copkil* de *cokil* este o **isofonă**).

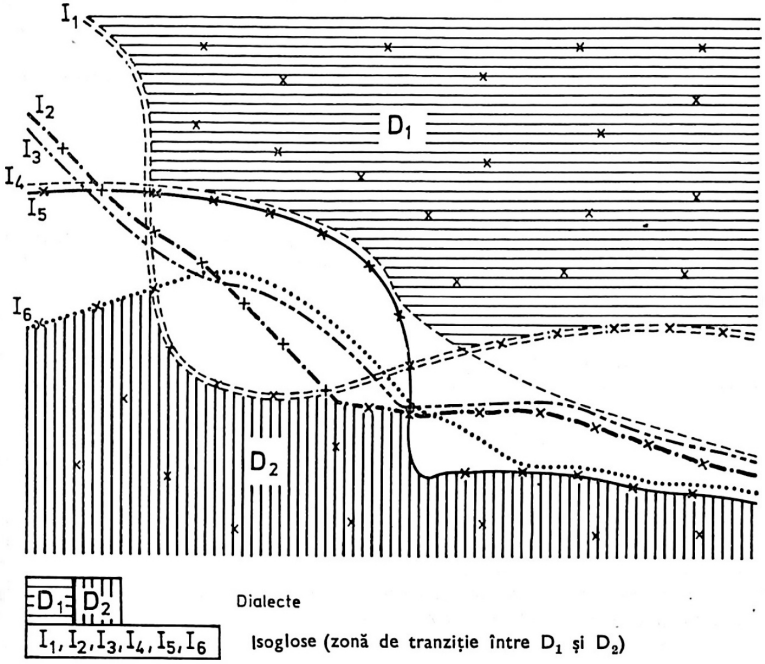
Definițiile din Marouzeau, *Lexique*: „On appelle **aires d'isoglosses** gr. (*isos* = égal, *glôssa* = langue), les régions qui présentent un traitement commun, et **lignes d'isoglosses** ou par une simplification abusive **isoglosses** les limites entre chaque traitement, dont le faisceau représente la limite approximative entre dialectes contigues. Dans les mêmes conditions on emploie quelque fois les termes **isophone, isotone, isolexe, isomorphème, isosyntagme**, pour désigner les aires séparatives de sons, d'accents, de mots, de formes, de faits syntaxiques". (p. 129)

Suprapunîndu-se isoglosele mai multor fenomene lingvistice s-a constatat că, deși acestea nu coincid, totuși în interiorul teritoriului lingvistic cercetat se conturează o arie lingvistică distinctă de aria vecină. Limita dintre aceste unități teritoriale învecinate nu este însă o singură linie de isoglosă, ci o fișie, un fascicol de linii care se întretaie, uneori pe distanțe destul de mari.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

În porțiunea de teren pe care isoglosele se întretaie, se vorbește un grai de **tranziție** (v. și Petrovici, *Repart.*, Gheție, *Repart.*; v. și p. 145—146).

Schematic, jocul isogloselor dintre două unități teritoriale ar putea fi reprezentat astfel (v. și schema de la p. 29):

de ex.: I_1 = isoglosa lui *văd* (D_1)/*văz*(D_2) (isomorfă)
I_2 = " " *șer* (D_1)/*ćer* (D_2) (isofonă)
I_3 = " " *žer* (D_1)/*ǧer* (D_2) (isofonă)
I_4 = " " *vorbǵésc* (D_1)/*vorbésc* (D_2) (isofonă)
I_5 = " " *pkĭšór* (D_1)/*pičór* (D_2) (isofonă)
I_6 = " " *curék* (D_1)/*várză* (D_2) (isolexă)

(Menționăm că schema de mai sus nu corespunde unei realități, ea este fictivă. V. de pildă jocul isogloselor pe hărțile nr. 4, 26, 27, 28).

Granițe dialectale. Graiuri de tranziție.

Care sînt criteriile de clasificare teritorială a dialectelor și graiurilor? Altfel spus, cum se stabilește, practic, care este structura dialectală a unei limbi vorbite pe un teritoriu dat, cum se face repartizarea dialectală a dialectelor (graiurilor) dintr-o limbă, c î t e dialecte (graiuri) se vorbesc într-o limbă (dialect)?

În condițiile unei diversificări lingvistice teritoriale mai puțin adînci, stabilirea numărului de unități subordonate nu pune, poate, probleme speciale; acolo însă unde isoglosele prezintă mari sinuozități, instabilități și fluctuații, determinate de o mare varietate lingvistică, descrierea configurației dialectale a unei limbi nu este ușor de făcut.

De obicei, dialectologii — pornind de la general la particular — împart teritoriul lingvistic al unei limbi pe baza celor mai importante particularități

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

fonetice (dar şi lexicale sau, dacă există, morfologice) care au caracter relativ regulat, care apar, deci, consecvent pe un teritoriu dat.

Astfel, un fenomen cu caracter de „lege" fonetică, de trăsătură care se repetă cu relativă regularitate este tratamentul africatelor *ĉ* şi *ĝ* în dacoromână: faptul că nu numai în *ŝinŝ* „cinci", *fuĝi* „fuge" apare fenomenul numit fricatizare, ci şi în alte numeroase situaţii (*ŝer* „cer", *fâŝi* „face", *dúŝi* „duce" etc.; *žer* „ger", *žumatáti* „jumătate", *ažúnži* „ajunge" etc.) ne îngăduie să vorbim de o trăsătură fonetică cu caracter regulat, de pildă, în graiul moldovenesc, trăsătură care poate constitui — alături de altele — o notă individualizatoare a acestui grai, prin raport cu alte graiuri, învecinate sau nu, care prezintă alte tratamente.

Un fenomen fonetic cu caracter „accidental" nu poate fi luat în considerare ca trăsătură distinctivă, individualizatoare a unei unităţi teritoriale, decît dacă se repetă de mai multe ori: de pildă, apocopa apărută cu totul accidental într-un cuvînt dintr-un grai oarecare nu este definitorie, ca este însă un fenomen aproape regulat în graiul maramureşean şi, deci, îl individualizează (*oi fa* „voi face", *îmi pla* „îmi place", *măi Ioa* „măi Ioane" etc., v. p. 172).

Particularităţile lexicale, fiind prin natura lor „unicate" şi, deci, nerepetabile, nu au o pondere prea mare în problema repartizării dialectale a unui teritoriu lingvistic dat. Totuşi, atunci cînd noţiuni importante sînt denumite diferit pe o suprafaţă dată (cînd cuvintele fac arii distincte), elementele lexicale pot fi avute în vedere — alături de cele fonetice (de pildă, termenii care denumesc noţiunile de „zăpadă": *zăpadă, omăt, nea* sau cei care denumesc noţiunea de „cimitir": *cimitir, ţintirim, temeteu, morminţ*; ş. a.).

Particularităţile morfologice, în măsura în care există, sînt extrem de importante în precizarea configuraţiei dialectale: astfel, formarea conjunctivului cu *şi* în loc de *să* în partea de nord-vest a teritoriului lingvistic dacoromân este o trăsătură individualizatoare a graiului crişean (*şi să baji* „să se bage"); (pentru aspectul teoretic şi practic al problemei delimitării unităţilor lingvistice din punct de vedere teritorial, v. Gheţie, *Repart.*; v. şi p. 30 seq.).

3. VARIANTELE SOCIALE ALE LIMBII

3.1. Sociolectul. 3.2. Jargonul. 3.3. Argoul.

3. Aşa cum se arăta la începutul acestui capitol, varietatea lingvistică este determinată de o serie de factori divergenţi, fie de ordin teritorial (şi în acest caz vorbim de **variante geografice**, care constituie obiectul **dialectologiei**), fie de ordin social (şi în acest caz vorbim de **variante sociale** ale limbii, de care se ocupă **sociolingvistica**).

3.1. Varianta socială imediat subordonată limbii este, în concepţia sociolingvistică contemporană, **sociolectul** (care ar corespunde pe plan teritorial **dialectului**, deşi comparaţia nu este bună, într-un dialect fiind posibilă desprinderea mai multor **sociolecte**, şi invers).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Sociolectul este, aşadar, graiul unei colectivităţi reunite pe baza unor criterii sociale, nongeografice (domeniu de activitate, vîrstă, sex, straturi şi clase sociale între care se stabilesc relaţii determinate de o serie de interese comune, grupări politice, religioase, relaţii de familie etc.), ceea ce duce, în ultimă instanţă, la formarea unui număr relativ ridicat de particularităţi specifice fiecăreia dintre aceste variante sociale ale limbii.

Definiţia din Reichmann: „Die gesellschaftlichen Gruppen, die als Träger sozial bestimmter und deshalb *Soziolekte* genannter Sprachform vor allem in Betracht kommen, sind die folgenden:

a) Die sozialen Schichten, von denen bäuerliche Grundschicht, die bürgerliche Mittelschicht und die vorwiegend bildungsbürgerliche Hochschicht die wichtigsten sind,
b) die Konfessionen
c) die Geschlechter
d) die Altersgruppen
e) alle möglichen Interessengruppen
f) Familien, Sippen und Bekanntschaftsgruppen
g) Ausbildungsgruppen
h) Berufsgruppen
i) politische Gesinnungsgruppen, vor allem Parteien". (O. Reichmann, *Deutsche Wortforschung*, 1969, p. 81—82)

Tot variante sociale ale limbii comune — care ar putea fi considerate subdiviziuni ale sociolectului, în sensul că ele caracterizează graiul unor colectivităţii mai mici — sînt **jargonul** şi **argoul.**

3.2. **Jargonul** (fr. **jargon,** germ. **Sondersprache,** engl. **jargon, lingo**) este o variantă socială a limbii comune, folosită de unii vorbitori fie în scopul de a se detaşa de marea masă a vorbitorilor, fie datorită profesiunii lor. Se vorbeşte de jargoane de clasă (vîrfurile clasei dominante, în societăţile cu clase antagonice, îşi încarcă limba cu elemente de vocabular şi cu expresii idiomatice din limbi străine de largă circulaţie internaţională), jargoane ale medicilor, ale sportivilor etc.

3.3. **Argoul** (fr. **argot,** germ. **Rotwelsch,** engl. **slang, cant**) este tot o variantă socială a limbii comune, care însă, de cele mai multe ori, este un cod artificial creat de un grup de vorbitori spre a servi drept limbaj secret, neînţeles de ceilalţi vorbitori din societatea în mijlocul căreia trăieşte. De pildă, există argouri ale elevilor, ale studenţilor, dar şi ale răufăcătorilor etc.

4. VORBIREA INDIVIDUALĂ (IDIOLECTUL)

Dată fiind marea varietate a limbii, determinată de factori istorico-geografici, sociali, culturali etc., lingviştii epocii noastre consideră că fiecare individ din societate are particularităţile sale proprii de vorbire. Modul special în care limba comună se realizează la nivelul fiecărui individ se numeşte **idiolect,** care este, în consecinţă, singura ipostază concretă a limbii, celelalte niveluri (grai ~ dialect ~ limbă; sociolect ~ limbă) fiind abstracte, ierarhizări stabilite de lingvist.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Definiția din Pei, *Glossary:* „1. The individual's use of language, with his own speech habits and choice of words (Walsh); the individual's personal variety of the community language system; the spech habit of a single person at a given point of his lifetime. 2. Term used in American lingustics to describe the ideal minimum phonemic system (of one individual), in which there is nothing else then RANDOM VARIATION (q. v.) (de la Garza). *See also* STYLISTICS. *Partial synonim:* PAROLE (as used by Saussure)". (p. 119)

Definiția din *Guide:* „La réalisation individuelle d'un système linguistique", „la langue telle qu'elle est parlée par un individu particulier est un **idiolecte**". (p. 394). „La constatation de divergences dans les usages linguistiques d'une même communauté a amené certains linguistes à recommander la description d'**idiolectes**, c'est à dire du comportement linguistique de locuteurs uniques. Ce point de vue se justifie même si l'on se rappelle qu'un instrument de communication comme une langue réclame au moins deux interlocuteurs. Toutefois, l'évolution qui a conduit à l'étude de l'idiolecte a entraîné en contrepartie le dégagement de systèmes généraux *(overall patterns)* où l'on s'efforce de réduire à un dénominateur commun les differents systèmes d'idiolectes, voir de dialectes d'une même langue". (p. 365)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

III

1. TRANSCRIEREA FONETICĂ

1.1. Raportul dintre sistemul de transcriere fonetică şi scrierea oficială a unei limbi date. 1.2. Sisteme alfabetice şi nealfabetice. 1.3. Calităţile unui bun sistem de transcriere. 1.4. Sistemul de transcriere al Asociaţiei fonetice internaţionale. 1.5. Sisteme de transcriere româneşti. 1.5.1. Trăsături comune. 1.5.2. Deosebiri. 1.5.2.1. Sistemul Weigand. 1.5.2.2. Sistemul Densusianu. 1.5.2.3. Sistemul Rosetti. 1.5.2.4. Sistemul *ALR* (şi *NALR*).

1. Orice culegere de material dialectal presupune stăpînirea în prealabil a unui **sistem de transcriere fonetică** (fr. **transcription phonétique**, germ. **Lautschrift**, engl. **phonetic transcription**), adică a unui număr de semne suficient pentru a nota varietatea lingvistică teritorială.

1.1. În raport cu scrierea oficială, un sistem de transcriere fonetică prezintă următoarele avantaje:

a) De obicei, scrierile oficiale, chiar atunci cînd nu sînt tradiţionale, nu sînt f o n e t i c e, ci f o n o l o g i c e (redau adică fonemele limbii respective, nu sunetele ei, or, sunetele sînt de o varietate infinită, în timp ce fonemele unei limbi sînt în număr limitat). De aici, i n s u f i c i e n ţ a semnelor din scrierile oficiale pentru redarea aspectului sonor al limbii.

> În această situaţie se află chiar limba română, care şi-a constituit actualul sistem de scriere în deceniul al 6-lea al secolului al XIX-lea: scrierea noastră, deşi declarat f o n e t i c ă, este însă f o n o l o g i c ă (fiecare **grafem** notînd — cu cîteva excepţii — un **fonem**, şi nu un **sunet**; litera *a* este un **grafem** invariant care reprezintă (grafic) fonemul invariant /a/, realizabil fonetic ca [a], [å], [â] etc. ca în, respectiv, [casă], [cåpă], [cạădă] etc.

Se înţelege că o notare fonetică nu-şi propune să redea t o a t e nuanţele sunetelor dintr-o limbă: dat fiind caracterul infinit al realizării concret-sonore, „redarea *exactă*, prin scris, a sunetelor este o utopie" (Rosetti, *Introd. fon.*, p. 133).

b) Varietatea fonetică r e g i o n a l ă este mult mai mare, în raport cu cea existentă în limba comună (altfel spus, întîlnim în graiuri şi dialecte sunete care lipsesc din limba comună şi, în consecinţă, lipsesc şi semnele care să le reprezinte). De aici, din nou o i n s u f i c i e n ţ ă a scrierii oficiale.

> De pildă, în graiurile dacoromânei apar sunete ca [ḑ] din mold. *ḑîc* „zic", [ń] din băn. *viñe* „vie", [ę] din criş. *lumę* „lumea" etc., necunoscute limbii comune.

c) În cazul limbilor cu scriere veche, ea este de cele mai multe ori t r a d i ţ i o n a l ă (în sensul că notează realităţi fonetice depăşite, apărute în faze anterioare din evoluţia limbii respective), în consecinţă, sistemul de scriere contravine principiului fonologic(este vorba, deci, de o scriere etimologică, tradiţională).

> Este cazul francezei şi al englezei (ca şi al germanei, al rusei etc.), unde un fonem este notat prin 2,3 sau 4 litere (de ex.: fr. *eau* [o] „apă"; fr. *enfant* [ãfã] „copil", engl. *daughter* ['dɔ: tə] „fiică"; engl. *(to) laugh* [la : f] „(a) rîde"; germ. *deutsch* [dojč] „german"; rus. *tozo* [tavó] „al tău" etc.).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1.2. Sistemele de transcriere pot fi **alfabetice** şi **nealfabetice.**

Sistemele **alfabetice** sînt alcătuite pe baza alfabetelor obişnuite (latin, grecesc, chirilic etc.), la care se adaugă un număr mai mult sau mai puţin ridicat de semne diacritice sau litere din alte sisteme de scriere (de exemplu, litere greceşti într-un sistem de transcriere bazat pe alfabetul latin etc.). Cel mai cunoscut sistem alfabetic este acela propus de *l'Association phonétique internationale*, 1881 (Paul Passy, Daniel Jones) (v. *infra*, p. 40—41).

Sistemele **nealfabetice**, numite şi **descriptive**, îşi propun să noteze, analitic, rolul şi forma pe care o au organele vorbirii în timpul emiterii sunetelor.

> Un astfel de sistem a încercat lingvistul danez Otto Jespersen, sistemul lui însă (ca şi altele asemănătoare, dar bazate pe principii diferite) este extrem de dificil, utilizabil numai în lucrări de foarte strictă specialitate (de exemplu, sunetul *b* din *ba* are în „descrierea" lui Jespersen următoarea formulă: $\alpha 0^{b}$ δ0 ει, în care literele greceşti indică organele vorbirii ce participă la emiterea sunetului respectiv, cifrele arată gradul şi forma deschiderii organelor, iar literele latine arată locul de articulaţie; v. pentru unele detalii Pătruţ, *Sist. tr. fon.*, p. 80—81).

În continuare, ne vom ocupa numai de **sistemele alfabetice**, pentru că numai acestea au fost utilizate în dialectologie, oprindu-ne în special asupra celor româneşti.

1.3. Calităţile pe care trebuie să le întrunească un bun sistem de transcriere alfabetic sînt:

a) Să fie destul de bogat în semne, pentru a permite o notare nuanţată a materiei sonore a graiurilor şi a dialectelor.

Vorbim de o notare **largă**, atunci cînd urmărim o redare aproximativă a nuanţelor fonetice, şi de o notare **îngustă** sau **strînsă**, atunci cînd urmărim o redare minuţioasă a nuanţelor de pronunţare (fr. **notation large** şi **notation étroite**).

b) Să fie uşor de însuşit, de mînuit şi de descifrat: sistemele de transcriere complicate, scrupuloase sînt greu de însuşit de cei ce notează (de aici posibilităţi mult mai mari pentru a fi inconsecvenţi), greu de mînuit (ceea ce înseamnă, adeseori, rămînere în urmă faţă de debitul verbal al subiectului anchetat) şi greu de descifrat de cititori. De aceea, cele mai accesibile, din toate punctele de vedere, sînt sistemele bazate pe alfabetul oficial, completat cu semne diacritice, aplicate cu consecvenţă, în condiţii identice.

c) Să fie uşor de tipărit (condiţie relativă, totuşi, depinzînd de mijloacele tehnice de care dispune fiecare editor).

Nu toate sistemele de transcriere corespund acestor cerinţe.

1.4. Dintre sistemele de transcriere neromâneşti cel mai cunoscut (folosit şi în transcrierea limbii engleze — în toate manualele de predare a acestei limbi, chiar şi în ţara noastră) este sistemul Asociaţiei fonetice internaţionale (v. şi *supra*).

La baza acestui sistem stă e v i t a r e a semnelor diacritice şi folosirea în exclusivitate a literelor şi a semnelor de punctuaţie din alfabetele existente. Dat fiind că un singur alfabet nu furnizează suficiente semne pentru a nota s u n e t e l e dintr-o limbă dată, s-au modificat unele litere (inversîndu-le, ca de ex. ə[= ă]; ʌ[=a] etc.) ori s-au adăugat semne de punctuaţie, cărora li s-a dat întotdeauna o anumită valoare (de ex. [:] = vocală lungă), s-au dat două litere pentru o singură realitate fonetică (de ex. [tʃ] = [ĉ]; [dʒ] = [ĝ]) sau, în

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

fine, au fost împrumutate semne din alte alfabete (de ex. literele greceşti θ şi ð pentru a nota fricativele interdentale; v. la p. 43 seq. corespondentele semnelor din *ALR*).

Acest sistem de transcriere a fost întrebuinţat de romanistul suedez Alf Lombard în transcrierea limbii române în cunoscuta sa lucrare *La prononciation du roumain*, Uppsala, 1936.

Acest sistem de notare nu a putut fi aplicat la toate limbile, cum au sperat autorii lui : aproape fiecare şcoală dialectologică şi-a creat sisteme de transcriere adaptate la specificul limbii respective (v. Pătruţ, *Sist. tr. fon.*, p. 81, 82).

1.5. Sistemele de transcriere româneşti prezintă unele trăsături comune şi unele deosebiri (de la o epocă la alta, de la un autor la altul).

1.5.1. *Trăsăturile lor comune* sînt :

a) Toate sînt sisteme alfabetice.

b) Toate se bazează pe alfabetul latin, la care se adaugă sau nu semne din alte alfabete mai ales din cel grecesc (v. *infra*, p. 43 seq.).

c) În afară de sistemul de transcriere folosit pentru *Atlasul lingvistic român*, toate celelalte sisteme întrebuinţează, la nevoie, două litere pentru o singură realitate fonetică.

d) Pînă la sistemul de transcriere al *Atlasului lingvistic român*, toate celelalte sisteme au dat o notare largă (evident, în grade diferite de la un cercetător la altul).

e) Toate sistemele de notare româneşti folosesc, în proporţii diferite, semnele diacritice.

Cele mai răspîndite semne diacritice sînt :

- ´ deasupra unei vocale notează accentul dinamic : [á, é, ó]
- (dedesubtul unei vocale arată că vocala este deschisă [ę, ǫ]
- · dedesubtul unei vocale arată că vocala este închisă : [ẹ, ǫ̣]
- ‿ dedesubtul unei vocale, notează o semivocală : [i̯, e̯, u̯, o̯]
- ~ deasupra unei vocale notează nazalitatea : [ã, õ, ũ]
- — deasupra unei vocale notează o vocală lungă : [ā, ē, ū]
- ∘ deasupra unei vocale arată că vocala este rotunjită (labializată) : [å]
- ' la umărul unei consoane sau deasupra ei notează caracterul palatal al consoanei respective : [l', t', ń, ǵ]
- ∘ dedesubtul unei consoane notează caracterul silabic al consoanei respective : [l̥, m̥, r̥].

Din nevoia de simplificare, nu am menţionat în explicarea semnelor că este vorba de „litere-vocale" şi „litere-consoane", şi nu de „sunete-vocale" sau „sunete-consoane" (de exemplu, ar fi trebuit să spunem : „(, dedesubtul unei litere-vocale, arată că....."
Semnul nazalităţii [~] se numeşte „tildă".

1.5.2. În ce priveşte *deosebirile* dintre sistemele de transcriere româneşti, ele se pot constata pentru fiecare autor în parte. Noi ne vom opri numai asupra specificului sistemelor de transcriere folosite de Gustav Weigand, O. Densusianu, Al. Rosetti şi de autorii *ALR* şi *NALR*.

1.5.2.1. Sistemul de transcriere al lui Gustav Weigand se distinge mai ales prin felul cum sînt notate sunetele [ă] şi [î] : pentru Weigand, aceste sunete nu sînt decît [o] şi, respectiv, [u] delabializaţi, drept care le notează cu aceleaşi litere, cu semnul delabializării dedesubt, adică [ă] = [o̯], iar [î] = [u̯].

În redarea consoanelor, se observă că africatele (sunete cu o articulare complexă) sînt redate de Weigand, ca şi de alţi autori, prin două litere :

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

dz	notează	africata	dentală	sonoră	(ḍ în alte transcrieri)
ts	„	„	„ „	surdă	(ṭ „ „ „)
dž	„	„	prepalatală	sonoră	(ǧ „ „ „)
tž	„	„	„ „	surdă	(č „ „ „)

Caracterul palatal al consoanelor este notat de Weigand foarte inconsecvent (cînd cu prima [ʹ] la umărul consoanei, cînd cu ajutorul semnelor care notează semivocala, adică: [ń], [ni̯] sau [ny]).

Iată o probă de text în transcrierea lui Gustav Weigand: *o fost odatǫ un moš š-o babǫ. šu ieį or fost taŕe sǫráš. prim-varǫ s-or dus ųm pǫdure sǫ kulęgǫ buŕetsų.or veńit a kasǫ ku buŕetsų šu į-or pus sǫ fęarbǫ.*

Acest sistem de transcriere nu a fost întrebuințat de alți dialectologi. Weigand l-a folosit însă în decursul întregii sale activități.

1.5.2.2. Sistemul de transcriere utilizat de școala dialectologică de la București este mult mai simplu, textele publicate fiind destinate unui cerc mai larg de cititori.

Astfel, culegerea de texte dialectale *Graiul nostru, texte din toate părțile locuite de români* (I, 1906; II, 1908, autori: O. Densusianu, I.-A. Candrea și Th. D. Speranția, membri ai Societății filologice române, fondată în 1905 de O. Densusianu) folosește un sistem de transcriere bazat în cea mai mare parte pe semnele din ortografia oficială, la care s-au adăugat patru litere grecești (δ, θ, γ, y), două combinații de litere (*dź* și *tś*) și cîteva semne diacritice.

În revista „Grai și suflet" (care a apărut în mai multe numere între 1923—1934 și în care s-au publicat o serie de studii de dialectologie remarcabile), O. Densusianu, animatorul ei, a îmbogățit sistemul de transcriere cu noi semne diacritice și litere.

Deosebirea cea mai importantă dintre cele două transcrieri rezidă, mai ales, în notarea semivocalelor și a vocalelor finale postconsonantice scurte: dacă în *Graiul nostru* semnele *ĭ* și *ŭ* notau atît semivocalele cît și vocalele scurte, în „Grai și suflet" ele sînt înlocuite cu semnele *i̯*, *u̯* (care notează semivocalele [i̯, u̯] și vocalele scurte finale postconsonantice [-ⁱ], [-ᵘ]).

O literă specifică acestui sistem este *ɕ*, care reprezintă oclusiva palatală [ǵ].

Reproducem mai jos două fragmente de text din cele două colecții:
a) Text din *Graiul nostru* (II, p. 88):
Oamenîĭ âștia d-aicĭ sînt veniĭ din toată lumea. Sînt adunaț din toate părțili mocaniĭ, că leĭ să trag pă lîngă itili-astea. Sînt veniĭ din țara rumînească după la munte, din găurĭ, dupin Făgăraș—strînsură din lume.
b) Text din „Grai și suflet" (V—1 (1931), p. 11):
Moși-nu a venit după Olt din sus, nu le dă mult neamu nostru p-aicĭ; avea lel șaple fiĭori și pă toțĭ l-a polecrit lumea, le-a pus cile-un ponos; pă unu Pîrvu Șemu, pă unu Covrig, pă altu Pîrvu Cîrnu...

1.5.2.3. Sistemul de transcriere al lui Al. Rosetti (folosit mai întîi în studiul său *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, GS IV (1929—1930), 1, p. 1—83 și în continuare în studiile publicate în revista al cărei editor a fost, „Bulletin linguistique") conține unele semne specifice, dintre care cele mai importante sînt:

y, care notează semivocala [i̯]
w, „ „ „ [u̯]

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Transcrierea lui Al. Rosetti este mai strînsă decît a lui O. Densusianu, în sensul că ea permite să se redea o gamă mai variată de nuanţe fonetice (pentru celelalte semne, v. Rosetti, *op. cit.*).

> Un text în transcrierea lui Al. Rosetti (*op. cit.*, p. 73):
> *Vińá primvęa'ra, ni skula 'm di to-rîje: kă'mă s-kărkă'm: să'mbătă, lu'nĭ, nĕ'rkurĭ? Lwa'm ka'lęa ku fume'l'i, męa'şili ku čilime'ni di mă'nă fudzęa' ni'nti. Nedzęa'm tu prăndz.*

1.5.2.4. Odată cu elaborarea *Atlasului lingvistic român* (primul volum a apărut în 1938, v. şi *infra*, p. 74), sistemul de transcriere folosit de autorii lui a fost din ce în ce mai mult adoptat în studiile de dialectologie, dat fiindcă s-a dovedit a fi cel mai apt să redea varietatea sonoră dialectală românească. Acelaşi sistem al *ALR* a fost şi este utilizat în continuare la elaborarea *Noului atlas lingvistic român pe regiuni* (*NALR*) (v. *infra*, p. 79).

Aşa cum am precizat la începutul discuţiei despre transcrierea fonetică, sistemul de notare al *ALR* (şi *NALR*) se bazează pe alfabetul oficial, la care se adaugă 6 litere din alfabetul grecesc (θ, δ, *y*, χ, γ, ρ) şi numeroase semne diacritice. S-a evitat, deci, în mod consecvent, notarea unei singure realităţi fonetice cu două litere.

Reproducem, în continuare, lista de semne folosite de *ALR* pentru redarea variantelor vocalice, semivocalice şi consonantice din limba română (reprodusă după *ALR* II, serie nouă).

Să se observe:

— este un sistem de transcriere alfabetic

— fiecare realitate fonetică notată este descrisă (ex.: *b*, oclusivă bilabială sonoră; *r*, vibrantă apicală alveolară etc.)

— fiecare sunet este exemplificat cu un cuvînt provenit dintr-un grai sau dialect (ex.: *ć* (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ś*) în băn. *fraće* „frate"; δ (fricativă interdentală sonoră) în arom. *δală* „zară"

— după descrierea şi exemplificarea fiecărui sunet notat de semnul respectiv, se dă semnul corespondent din transcrierea Asociaţiei fonetice internaţionale (ex.: *ĉ* ..... = tʃ; *j* ..... = ʒ)

— după lista afabetică de semne, figurează inventarul semnelor diacritice folosite şi alte semne de care anchetatorul are nevoie în cursul anchetei dialectale sau în cartografierea materialului dialectal cules.

TRANSCRIEREA FONETICĂ

Dăm tabloul semnelor fonetice întrebuinţate în transcriere. Semnele le-am grupat în ordine alfabetică şi le-am exemplificat cu cîte un cuvînt. După semnul egalităţii, arătăm corespondentul cel mai apropiat al semnelor noastre în sistemul de transcriere al Asociaţiei fonetice internaţionale (ASSOCIATION PHONÉTIQUE INTERNATIONALE), publicat de D. JONES, în LAUTZEICHEN UND IHRE ANWENDUNG IN VERSCHIEDENEN SPRACHGEBIETEN (Berlin, 1928, p. 18—27).

a (*a* mijlociu) în munt. *cap* = între a şi *a*.

å (cea mai deschisă vocală din seria posterioară: *u*, *o*, *ǫ*, *å*) în istrorom. *cȧp* = *ɒ*.

ą̊ (*a* posterior) în băn. *cą̊p* = *ɑ*.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

ä (cea mai deschisă vocală din seria anterioară: *i*, *e*, *ę*, *ä*) în bucov. *päle* 'piele' = æ.

ą (*a* anterior) în munt. *stęą* 'stea' = a.

ă (vocală cu deschidere mijlocie din seria centrală: *i*, *â*, *ă*) în munt. *păr* = ə.

ą̆ (vocala cea mai deschisă din seria centrală: *î*, *â*, *ă*, *ą̆*) în mold. *bą̆rbát* = ɒ.

â (vocală cu deschidere mai mică din seria centrală) în mold. *cásâ* =între ə şi ɨ.

b (oclusivă bilabială sonoră) în munt. *bun* = *b*.

c (oclusivă velară surdă) în munt. *corb*, semn întrebuinţat înaintea vocalelor *a*, *ă*, *â*, *î*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, înaintea consoanelor sau la sfîrşitul cuvintelor = *k*.

ĉ (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ŝ*) în munt. *ĉără* 'ceară' = între *tɕ* şi *tʃ*.

ĉ (africată alveolopalatală, cu nuanţă mai palatală) în trans. *ĉur* 'ciur' = între *tɕ* şi *tʃ*, dar mai aproape de *tɕ*.

ć (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ś*) în băn. *fráće* 'frate' = *tɕ*.

č (africată palatoalveolară surdă, al cărei element fricativ este un *ş*) în maram. *čăr* 'cer' = *tʃ*.

d (oclusivă dentală sonoră) în munt. *dar* = *d*.

d̆ (oclusivă dentală sonoră puţin palatalizată) în mold. *únd̆e* 'unde' = între *d* şi *ɖ*.

d' (oclusivă alveolopalatală sonoră) în mold. *d'in* 'din' = între *ɖ* şi *ʄ* [cf. *t*].

d'' (oclusivă palatală sonoră) în trans. *d''in* 'din' = *ʄ*

ɖ (oclusivă cacuminală sonoră) în trans. *crúɖă* = *ɖ*.

ʣ (africată dentală sonoră) în mold. *ʣíc* 'zic' = *dz*.

đ (africată alveolopalatală sonoră, al cărei element fricativ este un *ź*, corespunzînd surdei *ć*) în băn. *đes* 'des' = *dʑ*.

δ (fricativă interdentală sonoră) în arom. *δálă* 'zară' = *ð*.

e (vocală anterioară cu deschidere mijlocie, de nuanţă închisă) în munt. *vezį* = *e*.

ę (*e* deschis) în trans. *vędę* = ɛ.

ę̑ (*ę* şi mai deschis) în bucov. *vę̑de* 'vede' = între ɛ şi æ.

ę (*e* mai închis) în mold. *vędę* = *e* (mai închis).

ę̑ (*e* şi mai închis) în mold. *vędę̑* = între *e* şi *i*.

ĕ (vocală centrală cu nuanţă anterioară, între *ă* şi *e*) în băn. *fášĕ* 'face' = între *e* şi ə.

ę̆ (*ĕ* deschis între *ą̆* şi *ę*) în trans. *aşę̆* 'aşa' = între ɛ şi ɒ.

f (fricativă labiodentală surdă) în munt. *fin* = *f*.

g (oclusivă velară sonoră) în munt. *gol* = *g*

ĝ (africată alveolopalatală sonoră, al cărei element fricativ este un *ẑ*) în munt. *ĝer* 'ger' = între *dʒ* şi *dʒ*.

ǧ (africată palatoalveolară, al cărei element fricativ este un *j*, corespunzînd surdei *č*) în maram. *ǧăr* 'ger' = *dʒ*

ġ (oclusivă velară sonoră palatalizată) în munt. *ġem* 'ghem' = g.

γ (fricativă velară sonoră) în istrorom. *γură* 'gură' = *g*.

h (fricativă laringală surdă) în trans. *háįnă* 'haină' = *h*.

ɦ (fricativă laringală sonoră) în trans. *hóɦot* 'hohot' = *ɦ*.

ĥ (fricativă palatală surdă) în munt. *ĥir* 'fir' = *ç*.

χ (fricativă velară surdă, corespunzînd sonorei *γ*) în munt. *χáįnă* 'haină' = *x*.

i (vocală cu deschidere minimă din seria anterioară) în munt. *fir* = *i*.

į (*i* deschis) în mold. *márį* 'mare' = *į*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

î (vocala cea mai închisă din seria centrală: *î, â, ă, ą*) în munt. *cînd* = *i*.

ĭ (vocală centrală închisă cu nuanţă anterioară între *i* şi *î*) în trans. *rĭu* 'rîu' = ɪ.

j (fricativă palatoalveolară) în trans. *jar* 'jar' = ʒ.

j' (*j* muiat) în munt. *jug* 'jug' = între ʒ şi ʒ.

k (oclusivă velară surdă identică cu *c*. Semnul se întrebuinţează numai înaintea lui *e* şi *i*) în băn. *kip* 'chip' = *k*.

kᵛ (oclusivă velară surdă puţin palatalizată) în munt. *kᵛip* 'chip' = între *k* şi ķ.

ķ (oclusivă velară surdă palatalizată corespunzînd sonorei *ģ*) în mold. *ķišór* 'picior' = ķ.

l (laterală alveolară) în munt. *pălărie* 'pălărie' = *l*.

l̆ (*l* puţin palatalizat) în trans. *ļĕl̆ĕ* 'ele' = ļ.

l' (laterală palatală) în arom. *ḱil'u* 'fiu' = ʎ.

ł (laterală velară) în maram. *cał* 'cal' = ł.

m (nazală bilabială) în munt. *másă* = *m*.

ɱ (nazală labiodentală urmată de *f, v*) în munt. *îɱvăţ* 'învăţ' = ɱ

n (nazală dentală) în munt. *mînă* = *n*.

ň (nazală dentală puţin palatalizată) în mold. *pîňi* 'pîine' = *n*.

ń (nazală palatală) în mold. *ńel* 'miel' = ɲ.

ņ (nazală cu ocluziune incompletă, urmată de constrictive şi lichide) în munt. *îņşír* 'înşir'.

n̥ (nazală slăbită urmată de consoană) în trans. *mun̥te* 'munte'.

ŋ (nazală velară urmată de *c*(*k*), *g*) în munt. *îŋcă* = ŋ.

n̈ sau *ñ* (nazală dentală, de durată mai scurtă, vălul palatului necoborînd îndeajuns mai ales pentru *n̈*), în pronunţarea lui *n* intervocalic la moţi: *cîn̈i, cîñi* 'cîine'.

o (vocală posterioară cu deschidere mijlocie şi cu nuanţă mai închisă) în munt. *pot* = *o*.

ǫ (*o* deschis) în trans. *poǫ́e* 'poate' = = ɔ.

ŏ (vocală anterioară labială cu deschidere mijlocie, cu nuanţă închisă) în ung. *cŏr* 'cerc' = ø.

p (oclusivă bilabială surdă) în munt. *par* = *p*.

r (vibrantă apicală alveolară) în munt. *rar* = *r*.

r̄ (*r* cu mai multe şi mai puternice vibraţii) în trans. *r̄îu̯* 'rîu'.

r̄̄ (*r* cu şi mai multe vibraţii) în, trans. *r̄̄ău̯* 'rău'.

ρ (*r* uvular) în arom. (la fărşeroţi) *gúρă* 'gură' = R.

ρ̄ (*r* uvular cu mai multe vibraţii) în arom. (la fărşeroţi) *vę́ρ̄ă* 'vară'.

ṙ (*r* apical cu o singură vibraţia foarte slabă) la moţi, în *cîṙi* 'cîine' = *r*.

ŕ (*r* muiat) în trans. *învăţătóŕ* 'învăţător' = ɾ.

ɾ̆ (*r* bilabial) în interjecţia munt. *t*$_{p}^{ɾ̆}$ cu care se opresc caii.

s (fricativă dentală surdă) în munt. *sóră* = *s*.

ś (fricativă alveolopalatală surdă) în băn. *fáśe* 'face' = ɕ

ŝ (fricativă alveolo palatală surdă, aproape identică cu *ś*, dar cu o articulaţie puţin posterioară) în mold. *fáŝi* 'face' = ɕ.

ş (fricativă palatoalveolară surdă, corespunzînd sonorei *j*) în mold. *şî* 'şi' = ʃ.

ş̄ (*ş* pronunţat mai puternic, dînd impresia unui *ş* mai lung) în mold. *ş̄î* 'şi'.

ş́ (*ş* cu nuanţă palatală, muiată, corespunzînd sonorei *j*) în munt. *aş́á* 'aşa' = între ʃ şi ɕ.

t (oclusivă dentală surdă) în munt. *tátă* = *t*.

t̆ (oclusivă dentală surdă puţin palatalizată) în mold. *munt̆e* = ţ.

t' (oclusivă palatală surdă în mold. *frát'e* = între ţ şi c / cf. *d'* /.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

t'' (oclusivă palatală surdă) în trans. *frát'e* = *c*.
ţ (oclusivă cacuminală surdă, corespunzînd sonorei *d*) în trans. *clópoţ* = *t*.
ϑ (fricativă interdentală surdă, corespunzînd sonorei *δ*) în arom. *năϑęámă* 'puţin' = θ.
ţ (africată dentală surdă) în munt. *ţin* = *ts*.
u (vocala cea mai închisă din seria posterioară) în munt. *bun* = *u*.
ü (vocala cea mai închisă din seria anterioară, labială) în ung. *fül* 'ureche' = *y*.
v (fricativă labiodentală sonoră) în munt. *vără* = *v*.
w (fricativă bilabială sonoră) în ucrain. (la huţuli) *woda* 'apă' = w
z (fricativă dentală sonoră) în munt. *zac* = *z*.
ź (fricativă alveolopalatală muiată, corespondenta sonoră a lui *ś*) în băn. *źánă* 'geană' = *ʒ*.
ž (fricativă alveolopalatală corespondenta sonoră a lui *š*) în mold. *žână* 'geană' = *ʒ*
y (fricativă palatală sonoră, corespunzînd surdei *ĭ*) în trans. *yérme* 'vierme' = *j* (fricativ).

SEMNE DIACRITICE

~ (deasupra vocalelor) seminazalizate: *õ*.
~ (deasupra vocalelor) nazalitate: *õ* = *õ*.
~ (sub vocale sau consoane sonore) asurzire *i̯, r̯* = *i̯, r̯*.
ˌ (sub vocale sau consoane sonore) sonoritate redusă: *ă̭*.
. (sub vocale) închidere: *e̮*
.. (sub vocale, închidere mai mare: *e̮̮*.
ˌ (sub vocale) deschidere: *e̯*.
ˌˌ (sub vocale) deschidere mai mare: *e̯̯*
‿ (deasupra consoanelor *c* şi *g*): *c̆* africată surdă, între *ĉ* şi *č*; *ğ* africată sonoră, între *ĝ* şi *ǧ*.
ʾ (înaintea vocalelor) oclusivă glotală (coup de glotte): *ʾe* = *ʾe*.
ʿ după oclusive, arată o explozie mai puternică, în olt. *patʿ* 'pat'.
ₒ (sub consoane) consoană silabică: *n̥* = *n̩*.
‿ (sub vocale) arată că vocala constituie elementul consonantic al unui diftong: *u̯* (în *dau̯*) = *ŭ*.
⁀ (deasupra vocalelor) arată că două vocale formează un diftong cu elemente egale în trans. *t͡oate*.
ˈ (deasupra unei vocale sau a unui diftong) accent principal: *véde, tu̯áte* = 'vede', 'tŭate.
ˈˈ (deasupra unei vocale) accent dinamic mai puternic, mai ales în fraze: *nŭ vrçau̯*.
ˏ (deasupra unei vocale) accent secundar: *sănătáte* = sănătate
– (deasupra unei vocale, lichide sau fricative) lungime: *ō, r̄, s̄*.
‹ (deasupra unei vocale) scurtime: *ŭ*.
+ (sub o nazală) arată că articulaţia nazalei nu e completă, ci analogă constrictivei următoare: *îm̬văţ* = ɨmvəts.
e̬, ă̬, a̬ etc. arată nuanţe vocalice intermediare.
s̬, t̬, z̬ etc. arată nuanţe consonantice intermediare.
ʲ, ʷ, ᵈ, ʰ etc. (la umărul literei precedente) arată sunete slab perceptibile.
ₐ, ᵤ, ₒ etc. arată sunete şi mai slab perceptibile.
ᵉ, ᵘ, ᵒ etc. arată sunete extrem de slab perceptibile.

ALTE SEMNE

– Se întrebuinţează ca în ortografia oficială: *dă-te la drţapta, n-a văzút.*
— Înlocuieşte silabele dinaintea accentului cuvîntului, reproduse în

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

forma anterioară : *tîrnăcop* ; — *coápe*.

— Sub litere sau sub cuvinte, arată că anchetatorul a auzit bine sunetele sau cuvintele subliniate, deşi acestea par neobişnuite. Cuvintele subliniate în NOTE sînt reproduse în transcriere fonetică.

— Pusă în locul unui răspuns, arată că în punctul respectiv n-a fost pusă întrebarea.

‿ Leagă două sau mai multe cuvinte care formează un singur grup fonetic : *saĭ‿ĭ‿sus* 'sai în sus'.

~~ Arată că anchetatorul n-a auzit clar sunetele astfel subliniate.

~ Înlocuieşte forma precedentă.

... Puse în urma sau înaintea unui răspuns arată că el nu este complet. Completarea este, de obicei, dată în NOTE.

× Pus după un răspuns, trimite la NOTE, de obicei sub II şi numai în cazuri rare sub III.

? Pus în locul unui răspuns, arată că informatorul n-a ştiut să răspundă ; dacă urmează totuşi un răspuns, acesta a fost dat după ezitare.

Pus în locul unui răspuns, arată că informatorul a declarat că nu există termenul întrebat.

∞ Pus în locul sau înaintea unui răspuns, arată că obiectul sau obiceiul la care se referă întrebarea nu există în localitate.

, Separă variante lexicale.

; Separă forme gramaticale diferite ale aceluiaşi cuvînt : singularul de plural, forma articulată de cea nearticulată, persoana I de a II-a etc.

„" Între aceste ghilimele sînt reproduse explicaţiile sau completările date de informatori, de obicei netranscrise fonetic şi literarizate.

‹› Între aceste ghilimele se dă traducerea literară a răspunsurilor româneşti sau traducerea românească a răspunsurilor din limbile minorităţilor naţionale.

( ) Între aceste paranteze sînt reproduse, pe hartă sau în NOTE, explicaţii sau completări, transcrise fonetic, date de informatori.

[ ] Între aceste paranteze se dau completările sau observaţiile anchetatorilor sau ale redactorilor. Sub titlul hărţii, cifrele puse între aceste paranteze reprezintă numărul întrebării din chestionar.

[k] Pus înaintea unui răspuns, arată că informatorul s-a corectat.

[σ] Pus înaintea unui răspuns, arată că termenul a fost sugerat de anchetator.

[ε] Arată că informatorul a ezitat înainte de a da răspunsul.

[?] Pus după un răspuns, arată că anchetatorul se îndoieşte de exactitatea răspunsului înregistrat.

[!] Pus după răspuns arată că întrebarea sau răspunsul l-a făcut pe informator sau pe cei de faţă să rîdă.

[*] Pus înaintea unui răspuns, arată că răspunsul a fost dat de un informator ocazional, căruia anchetatorul nu i-a notat numele.

[**] Arată un al doilea informator ocazional.

[I][II] etc. Arată numărul informatorului din localitatea respectivă.

În NOTE :

sub I se arată cum a fost pusă întrebarea.

sub II sînt date explicaţiile sau completările primite de la informatori în legătură cu răspunsurile de pe hartă.

sub III sînt date observaţiile sau completările anchetatorilor sau ale redactorilor.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2. METODE DE STUDIERE A DIALECTELOR ŞI GRAIURILOR

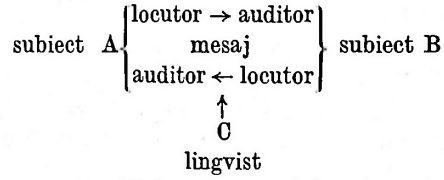
2.1. Metode de culegere a materialului dialectal. 2.1.1. Metoda observaţiei directe. 2.1.2. Metoda conversaţiei dirijate. 2.1.3. Ancheta organizată. 2.1.3.1. Ancheta prin corespondenţă. 2.1.3.2. Ancheta la faţa locului. 2.2. Modalităţi de prezentare şi interpretare a faptelor dialectale. 2.2.1. Glosar. 2.2.2. Monografie. 2.2.3. Texte dialectale. 2.2.4. Studii speciale. 2.2.5. Atlase.

2. Datorită transformărilor la care sînt supuse graiurile şi dialectele, mai ales în secolul nostru, lingvistica (în speţă, dialectologia) pune din ce în ce mai mult accentul pe m e t o d e l e care se folosesc pentru culegerea materialului dialectal, pe adecvarea lor la specificul faptului dialectal. De aceea, în cei aproape 100 de ani ai dialectologiei ştiinţifice, metodologia dialectologică s-a îmbunătăţit mereu cu noi procedee, noi unghiuri din care s-a privit faptul dialectal.

Metodele privesc atît felul cum se o b ţ i n e, cum se c u l e g e materialul dialectal, cît şi felul cum se prezintă el ulterior (prin procedee „grafice" sau „negrafice"); de asemenea, metodele se referă la i n t e r p r e t a r e a fenomenelor dialectale (etapă care se parcurge după culegerea materialului).

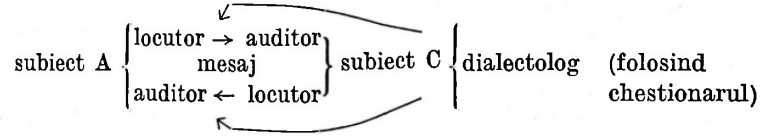
Culegerea (recoltarea) particularităţilor dialectale se poate face prin **observarea directă** sau prin **ancheta organizată** (la faţa locului sau prin corespondenţă; v. *infra*, p. 49).

Poziţia dialectologului faţă de actul comunicării este diferită în raport cu cele două procedee menţionate : în cursul observării directe, poziţia dialectologului nu este diferită de a lingvistului care studiază limba observînd-o, aflîndu-se, deci, în afara procesului de comunicare (pe un plan extracomunicativ), aşa cum se arată în schema următoare (v. şi Cazacu, *St. dial.*, p. 42):

(dialectolog care foloseşte metoda observaţiei)

În cazul unei anchete organizate (în care dialectologul pune întrebări şi notează răspunsurile, v. *infra*, p. 49), dialectologul se deosebeşte de lingvist, prin aceea că el se situează pe un plan intracomunicativ, el este în acelaşi timp locutor-auditor (vorbitor-ascultător) şi observator, aşa cum se arată în schema următoare :

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Adeseori, în situaţia „subiect C" se află vorbitorii înşişi, nelingvişti, care îşi observă propriul grai sau pe al interlocutorului, caracterizîndu-l. De pildă, în cursul unei anchete dialectale la Fundu-Moldovei, un subiect a precizat că cei din comuna lor vorbesc un grai curat, pe înţelesul omului, nu ca cei din comuna învecinată, care spun *„t'ei d'in t'ei"* (= „piei din tei", „dă-te jos din tei"), încît nu-i poţi înţelege.

Chiar dacă cele mai valoroase date se obţin prin observarea directă, fără intervenţia lingvistului-dialectolog, totuşi numai o anchetă organizată poate permite înregistrarea unui material bogat şi comparabil (de la o regiune la alta, pe generaţii, pe sexe etc.) (v. detalii la p. 53 seq.).

2.1.1. Metoda **observaţiei directe** constă în notarea particularităţilor graiului unuia sau mai multor vorbitori f ă r ă a s e i n t e r v e n i în procesul de comunicare. Procedeul dă rezultate foarte bune, vorbirea notată în acest fel fiind surprinsă în procesul ei firesc, spontan, neartificial (condiţie net diferită de aceea a anchetei cu chestionar). Folosirea acestei metode cere însă condiţii de lucru speciale şi un timp mai îndelungat (dat fiind că, prin natura lui, procedeul exclude orice „organizare").

2.1.2. O suplinire a acestei lipse se realizează prin metoda **conversaţiei dirijate (a convorbirilor tematice)**, constînd în dirijarea discuţiei de către anchetator, în sensul dorit.

Se provoacă discuţii pe teme diferite : astfel, pentru a culege, de exemplu, terminologia stupăritului, se cere subiectului să descrie cum se obţine mierea, punîndu-se, pe parcursul expunerii acestuia, întrebări suplimentare.

Un deziderat de bază pentru buna desfăşurare a anchetei folosind metoda conversaţiei dirijate este cunoaşterea de către anchetator a graiului (dialectului) pe care îl cercetează (v. aceeaşi condiţie la folosirea chestionarului, p. 54); dezavantajul pe care îl prezintă metoda este, ca şi în cazul observaţiei directe, caracterul limitat, sub raport cantitativ, al materialului cules şi imposibilitatea de a-l compara (de la un subiect la altul — în funcţie de generaţie, sex, categorie socială, instrucţie etc. — sau de la o regiune la alta).

Despre calităţile metodei : „la conversation en tête-à-tête avec des parents ou des amis" este cel mai bun mijloc de înregistrare a unui grai, spune Abatele Rousselot (ap. Pop, *Dial.*, I, p. 42).

2.1.3. Limitele celor două metode analizate se înlătură, într-o mare măsură, prin **ancheta organizată**, care, în funcţie de faptul dacă cercetătorul se deplasează sau nu pe teren, este de două feluri : prin corespondenţă şi la faţa locului.

La baza primelor anchete a stat la început rugăciunea „Tatăl nostru" (fr. „oraison dominicale"), care a fost transpusă în diferite puncte (dintr-una sau mai multe ţări) în idiomul local (fie prin anchetă la faţa locului, fie prin corespondenţă).

Prima anchetă pe baza unui astfel de text a fost făcută, se pare, la sfîrşitul secolului al XIV-lea : *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa und Afrika von 1394 bis 1427* (a şasea ediţie a cărţii este datată 1494 şi a apărut la Frankfurt ; v. Pop, *Dial.*, I, p. XXIV).
Celebre sînt anchetele efectuate de părintele Lorenzo Hervas y Panduro (împreună cu alţi misionari, sub conducerea lui), care traduce în peste 30 de limbi şi dialecte (din Europa, America) rugăciunea „Tatăl nostru". Rezultatele sînt publicate

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

În lucrarea *Saggio pratico delle lingue con prolegomeni e una raccolta di Orazioni dominicali in più di trecento lingue e dialetti*, 1787. Aceasta este prima mare anchetă lingvistică la faţa locului efectuată pe scară mondială (v. pentru unele detalii Pop, *Dial.*, I, p.p. XXIV şi XXVIII—XXIX).
Seria anchetelor prin corespondenţă a fost deschisă de elveţianul Conrad Gessner (care a publicat la Zürich, în 1555, un număr de 22 de specimene din aceeaşi rugăciune (v. Pop, *Dial.*, I, p. XXVI şi 783).

Cu timpul, rugăciunea „Tatăl nostru" a fost înlocuită cu „Parabola fiului risipitor", care este ceva mai întinsă şi cuprinde o serie de expresii foarte simple (v. Pop, *Dial.*, I, p. 20).

O amplă anchetă (prin corespondenţă) bazată pe textul parabolei a fost întreprinsă în 1807 de baronul Charles-Etienne Coquebert de Monbret, mineralog şi fizician francez. De Monbret a cules 86 de traduceri ale parabolei (cele mai multe în franceză şi provensală, iar cîteva din cantonul Grisons); după ce au apărut parţial în 1824, au fost publicate integral în 1831, în volumul *Melanges sur les langues, dialectes et patois, renfermant, entre autres, une collection de versions de la Parabole de l'Enfant prodigue en cent idiomes ou patois differents, presque tous de France; précédés d'un travail sur la Géographie de la langue française*, Paris, 1831 (v. Pop, *Dial.*, I, p. 26).

Între timp, încep să se culeagă termeni (nu numai transpuneri de texte literare sau religioase).
Astfel, este cunoscută culegerea călugărului benedictin, considerat precursorul dialectologiei spaniole, Martin Sarmiento.

Sarmiento a făcut în 1730 anchete la faţa locului în Galicia (Spania), notînd nume de obiecte, de peşti (v. Pop, *Dial.*, I, p. XXVII, 390—391, 1183).

De asemenea, este celebră ancheta fizicianului-naturalist german, Peter Simon Pallas (explorator al Uralilor şi al Asiei Centrale).

Lucrarea sa, intitulată *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* (Petersburg, 1787—1799) („Vocabular comparativ al limbilor întregului pămînt"), are la bază o listă de cuvinte dintre cele mai frecvente („tată, mamă, fiu, fiică, frate, dumnezeu, cer" etc.).

Un pas înainte, face celebrul Abate Grégoire cu ancheta sa din 1790, mai complexă decît cele precedente.

Henri-Baptiste Grégoire d'Embermesnil trimite la 13 august 1790 într-o serie de localităţi franceze o circulară pe baza căreia să obţină informaţii despre numărul graiurilor şi despre raportul lor cu limba naţională (franceză), despre terminologia agricolă şi despre alţi termeni (printre care şi unii abstracţi, obsceni, înjurături), cu privire la aspectul fonetic al finalelor etc. (v. Pop. *Dial.*, I, p. 6—7).

În secolul al XIX-lea, anchetele dialectale au fost mereu mai numeroase, culminînd, în a doua jumătate a secolului, cu marile anchete consacrate culegerilor de material dialectal pentru atlasele lingvistice (v. şi p. 62 seq.).

2.1.3.1. **Ancheta prin corespondenţă (fr. enquête par correspondance)** s-a practicat mai ales la începuturile dialectologiei (dar se mai foloseşte şi astăzi în unele situaţii, v. *infra*, p. 52).

Metoda constă în trimiterea—în diferite puncte de pe un teritoriu dat—a unei liste de întrebări (**chestionar**) unor corespondenţi. Aceştia, de obicei învăţători sau preoţi, răspund sau adună răspunsurile la chestionarul trimis în graiul local.

Unii autori preferă termenul **anchetă prin corespondenţi**, în loc de ~ **prin corespondenţă**, pentru că ceea ce este important nu este schimbul de scrisori, ci calitatea corespondenţilor, a informatorilor (v. Coteanu, *Elemente*, p. 24, nota 1). Totuşi, termenul consacrat este ~ **prin corespondenţă**.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Dacă prima anchetă prin corespondenţă este considerată aceea a lui Conrad Gessner (1555, v. *supra*, p. 50), cea dintîi anchetă prin corespondenţă destinată elaborării unui atlas lingvistic este ancheta germanului Georg Wenker, profesor la liceul din Düsseldorf, care, în 1876, trimite inspectorilor şcolari regionali din Renania (provincie pe valea Rhinului) un număr de 38 de propoziţii scurte spre a fi transpuse din limba literară, în graiul local. Răspunsurile obţinute au fost cartografiate şi publicate într-o broşură, *Das rheinische Platt*, Düsseldorf, 1877).

La 10 ani după Wenker, savantul român B. P. Hasdeu publică un chestionar, pe care cu un an înainte (1885) îl trimisese unei reţele întregi de corespondenţi, cu scopul de a culege material pentru dicţionarul-tezaur al limbii române, *Etymologicum Magnum Romaniae* (lucrare cu care Academia română îl însărcinase în şedinţa din 23 martie 1884). Aceasta este prima anchetă prin corespondenţă din ţara noastră şi, totodată, prima anchetă organizată, efectuată pe baza unui chestionar (deci, acesta este şi primul **chestionar** elaborat în lingvistica românească).

Chestionarul lui Hasdeu cuprindea 206 întrebări (v. Prefaţa la *Etymologicum*...). Primele 50 de întrebări se referă la o serie de particularităţi fonetice (rareori şi morfologice şi sintactice), iar restul este consacrat în întregime lexicului, credinţelor populare, obiceiurilor etc. Materialul adunat a fost imens şi, în general, după cum apreciază însuşi Hasdeu, preţios, bun şi niciodată inutil.

O a doua mare anchetă prin corespondenţă efectuată la noi este aceea iniţiată de S. Puşcariu, directorul Muzeului limbii române din Cluj (creat pe lîngă Facultatea de litere a Universităţii din Cluj, în 1919, în scopul studierii limbii române).

Ancheta — cea dintîi activitate a Muzeului — urmărea înregistrarea marii varietăţi l e x i c a l e a limbii române. În acest scop, s-au elaborat, între 1922—1937, 8 chestionare privitoare la următoarele terminologii:

1. Calul
2. Casa
3. Firul
4. Păstoritul
5. Nume de locuri şi nume de persoane
6. Stupărit
7. Instrumentele muzicale
8. Mîncări şi băuturi

Fiecare chestionar, alcătuit pe sfere semantice, a fost publicat în broşuri separate, care au fost trimise corespondenţilor (învăţători şi preoţi). Pentru a le veni în ajutor, fiecare broşură conţinea indicaţii cu privire la modul de obţinere a răspunsurilor (în legătură cu transcrierea fonetică, cu alegerea informatorilor, cu necesitatea de a completa „foaia personală" anexată la sfîrşitul broşurii etc.). De asemenea, în foarte multe cazuri întrebările au fost însoţite de desene, menite să faciliteze descrierea unor obiecte şi a părţilor lor componente.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Reproducem mai jos o pagină din Chestionarul III, FIRUL (p. 8):

b) *Melițatul și pieptănatul*

27. Ce se face cu cînepa uscată?

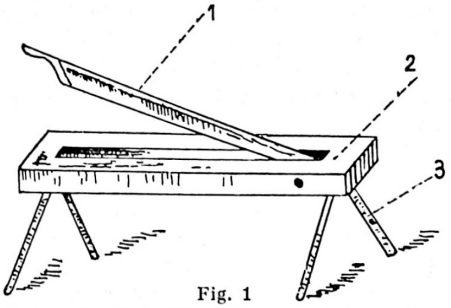

Fig. 1

28. Cum se numește instrumentul cu care frîngem cînepa (vezi fig. 1)?
29. Ce se face cu acest instrument?
30. Se zice *ruptul cînepii* sau altfel?
31. Prin care instrument trecem fuiorul, pentru ca să-l curățim de toate părțile fibroase?
32. Cum se numește operația aceasta?
33. Partea fibroasă care cade cînd melițăm, cum se numește?
34. Descrieți cum e făcută melița.
35. Cum se numește partea din figura de mai sus, însemnată cu nr. 1?
36. Cum se numește partea din figura de mai sus, însemnată cu nr. 2?
37. Cum se numesc picioarele melițiii, însemnate în figura de mai sus cu nr.3?
38. La cuvîntul pe care-l menționați, dați-i și explicația, pentru ca să putem ști precis care parte se numește astfel.
39. Dacă meliția e altfel făcută, ca în figura dată de noi, dați-ne o descriere sau un desen.
40. După ce s-a melițat fuiorul, prin ce instrument îl trecem?
41. Cum se numește lucrul pe care-l face atunci femeia?
42. Cum se numește instrumentul din figura 2?

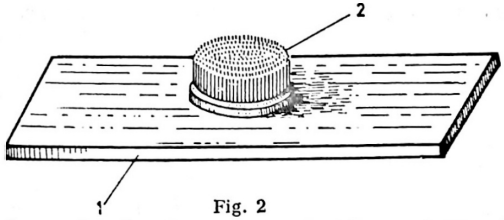

Fig. 2

Deși metoda anchetei prin corespondență prezintă dezavantajul că, fiind efectuată de nespecialiști, exactitatea răspunsurilor este îndoielnică, totuși ea are avantajul de a fi comodă, rapidă și puțin costisitoare (v. Pop, *Dial.*, I, p. 1133). În anumite situații deci, cînd deplasarea pe teren a cercetătorilor nu este posibilă (din motive financiare, de timp, din lipsa unui corp de dialectologi care să ancheteze — mai ales în cazul unor domenii lingvistice mai întinse) ancheta prin corespondență poate fi practicată, mai cu seamă pentru obținerea elementelor de vocabular (particularitățile fonetice fiind greu de notat de către nespecialiști). În plus, ancheta fiind făcută de un localnic, nu intervin modificări în starea normală a locutorului.

Rezultate interesante au obținut cu această metodă, totuși, în America Latină Berta E. Vidal de Battini (în Argentina), Adolfo Beno Garcia, Jose Pedro Rona (în Uruguay) — mai ales pentru investigații de natură fonologică.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.1.3.2. **Ancheta la faţa locului** (fr. **enquête sur place**) constituie mijlocul cel mai adecvat pentru obţinerea unui material bogat, care să prezinte garanţia autenticităţii şi a rigorii ştiinţifice.

Metoda constă în deplasarea anchetatorului pe teren — într-una sau mai multe etape — în condiţii riguros studiate şi determinate în prealabil.

Aşa cum s-a arătat mai sus, anchete la faţa locului s-au făcut încă din secolul al XIV-lea (v. *supra*, p. 49). Aceste anchete nu erau însă o r g a n i z a t e. Or, trăsătura esenţială a unei anchete ştiinţifice este tocmai caracterul ei o r g a n i z a t.

La noi, printre primii dealtfel în dialectologia europeană, efectuează o importantă deplasare pe teren Ion Maiorescu (tatăl celebrului critic literar) în 1857, la românii din Istria (istroromâni).

Cea dintîi anchetă la faţa locului, cu chestionare (anchetă organizată), destinată elaborării unui atlas lingvistic, a fost aceea a lui Gustav Weigand, pentru *WLAD* (v. amănunte la p. 74); a urmat apoi ancheta iniţiată de Sextil Puşcariu pentru *ALR* (v. p. 75) şi anchetele pentru *NALR* (v. p. 79).

> Evident, ar putea fi citate aici toate anchetele la faţa locului care, de la Ion Maiorescu încoace, au avut loc pe domeniul lingvistic românesc nord- şi sud-dunărean şi care nu au vizat elaborarea de atlase lingvistice, ci monografii, glosare sau studii de proporţii mai mici; nu acesta este însă scopul capitolului de faţă.

Cum se efectuează o anchetă la faţa locului?

O anchetă riguros organizată presupune două etape: pregătirea ei şi, apoi, efectuarea propriu-zisă a anchetei.

2.1.3.2.1. *Etapa pregătitoare* pune următoarele probleme:

— precizarea s c o p u l u i anchetei

— cunoaşterea — din toate punctele de vedere — a domeniului (teritoriului) ce urmează a fi investigat

— stabilirea reţelei de puncte (localităţi) ce urmează să fie anchetate

— elaborarea chestionarului (listei de întrebări), în funcţie de scopul anchetei, de timpul de care dispunem, de numărul anchetatorilor etc.

— anchetatorul (anchetatorii).

Scopul anchetei. O bună rezolvare a problemelor menţionate mai sus ca şi o serie întreagă de aspecte ale anchetei propriu-zise depind de s c o p u l anchetei; trebuie să ştim, aşadar, de la început ce urmărim:

— elaborarea unui atlas lingvistic

— un studiu cu caracter monografic

— studierea unui anumit compartiment al limbii (fonetică, lexic etc.)

— raportul dintre graiul respectiv (graiurile) şi limba literară (influenţa nivelatoare exercitată de ea asupra graiurilor — în grade diferite, în funcţie de regiuni, de generaţii etc.)

— un glosar regional etc.

În funcţie de fiecare din aceste scopuri ale anchetei dialectale, se schimbă forma şi conţinutul chestionarului, se stabilesc criteriile de alegere a localităţilor, numărul anchetatorilor, precum şi numărul şi calităţile subiecţilor (informatorilor).

> De pildă, pentru elaborarea unui glosar regional se formulează numai întrebări care vizează obţinerea elementelor de vocabular, în timp ce pentru o monografie se formulează, de obicei, întrebări pentru toate compartimentele limbii; pentru un atlas, se fixează o reţea mai rară de puncte decît pentru o monografie sau pentru

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

un studiu consacrat exclusiv unei probleme (palatalizarea labialelor, de exemplu); pentru un atlas se vor folosi mai mulți anchetatori decît în alte cazuri; dacă urmărim aspectul arhaic al graiurilor, vom alege mai ales subiecți mai vîrstnici și localități mai izolate, mai puțin expuse influențelor inovatoare ale centrelor lingvistice etc.

Cunoașterea prealabilă a domeniului lingvistic. Pentru ca toate momentele unei anchete (elaborarea chestionarului, stabilirea rețelei de puncte etc.) să fie realizate cît mai adecvat fenomenelor lingvistice ce urmează a fi culese și studiate, autorul unei anchete dialectale trebuie să se informeze în prealabil asupra condițiilor istorice, geografice, economice, culturale etc., ale comunității respective. În acest scop, el va trebui să se documenteze în bibliotecă — și, dacă izvoarele lipsesc, într-o scurtă anchetă de probă — asupra tuturor acestor date.

Utilitatea acestui moment în faza pregătitoare a anchetei nu trebuie prea mult demonstrată: nu se poate aplica un chestionar privind terminologia viticolă acolo unde nu se cultivă vița de vie; este mai puțin interesant să se studieze influența limbii literare asupra graiului dintr-o regiune izolată sau dintr-o localitate unde nu a existat niciodată o școală etc.; o monografie presupune, între altele, și o serie de date istorice ș. a. m. d.

Rețeaua de puncte. Așa cum a reieșit din cele spuse anterior, alegerea localităților depinde de scopul anchetei, ea nu se face în nici un caz la întîmplare (așa cum a procedat, de exemplu, Gustav Weigand, atunci cînd a cules materialul pentru *WLAD*; v. p. 74).

Densitatea rețelei este diferită de la atlas la monografie sau studiu special; poziția localităților, din punct de vedere geografic, interesează, de exemplu, în interpretarea dinamicii isoglosselor în zonele de tranziție, ca atare, alegerea punctelor, în acest caz, nu poate fi făcută decît după un studiu prealabil.

În elaborarea atlaselor, fixarea rețelei de puncte pune probleme speciale. De aceea, metodologia diferă — într-o oarecare măsură — de la cercetător la cercetător: J. Gilliéron a avut, de pildă, un punct de vedere „geometric" (alegînd localitățile la distanțe aproape egale unele de altele), pentru *ALF*; elevii lui au adoptat însă un punct de vedere „istoric" (interesați în culegerea arhaismelor, pe cale de dispariție în graiuri și dialecte); M. Bartoli, creînd categoriile de localități: a) centre mari, b) centre mijlocii, c) centre mici și d) centre anormale, a aplicat un criteriu socio-cultural etc. (v. Pop, *Dial.*, I, p. 1150—1151).

Ancheta propriu-zisă se recomandă (încă de la elaborarea *ALF*) să fie făcută în zig-zag, pentru ca anchetatorul să scape de influența graiului cu care s-a obișnuit în cursul anchetei precedente.

Chestionarul. În ancheta organizată, rolul chestionarului este esențial, de calitatea lui și de felul cum este aplicat în anchetă depinzînd valoarea cercetării.

Chestionarul este o listă de probleme la care anchetatorul își propune să primească răspuns în cursul anchetei sale.

Lista elaborată în prealabil și, după modul de prezentare a problemelor (și, în ultimă instanță, de obținere a răspunsurilor), poate fi:

a) o listă de cuvinte ce urmează a fi „traduse" din limba literară în dialect sau grai (cum au folosit, de pildă, J. Gilliéron și E. Edmont pentru *ALF*);

b) o listă de cuvinte, care, introduse în propoziții și fraze, sînt „traduse" (cu întregul context) în dialect sau grai (metodă practicată de dialectologul italian Gino Botiglioni);

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

c) o listă de întrebări (în marea majoritate indirecte), care vizează obiectul, acțiunea sau însușirea ce urmează a fi definite (v. *infra*, p. 56). Acesta este cel mai răspîndit tip de chestionar, folosit cu foarte bune rezultate. În dialectologia românească, chestionarele aplicate la marile anchete au fost (și sînt în continuare) de acest tip : liste de întrebări indirecte.

> De aceea, ori de cîte ori întrebuințăm cuvîntul *chestionar* în cursul lucrării (fără mențiuni speciale), ne referim la liste de întrebări indirecte (pentru forma exactă a acestora, v. *infra*, p. 56).
> Chestionarele dialectale nu sînt singurele chestionare lingvistice (se pot face, astfel, anchete cu chestionar destinate să stabilească norma de pronunțare la nivelul limbii comune etc.).

Conținutul chestionarului (adică : numărul de întrebări, compartimentele limbii pe care le vizează — fonetică, fonologie, morfologie, sintaxă, lexic) depinde de scopul anchetei, de timpul de care dispune autorul ei, de întinderea pe care își propune să o aibă cercetarea etc. Un chestionar universal valabil nu se poate elabora.

De obicei, pentru atlasele lingvistice s-a lucrat cu două chestionare :

— un **chestionar comun (normal sau general)** cuprinzînd întrebări referitoare la noțiuni cunoscute de toți vorbitorii de pe un teritoriu dat (indiferent de regiune, de vîrstă, de sex, de meserie etc.), cum ar fi, de exemplu, termenii referitori la părțile corpului, la relațiile de rudenie, la însușirile și acțiunile cele mai elementare ale omului etc., care, deși pot fi diferiți de la o regiune la alta, reprezintă noțiuni comune. Chestionarele generale satisfac, în ultimă instanță, principiul comparabilității materialului oferit de atlasele lingvistice;

— unul sau mai multe **chestionare speciale**, care, în funcție de specificul fiecărei regiuni (de aceea se mai numesc și **regionale**), conțin întrebări referitoare la diferite terminologii (păstorit, pescuit, morărit, extragerea cărbunelui, albinărit etc.). Folosirea exclusivă a chestionarelor speciale — susținută de unii dialectologi — nu poate fi acceptată, tocmai pentru că materialul oferit de o înregistrare pe baza acestui tip de chestionar nu este comparabil (v. discuția — în jurul problemei adaptării chestionarelor la fiecare regiune în parte — din cadrul Colocviului de dialectologie romanică de la Strasbourg, 1956).

> Pentru *AIS*, s-a lucrat cu trei chestionare : unul **normal** (v. *supra*), altul **mărit** (de tipul chestionarelor speciale, cf. *supra*) și un al treilea **redus**, aplicat numai în marile orașe.
> Numărul întrebărilor unui chestionar dialectal variază extrem de mult de la o anchetă la alta. Cu titlu ilustrativ, amintim : chestionarul pentru *WLAD* a avut 114 întrebări, pentru *ALR* I (chestionarul general) 2160 de întrebări, iar pentru *ALR* II (chestionarul special) 4800 de întrebări ; chestionarul lui Gilliéron pentru *ALF* a avut la începutul anchetei 1400 de întrebări, iar spre sfîrșit 1920 de întrebări.

Forma chestionarului (adică felul cum sînt ordonate întrebările, cum se succed) nu este întîmplătoare : întrebările trebuie să fie grupate pe sfere semantice (idee susținută de dialectologii Sever Pop, Mgr. Pierre Gardette ș. a.). În felul acesta, chestionarul satisface exigența principiului adaptabilității la subiect (succedarea noțiunilor din aceeași sferă semantică ușurînd în mare măsură procesul gîndirii ; altfel spus, cuvintele îi vin mult mai ușor în minte vorbitorului). Totodată, calitatea răspunsurilor este mult mai bună.

Spre exemplificare, reproducem un fragment din *Chestionarul NALR* (p. 182). Să se observe logica succesiunii întrebărilor.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

320. **fiere.** Cum îi spuneţi la băşica aceea care-i înăuntrul omului şi care-i plină cu o apă galben-verzuie şi amară?
321. **ficat,** *pl.* Aici, înăuntru (GEST), pe ce stă prinsă băşica asta?
322. **rinichi,** *pl.* Aici înăuntru (INDIC.) ce are omul ...de-a dreapta şi de-a stînga şirei spinării ...seamănă cu două boabe de fasole, dar sînt mai mari?
323. **mînă,** *pl.* (INDIC. de la umăr la degete).
324. **mi-am scrîntit o mînă** (*perf. c.*1). Cînd cazi pe mînă şi osul nu se rupe, dar ţi se umflă încheietura şi te doare, ce zici că ai păţit?
325. **stîngaci,** *pl.* Cum zici că e un om care poate să lucreze numai cu mîna asta? (INDIC.).
326. **stîngace,** *pl.* Dar dacă e femeie?
327. **ciung,** *pl.* Cum spuneţi că este omul care nu are o mînă?
328. **ciungă,** *pl.* Dar dacă e femeie?
329. **subsuoară,** pl. (INDIC.).
330. **cot** (la mînă), *pl.* (INDIC.).
331. **umăr,** *pl.* (INDIC.).
332. **pumn,** *pl.* (GEST).
333. **palmă,** *pl.* Cum îi spuneţi la partea dinăuntrul mîinii, de la vîrful degetelor pînă la încheietură? (INDIC.).
334. **podul palmei,** *pl.* (INDIC.).

Practica chestionarelor organizate alfabetic (ordinea alfabetică avînd în vedere termenii care denumesc noţiunile, şi nu noţiunile înseşi) a fost părăsită, ca necorespunzătoare: cuvinte cu sensuri foarte diferite succedîndu-se unul după altul, purtau informatorul în domenii tot atît de diferite, ceea ce îngreuia mult desfăşurarea firească a gîndirii şi mărea, inutil, gradul de artificialitate a atmosferei din timpul anchetei.

Un aspect care ţine atît de conţinutul chestionarului, cît şi de forma sa, este felul cum sînt formulate întrebările: principiul de bază (în cazul chestionarelor de care ne ocupăm, şi pe care le-am definit mai sus) este întrebarea indirectă, care constă în definirea sub formă de întrebare a obiectului, a acţiunii, a însuşirii, fără a menţiona numele literar al acestora.

> De exemplu, în fragmentul reprodus mai sus din *Chestionarul NALR* nu se întreabă direct: „Se zice *fiere* pe aici?", ci răspunsul se obţine cu ajutorul unei întrebări indirecte: „Cum îi spuneţi la băşica aceea care-i înăuntrul omului şi care-i plină cu o apă galben-verzuie şi amară?"
> Să se observe, în continuare, cum se pune întrebarea pentru a se obţine o formă verbală, un adjectiv, pluralul substantivelor şi al adjectivelor.

În cazuri speciale, cînd obţinerea unui termen este foarte dificilă, întrebarea poate fi formulată direct (întrebare directă).

> Întrebarea nr. 269 din *Chestionarul NALR* este directă (notată cu *D*; v. sistemul de semne reprodus la p. 43—47): „Ziceţi grumaz? La ce spuneţi?"

Uneori, întrebarea poate fi înlocuită prin indicaţie (= indicarea obiectului, atunci cînd el se află la îndemînă; să se urmărească întrebările nr. 323, 329 330, 331, 334 din fragmentul reprodus mai sus, care poartă menţiunea INDIC.). Altă dată, indicaţia poate să însoţească întrebarea (v. întrebările nr. 322, 325, 333, din acelaşi fragment).

Alte elemente care facilitează înţelegerea întrebării de către informator sînt gestul şi imitaţia (v. întrebările însoţite de menţiunea GEST în acelaşi fragment; prin imitaţie [= IMIT.] se pot obţine răspunsuri la *şoptesc, sughit* etc.).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

De asemenea, de mare ajutor sînt d e s e n e l e, f o t o g r a f i i l e (cînd este vorba de obiecte mai greu de descris sau cu o destinaţie greu de circumscris); (v. *Chestionarul NALR* sau, în corpul lucrării, fragmentul reprodus din *Chestionarul FIRUL*, p. 52)).

În fine, o ultimă problemă care trebuie elucidată în etapa pregătitoare a anchetei este aceea a **anchetatorului (anchetatorilor)** : de obicei, în cazul anchetelor mici, anchetatorul şi organizatorul anchetei sînt una şi aceeaşi persoană. Practica a demonstrat însă că, pentru atlasele lingvistice (mai ales generale), deziderатul „anchetator unic" este greu de realizat. De aceea, încă de la începuturile ei, geografia lingvistică l-a abandonat.

> Pentru *ALF*, a anchetat mai ales Edmond Edmont, dar şi Jules Gilliéron; pentru *AIS*, au lucrat trei anchetatori: P. Scheuermeier, G. Rohlfs, M. L. Wagner; pentru *ALR*, au făcut anchetele doi anchetatori: Sever Pop şi Emil Petrovici, iar pentru *NALR*, anchetează colective de dialectologi de la Bucureşti, Cluj şi Iaşi.

Este unanim acceptată astăzi ideea anchetatorului s p e c i a l i s t, cu pregătire lingvistică, dispunînd de un bun sistem de transcriere.

> Un „caz" mult discutat în lingvistică a fost acela al lui Edmond Edmont, anchetatorul *ALF*, care nu era specialist în lingvistică (dialectologie), ci un mic comerciant (băcan din Saint-Pol sur Ternoise, în nordul Franţei, care în orele libere se interesa de istorie, etnografie, graiuri). Avea o ureche foarte fină, o bună instrucţie fonetică — făcută de Gilliéron, care îl descoperise — şi publicase, înainte de a începe anchetele pentru *ALF*, cîteva studii despre vocabularul regional. O bună parte dintre criticile care s-au adus *ALF* se referă la incompetenţa anchetatorului.

2.1.3.2.2. *Efectuarea propriu-zisă a anchetei la faţa locului* pune în plus următoarele probleme :

— alegerea şi numărul subiecţilor

— notarea materialului dialectal (manuală/mecanică; impresionistă/normalizantă).

Subiecţii (*informatorii*). Atît a l e g e r e a subiecţilor, cît şi stabilirea n u m ă r u l u i lor constituie două momente extrem de importante în desfăşurarea anchetei (calitatea răspunsurilor obţinute fiind determinată de calitatea subiecţilor aleşi).

A l e g e r e a informatorilor nu se face la întîmplare, ci potrivit unor reguli, unor principii elementare, stabilite în funcţie de scopul anchetei.

Astfel, trebuie să se ţină seama de :

— o r i g i n e a subiectului (locul de naştere al părinţilor, al subiectului, al soţiei — dacă e cazul);

— l o c a l i t ă ţ i l e unde a locuit mai multă vreme sau a călătorit; în general, pentru aspectul regional al limbii este mai puţin concludent graiul unei persoane care a locuit o parte din viaţa sa la oraş (A. Dauzat, de pildă, a constatat o serie de subiecţi prost aleşi pentru *ALF*; v. Dauzat, *Geogr. ling.*, p. 11—13); de asemenea, este foarte arbitrar felul în care a ales unii subiecţi Gustav Weigand pentru *WLAD*). În schimb, dacă ne interesează interferenţele dintre graiuri limitrofe, vom alege subiecţi provenind din ambele regiuni, iar dacă urmărim aspectele noi din viaţa graiurilor, vom alege şi subiecţi mai „umblaţi", alături de alţii care n-au ieşit din raza localităţii anchetate;

— v î r s t a subiecţilor depinde, de asemenea, de ceea ce urmărim cu cercetarea noastră : vom alege persoane în vîrstă pentru a ilustra individualitatea, caracterul autentic al unei unităţi lingvistice, dar ne vom opri asupra

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

graiului tinerilor — de diferite vîrste, din medii variate — pentru a surprinde influența limbii literare, diferențierile pe care această influență le produce etc. — alte condiții: dentiție și audiție bună, pronunție corectă, volubilitate etc. În cazul unor subiecți care nu corespund, este bine să se renunțe la ei încă de la începutul anchetei.

Numărul subiecților depinde de scopul anchetei. Dacă urmărim să elaborăm:

— un atlas (cu chestionar normal), trebuie să decidem asupra tipului de notare pe care îl adoptăm: cînd notarea este impresionistă (v. *infra*), se alege de obicei un singur subiect pentru fiecare punct anchetat (așa s-a procedat, de exemplu, pentru *ALR* și *NALR*; pentru *ALF*, Edmont a anchetat, cu cîteva excepții, un singur subiect); cînd notarea este normalizantă (v. *infra*) se aleg mai mulți subiecți din aceeași localitate;

— un atlas (cu chestionare speciale): se aleg mai mulți subiecți din fiecare localitate anchetată (cîte unul pentru una sau mai multe terminologii — în funcție de meserie, categorie socială etc.);

— o monografie sau arhivă fonogramică (v. *infra*, p. 59): astăzi se anchetează de obicei 6—8 subiecți (depinde de timp, de mijloacele materiale, de natura temei urmărite). Cei 6—8 subiecți trebuie să reprezinte 3—4 generații (copii de 8—11 ani; tineri între 18—24 ani; adulți între 35—45 ani; oameni în vîrstă — de la 60 de ani în sus, care să îndeplinească condițiile formulate mai sus). De asemenea, fiecare generație va reprezenta cele două sexe (care se comportă adeseori diferit, ca și generațiile, față de inovație, împrumut etc.).

Notarea. Din punctul de vedere al mijloacelor concrete pe care le utilizăm spre a nota materialul dialectal, distingem între înregistrarea manuală (singura folosită pînă nu demult, constînd în înregistrarea pe loc, cu mîna, a răspunsurilor primite la chestionar sau a textelor, frînturilor de conversație etc.) și notarea mecanică (utilizată în ultimele decenii, la început pe cilindri de ceară, apoi pe benzi magnetice).

> Unii autori propun înlocuirea totală a mijloacelor manuale cu cele mecanice (chiar în cazul anchetei cu chestionar; de pildă, Jean Séguy, cunoscutul dialectolog francez contemporan, a transcris pentru *ALEG* răspunsurile la chestionar cu întrebări indirecte înregistrate de colaboratorul său X. Ravier pe benzi de magnetofon). Persoane autorizate (ca Mgr. P. Gardette) au criticat metoda, fără a o respinge însă total: cele două metode trebuie îmbinate, folosirea în exclusivitate a notării mecanice putînd fi, în mai multe privințe, riscantă (se pot ivi pe parcursul înregistrării defecțiuni tehnice, care să ducă la pierderea unor fragmente, unele părți pot fi insuficient de clare etc.).

Din punctul de vedere al realității lingvistice pe care ne propunem să o notăm, putem adopta principiul impresionist sau pe cel normalizant.

În prima alternativă, se notează răspunsurile unui informator, așa cum apar ele „la prima impresie", fără nici un fel de intervenție, de interpretare din partea anchetatorului.

> Marea majoritate a atlaselor romanice — inclusiv toate atlasele românești — au folosit o notare impresionistă.

În a doua alternativă, se notează răspunsurile mai multor informatori (8—10, depinde de posibilitățile materiale), pentru un singur punct anchetat, iar pe hartă se cartografiază forma care reprezintă media, norma lingvistică (fonetică, morfologică etc.) din graiul respectiv.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Acest principiu, de exemplu, stă la baza elaborării atlasului graiurilor populare ruse din regiunile centrale de la est de Moscova, apărut în 1957, sub redacția cunoscutului dialectolog sovietic, R. I. Avanesov.

2.2. Etapa următoare recoltării materialului este p r e z e n t a r e a și i n t e r p r e t a r e a lui.

O primă distincție trebuie făcută între modalitățile „grafice" (care se prezintă sub formă tipărită: **glosar, monografie, texte, studiu special, atlas lingvistic**) și „negrafice" (care sînt înregistrări pe benzi magnetice sau discuri, conservate ca atare: de pildă, o **arhivă fonogramică**, un album de **discuri** însoțind o monografie etc.).

2.2.1. **Glosarul** este, ca și dicționarul, o listă de cuvinte ordonate alfabetic; spre deosebire de cel din urmă însă, glosarul nu conține t o a t e cuvintele dintr-o limbă, dialect, grai, limba unei opere literare etc., ci numai cuvintele și expresiile care se deosebesc de uzul comun (de obicei cuvinte regionale, arhaice, cu valoare poetică specială, argotice, tehnice etc.).

Cuvîntul vine din fr. *glossaire* (<lat. lit. *glossarium*, după gr. *glôssa* „qui depuis Aristote a désigné les mots ou locutions considérées comme étrangères à l'usage: archaïsmes, dialectismes, formes poétiques" — Marouzeau, *Lexique*, s. v. *glose*).

De asemenea, în glosare nu se dau de obicei citate, ci „se glosează" numai (= se explică) termenul respectiv. Uneori, glosarele pot fi etimologice.

În fine, glosarul poate fi o lucrare independentă sau poate însoți o monografie, o culegere de texte etc.

V. ca model de glosar independent *GDO*, iar ca model de glosar însoțind o monografie (cu o anexă de texte dialectale), Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.

2.2.2. **Monografia** este un studiu complet și amănunțit, care își propune să epuizeze un subiect mai mult sau mai puțin restrîns.

Din fr. *monographie* (< gr. *monos* + *graphia*).

O monografie d i a l e c t a l ă este consacrată descrierii unui dialect sau a unui grai (al unei regiuni, al unei localități, al unei familii, al unui individ — considerat ca reprezentant al unității lingvistice respective).

Structura unei monografii este de obicei, în dialectologia tradițională, următoarea:

— o i n t r o d u c e r e (conținînd date geografice, istorice, economice, culturale, antropologice, etnografice etc.) precedă întotdeauna lucrarea;

La începuturile dialectologiei, capitolul de etnografie era foarte bogat, cercetarea lingvistică avînd și o orientare sociologică (v., de ex., monografiile-model ale Școlii dialectologice de la București: I. A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, extras din „Buletinul Societății filologice" II, București, 1907; O. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915; Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925).

Odată cu specializarea mereu crescîndă a disciplinelor științifice, lingvistica (= dialectologia, în cazul de față) și etnografia și-au conturat fiecare în parte obiectul, încît noile monografii au lăsat deoparte aspectul etnografic (v., de exemplu, monografia lui Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961).

— s t u d i u l limbii (fonetică, morfologie, sintaxă, lexic), efectuat cu diferite metode (în funcție de evoluția metodologiei lingvistice legată de cercetarea limbii în general): „tradiționale", structurale, transformaționale, și, reluate în alte forme, sociolingvistice;

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— o culegere de texte poate figura (şi figurează de obicei) într-o monografie;

— un glosar (v. *supra*) poate încheia lucrarea.

2.2.3. Textele dialectale (urmate de obicei de un glosar) pot apărea nu numai ca un capitol dintr-o monografie, ci şi ca lucrare independentă.

V. de exemplu, volumele de texte dialectale *ALRT* II şi *TDO*.

2.2.4. Materialul adunat în cursul unei anchete dialectale (prin corespondenţă sau la faţa locului) poate constitui obiectul unui studiu special, care urmăreşte o singură problemă — mai mult sau mai puţin întinsă — de dialectologie teoretică sau descriptivă, fonologie, morfologie, sintaxă, lexic).

De pildă, modul cum se exercită influenţa limbii literare asupra graiurilor (v. studiul lui B. Cazacu, *Procesul de diferenţiere în graiul unei comune* (*Micia, reg. Hunedoara*, în Cazacu, *St. dial.*, p. 91—120) sau despre situaţia labialelor în limba română (v. D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în DR, IX, p. 92 seq. şi în *Probleme de fonetică*, Bucureşti, 1973, p. 70 seq.) etc.

2.2.5. Una dintre cele mai importante modalităţi de prezentare a materialului dialectal, proprie, iniţial, exclusiv dialectologiei (dintre disciplinele lingvistice) este cartografierea lui, elaborarea de **atlase lingvistice**.

Materialul cuprins în atlasele lingvistice poate fi interpretat ulterior de cercetători (autorii atlaselor sau alţi dialectologi) în studii cu caracter monografic (micromonografia unui punct sau monografia unui regiuni lingvistice determinate) sau în cercetări mai restrînse (cum ar fi, de pildă, interpretarea unei hărţi lexicale, a unor hărţi fonetice etc.).

V., de exemplu, un model de interpretare de hărţi lingvistice la B. Cazacu, *St. dial.*, p. 121—135; v. şi Al. Niculescu, *Termenii româneşti care denumesc noţiunea de „copil nelegitim"*, în „Analele Universităţii Bucureşti", Seria Ştiinţe sociale, 1956, nr. 7, p. 37—47.
Pentru toate celelalte amănunte cu privire la atlase (tipuri de atlase, tipuri de hărţi etc.), v. capitolul imediat următor.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

III

3. GEOGRAFIA LINGVISTICĂ

3. Definiţie. 3.1. Denumiri. 3.2. Probleme de metodă. 3.2.1. Hărţile lingvistice (tipuri de ~). 3.2.2. Atlasele lingvistice (tipuri de ~). 3.3. Probleme teoretice: contribuţia geografiei lingvistice la îmbogăţirea teoriei limbii. 3.3.1. Principiile lui Gilliéron. 3.3.2. Principiile lui Bartoli (lingvistica spaţială). 3.3.3. Extinderea metodei geografice la alte domenii. 3.4. Atlasele lingvistice româneşti.

3. **Geografia lingvistică** este o metodă specifică dialectologiei, constînd în c a r t o g r a f i e r e a pe hărţi lingvistice a unui număr mai mult sau mai puţin bogat de fapte lingvistice, obţinute pe baza unei anchete (prin corespondenţă sau, mai ales, la faţa locului) de pe o reţea de puncte fixată în prealabil; totodată, metoda geografică aplicată la studierea varietăţii regionale a limbilor constă în i n t e r p r e t a r e a răspîndirii, a repartizării pe teren a formelor lingvistice (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale — în ultima vreme şi a unităţilor cu valoare distinctivă — fonologice).

În sens „non-tehnic" (spune Coseriu, *Geogr. ling.*, p. 6 seq.), adică curent, geografia lingvistică este o parte a geografiei, este o „geografie a limbilor" (actuale, istorice sau preistorice), a formelor concrete în care *comunităţile lingvistice* realizează entităţile numite *limbi*; studiul răspîndirii pe teren a limbilor (= a comunităţilor care vorbesc aceeaşi limbă) poate constitui obiectul geografiei umane şi politice (alături de componentele „naţiune", „stat", „cultură" etc., limba fiind cea mai pertinentă trăsătură a unui popor).

În sens „tehnic" (v. *ibidem*), geografia lingvistică este o geografie „internă" a limbilor, care nu se ocupă de frontierele dintre limbi (= comunităţi lingvistice), ci de extinderea şi repartizarea spaţială a fenomenelor lingvistice specifice şi de limitele dintre ele, de dinamica acestor fenomene (felul cum apar inovaţiile, cum se difuzează etc.; v. şi p. 69 seq.).

Un album de hărţi lingvistice este un atlas lingvistic; spre deosebire de atlasele geografice, atlasele lingvistice conţin hărţi ale aceluiaşi teritoriu: harta „de bază" (topografică) rămîne de fiecare dată aceeaşi, ceea ce se schimbă este materialul lingvistic, fiecare hartă fiind harta unui singur fenomen lingvistic. De obicei, pe harta de bază figurează numai datele geografice elementare: graniţele politico-administrative, rîurile şi oraşele cele mai importante şi, uneori, în culori foarte discrete, formele de relief mai însemnate — pentru o mai bună orientare asupra caracteristicilor materialului anchetat (fapte provenind dintr-o regiune de munte sau de cîmpie pot avea explicaţii diferite). În plus, orice hartă lingvistică conţine reţeaua de puncte anchetate, reprezentate de fiecare dată prin acelaşi număr.

3.1. Alături de denumirea **geografie lingvistică**, care este cea mai răspîndită, s-a folosit de către unii autori şi termenul **geografie dialectală** (dat fiind că obiectul investigat cu această metodă sînt dialectele).

Cf., de exemplu, germ. *Sprachgeographie* şi *Dialektgeographie*; în lingvistica romanică (scrisă în limbile romanice) se foloseşte termenul „geografie lingvistică" sau „lingvistică geografică".

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

O deosebire terminologică şi de conţinut totodată se face uneori între **geografie lingvistică** şi **geologie lingvistică**: geografia lingvistică se ocupă, în concepţia unor cercetători, de descrierea şi reprezentarea geografică, o r i z o n t a l ă a fenomenelor lingvistice, în timp ce geologia lingvistică studiază fenomenul lingvistic şi în profunzime, pe v e r t i c a l ă, încercînd să realizeze o **stratigrafie lingvistică** (observarea pe o hartă lingvistică a straturilor succesive în evoluţia unui fenomen lingvistic).

Termenul **stratigrafie** este luat, ca şi noţiunea, din geologie (v. Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 268).
Să se observe în harta de la p. 63 (reprodusă după Dauzat, *Patois*, p. 98), felul cum s-au succedat, în timp, termenii denumind noţiunea de „buză", pe teritoriul lingvistic francez (după *ALF*).

3.2. Specific pentru metoda geografică este deci, ca metodă, faptul că materialul lingvistic se c a r t o g r a f i a z ă, se prezintă sub formă de **hărţi lingvistice**. Adunate la un loc, în colecţii de hărţi, ele constituie **atlase lingvistice**.

3.2.1. Hărţile lingvistice sînt de mai multe feluri: în funcţie de c o n ţ i n u t u l lor, distingem **hărţi fonetice, fonologice, morfologice, sintactice şi lexicale**; în funcţie de f o r m a lor (dacă se interpretează sau nu materialul cartografiat), există **hărţi punctuale (analitice)** şi **hărţi interpretative (sintetice)**.

a) Hărţile f o n e t i c e înregistrează:

— variantele unui sunet în diferitele puncte ale teritoriului anchetat (de exemplu, pe harta nr. 16 (p. 169), se întîlnesc fonetismele [t, t′, t^{k}′, ć] ca variante ale fonemului /t/ în *frate*);

— ipostazele actuale şi anterioare ale unui sunet mai vechi (arhaismul şi inovaţia, coexistînd pe un teritoriu lingvistic dat); de pildă, în dacoromână, harta nr. 73 din *ALR* I, vol. I înregistrează atît fonetismul nou [z] în *viséz*, *ziséz* etc., cît şi fonetismul arhaic [ḑ] în *visăḑ*, *zisăḑ* etc.

b) Hărţile f o n o l o g i c e notează sunetele cu valoare distinctivă (fonemele), în cazul în care acest aspect a fost urmărit în ancheta cu chestionar (de pildă, harta nr. 420 din *ALR* I, vol. I, poate fi utilizată pentru interpretarea fonologică a consoanelor finale, a opoziţiilor realizate prin marca de palatalizare —/ -^{i}/ în alte interpretări — şi de rotunjire (labializare) şi prin absenţa lor: în unele graiuri /hoţ^{u} ~ hoţ/, în altele /hoţ^{u} ~ hoţ^{i}/, iar în altele /hoţ ~ hoţ/, ultimul caz prezentînd neutralizarea opoziţiei / singular ~ plural/).

c) Hărţile m o r f o l o g i c e dau răspîndirea pe teren a formelor gramaticale (harta fonologică analizată mai sus este, în acelaşi timp, o hartă morfologică; v. şi hărţile din *ALR* I, vol. I cu distribuţia pe teren a formelor iotacizate şi neiotacizate la verb sau harta *mînă* pentru desinenţele de plural — formele *mîini* şi *mînuri*). (v. hărţile nr. 19, 20).

d) Hărţile l e x i c a l e indică termeni care denumesc aceeaşi noţiune pe un domeniu lingvistic dat. Uneori se constată doi termeni denumind aceeaşi noţiune, alteori trei sau patru sau mai mulţi; astfel, pentru noţiunea de „ficat" se cunosc doi termeni: *ficat* şi *mai*, pentru „zăpadă" trei: *zăpadă/omăt/nea*, iar pentru „cimitir" patru termeni: *cimitir/ţintirim/temeteu/morminţ*.

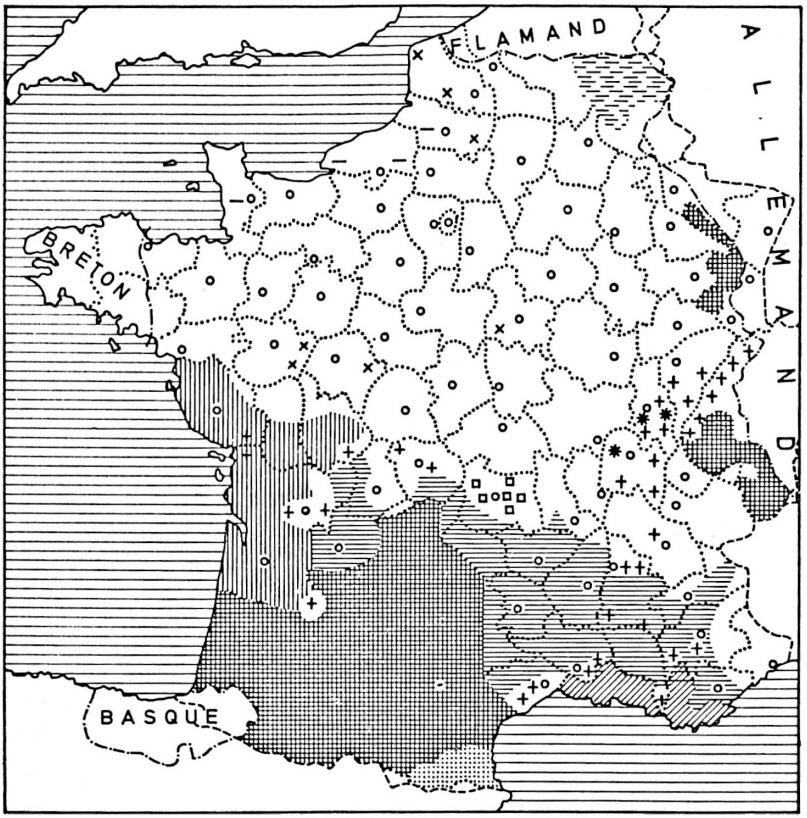
V. despre opoziţii lexicale plurimembre pe teritoriul lingvistic dacoromân, Cazacu *St. dial.*, p. 156 seq.; v. şi *infra*, p. 177—178; v. şi hărţile nr. 21—25.

e) Hărţile s i n t a c t i c e sînt mai rare, sintaxa fiind mai greu de obţinut cu ajutorul chestionarului şi, mai ales, fiind mai greu de cartografiat — date fiind dimensiunile sintagmelor. Totuşi, unele construcţii (prepoziţionale, conjuncţionale etc.) pot figura pe hărţile lingvistice.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

CARTE III

LÈVRE dans la France romane
(d'après l'Atlas linguistique de la France et des recherches personnelles).
(Un exemple de stratigraphie linguistique)

Limites du basque (S.O.), du breton (N.O.), du germanique (N. et E.)
Répartition des mots désignant la lèvre:

- Type pott
- Type „bouche"
- Type balot
- Type brègo (=mâchoire)
- Type mârr (=museau)
- Type gaugno (=ouïe [depoisson] pais joue)
- Lippe
- Lèp.
- Type garo (=visage, pais joue)
- Type babine, babouine
- Type goul (=gueule)
- Type lamb-, lemb-

Les régions de la France romane laissées en blanc ont le type lèvre (+ indique des endroits ou le mot a été visiblement repris au francais)

1. Primul strat: tipul *lèvre* < lat. *labra*
2. Al doilea strat: tipul *bouche* < lat. *bucca*
3. Al treilea strat: tipul *pott* etc.

După Dauzat, *Patois*, p. 98.
Harta nr. 1

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

f) Hărțile p u n c t u a l e (a n a l i t i c e) menționează fiecare formă obținută la punctul respectiv (fonetismul—odată cu cuvîntul în care apare; cuvîntul; forma gramaticală; construcția). De obicei, majoritatea hărților dintr-un atlas sînt hărți analitice, punctuale (așa este, de pildă, *ALR* ambele serii, toate volumele).

g) Hărțile i n t e r p r e t a t i v e (s i n t e t i c e), care presupun o elaborare din partea dialectologului, stabilesc — prin suprapunerea tuturor isoglosel or aceluiași fenomen, trasate pe toate hărțile care conțin fenomenul — ariile de răspîndire a fenomenului respectiv. De obicei, hărțile interpretative însoțesc albumul de hărți punctuale și sînt mult mai puține.

Prezența hărților interpretative într-un atlas este facultativă. *NALR* a adoptat acest principiu de cartografiere (v. hărțile interpretative de la sfîrșitul *NALR* Oltenia 1).

h) Un tip special de hărți — punctuale și interpretative totodată—sînt cele ale *ALRM* (*Micul atlas lingvistic român*): cu ajutorul unor simboluri colorate diferit pentru fiecare realizare în parte, se oferă o imagine sintetică asupra răspîndirii pe teren a fenomenului (v. harta nr. 233 din *ALRM I*, vol. II, reprodusă la p. 65).

3.2.2. Tipuri de atlase lingvistice

Deși începută destul de tîrziu, elaborarea atlaselor lingvistice a cunoscut o dezvoltare crescîndă (mai ales după discuțiile ample care au avut loc la Congresul internațional de lingvistică de la Haga din 1928, unde s-a făcut apel către toate țările să sprijine elaborarea de atlase lingvistice, care să consemneze faptele dialectale, pe cale de dispariție, în urma influenței mereu mai puternice a limbilor literare).

V. *Actes du Premier Congrès International des Linguistes à la Haye* (1928), Leiden, 1930.

Rezultatul este îmbucurător: toate limbile romanice au astăzi atlasele lor lingvistice (publicate sau în curs de elaborare), unele dintre ele beneficiind chiar de mai multe atlase, elaborate succesiv, ale domeniului lingvistic respectiv.

Activitatea dialectologică, bogată în acest sens, ne îngăduie astăzi să vorbim de t i p u r i de atlase lingvistice—diversificarea metodologică fiind dată de nevoia de rafinare și de adecvare a metodei geografice la obiectul investigat.

Am putea grupa atlasele în funcție de trei criterii (alți autori pot găsi eventual altele, din alte unghiuri de vedere):

a) din punctul de vedere al î n t i n d e r i i teritoriului investigat;

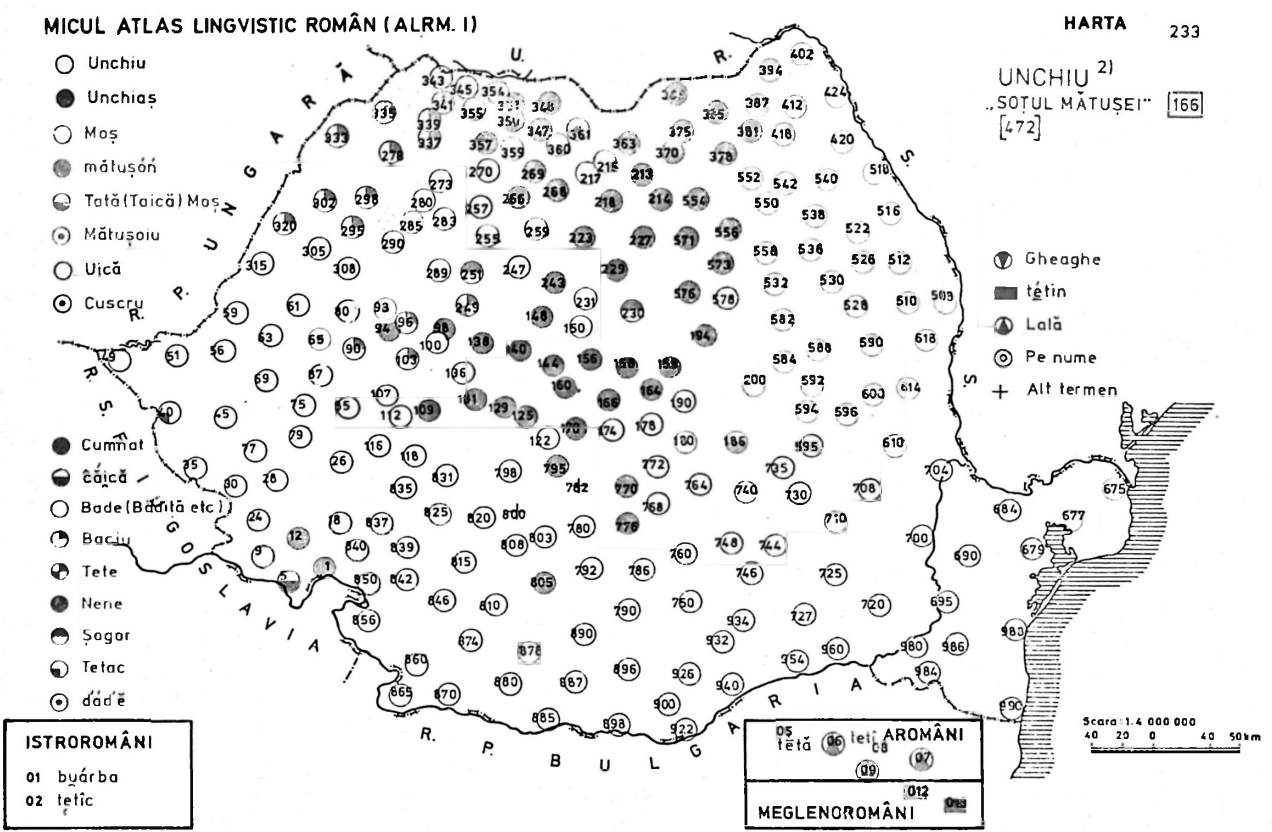
b) din punctul de vedere al o b i e c t u l u i investigat;

c) din punctul de vedere al s t r u c t u r i i lingvistice vizate.

3.2.2.1. În principiu, î n t i n d e r e a teritoriului lingvistic abordat este o chestiune de convenție (care depinde de scopul anchetei (v. și p. 53). Din acest punct de vedere, atlasele pot fi **regionale** (ale unor graiuri sau dialecte ale căror limite sînt alese arbitrar sau în funcție de criterii extralingvistice; v. și p. 66) sau **naționale** (ale limbilor naționale: atlasul lingvistic al Franței, al României, al Italiei etc.). Dacă teritoriul are dimensiuni care depășesc granițele unei țări (eventual cuprinzînd mai multe țări), putem vorbi de un atlas **inter-național**.

3.2.2.1.1. Atlasele „tradiționale", așa cum au fost ele concepute de fondatorul geografiei lingvistice, Jules Gilliéron, sînt atlase **naționale** (dependente de organizarea națională) sau **generale**.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Harta nr. 2

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

Astfel de atlase naţionale sînt, de pildă :

ALF = *Atlas linguistique de la France*, 1902—1910, autori J. Gilliéron şi Edmond Edmont; 1920 de întrebări, 639 de localităţi (din 37 000), peste 700 de informatori;

WLAD = *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, 1909, autor Gustav Weigand; 114 întrebări, 752 de localităţi şi tot atîţia informatori;

ALI = *Atlante linguistico italiano* (în curs de elaborare), autori M. Bartoli, G. Bertoni, Ugo Pellis, V. Bertoldi, iniţiat în 1914.

Dintre atlasele generale inter-naţionale, amintim :

AIS = *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 1928—1940, autori, K. Jaberg şi J. Jud, anchetatori, P. Scheuermeier, G. Rohlfs şi M. Wagner (precedat de un volum teoretic şi metodologic de aceiaşi Jaberg şi Jud : *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument, Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Halle, 1928); anchetă cu trei chestionare (v. p. 55), respectiv de 2 000, 800 şi 4 000 de întrebări, 407 localităţi. Este un atlas care depăşeşte limitele Italiei (incluzînd şi sudul Elveţiei); este lingvistic şi etnografic (v. *infra*, p. 67);

ALPI = *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*; anchetele au început în 1931, şi s-au terminat în 1954; s-a publicat un volum; autor, Tomás Navarro Tomás; 1320 de întrebări, 528 de localităţi din Spania şi Portugalia.

3.2.2.1.2. Practica atlaselor lingvistice a scos în evidenţă necesitatea elaborării de atlase ale unor domenii **mai mici**, care să coexiste cu cele ale unor domenii **mai mari**.

Ideea a fost dezvoltată de Karl Jaberg în studiul *Grossräumige und kleineräumige Sprachatlanten*, în „Vox Romanica" XIV, 1955, p. 1—61.

În romanistică, punctul de plecare îl constituie şcoala franceză de dialectologie, al cărei reprezentant, continuator al lui Gilliéron, Albert Dauzat, îşi propune încă din 1942 să elaboreze un *Nouvel Atlas Linguistique de la France par régions* (*NALF*).

V. ideile sale expuse în articolul *Le Nouvel Atlas linguistique de la France par régions*, Luçon, 1942.

Se deschide astfel seria atlaselor **regionale**, cea mai importantă inovaţie a geografiei lingvistice din ultimele decenii.

Atlasele regionale nu trebuie să se confunde cu atlasele locale, ale unor graiuri considerate ca structuri lingvistice **independente** şi cartografiate ca atare. Astfel de atlase s-au elaborat în Franţa pentru numeroase graiuri franceze.

S. Pop vorbeşte de 13 atlase ale graiurilor franceze (elaborate sau în curs de elaborare la data aceea); v. Pop, *Dial.*, I, p. 142—143.

Desigur, aceste atlase ale graiurilor au condus la ideea atlaselor regionale. Diferenţa specifică este aceea că atlasele graiurilor nu conduc la o imagine **generală** a unei limbi date : cercetînd independent fiecare grai în parte, materialul oferit de hărţile lingvistice ale atlaselor locale nu este **comparabil**. Atla-

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

sele regionale, dimpotrivă, oferă o imagine închegată, generală a unui domeniu lingvistic întins (de tip „limbă", al francezei, de pildă). În ultimă instanță, atlasele regionale sînt tot atlase naționale, generale; ele sînt însă regionale pentru că atît modul de culegere a materialului, cît și cartografierea lui se face pe regiuni. Prin ce se deosebesc, în acest caz, atlasele regionale de cele generale? Divizînd teritoriul lingvistic dat în secțiuni (care pot fi regiunile, provinciile istorice sau secțiuni arbitrar delimitate), se realizează o aprofundare a fenomenului dialectal, a bogăției lingvistice locale, greu de obținut prin metoda atlaselor generale. Atlasele regionale nu le substituie pe cele generale, le completează numai.

Atlasele regionale au o rețea de puncte mai deasă și, de obicei, chestionare, mai ample (v., de exemplu, prezentarea *NALR*, p. 79).

Fiind vorba de mai multe atlase ale unui domeniu lingvistic întins, se pune problema numărului de anchetatori: principiul anchetatorului unic a trebuit să fie părăsit, deși coerența lucrării poate fi pusă în discuție în condițiile repartizării anchetelor mai multor specialiști (încălcarea principiului este însă îndreptățită, date fiind proporțiile mult sporite ale muncii de culegere și cartografiere a materialului dialectal) (v. amănunte despre felul cum a fost făcută ancheta la *NALR*, p. 79).

3.2.2.2. Din punctul de vedere al obiectului investigat, atlasele sînt pur lingvistice sau lingvistice și etnografice în același timp.

Atlasele **lingvistice** înregistrează materialul lingvistic dialectal: particularitățile fonetice, lexicale și, dacă există sau dacă cercetătorii își propun, morfologice (v. p. 62, unde se vorbește de tipuri de hărți lingvistice).

Atlasele **etno-lingvistice** combină studiul limbii cu studierea vieții materiale și spirituale a vorbitorilor. Această inovație, introdusă de K. Jaberg și J. Jud prin *AIS* (v. *supra*, p. 66), constă în înregistrarea unui număr mare de termeni denumind noțiuni referitoare la viața materială a locuitorilor. Totodată, împreună cu cuvîntul care denumește un obiect, se înregistrează obiectul, lucrul (sub forma unor albume de fotografii: *AIS* are, de pildă, 4 300 de imagini ale obiectelor ale căror nume au fost înregistrate pe hărți). Atlasele etno-lingvistice aplică astfel, în mod fericit, celebra metodă „cuvinte și lucruri" (germ. *Wörter und Sachen*) propusă de R. Meringer și W. Meyer-Lübke.

Cei doi autori au scos revista „Wörter und Sachen", Heidelberg, 1909. Un adept al metodei a fost și Hugo Schuchardt.

Deși este predominant „lingvistic", *Atlasul lingvistic român* (*ALR*) este în același timp etnografic (fiecare volum este urmat de un număr de fotografii ale obiectelor mai puțin cunoscute).

3.2.2.3. Din punctul de vedere al structurii lingvistice vizate, atlasele lingvistice pot fi atlase de **discontinuități** (ale variantelor) sau de **continuități** (ale elementelor comune).

Atlasele „clasice" sînt albume de hărți care pun în evidență varietatea dialectală, discontinuul lingvistic; toate atlasele enumerate pînă aici sînt concepute în acest fel (cele regionale fiind chiar o formă perfecționată de culegere și cartografiere a infinitei varietăți regionale). Ele au drept obiect o unitate presupusă (limba, dialectul, graiul—depinde de întindere; v. *supra*, p. 64), care este investigată din punctul de vedere al diversității manifestate în interiorul ei. Acest mod de a aborda limba cu ajutorul metodei geografice coincide cu

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

concepţiile generale ale lingvisticii în perioadele de început ale geografiei lingvistice: cercetătorii, depăşind cadrul limbilor literare (scrise) şi trecînd la studiul limbilor vii şi, implicit, al varietăţii dialectale, se străduiesc să demonstreze că vorbirea omenească nu este unitară, că diferenţierile se constată chiar la nivelul graiului unei familii (ceea ce semnalase Rousselot, v. p. 20). În aceste condiţii, este firesc ca atlasele lingvistice să se preocupe de aspectul d i s c o n t i n u u al limbii.

Evoluţia concepţiilor şi metodelor lingvistice în ultimele decenii, îndreptată către descoperirea aspectului c o n t i n u u din limbă (sau, mai exact, către distingerea elementelor discontinue, a variabilelor, de ceea ce este continuu, invariabil), concretizată într-o serie întreagă de şcoli „structuraliste", nu a putut să nu atingă şi dialectologia şi, implicit, metoda sa specifică, geografia lingvistică.

Punctul de plecare este celebra distincţie „langue/parole" (v. Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1916), sau „sistema/norma/habla", la E. Coseriu — v. lucrarea cu acelaşi nume *Sistema, norma y habla*, Montevideo, 1952.

Astfel, se naşte ideea atlaselor c o m u n e, care, de data aceasta, vor pune în evidenţă c o n t i n u u l lingvistic, ceea ce este comun unui grup de unităţi (de obicei format din mai multe limbi, dar, în principiu, ideea poate fi aplicată şi la subdiviziuni de tip grai sau dialect).

Rădăcinile acestei idei ar putea fi căutate şi în teoria „uniunilor lingvistice" (care pleacă de la N. S. Trubetzkoy şi Roman Jakobson): ca urmare a convieţuirii vreme îndelungată, a unor contacte lingvistice seculare, limbi neînrudite (genetic) pot căpăta trăsături comune, prin influenţe reciproce. V. Rosetti, care a descris o serie de trăsături ale „Uniunii lingvistice balcanice" (*ILR*, p. 244—278).

Un astfel de atlas comun este atlasul lingvistic mediteranean, *Atlante linguistico mediterraneo* (*ALM*), iniţiat de Gianfranco Folena (Fondazione Giorgio Cini, Venezia).

ALM îşi propune să înregistreze şi să cartografieze trăsăturile lingvistice (= lexicale) c o m u n e limbilor din bazinul Mării Mediterane şi al Mării Negre: limbile romanice, dialectele berbere, araba, turca, ebraica, greaca, unele limbi slave, albaneza. Dat fiind că „marea" este numitorul comun al acestor teritorii lingvistice, *ALM* urmăreşte a f i n i t ă ţ i l e lingvistice (lexicale) legate de mare (diversele terminologii marinăreşti, de pescuit etc.), rezultat al contactului milenar al vorbitorilor acestor limbi.

ALM este, prin natura obiectului investigat, şi un atlas etnografic, comunitatea lingvistică a popoarelor din bazinul mediteranean şi al Mării Negre fiind, în primul rînd, reflexul unei comunităţi de viaţă materială şi spirituală.

Pentru elaborarea *ALM* colaborează un număr mare de dialectologi din ţările riverane (la noi, anchetele cu chestionar au fost făcute de Marius Sala şi Andrei Avram); localităţile alese sînt porturi la cele două mări (la noi: Constanţa, Sf. Gheorghe şi Sulina). Din fiecare localitate, s-a anchetat un singur informator.
Un alt atlas comun proiectat încă din 1959 este *Atlasul lingvistic balcanic*, care ar urma să înregistreze elemente comune limbilor din acest cadru geografic (greacă, albaneză, turcă, sîrbă, macedoneană, bulgară şi română).
Un atlas comun al limbilor slave a fost proiectat în 1958 (la Congresul al IV-lea al slaviştilor de la Moscova).

Desigur, ideea atlaselor comune este o inovaţie metodologică la începuturile ei: atlasele amintite (în curs de elaborare sau numai proiecte) nu sînt decît parţial atlase de continuităţi, pentru că ele au în vedere numai lexicul sau — cum

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

este cazul *ALM* — numai anumite sfere semantice (respectiv terminologia mării). Ideea ar putea fi dusă mai departe, extinsă la structura propriu-zisă a limbilor (fonologie, morfologie şi chiar sintaxă), dar, în acest caz, obiectul de studiu ar trebui să fie unităţi lingvistice **i n r u d i t e**.

> De pildă, un atlas comun al dialectelor româneşti (nord- şi sud-dunărene) ar trebui să urmărească elementele continue la toate nivelurile limbii.

3.3. Atlasele lingvistice sînt, în primul rînd, **c o l e c ţ i i** de material dialectal, albume conţinînd forme lingvistice. Valoarea lor ar fi însă infinit mai mică, dacă s-ar rezuma numai la atît : în fond, bogăţia unei limbi poate fi culeasă, pusă în evidenţă, păstrată ca atare şi cu alte mijloace (aşa cum s-a arătat, între altele, la p. 59—60).

Hărţile lingvistice au, în plus, marea calitate de a permite cercetătorului să observe mişcarea, dinamica fenomenelor lingvistice, felul cum se produce schimbarea în limbă, lupta dintre vechi şi nou, dintre forma veche şi cea nouă (cuvînt, fonetism, construcţie), locul de apariţie a inovaţiilor, direcţiile şi ariile lor de răspîndire etc.

De aceea, pe baza datelor oferite de atlasele lingvistice s-au putut elabora, pe de o parte, principii **t e o r e t i c e** care au îmbogăţit teoria limbii cu privire la mecanismul schimbărilor în limbă şi la cauzele lor, iar pe de altă parte, s-au putut formula explicaţii **i s t o r i c e** unor fapte date, unor fenomene imposibil de explicat pînă la apariţia metodei geografice. Altfel spus, metoda geografică a îmbogăţit nu numai **m e t o d o l o g i a** lingvistică, ci şi lingvistica **g e n e r a l ă** şi **i s t o r i c ă** (v. şi p. 25—26).

3.3.1. Principiile lui Gilliéron

Marea varietate lingvistică regională nu putea fi satisfăcător explicată prin principiul „legilor fonetice", aplicat cu consecvenţă de neogramatici, şi prin „analogie" : la tot pasul, hărţile lingvistice semnalau „excepţii" la regulile cunoscute, situaţii care nu se încadrau în tiparele stabilite de lingviştii comparatişti. De aceea, Gilliéron a ajuns la celebra formulă „fiecare cuvînt are propria sa istorie" (v. şi p. 34). Analizînd răspîndirea pe teren a unor fenomene, Gilliéron a găsit o serie de explicaţii noi pentru schimbările din limbă. Două sînt constatările lui fundamentale, cunoscute sub numele de „principiile" lui Gilliéron : **principiul migraţiei cuvintelor** şi **principiul luptei dintre cuvinte.**

a) Hărţile lingvistice au arătat că, pornind dintr-un centru inovator, cuvintele **m i g r e a z ă** (odată cu oamenii care le folosesc şi cu obiectele pe care le denumesc). Direcţiile şi modul cum se difuzează, ca şi rapiditatea mai mare sau mai mică de iradiere, depind de o serie de condiţii, de factori care le favorizează (căi de acces, obstacole naturale, necesitatea obiectului denumit etc.).

Rafinînd principiul gilliéronean, I. A. Candrea stabileşte patru „căi diferite" în care se produce migraţia cuvintelor :

— prin **iradiaţiune (iradiere)** : un fenomen porneşte dintr-un centru şi se propagă pe o distanţă mai mare sau mai mică spre marginile unui teritoriu dat. Focarul de iradiere poate fi un teritoriu mai mare sau o simplă localitate.

> Un exemplu oferit de Candrea : pe un teritoriu unde se foloseau cuvintele *mo(h)ilă* şi *gomilă*, în regiunea Oraviţei, pe o rază de 40 km, se introduce un termen nou, *mo(c)şandă*, denumind aceeaşi ridicătură de pămînt care se face ca semn de hotar : termenul este germ. *Markscheide* „despărţitură de hotar", în graiul şvabilor *mărcşadę*, folosit de inginerii germani care lucrau la cadastru, în Oraviţa (pe vremea ocupaţiei austro-ungare). Din Oraviţa, cuvîntul iradiază în afară (v. Candrea, *Constatări*, p. 193 — 195 ; v. şi p. 81, harta nr. 3).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— prin **infiltraţiune (infiltrare)** : din cauza unor obstacole (munte, pădure mare etc.), migraţia se face foarte greu, de aceea fenomenul se propagă prin filoane (ca metalele printre roci), strecurîndu-se pe malurile rîurilor, fîşii de cîmpie etc. (propagarea nu mai are, deci, formă de rază);

— prin **revărsare** (de fapt, celebra teorie a valurilor, **„Wellentheorie"**, formulată de Johann Schmidt) : inovaţiile se propagă în formă de valuri, care inundă tot mai mult teren ; un fenomen care a migrat la început lent, fie prin iradiere fie prin infiltrare, se „revarsă" brusc pe întinderi foarte mari;

— prin **suprapunere** : pe fondul unui grai local existent, se grefează un grai adus de locuitori din alte regiuni (aspect de insulă lingvistică).

Cf. şi Weigand, *„Mosaikdialekte"* şi Candrea, *op. cit.*, p. 193—200.

Migraţia cuvintelor, dinamica isogloselor l-au condus pe Gilliéron la concluzia că, excepţiile fiind la tot pasul, nu se mai poate vorbi de legi fonetice (modul exagerat de a pune problema legilor fonetice de către neogramatici, fiind combătut, dar şi înlocuit cu o altă exagerare). Principiul migraţiei cuvintelor nu contrazice, defapt, caracterul regulat al unor transformări fonetice : el e x p l i c ă numai cauzele unor inovaţii, deci ale „excepţiilor".

b) În migraţia lor, unele cuvinte intră în „luptă" cu altele, existente în grai. Lupta aceasta se dă însă între forţe inegale, între cuvinte mai mult sau mai puţin pregătite pentru o luptă, „sănătoase" sau „bolnave". Studiind **patologia** cuvintelor (bolile lor, cauzele îmbolnăvirii lor), Gilliéron încearcă să determine **terapeutica** lingvistică (felul cum limba „tratează" bolile cuvintelor).

V. J. Gilliéron, *Pathologie et thérapeutique verbales*, Paris, 1921.

După Gilliéron, cauzele îmbolnăvirii cuvintelor sînt : omonimia, polisemia (hipertrofia semantică) şi scurtimea (corpul fonetic redus).

Omonimia (identitatea de formă dintre două sau mai multe cuvinte cu înţelesuri diferite) poate fi la un moment dat insuportabilă : unul dintre termeni, cel mai slab (mai puţin folosit, denumind o noţiune mai puţin importantă etc.), dispare sau, ceea ce se întîmplă mai rar, ambii termeni dispar, noţiunea respectivă fiind denumită printr-un alt cuvînt.

Este celebru exemplul dat de Gilliéron : lat. *gallus* „cocoş" intrat în coliziune omonimică cu *cattus* „pisică" devenite, amîndouă, în franceză *gat*. Omonimia nu a fost suportată de limbă şi, ca urmare, *gat* „cocoş" a fost înlocuit cu *béguey* < *vicarius* „vicar" (folosit cu sens metaforic).

Pentru română, se dau ca exemple de omonimii insuportabile : *păcurar* „cioban" (<lat. *pecorarius*)/*păcurar* („care vinde păcură"); în lupta dintre ele, a învins cel de-al doilea, primul fiind înlocuit cu cuvîntul de origine turcă *cioban*. Alte omonimii insuportabile explică, se pare, dispariţia lat. *carus,-a,-um* (intrat în luptă cu *carrus* „car"), a lat. *arratrum* „plug" (devenit omonim cu *arat*, participiu al lui (*a*) *ara* ; cf. arom. *arat*[u] „plug") etc.

Un exemplu de omonimie care a dus la dispariţia celor doi termeni este perechea lat. *aestimare*/*amare*, devenită *emer* în graiul din St. Pol (Franţa, localitatea de origine a lui E. Edmont, colaboratorul lui Gilliéron ; v. Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 290).

Situaţia este diferită în franceza literară, unde *aimer* există şi este, după Gilliéron, urmaşul lui *amare* ca formă, dar cu înţelesul lui *aestimare*, în construcţia *aimer à* şi urmaşul lui *aestimare* în celelalte cazuri.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Polisemia (**hipertrofia semantică, pletora semantică**) (îmbogăţirea excesivă a sensurilor unui cuvînt) poate constitui o infirmitate a cuvintelor, prin confuziile care se creează; rezultatul este înlocuirea s e n s u r i l o r cuvintelor cu termeni noi, mai expresivi (cuvîntul polisemantic este „uzat").

> O astfel de explicaţie am dat introducerii cuvîntului *chibrit* în aromâna vorbită de aromânii din România : arom. *spirtu* însemna „chibrit" şi „spirt"; pentru primul sens, s-a introdus, cuvîntul dacoromân (v. M. Caragiu Marioţeanu, *Influenţa dacoromână asupra graiului unei familii aromâne din R.P.R.*, în „Fonetică şi dialectologie" I (1958), p. 88).

Scurtimea (corpul fonetic redus) este o uzură care atinge învelişul sonor (în timp ce precedenta este o uzură de conţinut, semantică). În evoluţia de la latină spre limbile romanice, numeroase cuvinte scurte au dispărut fără urmă. Astfel, este cunoscut cazul cuvîntului lat. *apis*, adus în discuţie de Gilliéron : termenul nu s-a păstrat ca atare în franceza literară, din cauza scurtimii lui — ar fi trebuit să dea *e(p)*, *e(f)*. Terapeutica limbii a intervenit însă, în sensul întăririi cuvîntului, care a fost combinat cu „muscă" : *mouche ep* „muscă albină" > *mouchette* (în care *-ette* a fost simţit ca sufix, fără legătură însă cu sufixul diminutival omonim, *-ette*, pentru că albina nu este o muscă mică).

> V. J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.

Ar putea fi date însă numeroase alte cuvinte dispărute datorită scurtimii (de pildă, numeroase forme ale pronumelor demonstrative latineşti) sau întărite spre a fi salvate (demonstrative latineşti întărite cu *ecce*, *eccum*, păstrate astfel în limbile romanice etc.), dar se pot da şi numeroase exemple de cuvinte cu corp fonetic redus care se păstrează foarte bine în limbă (prepoziţii, conjuncţii, verbe auxiliare; drom. *şi*, *să*, *pe*, *e* „este", provenite din forme scurte în latină : respectiv, lat. *sic*, *si*, *per*, *est* ş.a.).

Cele trei boli ale cuvintelor puse în evidenţă de Gilliéron nu trebuie invocate oricînd şi oriunde : ele p o t constitui explicaţia unei schimbări lingvistice, dar nu trebuie absolutizate.

Aşa cum spune Coseriu (*Geogr. ling.*, p. 36) „metoda geografică, folosită cu discernămînt, nu este dogmatică : nu acceptă nici schematismul simplificator, care vede în limbă absolută regularitate şi uniformitate, nici individualismul atomizant, care nu vede decît arbitrarietate, eterogenitate şi varietate. Mai bine zis, nu ia nici o poziţie, arată numai, pe de o parte, jocul dialectic constant dintre inovaţie şi conservare, dintre creaţia individuală şi tradiţie şi, pe de altă parte, jocul dintre actul individual şi norma socială, dintre eterogenitate şi omogenitate, nu numai cu privire la limba comună, ci şi cu privire la normele, limitate, ale familiei, satului, regiunii etc. Ideea u n i f o r m i t ă ţ i i în v a r i e t a t e constituie *baza* însăşi a geografiei lingvistice" (subl. ns.).

Geografia lingvistică propune, prin urmare, o istorie a c u v i n t e l o r; aceasta nu înseamnă ignorare a istoriei limbilor (studierea „părţii" nu exclude studierea „întregului", sau, cum spune acelaşi Coseriu, faptul că fiecare individ are propria sa istorie nu ne împiedică să studiem istoria unei naţiuni).

3.3.2. Principiile lui Bartoli

O extindere a metodei geografice la spaţii mai mari a dus la lingvistica „spaţială", al cărei promotor a fost lingvistul italian Matteo Bartoli (principiile lui au fost expuse în lucrarea *Introduzione alla neolinguistica. Principi, scopi, metodi*, Genova — Firenze, 1925).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Luînd de la Gilliéron „partea exterioară, ceea ce am numi, în sens strict, g e o g r a f i e lingvistică : răspîndirea faptelor de limbă pe teritorii mai mari sau mai mici şi fixarea punctului de plecare al inovaţiilor“ (Iordan, *op. cit.*, p. 489), Bartoli introduce o idee nouă (ale cărei rădăcini se regăsesc la Ascoli) asupra studierii etapelor din evoluţia istoriei limbilor (care să conducă la o serie de principii de cronologie relativă a fenomenelor lingvistice). Urmărind felul cum se repartizează pe hartă diferitele forme lingvistice (fonetisme, cuvinte, construcţii), noi şi vechi, se pot trage concluzii cu privire la perioadele în care au avut loc schimbările survenite. Se poate stabili astfel **stratigrafia** faptelor de limbă (ca şi în geologie, urmărirea fazelor din istoria pămîntului ; de unde şi numele de **geolingvistică** dat acestei metode bartoliene).

Analizînd i n o v a ţ i i l e din punctul de vedere al vechimii lor (pentru a determina faza mai veche), al originii (pentru a stabili punctul de iradiere al fenomenului) şi al cauzelor care le produc, Bartoli stabileşte patru **principii areale** (de unde şi numele de lingvistică **areală**) şi un al cincilea principiu **istoric**, care explică repartizarea geografică a unor arii tipologic identice sau asemănătoare :

a) Norma a r i e i i z o l a t e (numită şi norma ariei mai puţin expuse contactelor) : aria mai izolată păstrează de obicei o fază anterioară (mai veche) :

Sardinia	Italia centrală
kras	*domani*
domo	*casa*
mannu	*grande*
ebba	*caballa*

(<lat. *cras*, *domus*, *magnus*, *aqua/demane*, *casa*, *grandis*, *caballa*)

Termenii din sardă sînt mai vechi (Sardinia—arie izolată).
În domeniul românesc, arii izolate sînt dialectele sud-dunărene în raport cu centrul inovator nord-dunărean ; principiul lui Bartoli se verifică foarte bine, românitatea sud-dunăreană conservînd faze anterioare (ex. : consoanele *l'*, *n'*, grupurile consonantice *cl'*, *gl'*, perfectele tari etc. ; v. descrierea fiecărui dialect, capitolul respectiv).

b) Norma a r i i l o r l a t e r a l e : fazele din ariile laterale sînt de obicei mai vechi decît fazele ariilor centrale. De pildă, unele faze din Iberia şi din Dacia sînt mai vechi decît cele din Italia şi Gallia :

Iberia	Gallia	Italia	Dacia
hermoso	*beau*	*bello*	*frumos*
mesa	*table*	*tavola*	*masă*
más	*plus*	*più*	*mai*
día	*jour*	*giorno*	*zi*

(<lat. *formosus*, *mensa*, *magis*, *dies/bellus*, *tabula*, *plus*, *diurnus*)

Arii laterale sînt, de exemplu, în dacoromână graiul crişean, bănăţean, maramureşean ; ele păstrează fonetisme şi cuvinte arhaice, dispărute din celelalte graiuri dacoromâne (ex. : băn., criş. *nea* < lat. *nivem*, *arînă* <lat. *arena*, *aĭ* <lat. *alium* ş. a., respectiv „zăpadă, nisip, usturoi“).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

c) Norma a r i e i m a j o r e : aria majoră (mai mare) păstrează de obicei faze anterioare (mai vechi). Astfel, forme care grupează Occidentul romanic opunîndu-l Daciei sînt mai vechi, pentru că aria este mai mare :

Iberia	Gallia	Italia	Dacia
cosa	*chose*	*cosa*	*lucru*
mes	*mois*	*mese*	*lună*
abrir	*ouvrir*	*aprire*	*(a) deschide*
y	*et*	*e*	*şi*

(<lat. *causa*, *mensis*, *aperire*, *et*/< *(a) lucra* (< lat. *lucubrare*) ; <lat.*luna*, *discludere*, *sic*)

Unele arii descrise de Bartoli sînt chiar mai mari, dat fiind că autorul nu a cunoscut situaţia din dialectele româneşti sud-dunărene : aria lui *mensis* cuprinde toată românitatea sud-est europeană (aromâna şi meglenoromâna), care îl cunosc pe *mes(u)* „lună" ; tot aşa, aria lui *et* a cuprins pînă nu demult şi aceste dialecte (cf. arom. *e*).

d) Norma a r i e i p o s t e r i o a r e (mai tîrziu cucerită) : faza anterioară se conservă de obicei în aria posterioară ; altfel spus, fazele vechi se păstrează mai bine în ariile mai recent cucerite. Astfel : centrul Imperiului roman, Italia, este mai inovator, în timp ce provinciile colonizate mai tîrziu păstrează stadii mai arhaice :

Provincii	Italia
sp. *comer*	*mangiare*
fr. *oncle*	*zio*
rom. *lingură*	*cucchiaio*
sp. *nieto*	*nipote*
rom. *(a) duce*	*condurre*
sp. *miedo*	*paura*

e) Norma f a z e i d i s p ă r u t e (principiu prin excelenţă istoric) : dacă un fenomen face două arii distincte, dintre care una dispare sau este pe cale de dispariţie, aria dispărută conţinea faza cea mai veche.

Ca şi în cazul principiilor gilliéroneene, principiile lui Bartoli nu trebuie absolutizate : ele nu sînt „legi", ci „norme", care pot fi aplicate în stabilirea cronologiei relative a unor schimbări lingvistice. Există numeroase cazuri care nu se încadrează în aceste „norme".

Se poate spune că, în general, meritele geografiei lingvistice au fost exagerate : în momentul în care a apărut, se credea că metoda geografică va da răspuns tuturor întrebărilor, va rezolva toate problemele controversate, va desfiinţa celelalte metode (istorică şi comparativă); geografia lingvistică este însă numai u n a dintre metodele lingvistice, o metodă n o u ă, pentru momentul în care a apărut, dar nu s i n g u r a metodă de cercetare în lingvistică. Metodologia lingvistică este în continuă transformare şi evoluţia ei în deceniile care au urmat apariţiei şi aplicării pe scară din ce în ce mai largă a metodei geografice a demonstrat că, procedeele ei tehnice, concluziile ei pot fi corectate.

Avantajele metodei sînt incontestabile : materialul cules cu un chestionar la faţa locului şi prezentarea lui sub formă de hărţi lingvistice reprezintă modali-

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

tăți specifice dialectologiei și, tocmai de aceea, de neînlocuit. Așa cum metoda geografică nu exclude celelalte metode, ci le presupune și le completează, la rîndul ei ea nu poate fi suprimată de apariția altor metode. Calitatea de prim ordin a metodei este aceea că pune la dispoziție un material comparabil, prezentat dintr-o dată. Se înțelege, atlasele lingvistice nu vor putea să se substituie niciodată monografiilor, care sînt studii complexe, care adîncesc fenomenul lingvistic nu numai pe plan orizontal, ci și pe plan vertical; acest ultim aspect poate fi urmărit însă și cu ajutorul atlaselor (așa cum s-a văzut din expunerea principiilor la paginile precedente, fenomenul diacronic poate fi sesizat în sincronie).

3.3.3. Ecoul metodei geografice folosite la studiul limbilor, al varietăților regionale, a făcut ca procedeul ei tehnic de bază, cartografierea, să se extindă și la alte domenii: atlase **folclorice** (care să înregistreze pe hărți difuzarea pe teren a diferitelor variante ale producțiilor populare; o astfel de încercare a făcut celebrul romanist spaniol R. Menéndez Pidal, în *Sobre geografía folklórica. Ensayo de un método* (cu trei hărți; v. Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 486); atlase lingvistice **istorice** (care să înfățișeze pe hărți lingvistice fazele trecute din istoria limbilor, pe baza textelor scrise); atlase ale unor fenomene lingvistice determinate (de pildă, Diego Catalan a publicat un atlas al diminutivelor), atlase **etnografice, antropologice** etc.

3.4. Atlasele lingvistice românești

România are o tradiție foarte bogată, recunoscută pe plan internațional, în domeniul elaborării de atlase lingvistice: româna este printre puținele limbi din lume care posedă trei atlase lingvistice, la un interval de aproape 70 de ani; două atlase generale și mai multe atlase regionale (în curs de elaborare, publicate parțial).

3.4.1. Primul atlas lingvistic al limbii române este opera unui lingvist străin, Gustav Weigand, profesor de limba română la *Rumänisches Seminar*, din Leipzig.

Începînd din 1895, G. Weigand, întemeietorul dialectologiei științifice românești, autor a numeroase studii și culegeri dialectale cu privire la dialectele românești sud-dunărene și la graiurile dacoromâne, întreprinde anchete pe teritoriul dacoromân pentru elaborarea unui atlas lingvistic (în același timp în care, romanistul de la Berna, Jules Gilliéron, cerceta, împreună cu colaboratorul său Edmond Edmont, teritoriul lingvistic francez, în același scop: elaborarea *ALF*).

Anchetele lui Weigand pentru atlasul lingvistic român s-au succedat după cum urmează: Banatul (1895), regiunea Crișurilor și a Mureșului (1896), regiunea Someșului și a Tisei (1897), Oltenia (1898), Muntenia (1899), Moldova și Dobrogea (1900), Bucovina (1901), Bulgaria (1905).

Anchetele au fost efectuate, în general, la fața locului (dar adeseori autorul a fost inconsecvent, informatorii fiind recrutați din tîrgurile periodice din diferite orașe). S-au cercetat un număr de 752 de localități, cu un chestionar de 114 întrebări.

Atlasul este publicat în 1909, la Leipzig, cu titlul: *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes* (abreviat: *WLAD*). Cuprinde 67 de hărți, dintre care: 48 de hărți reprezintă secțiuni din teritoriul dacoromân (fiecare hartă este 1/6 din teritoriu; în ultimă instanță, deci, atlasul are 8 hărți complete dacoromâne); 16 hărți sînt generale, sintetice; o hartă este rezumativă (avînd drept

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

scop prezentarea tabloului dialectal dacoromân, pe baza particularităţilor cercetate), harta 66 cuprinde itinerarul parcurs de autor în cursul anchetelor, iar ultima (67) este o hartă a naţionalităţilor de pe teritoriul României.

Deşi este intitulat *Atlasul lingvistic al teritoriului dacoromân*, *WLAD* este numai un atlas fonetic (şi anume un atlas fonetic foarte sărac, cu un număr foarte redus de fenomene fonetice; v. *supra* numărul hărţilor şi la p. 145 fenomenele fonetice înregistrate de Weigand).

WLAD este o lucrare valoroasă totuşi, nu numai prin caracterul său de document, ci şi ca lucrare de pionierat: materialul înregistrat reprezintă stadiul în care se afla limba română (= graiurile ei) acum aproape 70 de ani (luînd în considerare data la care au început anchetele). Fenomenele fonetice selectate de Weigand s-au dovedit a fi cele mai importante, individualizatoare pentru graiurile dacoromâne.

Importantă este introducerea la *WLAD*, în care, pe lîngă lista de semne întrebuinţate (v. specificul sistemului de transcriere al lui Weigand la p. 41) şi informaţii privitoare la ancheta propriu-zisă, se face prima repartizare ştiinţifică a teritoriului lingvistic dacoromân, însoţită de descrierea unităţilor degajate (v. cap. 3, paragr. IV — *Dialektgebiete*).

Fără a atinge nivelul contemporanului său, Gilliéron (lucrările lor nu pot fi, în ultimă instanţă, comparate nici din punct de vedere cantitativ şi nici, mai ales, calitativ), totuşi Weigand rămîne pionierul geografiei lingvistice româneşti (după unii autori chiar al domeniului lingvistic romanic).

De ex., după A. Kuhn (v. Pop, *Dial.*, I, p. 708).

3.4.2. Al doilea atlas lingvistic român este opera şcolii dialectologice de la Cluj, sub conducerea lui Sextil Puşcariu, directorul Muzeului limbii române din aceeaşi localitate. Numele acestei opere fundamentale, bine primită de critică, este *Atlasul limbii române* (abreviat: *ALR*).

Profitînd de experienţa altor atlase romanice, publicate anterior, *ALR* este, aşa cum se va arăta mai departe, o operă originală, autorii ei aducînd numeroase inovaţii de metodă.

Cele mai preţioase îndrumări în conceperea şi elaborarea *ALR* au fost extrase din experienţa *ALF*, *AIS* şi *ALI* (v. *supra*, p. 15, 55, 66).

ALR a fost conceput în două părţi: două anchete (efectuate între anii 1930—1937), cu două chestionare, de către doi anchetatori, pe două reţele diferite. În ultimă instanţă, este vorba de două atlase diferite.

Iniţiatorul *ALR* (I şi II) a fost Sextil Puşcariu: concepţia lucrării, investigaţiile preliminare, contactele cu realizatorii celorlalte atlase romanice, în vederea elaborării chestionarelor, conducerea propriu-zisă a lucrării îi aparţin.

Cele două atlase au fost elaborate astfel:

	ALR I	*ALR* II
a) Anchetator:	Sever Pop	Emil Petrovici
b) Chestionar:	2 160 întrebări	4 800 întrebări
c) Reţea de puncte:	301 localităţi	85 localităţi

a) În afară de cei doi anchetatori principali, au făcut anchete speciale: Şt. Paşca (dialectul istroromân) şi Th. Capidan (dialectele aromân şi meglenoromân).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Chestionarul pentru *ALR* I (denumit **chestionarul normal**) a fost elaborat de Sever Pop şi ţine seama de chestionarele atlaselor romanice (pentru ca faptele româneşti să poată fi raportate la întreg domeniul romanic — principiul comparatist). Este un chestionar „normal", deoarece cuprinde întrebări la care orice vorbitor de pe întinsul ţării poate răspunde (v. şi p. 55): întrebările se referă la noţiuni foarte cunoscute.

Chestionarul pentru *ALR* II (denumit **chestionarul dezvoltat**), cu care a anchetat Emil Petrovici, cuprinde întrebări referitoare la terminologiile s p e c i a l e (din toate domeniile: agricultură, creşterea vitelor, plante etc.; v. *infra*, conţinutul *ALR* II).

c) Reţeaua de puncte este mai deasă în cazul *ALR* I (301 localităţi), mai rară pentru *ALR* II (85 de localităţi). Raportul dintre numărul întrebărilor şi numărul localităţilor este invers proporţional: o reţea mai deasă presupune o cantitate de muncă mult mai mare, de aceea chestionarul este redus la elemente esenţiale, şi invers, o reţea mai rară permite o aprofundare mai mare, deci un număr mai mare de întrebări.

Alături de punctele cu populaţie vorbind dacoromâna, s-au făcut cîteva anchete pentru dialectele sud-dunărene şi pentru limbile naţionalităţilor conlocuitoare de pe teritoriul ţării noastre, şi anume:

	ALR I		*ALR* II	
	nr. puncte	anchetator	nr. puncte	anchetator
aromână	5	S. Pop	1	Th. Capidan
meglenoromână	2	”	1	”
istroromână			1	Şt. Paşca
ruteană	2	”	2	” (şi Gr. Nandriş)
maghiară	2	”		
sîrbă			2	
bulgară			2	
limba saşilor			2	
limba ţiganilor			1	

Pentru ca aspectul literar al dacoromânei să fie înregistrat în acelaşi timp, S. Pop a anchetat pentru *ALR* I limba vorbită de trei scriitori reprezentativi ai literaturii române (provenind din trei provincii diferite ale României): I. Al. Brătescu-Voineşti (Muntenia), Mihail Sadoveanu (Moldova), Ion Agîrbiceanu (Transilvania).

Răspunsurile primite la toate aceste anchete speciale figurează pe aceeaşi hartă cu formele dacoromâne (cele din limbile străine, la punctele respective; cele din dialectele aromân şi meglenoromân în dreapta jos, înscrise într-un dreptunghi, cele istroromâne în stînga, jos, iar răspunsurile primite de la scriitori, în dreapta, sus).

Această idee este originală în metoda geografică şi este o inovaţie a *ALR*, cu o mare eficienţă: reperul literar, pe de o parte, şi cel sud-dunărean, pe de altă parte, permit o comparaţie interdialectală atît pe plan sincronic, cît şi diacronic; raporturile reciproce dintre limbile vorbite pe acelaşi teritoriu dacoromân pot fi, de asemenea, multilateral analizate în condiţiile distribuţiei pe a c e e a ş i hartă a faptelor lingvistice. Lingvistica generală găseşte în *ALR* un material extrem

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

de preţios pentru investigarea unor aspecte interesante legate de problema limbilor în contact, a bilingvismului, a interferenţelor lingvistice etc.

d) Cu privire la s u b i e c ţ i: pentru *ALR* I s-a anchetat un singur subiect (răspunsurile cartografiate la unul şi acelaşi punct constituind, deci, un grai i n d i v i d u a l), în timp ce pentru *ALR* II s-au anchetat mai mulţi informatori (cîte unul pentru fiecare terminologie-legată de diferite domenii de activitate). Intervenţiile unor subiecţi ocazionali, ca şi reacţia subiecţilor faţă de faptul lingvistic, au fost notate şi cartografiate pe o coloană din stînga fiecărei hărţi.

e) Sistemul de t r a n s c r i e r e a fost elaborat de autorii *ALR* şi este aplicat, cu neînsemnate modificări (mai curînd adaosuri), şi astăzi (v. p. 43). Notarea este i m p r e s i o n i s t ă, adică reflectă întocmai impresia acustică a anchetatorului, fără nici o retuşare sau interpretare din partea acestuia (v. şi p. 58).

f) O altă inovaţie a acestui atlas este publicarea *Micului atlas lingvistic român*, cu hărţi sintetice, colorate (localităţile încercuite cu aceeaşi culoare prezintă aceeaşi particularitate); această modalitate de prezentare a materialului cartografiat oferă o imagine exactă şi gata elaborată a repartizării pe hartă a fenomenelor (de fapt a „tipurilor") lexicale, fonetice, morfologice de pe tot teritoriul. Fiecare volum mare din *ALR* este însoţit de un volum mic *ALRM* (v. *infra*).

g) Pentru a suplini absenţa chestiunilor de sintaxă din Chestionar, *ALR* II este însoţit de un volum de *Texte dialectale*, într-o transcriere fonetică riguroasă (v. *infra*).

3.4.2.2. Volumele publicate pînă astăzi:

3.4.2.2.1. *ALR* I (partea întîi, autor Sever Pop)

1) Volumul I:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui S. Puşcariu, Partea I, vol. I: *Părţile corpului omenesc şi boalele lui*, de Sever Pop, Cluj, 1938 (cu o prefaţă de S. Puşcariu), 150 de hărţi (*ALR* I, vol. I)
b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeaşi conducere, acelaşi autor, acelaşi conţinut şi an de apariţie, 208 hărţi (*ALRM* I, vol. I)

2) Volumul II:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub aceeaşi conducere, Partea I, vol. II: *Familia, Naşterea, Botezul, Copilăria, Nunta, Moartea*, de Sever Pop, Sibiu — Leipzig, 1942, 152 de hărţi (*ALR* I, vol. II)
b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeaşi conducere, acelaşi autor, acelaşi conţinut şi an de apariţie, 216 hărţi (*ALRM* I, vol. II)

3.4.2.2.2. *ALR* II (partea a doua, autor Emil Petrovici)

1) Volumul I:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui S. Puşcariu, Partea a II-a, vol. I: *A. Corpul omenesc, boalele şi termeni înrudiţi. B. Familia. Naşterea, Copilăria, Nunta, Moartea, Viaţa religioasă, Sărbători. C. Casa, Acareturile, Curtea, Focul, Mobilierul, Vase, Scule*, de Emil Petrovici, Sibiu — Leipzig, 1940, 296 de hărţi (*ALR* II, vol. I)
b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeaşi conducere, acelaşi autor, acelaşi conţinut şi an de apariţie, 416 hărţi (*ALRM* II, vol. I)
c) *Texte dialectale culese de Emil Petrovici, Suplement la Atlasul lingvistic român* II, Sibiu — Leipzig, 1943, XIV + 370 p. (*ALRT* II).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Publicarea *ALR* II a continuat, după o pauză de 16 ani, sub conducerea lui Emil Petrovici şi sub redacţia lui Ioan Pătruţ. Au apărut în total 7 volume mari şi 3 volume mici, colorate; hărţile sînt în total 2 248, dintre care 1 570 sînt hărţi lexicale, iar restul morfologice (pentru prima oară hărţile morfologice sînt grupate separat).

Atlasul lingvistic român (partea a doua) — *serie nouă* începe să apară în anul 1956, după cum urmează:

1) Volumul I (1956), cuprinzînd (hărţi lexicale):

A. Agricultură, B. Morărit, C. Grădinărit, D: Pomărit, E. Viticultură, F. Cînepa (*ALR* II_2, vol. I)

2) Volumul II (1956), cuprinzînd (hărţi lexicale):

A. Creşterea vitelor, B. Carul, căruţa, sania, C. Păsări de curte, D. Păstorit, E. Lina, torsul, ţesutul, F. Meserii, G. Pădurărit (*ALR* II_2, vol. II)

3) Volumul III (1961), cuprinzînd (hărţi lexicale):

A. Plante, B. Cînele, pisica, C. Animale sălbatice, D. Păsări sălbatice, E. Vînătoare, F. Tîrîtoare, amfibii, G. Pescuit, H. Insecte, I. Timpul, J. Configuraţia terenului, K. Ape, umiditate, navigaţie, L. Comunicaţii, M. Naţiuni, categorii sociale, administraţie (*ALR* II_2, vol. III)

4) Volumul IV (1965), cuprinzînd (hărţi lexicale):

A. Şcoala, B. Armata, C. Conflicte, justiţie, D. Bani, comerţ, E. Măsuri, greutăţi, F. Bucătărie, mîncăruri, G. Tutun, H. Îmbrăcăminte, încălţăminte, farduri, podoabe, lucru de mînă, I. Culori, J. Spălat, călcat, igienă (*ALR* II_2, vol. IV)

5) Volumul V (1966), cuprinzînd (hărţi lexicale):

A. Fire, caracter, sentimente, B. Petreceri, C. Muzică, D. Jocuri de copii, E. Salutul, F. Varia, G. Nume de persoană, H. Superstiţii (*ALR* II_2, vol. V)

6) Volumul VI (1969) cuprinzînd (hărţi morfologice):

A. Substantiv, B. Articol, C. Adjectiv, D. Pronume, E. Numeral, F. Adverb, G. Prepoziţie, H. Conjuncţie (*ALR* II, vol. VI)

7) Volumul VII (1972), cuprinzînd (hărţi morfologice):
Verbul (*ALR* II_2, vol. VII)

Micul atlas lingvistic român (partea a doua) — *serie nouă* a apărut în trei volume după cum urmează:

1) Volumul I (1956), cuprinzînd materialul din primele două volume mari (*ALRM* II_2, vol. I)
2) Volumul II (1967), cuprinzînd materialul din volumele III şi, parţial, IV ale atlasului mare (*ALRM* II_2, vol. II)
3) Volumul III (1967), cuprinzînd restul materialului din volumul IV şi întreg conţinutul volumului V din atlasul mare (*ALRM* II_2, vol. III)

3.4.3. La conferinţa pe ţară a dialectologilor români, ţinută la Bucureşti între 16 şi 18 aprilie 1958, s-a luat hotărîrea de a se elabora un n o u atlas lingvistic, de data aceasta pe r e g i u n i.

Această nouă lucrare de geografie lingvistică românească, pe lîngă că era cerută de evoluţia metodologiei cercetării dialectale, corespundea unei nevoi m a t e r i a l e: la un interval de aproape 40 de ani de la culegerea materialului

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

pentru *ALR* (şi peste 70 de ani de la anchetele pentru *WLAD*), graiurile dacoromâne suferiseră schimbări importante (ca urmare a modificărilor survenite în viaţa socială, politică, economică, culturală a vorbitorilor lor, după al doilea război mondial) : o puternică influenţă a limbii literare, în condiţiile unei culturalizări crescînde, pe toate căile (şcoală, radio, televiziune, presă, activitate culturală la sate etc.) ; numeroase împrumuturi din alte limbi (în contact sau pe cale oficială, denumind realităţi noi) etc.

Era nevoie de un atlas care să ofere tabloul a c t u a l al graiurilor dacoromâne.

Totodată însă, un atlas lingvistic pe r e g i u n i (aşa cum s-a arătat la „tipuri de atlase", v. *supra*, p. 66) are o capacitate mult mai mare de a p r o f u n d a r e a fenomenului dialectal : reţeaua de puncte a *ALR* era, totuşi, destul de rară (aproape 400 de localităţi anchetate pentru un domeniu lingvistic atît de întins cum este ţara noastră) ; în plus, dat fiind că pentru atlasele regionale anchetează mai mulţi anchetatori, ancheta propriu-zisă durează mai puţin, se poate obţine o imagine generală c o n c o m i t e n t ă a tuturor graiurilor dacoromâne.

Era nevoie de un atlas care să constituie nu o negare a celorlalte, ci o completare şi o aprofundare a lor.

3.4.3.1. *Noul atlas lingvistic român pe regiuni* (abreviat : *NALR*) a fost conceput în 8 părţi : 7 consacrate domeniului lingvistic dacoromân (după provinciile istorice : Oltenia, Muntenia + Dobrogea, Moldova + Bucovina, Transilvania, Crişana, Maramureş, Banat) şi un atlas consacrat dialectelor româneşti sud-dunărene (istroromân, aromân şi meglenoromân). Cele 7 atlase regionale dacoromâne au început să fie elaborate de colective de cercetători de la Institutele de lingvistică ale Academiei din Cluj şi Iaşi şi de la Centrul de cercetări fonetice şi dialectale din Bucureşti.

a) Anchetele pentru *NALR* se desfăşoară pe baza unui c h e s t i o n a r elaborat de un colectiv de cercetători (sub conducerea regretatului Emil Petrovici şi a lui Boris Cazacu ; autori : Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan). Fiind vorba de un atlas r e g i o n a l (= mai multe atlase regionale), cu o reţea de puncte mult mai deasă decît a *ALR*, chestionarul *NALR* este mai redus decît acela al *ALR*.

Chestionarul *NALR* se compune din trei părţi :

I. C h e s t i o n a r u l i n t r o d u c t i v : 57 de întrebări referitoare la localitatea anchetată şi la informator ;
II. C h e s t i o n a r u l g e n e r a l : 2 000 de întrebări grupate pe sfere semantice, în următoarele capitole :

1. *Corpul omenesc* (părţile corpului, boli, însuşiri fizice şi morale)
2. *Familia* (rude, naştere, căsătorie, moarte)
3. *Casa* (părţile casei, mobilier, obiecte casnice)
4. *Curtea* (mijloace de transport, animale domestice, păsări de curte)
5. *Agricultura ; legumicultura*
6. *Pomicultura ; viticultura ; apicultura*
7. *Cinepa* (şi prelucrarea ei)
8. *Pădurea* (flora şi fauna) ; *vînătoare ; pescuit*
9. *Hrană ; îmbrăcăminte şi încălţăminte*
10. *Timpul ; fenomene atmosferice*
11. *Terenul ; relieful*
12. *Şcoala ; armata ; administraţia*
13. *Meserii ; comerţ*
14. *Diverse*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

III. Chestionarele speciale: 543 de întrebări, referitoare la terminologia specială a diverselor domenii de activitate, grupate pe sfere semantice în următoarele capitole: *1. Agricultură, 2. Viticultură, 3. Apicultură, 4. Morărit, 5. Olerit, 6. Cinepa* (şi prelucrarea ei), *7. Meserii* (rotărie, dogărie, dulgherie, lemnărie, zidărie, fierărie, pielărie, olărie)

În redactarea chestionarului s-a ţinut seamă de chestionarele anterioare (*ALR*, alte atlase romanice, chestionarul *Atlasului lingvistic moldovenesc* — elaborat de Academia de ştiinţe a U.R.S.S., Chişinău, 1960 —), de problemele ridicate de elaborarea *Atlasului lingvistic al graiurilor româneşti din Banatul iugoslav*, de către Radu Flora; v. T. Teaha, *Despre chestionarul Noului atlas lingvistic român* (*NALR*), în „Fonetică şi dialectologie", V (1963), p. 109—122).

Chestionarele speciale (care nu sînt independente, ca în cazul chestionarului *ALR* şi al altor chestionare romanice) sînt aplicate după caz, în funcţie de specificul fiecărei regiuni.

În ce priveşte conţinutul chestionarului *NALR*, întrebările vizează obţinerea faptelor dialectale din toate nivelurile limbii, în primul rînd din lexic, dar şi numeroase întrebări de fonetică şi morfologie (foarte puţine de sintaxă). Pentru ca răspunsurile să poată fi obţinute mai uşor la întrebările vizînd fonetica şi gramatica, ele nu sînt grupate separat, ci sînt repartizate în sfera semantică la care se încadrează cuvîntul respectiv (substantivul — cu pluralul său, verbul — cu paradigmele sale etc.).

b) Reţeaua de puncte pentru *NALR* este mult mai deasă (de exemplu, pentru *NALR — Oltenia* s-au anchetat 98 de puncte, în raport cu 28 cîte s-au anchetat pentru *ALR*).

c) Unitatea lucrării, în condiţiile anchetei efectuate de mai mulţi anchetatori, este asigurată de o colaborare foarte strînsă între echipe.

3.4.2.3. Volumele publicate pînă acum sînt consacrate Olteniei şi Maramureşului:

1) *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia* (sub conducerea lui Boris Cazacu), de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu:

a) Volumul I, Bucureşti, 1967; cuprinde 147 de hărţi lingvistice (analitice), material lingvistic necartografiat şi 40 de hărţi interpretative (sintetice); *(NALR — Oltenia, I)*

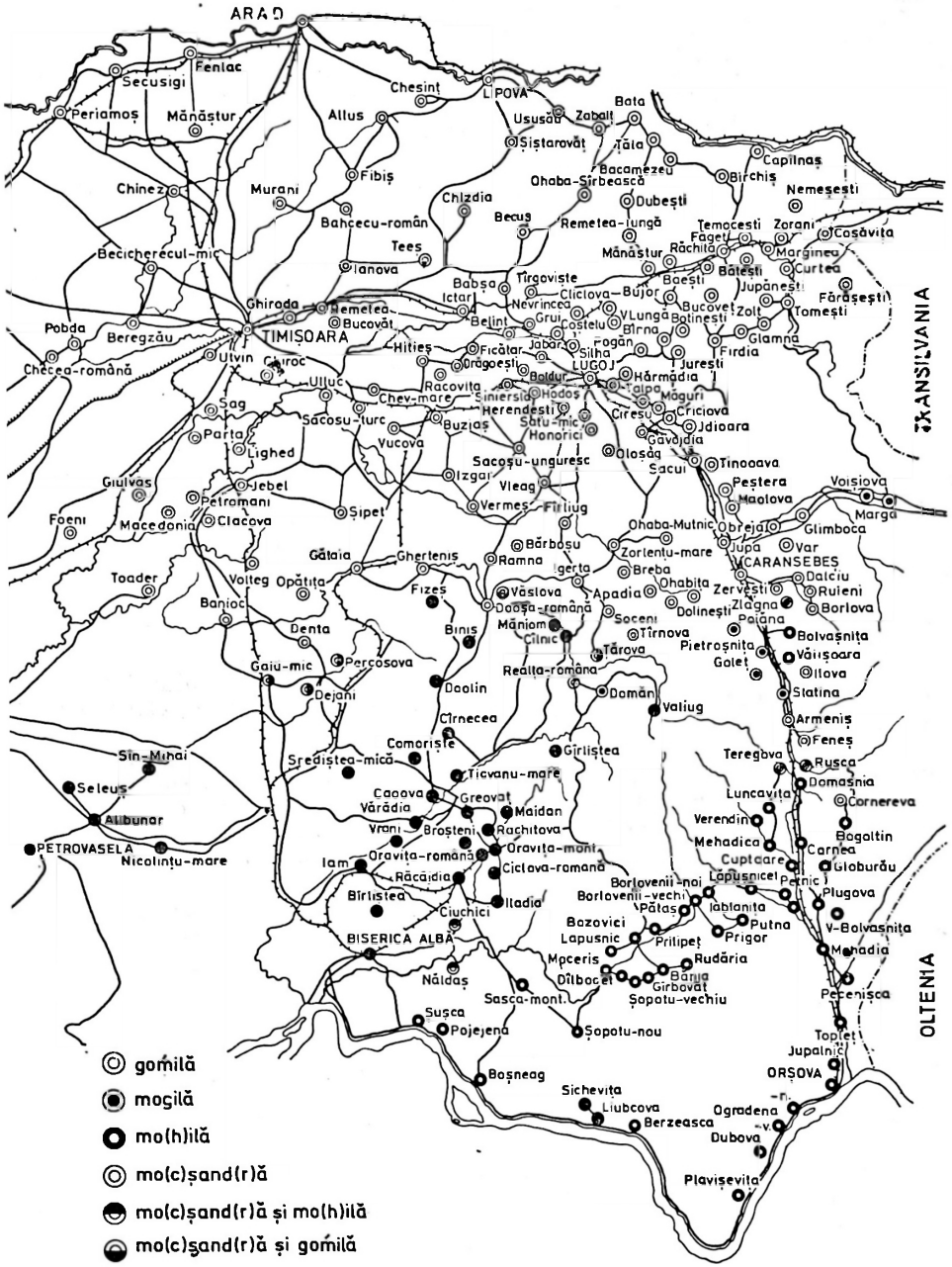
b) Volumul II, Bucureşti, 1970; 238 de hărţi lingvistice (analitice), material lingvistic necartografiat şi 54 de hărţi interpretative (sintetice). Conţinutul hărţilor: *Familia, Casa, Hrană; îmbrăcăminte. Timpul; fenomene atmosferice. Terenul; relieful, Şcoala; armata; administraţia; (NALR — Oltenia, II)*

Tot sub redacţia lui Boris Cazacu, s-au publicat şi un volum de texte dialectale şi un glosar:

c) *Texte dialectale. Oltenia*, de Cornelia Cohuţ, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Şuteu şi Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1967 *(TDO)*

d) *Glosar dialectal. Oltenia*, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, N. Saramandu şi Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1967 *(GDO)*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

După Candrea, *Constatări*
Harta nr. 3

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

e) *Texte dialectale. Muntenia* I, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1973

f) *Graiul din zona „Porţile de Fier" I, Texte. Sintaxă*, de Cornelia Cohuţ, Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1973

2) *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureş*, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan:

a) Volumul I, Bucureşti 1969; cuprinde 243 de hărţi, cu următorul conţinut: *A. Corpul omenesc (părţile corpului, boli, însuşiri fizice şi morale), B. Familia (rude, naştere, căsătorie moarte); (ALRR — Maramureş, I)*

b) Volumul II, Bucureşti, 1971; cuprinde 294 hărţi, cu următorul conţinut: *C. Casa (părţile casei, mobilier, obiecte casnice), D. Curtea (mijloace de transport, animale domestice, păsări de curte), E. Agricultura şi legumicultura, F. Pomicultura, G. Cînepa (prelucrarea ei), H. Hrana (ALRR—Maramureş, II)*

Publicarea *NALR* continuă (inclusiv a *NALR—Oltenia* şi *a ALRR—Maramureş*).

3.4.4. În afara celor trei atlase generale ale domeniului lingvistic românesc, există un atlas regional (dialectal) al graiului bănăţean, elaborat de I. A. Candrea (rămas însă nepublicat). Autorul a reprodus o serie de hărţi în studiul său (amintit şi cu alt prilej în lucrarea de faţă): *Constatări în domeniul dialectologiei*, publicat în „Grai şi suflet", I (1924), fasc. 2, p. 169—200.

Ancheta pentru *Atlasul lingvistic al Banatului* a fost făcută cu o listă de 700 de cuvinte-tip în 20 de localităţi şi ar fi trebuit să apară cu 130 de hărţi. Dintre acestea, autorul a publicat 11 (v. p. 81, harta nr. 3).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Partea a doua

DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

I LIMBA ROMÂNĂ
- 1 Formarea limbii române
- 2 Româna comună (fonologie şi morfologie)

II STRUCTURA DIALECTALĂ A LIMBII ROMÂNE
- 1 Dialectul dacoromân
- 2 Dialectul istroromân
- 3 Dialectul aromân
- 4 Dialectul meglenoromân

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

I

1. FORMAREA LIMBII ROMÂNE

Ceea ce numim în mod curent „limba română" este, de fapt, numai româna vorbită în nordul Dunării, în Dacia (Dacoromania). Pentru oamenii de știință însă, „limba română" este ipostaza actuală a latinei dunărene, vorbită, la dreapta și la stînga Dunării, de p a t r u grupuri de români :

a) Dacoromânii (românii din Dacia), care vorbesc dacoromâna (ceea ce numim în mod curent „limba română")
b) Istroromânii (românii din Peninsula Istria), care vorbesc istroromâna,
c) Aromânii sau macedoromânii (românii din provincia istorică Macedonia), care vorbesc aromâna
d) Meglenoromânii (românii din cîmpia Meglen), care vorbesc meglenoromâna.

V. amănunte pentru fiecare ramură de români în parte la p. 128, 189, 216, 266.

Formarea celor patru ramificații ale limbii române este strîns legată de formarea poporului și a limbii române.

Fără a intra în amănunte de istorie externă care nu-și găsesc locul într-un compendiu lingvistic (dialectologic) concentrat ca cel de față, cîteva date sînt totuși necesare pentru înțelegerea diversificării dialectale românești.

1.1. Dat fiind că datele istorice lipsesc pentru cîteva sute de ani (este perioada „tăcerii" în istoria poporului român), problema formării poporului și a limbii române este mult controversată, complicată și, în continuare, deschisă. Singurele argumente și documente pe baza cărora se reconstituie o întreagă perioadă istorică sînt, mai ales, l i m b a (la care se adaugă elementele arheologice, toponomastice etc.).

Marea majoritate a cercetătorilor (filologi, lingviști, istorici, etnografi — români și străini) este de acord că poporul și limba română sînt rezultatul romanizării treptate a populației autohtone din dreapta și din stînga Dunării respectiv : geto-dacii și traco-ilirii).

Limba latină vorbită în regiunea Dunării s-a impus cu timpul, limbile populațiilor autohtone fiind cu totul asimilate (rare elemente lexicale autohtone se păstrează în limba română : v. *ILR* II, p. 322 seq.) ; latina dunăreană se transformă treptat într-o limbă romanică nouă, cu trăsături proprii, vorbită la nordul și la sudul Dunării, r o m â n a (diferită de ipostazele occidentale ale latinei : franceza, italiana etc.). Limba română nu este altceva decît limba latină dunăreană într-o altă etapă a dezvoltării ei (v. și Rosetti, *ILR*, p. 77), căreia i s-au adăugat ulterior numeroase elemente lexicale slave și de alte origini.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Dezvoltată într-un context balcanic („Uniunea lingvistică balcanică", v. *ibidem*, p. 244 seq.), româna prezintă o serie de trăsături specifice (în raport cu alte limbi romanice), explicabile prin aceste contacte îndelungate interbalcanice.

Caracterul „romanic" al limbii române este incontestabil (şi nu-l mai contestă nimeni astăzi). Două aspecte ale problemei formării poporului şi a limbii române sînt însă în continuare discutate şi discutabile : d a t a cînd s-au format poporul şi limba română şi l o c u l unde s-au format.

a) Cu privire la dată, cercetătorii admit limite care se cuprind între secolele V, VI — VIII, IX (sau ceva mai tîrziu) ; distanţele largi se explică prin aceea că, în general, constituirea limbilor este un proces foarte lent şi îndelungat, care se întinde pe mai multe secole. Pentru autorii Tratatului de *Istorie a limbii române*, cea mai recentă lucrare de sinteză asupra istoriei limbii române, punctul de plecare pentru evoluţia latinei vorbite în partea răsăriteană a Imperiului roman spre un idiom neolatin, româna, este secolul al V-lea, dată la care latina dunăreană a încetat de a mai fi influenţată de centrul inovator de la Roma şi a început să se diferenţieze de latina occidentală. Punctul limită al procesului de devenire a latinei o limbă romanică este secolul al VIII-lea (care coincide cu începutul efectiv al influenţei slave asupra limbii române).

Eventualele elemente slave intrate în limbă înainte de această dată nu sînt excluse, dar nu există date sigure care să permită reconstruirea lor pentru această perioadă (v. *ILR* II, p. 373 seq.).

b) Despre locul unde s-au format poporul şi limba română s-au emis mai multe păreri, dintre care două mai importante (care au avut mai mult ecou) :

α) poporul şi limba română s-au format în sudul Dunării (în urma părăsirii totale sau parţiale a Daciei de către împăratul Aurelian în anul 271). Românii au imigrat apoi spre nord, spre sud şi spre vest începînd din secolele XI—XII (D. Onciul, O. Densusianu, Al. Philippide şi o serie de savanţi străini ca : Fr. Miklosich, G. Weigand, V. F. Şişmarev ; la aceştia, se adaugă numele unor istorici maghiari care au susţinut, din motive politice, că poporul român s-a format în sudul Dunării);

ß) poporul şi limba română s-au format pe un teritoriu întins la dreapta şi la stînga Dunării (A. D. Xenopol, N. Iorga, S. Puşcariu, Th. Capidan, N. Drăganu, Al. Procopovici, Al. Rosetti, C. Daicoviciu ş. a.).

A existat şi o a treia părere, imigraţionistă, potrivit căreia poporul (şi limba română) s-ar fi format în exclusivitate în nordul Dunării, de unde a imigrat către sud şi vest (susţinută de D. Cantemir, B. P. Hasdeu ş. a.) ; ea nu a avut însă niciodată adepţi.

Sosirea slavilor în regiunile Dunării — începînd din secolul al VI-lea şi în secolele următoare —a produs s c i n d a r e a românităţii în p a t r u mari grupe etno-lingvistice distincte, vorbite astăzi pe teritorii diferite : dacoromânii, istroromânii, aromânii şi meglenoromânii.

V. date cu privire la formarea fiecărui dialect în parte, la începutul fiecărui capitol, respectiv : dacoromân, p. 128, istroromân, p. 189, aromân, p. 216, meglenoromân, p. 266.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2. ROMÂNA COMUNĂ

2.1. Definiţie. 2.2. Reconstrucţia românei comune. 2.3. Descrierea românei comune. 2.3.1. Fonologie. 2.3.1.1. Vocale. 2.3.1.2. Consoane. 2.3.2. Morfologie. 2.3.2.1. Substantiv. 2.3.2.2. Articol. 2.3.2.3. Adjectiv. 2.3.2.4. Pronume. 2.3.2.5. Numeral. 2.3.2.6. Verb. 2.3.2.7. Adverb. 2.3.2.8. Prepoziţie. 2.3.2.9. Conjuncţie.

2.1. Cea dintîi fază din evoluţia latinei dunărene către un idiom neolatin, româna, este etapa cunoscută sub numele de *română comună*, *română comună primitivă*, *străromână*, *romanică balcanică*, *protoromână* ş. a.

Denumirea *română comună* este cea mai răspîndită şi, poate, cea mai adecvată obiectului denumit : este vorba de acea etapă din istoria limbii române (cea dintîi, idee pe care o exprimă termenul *protoromână*), care forma o *koine* : româna comună este deci o comunitate lingvistică, o *koine*, adică limba română nedivizată în grupările ei ulterioare : dacoromână, istroromână, aromână, meglenoromână.

Dat fiind că aceste ramificaţii ulterioare, care constituie obiectul propriu-zis al lucrării de faţă, pornesc din acest trunchi comun care este româna comună, am găsit necesar să prezentăm aici o scurtă descriere a etapei în discuţie (fonologia şi morfologia) : fazele din dialectele româneşti vor fi astfel mult mai bine urmărite şi înţelese.

2.2. Spre deosebire de latină, care poate fi descrisă pe baza unor texte, descrierea românei comune nu se poate face decît prin metoda reconstrucţiei (textele lipsind cu desăvîrşire pentru această perioadă).

O astfel de reconstrucţie a operat colectivul care a elaborat partea a doua a volumului al II-lea din *Istoria limbii române* consacrată românei comune (compus din : Ion Coteanu, Marius Sala, Matilda Caragiu Marioţeanu).

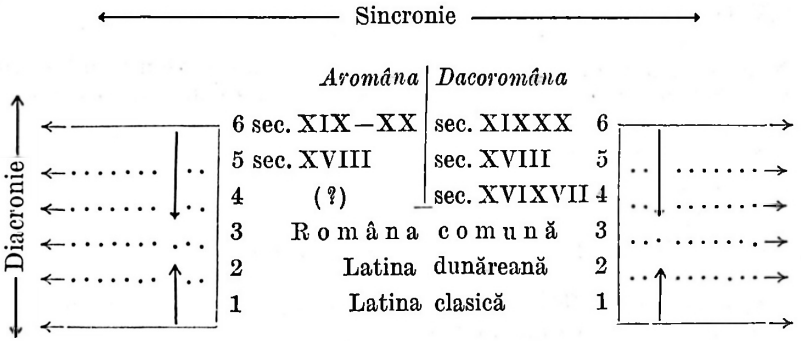
Reconstrucţia românei comune s-a efectuat pe baza unei duble comparaţii :

a) S-au comparat mai întîi, la nivel interdialectal, dacoromâna, istroromâna, aromâna şi meglenoromâna, ca ipostaze actuale ale românei comune. Această comparaţie a vizat, în ultimă instanţă, stabilirea elementelor identice din structura acestor idiomuri româneşti, la toate nivelurile limbii.

b) A doua comparaţie a pus faţă în faţă straturile succesive ; structura obţinută în urma primei comparaţii a fost raportată la stadiile anterioare de evoluţie : regăsirea fenomenului în latina dunăreană, fie ca fapt de sistem, fie ca realizare concretă exclude posibilitatea evoluţiei paralele, divergente şi permite reconstruirea şi includerea lui în româna comună.

Schema următoare facilitează înţelegerea celor două serii de comparaţii :

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Observaţii asupra schemei: stratul 3 este ultimul stadiu de „comunitate". Stratul 4 reprezintă stadiul ulterior de evoluţie independentă a celor două (patru, aici ne-am oprit la două, cele mai importante dialecte româneşti); stratul 4 nu este atestat în aromână. Straturile 5 şi 6, înregistrate în texte pentru ambele dialecte, se compară la nivel interdialectal, iar datele obţinute, se raportează la stratul 2. Rezultatul este reconstrucţia stratului 3.

Româna comună (stratul 3) este abordată, aşadar, ca o entitate abstractă, un construct, care lasă deoparte varietatea spaţială şi socială, valabilă la nivelul realizării concrete (care, aşa cum am arătat, este necunoscută pentru stratul 3); (v. şi Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 26—27).

Varietatea teritorială şi socială nu este exclusă istoriceşte, ea se exclude însă în descriere prin însăşi ideea de construct, de diasistem. Concepînd astfel descrierea românei comune, punem în evidenţă ceea ce este comun, esenţial în aceste idiomuri româneşti actuale, înrudite genetic. De aceea, problema deosebirilor regionale — ridicată de S. Puşcariu (v. *infra*) — în interiorul românei comune nu se pune într-o astfel de descriere.

Iată două exemple din morfologia verbului, care explică acest punct de vedere:
Formele analogice de tipul *văd* din dacoromâna literară, din unele graiuri dacoromâne şi din dialectele sud-dunărene, nu le considerăm româneşti comune, pentru că: deşi prima comparaţie (interdialectală, pe orizontală) ne duce la concluzia că forma din româna comună ar trebui să fie **vedu* (aria de răspîndire a formei analogice *văd* fiind mult mai largă decît cea a formei cu radical iodizat *văz*, v. şi p. 175), totuşi, cea de-a doua comparaţie (pe verticală) pune în evidenţă apropierea mai mare dintre forma iodizată şi latină şi, deci, pledează pentru forma iodizată ca aparţinînd românei comune. A considera, aşadar, stadiul cu *d* analogic drept inovaţie apărută în româna comună, ca variantă teritorială, alături de forma aşteptată iodizată, înseamnă a avea în vedere realizarea concret-istorică (stadiul de variantă spaţială), care nu poate fi inclusă într-un diasistem (reconstruit), acesta din urmă fiind un ansamblu de invariante (sub raport spaţial, social, stilistic etc.). De aceea reconstruim un **veḑu* şi nu un **vedu*.
Un alt exemplu: paradigma imperfectului românesc actual cunoaşte în toate dialectele desinenţa *-m* la pers. 1 sg., la toate clasele de verbe.
Desinenţa *-m* apare însă în dacoromâna din secolul al XVI-lea, ceea ce dovedeşte că ea a apărut ulterior — în toate cele trei dialecte care continuă imperfectul latinesc — prin extinderea desinenţei de pers. 1 pl. (din nevoia de a evita tripla omonimie rezultată în urma dispariţiei consoanelor finale în latina tîrzie (*eo cəntá = elu cəntá = el'i cəntá*). Inovaţia *-m* nu apare deci în inventarul formanţilor imperfectului român comun, pentru că, în acest caz, s-ar fi introdus în inventar un stadiu de variantă (spaţială), şi nu unul de invariantă.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.3. Descrierea românei comune

Vom încerca să caracterizăm prin cîteva trăsături e s e n ţ i a l e româna comună, trăsături care, în marea lor majoritate, se prefigurează încă din latină (dunăreană) şi sînt determinate de însăşi structura latinei.

2.3.1. *F o n o l o g i e*

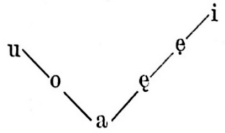
2.3.1.1. V o c a l e

2.3.1.1.1. Probleme de inventar

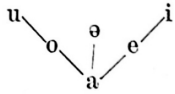
În comparaţie cu latina dunăreană, româna comună prezintă următoarele inovaţii în vocalism :

Reduce distanţa dintre /ę/ şi /ǫ/, îşi îmbogăţeşte inventarul cu fonemul /ə/ şi îşi creează o serie nouă de diftongi.

Sistemul vocalic poate fi reprezentat astfel :

latina dunăreană

româna comună

Cum s-a ajuns la acest inventar ?

1) În unele limbi romanice, vocalele *ę* şi *ǫ* accentuate din latină se „diftonghează" spontan, devenind *i̯e*, respectiv, *u̯o*. Latina dunăreană neavînd un fonem /ǫ/ distinct de /o/, fenomenul nu s-a produs decît pentru /ę/ (v. *ILR* II, p. 31):

lat. { *pĕctus* / *fĕrrum* / *pĕtra* } > rom. com.* { *pi̯eptu* / *fi̯eru* / *pi̯etrə* > *pi̯eatrə* (cu armonizare tîrzie) > drom. *piatră*

lat. { *tĕxo* / *sĕsus* } > rom. com.* { *ti̯esu* > *ţesu* / *si̯esu* > *şesu* }

Noul *i̯* creat a alterat în toată limba română pe *t*, *d*, *s*, asibilîndu-le, iar uneori a alterat şi labialele (v. p. 159).

e nu s-a diftongat totuşi (şi, deci, nu a alterat consoana) :

— cînd era urmat de nazală + consoană :

lat. { *dentem* / *tempus* } > rom. com.* { *dinte* / *timpu* (dar lat. *teneo* > rom. com.* *ţinu*, pentru că *e* era urmat de *n* simplu) }

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— cînd era precedat de *n* sau *r* forte :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} anĕllus \\ nĕbula \\ reus \\ recens \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} ənelu \\ negurə \\ reu \\ reace \end{Bmatrix}$$

— în proparoxitone, urmat de *n* :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} tenerus \\ venetus \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} teneru \\ vinitu \end{Bmatrix}$$

Nu se poate stabili dacă fenomenul diftongării lui /ę/ s-a produs în latină sau mai tîrziu, în limbile romanice (este cunoscut: românei, vegliotei, graiurilor istriote, friulanei, valonei, spaniolei ; franceza şi italiana se aseamănă prin aceea că diftongarea se produce numai în silabă deschisă ; portugheza, provensala şi unele graiuri retoromane nu cunosc diftongarea lui /ę/ ; v. *ILR* II, p. 31).

În felul acesta, pe latura anterioară a sistemului, rămîne un singur fonem /e/ (fenomenul s-ar fi produs, după Rosetti (*ILR*, p. 98), în secolul al V-lea şi este, deci, anterior diftongării condiţionate a lui *e* ; aceasta din urmă s-ar fi produs, după acelaşi autor, în secolul al VI-lea ; v. *ibidem*).

2) Vocala /ə/ este o vocală semideschisă, cu un timbru incert ([ă, î]?) şi s-a născut în urma închiderii timbrului lui /a/ în următoarele condiţii :

— în poziţie neaccentuată, *a* latin devine *ə*, ca în :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} parentem \\ casa \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} pərinte \\ casə \end{Bmatrix}$$

Excepţie : la iniţială, *a* neacc. latin se păstrează :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} amarus \\ adducere \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} amaru \\ aducere \end{Bmatrix}$$

În schimb :

lat. *ambulare* > rom. com.* *əmblare* (pentru că *a-* neacc. este în poziţie nazală)

— în poziţie nazală, *a* acc. şi neacc. latini devin *ə* ; poziţia nazală este dată de un *n*, *n* + cons. + voc., *m* + cons. + voc. :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} canem \\ cantare \\ campus \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} cəne \\ cəntare \\ cəmpu \end{Bmatrix}$$

Excepţie : *a* + *nn*, poziţie în care *a*, deşi urmat de o nazală, se păstrează : lat. *annum* > rom. com. **anu*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vocala /ə/ provine şi din alte sunete, în afară de *a*, şi anume :

— din *e*, *i* precedaţi de *r* (forte) :

lat. { *reus* / *ripa* } > drom. { *rău* / *rîpă* } arom. { *arău* / *arîpî* } megl. { *rọu* / *rọpă* } istr. { *arpẹ* }

Fenomenul nu pare a fi românesc comun, dat fiind că *e* şi *i* se păstrează în această poziţie în dacoromâna din secolul al XVI-lea şi, dialectal, astăzi : *reu*, *ripă* (v. *ILR* II, p. 192).

— din *e*, *i* precedaţi de labiale şi deveniţi, respectiv, *ă*, *î*, cînd în silaba următoare nu există o vocală palatală. Transformarea aceasta este însă o inovaţie a dacoromânei :

lat. { *pirum* / *melum* / *video* } > rom. com.* { *peru* / *meru* / *vẹdu* } > drom. { *păr* / *măr* / *văd* }

— din *e*, *i* precedaţi de *s*, *z*, *ţ*, *ḑ*, *ş*, *j*, deveniţi *ă* sau *î*. Şi aici însă transformarea este recentă (ca în *ţîn*, *ḑîc*, *şî* etc., curente în graiurile moldoveneşti şi în alte graiuri dacoromâne de nord).

Nici una dintre poziţiile analizate nu permite însă susţinerea identităţii fonologice a lui /ə/ ca fonem distinct de /a/, pentru că /ə/ accentuat nu apărea decît în poziţie nazală (celelalte poziţii în care apare sînt ulterioare românei comune), iar /a/ nu apărea în poziţie nazală accentuată sau neaccentuată.

Această situaţie s-a creat prin apariţia articolului hotărît feminin postpus : *casə* s-a opus lui *casa* — opoziţie care apare în toate dialectele româneşti, deci fonemul /ə/ era distinct de /a/ în româna comună.

Fonemul /i/ a apărut mai tîrziu, el nu aparţine românei comune.

3) Am menţionat la începutul descrierii că, spre deosebire de latina dunăreană, româna a dezvoltat o serie de d i f t o n g i ascendenţi : [i̯e, e̯a, o̯a] şi descendenţi : [a̯i, e̯i, i̯i, o̯i, u̯i, a̯u, e̯u, i̯u, o̯u] şi t r i f t o n g i : [i̯e̯a, i̯e̯u].

Diftongul ascendent [i̯e] rezultă, aşa cum am mai spus, în urma diftongării spontane a lui /ĕ/ latin (v. *supra*, p. 88). ; el provine şi din diftongarea lui *e*-, sub influenţă slavă ([i̯este] „este") , dar aceasta este probabil ulterioară (nu apare în aromână).

Diftongii ascendenţi [e̯a, o̯a] sînt specifici limbii române prin raport cu alte limbi romanice şi sînt rezultatul unei „diftongări" condiţionate, al unei „armonizări" (metafonii) a vocalelor *ẹ*, *ọ* sub accent, la timbrul vocalei din silaba următoare, fără nici un raport cu natura — închisă sau deschisă — a silabei.

Această „diftongare" condiţionată a apărut ca urmare a faptului că în româna comună *ẹ* şi *ọ* accentuaţi aveau variante fonetice (realizări) m a i d e s c h i s e cînd în silaba următoare apărea o vocală deschisă sau mediană (*a*, *e*, *ə*).

rom. com.* { *e* : *nẹgru*, *nẹgri*, dar *nẹgrə*, *nẹgre* / *o* : *nepọtu*, *nepọţi*, dar *nepọtə*, *nepọte* }

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Variantele [ę, ǫ] s-au pronunţat din ce în ce mai deschis, generînd diftongii [e̯a, o̯a] (v. *ILR* II, p.) :

$$\text{rom.com.*} \begin{cases} negru,\ negri, & \text{dar} \quad n\text{e̯}agrə,\ n\text{e̯}agre \\ nepotu,\ nepoţi, & \text{dar} \quad nep\text{o̯}atə,\ nep\text{o̯}ate \end{cases}$$

Diftongarea nu se produce în poziţie nazală :

$$\text{lat.} \begin{cases} dentem \\ bene \\ limpidus \\ montem \end{cases} > \text{rom.} \begin{cases} dinte\ (\text{nu} : *deante) \\ bine\ (\text{nu} : *beane) \\ limpede\ (\text{nu} : *leampede) \\ munte\ (\text{nu} : *moante) \end{cases}$$

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 73.

În *ge̯anə* (<lat. **genna*), *pe̯anə* (<lat. *pĭnna*), *e* se diftonghează pentru că *nn* (*n* geminat) nu constituie o poziţie nazală şi, deci, nu influenţează timbrul vocalelor.

Dintre triftongi, [*i̯e̯a], creat din *i̯e* + armonizare, a fost redus în toate dialectele româneşti la /i̯a/ :

$$\text{lat.} \begin{cases} petra \\ septem \end{cases} > \text{rom. com.*} \begin{cases} pietrə > pi\text{e̯}atrə > piatrə \\ si̯epte > si̯e̯apte > şeapte\ (şapte) \end{cases}$$

Din punct de vedere fonologic, toate combinaţiile de tip „diftongi" sau „triftongi" erau grupuri de vocale dintre care una avea realizare semivocalică în funcţie asilabică, apărută prin sinereză : *cui* > *cui̯*, *cantavi* > *cantai* > *cəntai̯*. Nu se poate vorbi la această dată de fonemele semivocalice /i̯, u̯, e̯, o̯/.

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 44 şi *ILR* II, p. 190–191.

2.3.1.1.2. Probleme de distribuţie

În afară de schimbările fonetice analizate pînă aici, care au modificat inventarul vocalic al românei comune (evoluţii „cantitative", cum le denumeşte Florica Dimitrescu, *Fon. ist.*, p. 51), o serie de modificări importante s-au produs în domeniul d i s t r i b u ţ i e i vocalelor (evoluţii „calitative" în terminologia aceluiaşi autor, *op. cit.*, p. 73).

Unele schimbări de acest fel au fost determinate de poziţia neaccentuată a vocalelor (a), altele de poziţia nazală (b).

a) 1) În prima categorie de schimbări se încadrează închiderea timbrului vocalelor neaccentuate.

În afară de *a* neacc.> *ə* (v. *supra*, p. 89), se închid adeseori *e* (> *i*) şi *o*(> *u*) :

$$\text{lat.} \begin{cases} ceresia \\ petiolus \end{cases} > \text{rom. com.*} \begin{cases} cire̯aşə \\ pici̯oru \end{cases}$$

$$\text{lat.} \begin{cases} corona \\ arborem \\ dominica \\ oricla \end{cases} > \text{rom. com.*} \begin{cases} curunə \\ arbore \\ duminicə \\ uru̯acl'ə \end{cases}$$

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

La fel, cuvinte neaccentuate în frază ca :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} non \\ quomodo \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} nu \\ cumu \end{Bmatrix}$$

Uneori, raţiuni morfologice au împiedicat închiderea timbrelor vocalice. Astfel: *bune* îl păstrează pe *-e* (nu devine **buni* decît mai tîrziu, în unele graiuri dacoromâne, în unele graiuri aromâneşti şi în meglenoromână).

2) Tot o modificare de timbru (trecere dintr-o serie într-alta), datorată poziţiei neaccentuate este trecerea lui *o* > *ə* în monosilabe şi unelte gramaticale :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} quod \\ de\ post \\ contra \\ foras \\ nos \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} cə \\ depə,\ dəpə,\ dupə \\ cətrə \\ fərə \\ nə \end{Bmatrix}$$

3) Interesante modificări ale vocalelor neaccentuate se produc la iniţială :

e- neacc. > *a* : lat. $\begin{Bmatrix} ericium \\ eccum + \begin{Bmatrix} illum \\ modo \\ hic \\ illoc \end{Bmatrix} \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} ariciu \\ acelu \\ acumu \\ aci \\ acolo \end{Bmatrix}$

a- dispare uneori : lat. $\begin{Bmatrix} animalia \\ autumnus \\ (*automna) \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} nəmal'ə \\ ţoamnə \end{Bmatrix}$

b) A doua categorie de schimbări (în distribuţia vocalelor) este generată de prezenţa unei consoane nazale (poziţia nazală) :

a acc. şi neacc. + *n* > *ə* (v. *supra*, p. 89)

o, *u* protonici + *n* + voc. acc. > *ə* :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} fontana \\ longo \\ unquam \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} fəntənə \\ ləngə \\ əncə\ (\text{neacc. în frază}) \end{Bmatrix}$$

e, *o* în poziţie nazală > *i*, *u* :

$$\text{lat.} \begin{Bmatrix} bene \\ mentem \\ lingua \end{Bmatrix} > \text{rom. com.*} \begin{Bmatrix} bine \\ minte \\ limbə \end{Bmatrix}$$

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

În secolul al XVI-lea apar grafii ca *mente, cene, cuvente*, interpretate de lingviști fie ca tradiții grafice (Rosetti, *ILR*, p. 493), fie ca situații în care *e* nu trecuse la *i*. În orice caz, fenomenul este românesc comun (apare în toate dialectele)(Philippide îl consideră ulterior; v. Philippide, *OR*, II, p. 41).

lat. { *bonus* / *montem* / *romanus* } > rom. com.* { *bunu* / *munte* / *rumənu* }

Forma *rumânu(rumînu)* este cunoscută dacoromânei din secolul al XVI-lea și aromânei (cf. arom. *ar(u)mân^{u}); român* apare pentru prima oară în *Palia de la Orăștie* (1581—1582) și este savant, apropiat cu intenție de lat. *romanus*.

2.3.1.2. Consoane

În comparație cu latina dunăreană, româna comună prezintă următoarele inovații în consonantism:

Își îmbogățește inventarul cu fonemele /ĉ, ĝ, ț, ḑ, ș, ń, l'/; devin distinctive unele trăsături nedistinctive în latină (localizarea prepalatală și palatală, trăsătura africat~nonafricat; opoziția simplu~geminat din latină se convertește în opoziția slab~forte (v. *ILR* II, p. 206 seq. și Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 142 seq.).

De asemenea, unele modificări importante în distribuția consoanelor au fost determinate de unele transformări fonetice în această perioadă de trecere spre un idiom neolatin.

2.3.1.2.1. Probleme de inventar

Sistemul consonantic este următorul:

	labiale	labio-dentale	dentale	prepa-latale	pala-tale	velare	
oclusive	p~b		t~d			c~g	+ ~ +
africate			ț ~ ḑ	ĉ ~ ĝ			
fricative		f ~ v	s	ș			+
nazale	m		n/n̄		ń		
laterale			l/l̄		l'		
vibrante			r/r̄				

Observații pe marginea schemei:

1 Ceea ce este încadrat cu □ nu exista în latină.

2 Ceea ce este încadrat cu ○ este o opoziție convertită (de altă natură decît precedenta, dar termenii ei sînt în continuare opozabili).

3 Semnul + ține locul consoanei *h*, care exista în latină, dar a dispărut în româna comună.

4 Semnul + ~ + ține locul labiovelarelor latinești k^{w}, g^{w}, dispărute în româna comună (ele pierduseră încă din latină „apendicele" labiovelar înainte de *e*: lat. *coquere* > lat. dun. *cocere*).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

În latina dunăreană, labiovelarele k^w, g^w se mai păstrau înainte de *a*. În româna comună ele se transformă în *p*, *b* în majoritatea cazurilor :

lat. { *aqua*, *equa*, *interguare*, *lingua* } > rom. com.* { *apə*, *ʒapə*, *ntrebare*, *limbə* }

În cîteva cuvinte, k^w nu a trecut la *p*, deşi era urmat de *a* :

lat. { *qualis*, *quam*, *quando*, *quantum* } > rom. com.* { *carc*, *ca*, *cəndu*, *cətu* }

Trecerea s-a produs probabil încă în secolul al III-lea, al IV-lea e. n. (v. *ILR* II, p. 37) şi s-ar datora atragerii acestor cuvinte în sfera pronumelor *qui*, *quid (ibidem)*. Acelaşi tratament l-au avut velarele în sardă şi — dintre continuatoarele latinei orientale — vegliotă (cf. sard, log. *abba* „apă", *cbba* „iapă", *ka* „ca", *kall* „care").

Cum se explică fonemele nou-apărute ?

Cele mai multe modificări s-au produs prin influenţa puternică exercitată de un iot (provenit din *e*, *i* în hiat, fie degajat din *ĕ* şi *ĭ*) asupra consoanelor precedente.

S-au creat astfel următoarele serii consonantice :

1) Ca şi în alte limbi romanice, se constituie şi în română seria a f r i c a t e l o r, care apăruseră în latina tîrzie (dunăreană) ca v a r i a n t e ale unor consoane oclusive urmate de *i*. Fonologizarea africatelor /ţ, ḑ, ĉ, ĝ/ se produce însă în româna comună.

Iată transformările care au generat africatele dentale şi prepalatale în româna comună :

— africatele d e n t a l e /ţ, ḑ/

/ţ/ provine din :

c, *t* + *i̯* + *a*, *e* (acc. sau neacc.) :

lat. { *mustacia*, *scorteam*, **inaltiare*, *glacia* } > rom. com.* { *mustaţə*, *scoarţə*, *nəlţare*, *gl'aţə* }

lat. —— *t* + *i̯* (<lat. *ĭ*, *ĕ* (> *i̯e*) accentuaţi) :

lat. { *texo*, *terra*, *intelligere*, *barbati* } > rom. com* { *ţesu*, *ţearə*, *nţeleagere*, *bərbaţi* }

t + *i̯* + *o*, *u* :

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

lat. { *brachium*, *socium*, *invitio* } > rom. com.* { *braţu*, *soţu*, *nveţu* }

/ḍ/ provine din :

lat. —— *d* + *i̯* + *a*, *e* (acc. şi neacc.) :

lat. { *radia*, *viridia*, **assediare* } > rom. com.* { *raḍə*, *veaṛḍə*, *aşeḍare* }

d + *i̯* (<lat. *ĕ* (> *i̯e*), *ī* :

lat. { *decem*, *deus*, *dīcere* } > rom. com.* { *ḍeace*, *ḍeu*, *ḍicere* }

lat. —— *d* + *i̯* + *o*, *u* (acc. sau neacc.) :

lat. { *(a)sedeo*, *prandium* } > rom. com.* { *(a)şeḍu*, *prənḍu* }

i̯- + *a* :

lat. *jacere* > rom. com.* *ḍəceare*

g + *i̯* + *a* (rar) :

lat. *axungia* > rom.com.* *usənḍə*

— africatele p r e p a l a t a l e /ĉ, ĝ/

/ĉ/ provine din :

lat. —— *c* + *e*, *i* :

lat. { *dulcis*, *cepa*, *caelum*, *coq(u)ere* } > rom. com.* { *dulce*, *ceapə*, *ceru*, *coacere* }

c, *t* + *i̯* + *o*, *u* (acc. şi neacc.) :

lat. { *urceolus*, *fetiolus*, *petiolus*, *titionem* } > rom. com.* { *urcioru*, *fecioru*, *picioru*, *təĉiune* }

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

/ĝ/ provine din :

lat. ⟨ *g* + *e,i* :

lat. { *fugire*, *gellum*, *margella* } > rom. com.* { *fugire*, *geru*, *mərgea(uə)* }

i̯- (iniţial) + *o*, *u* (acc. şi neacc.) :

lat. { *jugum*, *jocum*, *jovis*, *judicare* } > rom. com.* { *gi̯ugu*, *gi̯ocu*, *gi̯oi*, *gi̯udicare* }

Africatele /ţ, ḑ, č, ğ/, care apăruseră ca variante (fonetice) ale fonemelor /t d, c, g/, s-au fonologizat în momentul în care, în urma unor transformări fonetice, ele s-au opus fonemelor vechi (adică: *t* ~ *ţ*, *d* ~ *ḑ* :*tine* ~ *ţine*, *de* ~ *ḑeu*)

2) Seria fricativelor se îmbogăţeşte cu fonemul /ş/, provenit mai ales prin palatalizarea consoanei *s* urmate de iot :

lat. { *sella*, *sessum*, *sex*, *sic*, *caseum*, *camisia*, *ceresia* } > rom. com.* { *şe̯a*, *şesu*, *şe̯ase*, *şi*, *caşu*, *cəme̯aşə*, *cire̯aşə* }

Să se compare cu celelalte limbi romanice, unde *s* s-a păstrat : fr. *selle*, *six*,*sept*, it. *sella*, *sei*, *sette*.

De asemenea, grupurile latineşti *sc*, *st* produc un *ş*, în două contexte diferite însă :

lat. ⟨ *sc*,*st* + *i̯* provenit din *i* + voc. > *ş* :

lat. { *fascia*, *ustia*, *pastionem* } > rom. com.* { *faşə*, *uşə*, *pəşune* }

sc, *st*, + *i* provenit din *ĕ*, *i̯* > *şt* :

lat. { *castigare*, *scrie*, *crescis* } > rom. com.* { *cəştigare*, *ştire*, *creşti* }

După unii autori, seria fricativelor ar fi conţinut încă din româna comună şi fonemele /z, j, h/ ; primele două erau însă numai variante condiţionate ale surdelor *s*, *ş* (în combinaţii cu consoane sonore următoare, de tipul *sbatere*/*zbatere*) ; consoana *h*, care dispăruse în latina dunăreană, ar fi după unii datorată

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

substratului, după alţii, un împrumut din slavă, iar după alţii ar fi apărut în română din nevoia sistemului de a-şi completa locurile goale din seria fricativelor, dat fiind că fiecare oclusivă avea o corespondentă fricativă : *p*∼*f*, *b*∼*v*, *c*∼*h*....).

În unele graiuri şi dialecte româneşti, seria fricativelor se va completa mai tîrziu şi cu alte foneme (v. p. 159, 215 etc.).

3) În grupa sonantelor apar consoanele p a l a t a l e /*ń*, *l'*/ (o localizare distinctivă nouă, inexistentă în latină), provenite din palatalizarea consoanelor *l* şi *n* sub influenţa unui iot următor :

/ń/ provine din lat. *n* + *i̯* (<*e*, *i* + vocală) :

lat. { *calcaneum*, *cuneum*, *vinea*, *-oneus,-onea* } > rom. com. * { *cəleəńu*, *cuńu*, *vińə*, *-oń̯u,-o̯ańə* (sufix augmentativ şi moţional)

Să se observe că lat. *n* nu a fost alterat sub influenţa unui iot degajat din *ĕ* şi *ĭ* latini :

lat. { *nebula*, *boni* } > rom. com. * { *negurə*, *buni*

În flexiunea verbală, la pers. 1 ind. prez., fenomenul se produce, totuşi, dar este analogic, sub influenţa radicalului iodizat de la pers. 1 : în loc de *(tu) spuni*, s-a refăcut *(tu) spui*, după forma aşteptată *(eu)spui*.
Formele dialectale *(tu) spuń* conţin un *ń* reintrodus prin analogie cu radicalul neiodizat, analogic, de pers. 1 *(eu) spun*, specific unei arii largi nord- şi sud-dunărene (v. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 112).

/l'/ provine din :

lat. →
- *l*- + *i̯* (degajat din *ĕ*, *ĭ* acc. sau din *e*, *i* + voc.) : lat. { *leporem*, *linum* } > rom. com.* { *l'epure*, *l'inu*
- *ll* + *ĭ* : lat. { *gallina*, *caballi* } > rom. com.* { *gəl'inə*, *cal'i*
- *l* + *i̯* + voc. : lat. { *mulierem*, *filius*, *folia* } > rom. com.* { *mul'o̯are*, *fil'u*, *fo̯al'ə*
- *cl*, *gl* > *cl'*, *gl'* :

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

lat. { *oculus*, *clavem*, *clamo*, *glacies* (**glacia*), *ungula* } > rom. com.* { *ocl'u*, *cl'ae*, *cl'emu*, *gl'aţə*, *ungl'ə* }

4) În fine, o altă trăsătură distinctivă specific romanică este aceea de forţă: vechea corelaţie de cantitate (simplu ~ geminat) s-a transformat în limbile romanice (exceptînd italiana, unde distincţia de cantitate este şi astăzi pertinentă) într-o corelaţie de forţă: consoanele s i m p l e au devenit s l a b e, iar cele d u b l e (geminate) au devenit consoane f o r t e (v. *ILR* II, p. 200—201; v. şi Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 142 seq.). În celelalte limbi romanice, urme ale distincţiei dintre consoanele slabe şi forte se observă la aproape toate consoanele; în română însă, aceste urme privesc numai sonantele *r*, *n* şi *l*.

Româna comună avea, deci, două feluri de *r*, *n*, *l*: /r~r̄/, /n~n̄/, /l~l̄/.

— perechea /r~r̄/:

r (slab) provenea din:

lat. —
- *r* simplu intervocalic: lat. { *morire*, *perire*, *auricula* } > rom. com. * { *murire*, *pi̯erire*, *urs̯acl'ə* }
- *l* simplu intervocalic: lat. { *molam*, *solem*, *gulam* } > rom. com. * { *mo̯arə*, *so̯are*, *gurə* }

r̄ (forte) provenea din:

lat. —
- *rr* geminat: lat. *horrire* > rom. com.* *ur̄ere*
- *r*-(care, ca toate consoanele iniţiale, era forte şi avea mai multe vibraţii): lat. *reus* > rom. com.* *r̄əu*

Diferenţa de forţă se observă din influenţa diferită pe care au avut-o cele două feluri de *r* asupra vocalelor prepalatale următoare:

lat. *perire* > drom. *pierire* (cu *i* păstrat)
în schimb:
lat. *horrire*, *reus* > drom. *urî(re)*, *rău* (cu *i* > *î* iar *e* > *ă*)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

— perechea /n∼n̄/ :

n (slab) provine din *n* simplu intervocalic latin :

lat. {*bene*, *lana*, *bonus*} > rom. com.* {*bine*, *lənə*, *bunu*}

Pentru că avea o articulaţie slabă, *n* slab s-a rotacizat în unele graiuri (istr. *bire*); v.p. 196.

n̄ (forte) provine din :

lat. /
- *nn* geminat : lat. {*annus*, *pinna*} > rom. com.* {*ān̄u*, *p̨eanə*}

  Acest *n̄* nu constituie poziţie nazală, deci nu modifică timbrul vocalelor precedente şi nu se rotacizează.
- *n*-(iniţial) : lat. *non* > rom.com.**nu*

— perechea /l∼l̄/ :

l (slab) provenea din *l* simplu intervocalic latin ; fiind slab, el se pronunţa aproape ca un *-r-* şi de aceea s-a rotacizat (s-a confundat cu *r*) ; v. *supra*, exemplele date pentru perechea /r∼r̄/.

l̄ (forte) provenea din *ll* geminat :

lat. {*callem*, *caballus*, **expellavare*, *macellarius*} > rom. com.* {*cal̄e*, *cal̄u*, *spel̄are*, *məcel̄ariu*}

Nu s-a păstrat *l̄* (< *ll*) cînd era urmat de un *a* neaccentuat :

lat. {*stella*, *maxilla*, *margela*} > rom. com.* {*st̨ea(u̯ə?)*, *məs̨ea(u̯ə?)*, *mərge(u̯ə?)*}

Celelalte consoane geminate s-au confundat cu cele simple corespunzătoare, dar au rămas forte (ceea ce se deduce din faptul că nu s-au sonorizat, spirantizat etc., ca în alte limbi romanice ; v. *ILR* II, p. 208—209 şi Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 145—146).

2.3.1.2.2. Dintre schimbările fonetice care au modificat distribuţia consoanelor, o amintim pe cea mai importantă : grupurile consonantice

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

cs, *ct*, *gn*>*ps*, *pt*, *mn* (ceea ce constituie o restricție distribuțională : velarele *c*, *g* nu mai pot apărea înainte de o dentală : *s*, *t*, *n*) :

lat. *cs*>*ps* :

$$\text{lat.} \begin{cases} coxa \\ frixit \end{cases} > \text{rom. com.} * \begin{cases} cǫapsə \\ fripse \end{cases}$$

lat. *ct*>*pt* :

$$\text{lat.} \begin{cases} lucta \\ directus \\ octo \\ noctem \end{cases} > \text{rom. com.} * \begin{cases} luptə \\ d(i)reptu \\ optu \\ nǫapte \end{cases}$$

Această trecere s-ar datora după unii autori substratului (v. *IIR* II, p. 219), după alții ar fi vorba de o tendință romanică de asimilare a unei consoane în poziție implozivă (v. Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 146—147).

lat. *gn*>*mn* :

$$\text{lat.} \begin{cases} lignum \\ signum \\ cognatus \\ pugnum \\ agnellum \end{cases} > \text{rom. com.} * \begin{cases} lemnu \\ semnu \\ cumnatu \\ pumnu \\ mnelu > mńelu > mielu \end{cases}$$

În fine, o altă trăsătură a românei comune, legată de distribuția consoanelor, este absența consonantismului final : silaba era în româna comună întotdeauna d e s c h i s ă (cf. și astăzi în aromână, v. p. 226 seq.).

2.3.2. M o r f o l o g i e

Tendințele prefigurate în latina dunăreană (care apăruseră, de fapt, în întreaga latină tîrzie) se cristalizează în româna comună luînd forme, care, prin modul lor de organizare, fac specificul limbii române prin opoziție cu alte limbi romanice.

Se observă așadar o simplificare la nivel paradigmatic și o înmulțire a mijloacelor de expresie sintagmatică (în alți termeni, mijloacele „sintetice" încep să fie înlocuite cu mijloace „analitice").

Cele două mari clase de cuvinte analizabile în termeni morfematici, s u b s t a n t i v u l (se poate include aici și a d j e c t i v u l) și v e r b u l, se comportă diferit din acest punct de vedere : simplificarea a atins mai ales substantivul (și adjectivul) și mai puțin verbul (este adevărat că și numărul opozițiilor este mult mai mare la verb, în raport cu numele).

2.3.2.1. S u b s t a n t i v

2.3 2.1.1. Genul și numărul

Cea mai importantă în ierarhia opozițiilor nominale este opoziția de număr apoi cea de gen și cea cazuală.

În româna comună, clasele de substantive se reorganizează în interiorul fiecărui gen (pe baza opozițiilor de număr și caz).

Distingem, deci, clasa masculinelor, a femininelor și a neutrelor.

Existența primelor două genuri nu trebuie demonstrată : ele existau și în latină și sînt cunoscute tuturor limbilor romanice. În schimb, numai româna

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

are un gen neutru. De aceea, existența și continuitatea lui din latină în română constituie unul din aspectele cele mai controversate ale structurii gramaticale a limbii române.

Pentru unii autori nu există gen neutru în limba română, pentru că genul neutru este în principiu o clasă de gen propriu-zisă, cu trăsături specifice exclusiv lui, în timp ce „neutrul" românesc este un „ambigen" (substantivele de acest fel fiind identice la singular cu masculinele, iar la plural cu femininele). Existența neutrului este susținută însă cu argumente de ordin s e m a n t i c, de către Al. Graur : neutrul românesc este o clasă a i n a n i m a t e l o r.

Cercetări mai recente încearcă să demonstreze pe bază de statistici instabilitatea neutrului latin în limba română, faptul că inanimatele se repartizează masiv în clasa femininelor și a masculinelor. Totuși, argumentele nu sînt suficiente pentru a susține inexistența neutrului, pentru că ele nu pot reduce valoarea trăsăturii esențiale a neutrului românesc : incompatibilitatea sa cu categoria animatelor (neutrele sînt exclusiv inanimate și colective).

Tocmai de aceea, și ideea că neutrul românesc nu ar continua neutrul latin, ci s-ar datora influenței slave nu se poate susține : substantivele slave neutre intrate în limba română s-au încadrat în clasa masculinelor și a femininelor, nu în clasa neutrelor.

În fine, unii autori consideră, fără argumente convingătoare, că neutrul românesc s-a menținut datorită substratului.

Din punct de vedere f o r m a l, clasa neutrelor se definește prin :

— plurale în *-e* :
rom.com. *{*capete*, *cǫarne*, *mǫare*, *sǫamne*, *giurəminte*

— plurale în *-ure* (>*-uri*, mai tîrziu)<lat. *-ora* :
rom.com.*{*piepture*, *vinture*, *fumure*, *timpure*

— plurale în *-ə*(>*-e*) <lat. *-ia*, *-ea* :
rom.com.**nəmal'ə* (< lat.*animalia*), rom. com.**pal'ə* (< lat. *palea*) (v. discuția și bibliografia în *ILR* II, p. 215 și 325).

2.3.2.1.2. Declinarea

Reducerea numărului de declinări începuse încă în latina tîrzie și a avut, după cum s-a arătat, cauze diverse (dispariția consoanelor finale, extinderea utilizării prepozițiilor — mijloace mai „concrete" de exprimare a raporturilor în varianta populară a latinei).

Reducerea a început, cum era de așteptat, prin eliminarea tipurilor de flexiune mai puțin utilizate (declinarea a V-a și apoi a IV-a, dispărute în limbile romanice). Urme ale declinării a IV-a se găsesc totuși în româna comună prin forme ca **mənu* (neatestat la singular, reconstruit după pl. drom. *mînule*), **noru* și **soru* (reconstruite după sintagmele actuale *noru-mea*, *soru-mea*).

Ca urmare a tendinței de regularizare și simplificare a sistemului manifestată în latina dunăreană, se observă o reorganizare a flexiunii nominale : cele 6 cazuri ale latinei se reduc la maximum d o u ă în română (dacă lăsăm la o parte vocativul, care s-a păstrat prin desinența *-e* numai la unele substantive masculine nume de ființă : *dǫamne*, *nepǫate*, *bərbate*).

Confuzia dintre nominativ și acuzativ se manifestă încă în latină, pentru toate genurile, la ambele numere. Substantivele imparisilabice din latină, păstrate în româna comună cu forma lor de acuzativ, dovedesc o identitate de formă între cele două cazuri (ex. : rom.com. *{*dințe*, *pərințe*, *pieaptene*, *nǫapte*; *omu*, *dracu*, *mperatu*; în alte limbi romanice occidentale, s-a păstrat pînă tîrziu deosebirea dintre cazul-subiect și cazul-obiect).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Confuzia dintre genitiv şi dativ, apărută în latina dunăreană, la toate genurile şi ambele numere, prin influenţa d a t i v u l u i asupra g e n i t i v u l u i (v. *ILR* II, p. 219), se cristalizează în româna comună.

În plus, masculinele şi neutrele confundă forma unică de N. Ac. cu forma unică de G. D., deosebindu-se prin aceasta de feminine.

Tipul flexionar preponderent la masculine şi neutre este tipul cu doi termeni în româna comună : o formă unică pentru singular, la toate cazurile şi o formă unică pentru plural, la toate cazurile (tipul **{lupu/lupi, frate/fraţi, omu/oameni ; capu/capete, timpu/timpure*).

F e m i n i n e l e prezintă o situaţie aparte în limba română, în raport cu celelalte limbi romanice. Spre deosebire de flexiunea cu doi termeni a masculinelor şi neutrelor, femininele păstrează opoziţia N. Ac. ~ G.D., flexiunea lor cunoscînd trei termeni opozabili : o formă unică de N. Ac. sg., o formă unică de G. D. sg. şi o formă unică pentru N.G.D.Ac. pl. (tipul *casə/case//case ; stea(u)ə/steale//steale ; noapte/nopţi//nopţi*).

Continuitatea genitiv-dativului feminin stă totuşi sub semnul întrebării, datorită stării de lucruri din aromână : cele mai multe subclase de substantive feminine nu cunosc sau au pierdut flexiunea bicazuală (ex. arom. *a vacăl'ei* şi nu *a văţl'ei, a curauăl'ei* şi nu a *curăţl'ei* etc., în timp ce *casə/case//case* prezintă la G. D. forme alternante (în variaţie liberă) în *-e* şi în *-ă* (*a casel'ei* sau *a casăl'ei*) (v. p. 235—237).

Problema care se pune este deci următoarea : fie că flexiunea bicazuală există la feminine în româna comună (punct de vedere acceptat şi de *ILR* II) şi, în acest caz, grupul sud-dunărean, potrivit unei „tehnici" specific romanice a evoluat în sensul desfiinţării opoziţiilor de caz, fie că e vorba de o inovaţie a dacoromânei, care a creat tipul flexionar bicazual (*o*) *casă*/ (*unei*) *case* sub influenţa articolului hotărît (*case-le* l-a influenţat pe *casă-l'ei* > *case-l'ei* > drom. *case-ei, case-i, casei*) ; v. p. 136.

> Relativ recent, această idee este susţinută de A. Rosenstand Hansen (*Artikel systemet i rumaensk*, Kobenhavn, 1952) şi de K. Togeby, „Cahiers Sextil Puşcariu" II, 1953 şi „Revue romane", 2, 1968, p. 139—149 ; v. şi Caragiu, *Fono-morf.*, p. 86 — 87.

2.3.2.2. A r t i c o l

Articolul, care este un fapt r o m a n i c , începe să se contureze încă din latina tîrzie. La originea lui stă pronumele demonstrativ de depărtare *ille* plasat fie înainte (în Occidentul romanic), fie după substantiv (în Orient — romanica balcanică), în situaţii asemănătoare cu cele în care apare astăzi în limbile romanice.

Folosit în latină cu valoare emfatică (deci cu valoare expresivă, stilistică), *ille* a căpătat apoi valoare morfologică. Faptul trebuie legat de reorganizarea declinării latineşti : *ille* — ca şi întreaga flexiune pronominală — a păstrat mai bine flexiunea cazuală şi, de aceea, ataşat substantivului, servea ca indicator al cazului (v. *ILR* II, p. 230).

Fiecare limbă romanică transformă fostul demonstrativ *ille* într-un articol hotărît—morfem, în condiţii specifice fiecăreia în parte (în funcţie de structura ei specifică).

Cu privire la data acestei transformări, sînt, în mare, două teorii : teoria s e m a n t i c ă şi cea m o r f o - s i n t a c t i c ă.

Potrivit primei teorii, *ille* ar fi devenit articol în momentul în care el nu mai avea conţinut demonstrativ, cînd valoarea lui deictică s-a pierdut.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

După unii autori, articolul ar fi apărut chiar în latină. V. Wolterstoff, 1920 şi A. Fuchs, 1849 — acesta din urmă combătut de W. Meyer-Lübke (v. *ILR* II, p. 231); sau, mai tîrziu, în secolul al V-lea, sau al VII-lea, v. W. v. Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, 1946, p. 46 : în secolul al V-lea „on ne dit plus *amico*, on dit ad *illum amico*").

Potrivit cu teoria morfo-sintactică (adoptată şi în *ILR* II, p. 230 seq.), „*ille* nu este articol decît atunci cînd se constată existenţa opoziţiei articulat-nearticulat", care, fiind legată de reorganizarea flexiunii nominale, apare mai tîrziu, în limbile romanice.

2.3.2.2.1. Articolul hotărît. Spre deosebire de toate celelalte limbi romanice unde este a n t e p u s , în limba română articolul hotărît este p o s t p u s.

El provine din demonstrativul *ille, illa, illud* (care stă şi la originea pronumelui personal de persoana a 3-a), care, prin analogie cu adjectivele cu trei terminaţii, devenise *illus, illa, illum* :

Singular

masc. N.Ac. *illu(s)* > rom.com.**elu* > *-lu* } *lupulu*
G.D. *illui* > rom.com *(-)*lu(i)* } *lupulu(i)*

Forma de G.D.-*lu* (fără *i*) nu este exclusă în româna comună. Reconstrucţia ei este determinată de prezenţa formelor în *-lu* în aromâna veche (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 101 seq.).

fem. N.Ac. *illa* > rom.com.**ea, -a* } *casə* **ea* > **casəa* > rom. *casa*
G.D. *illaei* > rom.com.**l'ei* } *case l'ei* > arom. *casel'ei*

Faza *ea*, ca şi cea masculină *elu*, nu este acceptată de toţi cercetătorii. Articolul *-l'ei*, păstrat ca atare în aromână, a devenit ulterior în dacoromână *-ei* (proclitic şi enclitic) şi apoi *-i*: *casel' ei, caseei* > *casei* (v. p. 136, 235 seq.).

Plural

masc. N.Ac. *illi* > rom.com.**-l'i* } *lupil'i*
G.D. *illorum* > rom.com.**-loru* } *lupiloru*

Păstrat ca atare în aromână (*lukl'i*), *-l'i* a devenit *-i* în dacoromână (*lupi* [lupi]).

fem. N.Ac. *illae* > rom.com. **-le* } *casele*
G.D. *illorum* > rom.com.**-loru* } *caseloru*

Să se observe omonimia dintre G. D. masculin şi feminin la plural.

Articolul *-le* (*frate-le, nume-le*) ar proveni după unii autori din *ille*, după alţii, din *illu(s)*, devenit *lu*, cu trecerea lui *u* la *e*, prin asimilare la *e* precedent : *frate-lu* > *frate-le*. Asimilarea nu este însă progresivă în română, de aceea mai plauzibilă este părerea potrivit căreia *-le* provine din *ille* (păstrat şi în vechea spaniolă pînă în secolul al XI-lea; v. *ILR* II, p. 233).

Tot din *ille*, provine şi articolul genitival (drom. *al, a, ai, ale* ; v. p. 136).

2.3.2.2.2. Articolul nehotărît provine din numeralul latinesc *unus, una* :

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Singular

masc. { N.Ac. rom.com. **unu* } *unu lupu*
{ G.D. rom.com. **unui* } *unui lupu*

G. D. *unui* este modelat, probabil, după *cui*, *lui*.

fem. { N.Ac. rom.com. **unə* } *unə casə*
{ G.D. rom.com. **unei* } *unei case*

Forma de N. Ac. *unə*, păstrată ca atare în aromână şi meglenoromână, a devenit mai tîrziu în daco- şi istroromână: *uă* (atestat în vechea dacoromână) > *o*. G.D. *unui* este modelat, probabil, după *cui*, *lui*, iar *unei* după *-l'ei*.

2.3.2.3. Adjectiv

2.3.2.3.1. Ca şi la substantive, se observă şi la adjective o reorganizare pe genuri (tendinţa ca fiecare gen să aibă desinenţă specifică).

Cele 2 clase de adjective din latina tîrzie, rezultate în urma reducerii celor 7 clase de adjective din latina clasică (v. *ILR* II, p. 63), se continuă ca atare în româna comună.

Clasa în *-u*, *-a*, *-u* (<*-us*,*-a*,*-um*) a generat adjectivele cu patru terminaţii (cîte două pentru fiecare gen în parte, singular şi plural), de tipul:

rom. com.* { *bunu/bunə/buni/bune*
acru/acrə/acri/acre

dar şi

rom. com.* { *adənču/adənčə/adənči/adənče*
vecl'u/veacl'ə/vecl'i/veacl'e

şi toate adjectivele formate cu sufixul *-oṅu*, *-o̯aṅə*, *-oṅi*, *-o̯aṅe*. Mai tîrziu, *adənču* va avea trei terminaţii; *vecl'u* şi toate adjectivele în *-oṅu* (>*oi*) numai două terminaţii.

Clasa în *-e*, *-e*, *-e*(<*is*,*-e*) a dat naştere adjectivelor cu două terminaţii:

rom. com.* { *dulce*, *dulci*
mare, *mari*
vo̯arde, *verdi*

2.3.2.3.2. Gradele de comparaţie

Româna comună continuă, atît la comparativ cît şi la superlativ, tipul analitic (cunoscut din latina arhaică, dar dezvoltat, mai ales, în latina tîrzie), constînd din sintagme formate dintr-un adverb şi forma de pozitiv a adjectivului.

— Adverbul comparativului este *mai* (<lat. *magi*(*s*), cu căderea lui *-g-*):

rom.com.* {*mai bunu*, *mai mare* (v. şi p. 121).

În alte limbi romanice (franceză, italiană), adverbul de comparaţie este urmaşul lat. *plus*. În spaniolă, se continuă tot *magis* (> *más*).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

— Adverbele superlativului absolut sînt **foarte* (<lat. *forte*) și **multu* (<lat. *multu(m)*):

rom. com.* { *foarte* / *multu* > *bunu* ; *foarte* / *multu* > *mare*

Adverbul *multu* este general în aromână și era răspîndit în dacoromâna din secolul al XVI-lea.

— În ceea ce privește superlativul relativ, el începe să se constituie probabil în româna comună: opoziția de „includere" ~ „non-includere", care deosebește superlativul relativ de comparativul de superioritate, se constituie în limbile romanice în momentul în care *ille*, devenind articol, individualizează, și devine indice al „superlativului relativ", alături de adverbul de cantitate respectiv.

Să se compare: fr. *le plus beau de tous*
it. *il più bello di tutti*
sp. *el más hermoso de todos*
drom. *cel mai frumos dintre toți*
arom. *ma muṣatlu di tuț*

Termenul comparat pentru „includere" este introdus prin prepoziția *de* sau *dintre* (<lat. *de* + *inter*); pentru „non-includere" se folosește *ca* (<lat. *quam*) și *decâtu* (<lat. *de* + *quantus*).

Comparativul de superioritate indică numai inegalitatea sub raportul calității dintre două obiecte, nu și faptul că obiectul este sau nu inclus într-o clasă de obiecte, cum se întîmplă cu superlativul relativ (v. discuția la Iordan-Manoliu, *Introd.*, p. 152—153).

2.3.2.4. Pronume

În comparație cu celelalte părți de vorbire, pronumele latinești s-au păstrat cel mai bine în limbile romanice. Această stabilitate se datorește faptului că ele aparțin unor clase cu foarte puțini membri (să se compare cu verbul și chiar cu substantivul), ceea ce le apropie de morfeme. De aici însă și greutatea de a descrie global clasa, fiecare formă avînd istoricul ei.

2.3.2.4.1. Pronumele personal

Este o categorie care, ca și în latină, are o flexiune supletivă (adică prezintă radicale diferite de la o persoană la alta, de la un număr la altul). S-au mai adăugat unele forme noi pentru persoana a 3-a, provenite din pronumele *ille*, și s-a creat o serie accentuată și una neaccentuată (inovație a limbilor romanice).

Singular

rom.com.*
- pers. 1 *eo* (>*eu*, mai tîrziu)<lat. *ego* (cu *-g-* dispărut)

  Pronumele *eo* nu participă la opoziția accentuat ~ neaccentuat, pentru că în română, spre deosebire de alte limbi romanice, persoana 1 nu este mărcă a persoanei pe lîngă verb (v. *ILR* II, p. 239).
- pers. 2 *tu*<lat. *tu*
- pers. 3 *elu*<lat. *illu(s)*
  ța<lat. *illa*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Demonstrativul *illu(s)*, aşadar, cînd era neaccentuat în frază, era articol şi s-a păstrat în partea finală, *-lu*; cînd era pronume şi era, deci, accentuat în frază, s-a tratat partea iniţială, *el-*.

Plural

rom. com.* { pers. 1 *noi*<lat.*no(s)*+*-i* marcă a pluralului, ca în *doi*, *trei* (v. p. 108)
pers. 2 *voi*<lat.*vo(s)* + *-i*, ca în *noi*
pers. 3 *el'i* (>*ei*, mai tîrziu)<lat. *illi*
ţale (>*ele*, mai tîrziu)<lat. *illae*

Pentru istoricul formelor conjuncte (neaccentuate), v. *ILR* II, p. 239 seq.

2.3.2.4.2. Pronumele posesiv

Pronumele şi adjectivele posesive provin din pronumele şi adjectivele posesive latineşti, cu importante modificări fonetice şi de structură.

Pentru persoana a 3-a, s-a făcut apel la formele de G. ale pronumelor personale (care exprimau, ele înseşi, posesia):

rom. com.* { pers. 1 *mieu*(>*meu*, mai tîrziu)<lat. *meus*; *nostru*<lat. *noster* (*nostrum* la Ac.)
pers. 2 *təu*<lat.**teus* (şi nu din lat. *tuus*, care a dat *-tu*; cf. *taică-tu*); *vostru*<lat.*voster*<*vester*
pers. 3 *səu*<lat.**seus* (şi nu din lat. *suus*, care a dat *-su*; cf. *taică-su*)

2.3.2.4.3. Pronumele demonstrativ

Demonstrativele latineşti *hic*, *haec*, *hoc*; *ille*, *illa*, *illud*; *iste*, *ista*, *istud*; *is*, *ea*, *id*; *ipse*, *ipsa*, *ipsum* aveau corpul fonetic redus — în urma transformărilor fonetice produse în latina tîrzie. De aceea, o parte din ele s-au pierdut (ex. *is*, *ea*, *id*), iar altele s-au întărit cu ajutorul adverbelor *ecce-*, *eccum-*.

Româna comună continuă două serii de pronume demonstrative: una s i m p l ă, neîntărită cu adverbe, astăzi regională, şi una c o m p u s ă, întărită, astăzi literară (folosită însă şi regional; v. p. 173).

Actuala repartiţie regională a formelor întărite şi neîntărite dovedeşte că ambele erau cunoscute în româna comună (de ex., pronumele demonstrativ de apropiere din aromână este neîntărit, iar cel de depărtare e întărit; în celelalte trei dialecte, formele neîntărite sînt dublate de forme întărite).

Pronumele de a p r o p i e r e provin din lat. **istu* (clasic *iste*), ± *ecce-*, iar cele de d e p ă r t a r e din lat. **illu(s)* (clasic *ille*) ± *ecce-*.

2.3.2.4.3.1. Apropiere

a) Forme simple (neîntărite)

Singular

rom. com.* { masc. *estu*<lat.**istu*
estu a devenit mai tirziu *ăst*, *ăsta*. (Pentru *estu*, cf. arom. *(a)estu*, v.p. 242.)
fem. *eastə*<lat. *ista*
eastə a devenit mai tirziu *astă*. (Pentru *eastə*, cf. arom. *acstă*, v. p. 242.)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Plural

rom. com.* { masc. *eşti* < lat. *isti*
eşti a devenit ulterior drom. *işti*.
fem. *easte* < lat. *istae*

easte a devenit apoi drom. *aste*.

b) Forme compuse

Singular

rom. com.* { masc. *acestu* < lat. *ecce- istu*
fem. *aceastə* < lat. *ecce- ista*

Plural

rom. com.* { masc. *aceşti* < lat. *ecce- isti*
fem. *aceaste* < lat. *ecce- istae*

2.3.2.4.3.2. Depărtare

a) Forme simple (neîntărite)

Singular

rom. com.* { masc. *alu* < lat. *illu*
alu a devenit ulterior *ăl(a)*.
fem. *a* (*aia*) < lat. *illa*

Plural

rom. com.* { masc. *ai* < lat. *illi*
fem. *ale* (*alea*) < lat. *illae*

Aceste demonstrative neîntărite apar însă numai în dacoromână. Este probabil că ele erau un fenomen regional nord-dunărean în româna comună, ceea ce le exclude, de fapt, din sistemul de invariante ale românei comune.

b) Forme compuse (întărite)

Singular

rom. com.* { masc. *acelu* < lat. *ecce- illu*
fem. *acea* < lat. *ecce- illa*

Plural

rom. com.* { masc. *acel'i* < lat. *ecce- illi*
fem. *aceale* < lat. *ecce- illae*

aceale a devenit mai tîrziu drom. *acele*.

Din demonstrativele de depărtare compuse cu *ecce-* provin şi formele articolului adjectival (demonstrativ).

2.3.2.4.4. Pronumele relativ-interogativ

Provine din pronume latineşti cu funcţii asemănătoare :

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

rom. com.* { *cene* < lat. *qui(s)+ne* sau din *que(m)+ne* (v. *ILR* II, p. 253). *cene* a devenit apoi drom. *cine*.
care < lat. *quali(s)* (sau din pl. *quale(s)*)
ce < lat. *qui(s)*, *qui(d)* (poate și *quae*, *quem*)

Singura formă de G. D. moștenită este *cui* (< lat. *cui*), care a influențat probabil toate paradigmele pronumelui (alături de formele lui *ille* : *illui*, *illaci*, *illorum*) : rom.com. *{*cərui*, *cərei*, *cəroru*.

Terminațiile acestea s-au generalizat ulterior și la alte clase pronominale :

-ui / -ei	-or

drom. { *acestui* / *acestei* | *acestor*
{ *unui* / *unei* | *unor*

arom. { *anuștrui* / *anuștrei* | *anuștroru* etc.

2.3.2.5. Numeral

2.3.2.5.1. Numeralul cardinal

Termenii de bază sînt de origine latină și se păstrează în toate dialectele românești actuale.

lat. { *unu(s)* > rom.com.* *unu*
una > rom. com.* *unə* (cf. arom. *ună cîte ună* „una cîte una")

lat. { *duo* > rom.com.* *do* > *doi* (cu *-i* marcă a pluralului; v. Rosetti, *ILR*, p. 144)
duae > rom.com.* *doae* > *doauə* (cf. *novem* > *noauə*)

După alți autori, *doauə* (devenit ulterior *dauă* în aromână și *două* în daco-română) ar proveni din *do* + terminația feminină *-(u)ə* (v. *ILR* II, p. 237).

lat. {
tres > rom.com. * *tre* > *trei* (cu *-i* ca în *doi*)
quattuor > rom.com. * *patru*
quinque > rom.com. * *cinci*
sex > rom.com. * *șease* (cu *s* > *ș* sub influența lui *șeapte* ; cf. fr. *six*, it. *sei*, prov., sp., port. *seis*)
septem > rom.com. * *șeapte*
octo > rom.com. * *optu*
novem > rom.com. * *noauə*
decem > rom.com. * *deace*
viginti > rom.com. * *viginți* (cf. arom. *yinġiț*, *yiyinț* ; fr. *vingt*, it. *venti*)

Numeralul *sută* este de origine slavă și a fost introdus, deci, ulterior.

milia > rom.com* *mil'ə* (devenit ulterior drom. *mie*)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

În ce privește sistemul de numărare de la 11—19, majoritatea limbilor romanice cunoaște numărarea prin adunare (*decem* + conjuncție + numeral), care înlocuise încă din latina tîrzie formele clasice (compuse din unitate + *decem*).

Numărarea latinească pentru 18 și 19 (*undevīginti*: 20—1=19) nu s-a păstrat.

Limba română dezvoltă sistemul *unus super decem* (cf. rom. com. **unuspredeace*, rom. com.* *doispredeace*), care ar fi latinesc după unii, slav sau autohton după alții.

În ce privește denumirile zecilor, spre deosebire de celelalte limbi romanice, care continuă cu unele modificări numeralele latinești (sau dezvoltă un sistem v i g e s i m a l (adică din 20 în 20, ca franceza : *quatre vingt* = 4 × 20, *quatre-vingt dix* = 4 × 20 + 10, *soixante dix* = 60 (3 × 20) + 10), limba română a dezvoltat un procedeu neromanic (în care *zece* a fost tratat ca substantiv), așadar : (*o*) *zece*, *două zeci*, *trei zeci* etc.

2.3.2.5.2. Numeralul ordinal

S-a format în româna comună, din numeralul cardinal + articolul *-lu* sau *-le* (m.), *-a* (f.).

Dintre ordinalele latinești, s-a păstrat numai capul seriei : lat.**antaneus*, *-a* >rom. com. **ntəńu*, *ntəńa*, păstrat ca atare în română și devenit mai tîrziu în dacoromână *întîi*).

2.3.2.6. V e r b

Spre deosebire de flexiunea nominală, care se simplifică, cea v e r b a l ă continuă să fie bogată din punctul de vedere al morfemelor specifice de persoană, număr, timp și mod.

P e r s o a n a și n u m ă r u l se exprimă, ca și în alte limbi, printr-un morfem unic (de ex. : *cəntați* = persoana a doua + numărul plural).

În comparație cu latina, se observă omonimia dintre unele morfeme de persoană și număr. Astfel, în paradigma prezentului indicativ și conjunctiv, ca urmare a căderii consoanelor finale din latină, rezultă omonimia dintre persoana a 3-a sg. și pl. :

ind. prez. rom. com.*(*elu*) *cəntə* = (*el'i*) *cəntə*

conj. prez. rom. com.*(*elu*) *se cənte* = (*el'i*) *se cənte*

sau la alte clase verbale, la indicativ prezent se produce omonimia dintre pers. 1 sg. și pers. a 3-a pl.

La fel, o cuadruplă omonimie apare la imperfectul indicativului :

pers. 1 sg. = pers. 2 sg. = pers. 3 sg., adică :

rom. com.* { (*eo*) *cənta* = (*tu*) *cənta* (devenit încă în româna comună *cəntai*) = (*elu*) *cənta* = (*el'i*) *cənta*

M o d u l și t i m p u l se exprimă, ca și în latină, printr-un morfem unic (*cəntə* = modul indicativ + timpul prezent).

Comparația dintre cele patru dialecte românești permite reconstruirea a p a t r u moduri personale în româna comună : indicativul, conjunctivul, condiționalul și imperativul și t r e i moduri nepersonale : infinitivul, gerunziul și participiul.

Comparația cu latina pune în evidență, sub raportul modurilor, apariția unui mod nou, c o n d i ț i o n a l u l, și dispariția altuia, s u p i n u l.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Ca şi celelalte limbi romanice din Occident, româna comună nu continuă supinul latinesc, valorile exprimate de acesta fiind redate prin infinitiv (v. *ILR* II, p. 225).

Clasele de conjugare (conjugări). Româna comună continuă cele patru conjugări din latină (cu unele transformări).

2.3.2.6.1. Indicativ

2.3.2.6.1.1. Prezentul continuă structura morfematică a prezentului indicativ latin : radical (amplificat la unele verbe de conjugarea I cu *-eḑ-* şi la unele verbe de conjugarea a IV-a cu *-esc-*) + sufix + desinenţă, cu unele modificări în structura lor.

Sufixe. La toate clasele de verbe (cu excepţia celor formate cu elementul *-eḑ-* şi *-esc-*), sufixul este marcat pozitiv numai la persoana 1 şi a 2-a pl. şi este realizat diferit în funcţie de clasele de verbe, şi anume :

— Conjugarea I, pers. 1, a 2-a pl. : /-á-/ :

rom. com.* { *cəntamu, lucramu* / *cəntaţi, lucraţi*

Trecerea lui *-á-*>*-ă-*, generală astăzi în dacoromână, aromână şi meglenoromână, este probabil ulterioară perioadei de despărţire (v. *ILR* II, p. 256).
După palatală, este de presupus că /-á-/ la pers. 1 pl. se realiza tot [á] : rom. com. **təl'ramu*, devenit apoi *təl'əmu*, ca şi rom. com. **cəntamu* devenit *cəntəmu*. (Fazele *tăl'emu* (din aromână) şi *tăiem* (din dacoromână) sînt ulterioare.)

— Conjugarea a II-a şi a III-a, pers. 1 şi a 2-a pl. : /-é-, -e-/ :

rom. com* { *vedemu, ḑicemu, aleagemu* / *vedeţi, ḑiceţi, aleageţi*

Sufixul /-e-/ este accentuat la conj. a II-a şi neaccentuat la conj. a III-a.

— Conjugarea a IV-a, pers. 1 şi a 2-a pl. : /-i-/ :

rom. com.* { *murimu audimu urimu* / *muriţi auḑiţi uriţi*

Desinenţe.
Persoana 1 sg. : /-u/, specifică tuturor claselor de verbe :

rom. com.* { *cəntu veḑu ḑicu moru* / *lucr(eḑ)u şeḑu alegu audu*

Persoana a 2-a sg. : /-i/, generalizată de la conj. a IV-a la toate conjugările, încă din latină :

rom. com.* { *cənţi veḑi ḑici mori* / *lucreḑi şeḑi alegi auḑi*

Persoana a 3-a sg. are desinenţele /-ə, -e/, cu următoarea distribuţie :
/-ə/, specifică verbelor de conj. I : rom. com.* *cəntə, lucreaḑə, tal'ə* (după consoana palatală, *-ə* nu devenise *-e* la această dată ; cf. şi megl. *tal'ă*, arom. fărş. *vegl'ă*, istr. *tal'ă*).
/-e/, specifică verbelor de conj. a II-a, a III-a şi a IV-a :

rom. com.* { *veaḑe ḑice moare* / *aleage aude*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Persoana 1 pl. : /-mu/, caracteristică pentru toate conjugările :

rom. com.* { *cəntamu vedẹmu dịcemu murimu*
lucramu ședemu alẹagemu audịmu

Persoana a 2-a pl. : /-ți/, caracteristică pentru toate clasele de verbe :

rom. com.* { *cəntați vedeți dịceți muriți*
lucrați ședeți alẹageți audiți

Persoana a 3-a pl. prezintă încă din româna comună desinențe omonime fie cu persoana a 3-a sg., fie cu pers. 1 sg.

2.3.2.6.1.2. Imperfectul

Structura morfematică a imperfectului în româna comună este : r a d i c a l + s u f i x + d e s i n e n ț ă.

S u f i x e. Latina dunăreană prezintă trei tipuri de sufixe la imperfect, *-ába-,-éa-* și *-ía-*, care au devenit în româna comună : **-á-, *-eá-, *-iá-*.

D e s i n e n ț e. Ca și în latină, desinențele imperfectului sînt aceleași pentru toate clasele de verbe :

1	*-m*		*-Ø*
2	*-s*		*-Ø* > *-i*
3	*-t*		*-Ø*
lat.	>	rom. com.*	
1	*-mus*		*-mu*
2	*-tis*		*-ți*
3	*-nt*		*-Ø*

Desinența *-m* la pers. 1 sg. apare în română comună prin extinderea desinenței de pers. 1 pl.

Desinența *-i* la pers. a 2-a sg. a apărut ca marcă a persoanei a 2-a, prezentă și la alte forme verbale.

Desinența *-u* la pers. a 3-a pl. este ulterioară fazei din româna comună și caracterizează numai dacoromâna și meglenoromâna. Vechea dacoromână atestă formele fără *-u*, ceea ce pledează pentru caracterul relativ recent al inovației.

2.3.2.6.1.3. Perfectul

La nivelul timpurilor trecutului se produc în latina tîrzie schimbări importante.

Pentru exprimarea valorii de perfect rezultativ, în limba română (ca și în alte limbi romanice), începe procesul de creare a unor forme compuse din urmașii lui *habeo* + p a r t i c i p i u (la verbele tranzitive) și din urmașii lui *sum, esse, fui* sau *fio, fieri* + p a r t i c i p i u.

Abia mai tîrziu, perfectul compus va căpăta valoare de perfect terminativ (în daco- și istroromână), înlocuind aproape cu totul vechiul perfect terminativ sintetic și opunîndu-se acestuia și imperfectului.

Valoarea de perfect rezultativ a perfectului compus este viabilă și astăzi în aromână și meglenoromână, la verbele tranzitive ; dealtfel, acestea sînt sin-

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

gurele idiomuri românești în care perfectul simplu (sintetic) nu a fost înlocuit de perfectul compus.

2.3.2.6.1.3.1. Perfectul s i m p l u (s i n t e t i c) continuă cele două tipuri de perfect (tare și slab) din latină.

Perfectul tare este viabil în româna comună. El s-a păstrat curent în aromână și meglenoromână, a fost curent și în vechea dacoromână și se păstrează și azi în unele graiuri dacoromâne. Istroromâna a pierdut relativ tîrziu (probabil după ce a suferit o puternică influență sîrbocroată) perfectul terminativ sintetic de ambele tipuri : tare și slab.

Structura morfematică a perfectului simplu este : r a d i c a l + s u f i x (accentuat la formele slabe și neaccentuat la cele tari, cu excepția persoanei a 2-a sg. și pl.) + d e s i n e n ță.

S u f i x e. Potrivit cu situația moștenită din latină, româna comună cunoaște următoarele sufixe, pe conjugări :

— Conj. I : la toate persoanele /-á-/.

Verbele cu radical terminat în consoană palatală (ca lat. *taliare* > rom. com. **tə́l'are*) realizează sufixul de pers. a 3-a tot ca [-a-] : rom. com.**tə́l'a*. Realizarea [-e-(<-ə-)] este mai nouă (cf. și sufixul ind. pr., v. p. 110).

— Conj. a II-a prezintă un singur sufix, /-u-/, la toate persoanele (ex. rom. com. **vedui*).

— Conj. a III-a prezintă un singur sufix acceentuat pentru toate perfectele care în latină aveau sufixul *-u-* (*-ŭ-*) (așa-numitul „perfect slab", „formația cea mai productivă, dezvoltată foarte mult și de limbile romanice, în dauna celorlalte", cf. *ILR* I, p. 180), realizat la toate persoanele ca *-u-* (ex. rom. com. **credui*).

Un număr restrîns de verbe, care în latină aveau un perfect tare sigmatic, se deosebesc în româna comună de perfectele slabe printr-o structură tonală caracteristică și prin sufixe specifice.

În timp ce structura tonală a perfectelor slabe se regularizează (sufixele [-á-], [-ú-], [-í-] sînt accentuate la toate persoanele,) în cazul perfectelor tari structura tonală este următoarea (păstrată pînă astăzi în aromână) :

1 suf.	neacc.	*féci*	*rom. com.
2 suf.	acc.	*fecéși*	
3 suf.	neacc.	*fə́ce*	
1 suf.	neacc.	*fə́cemu*	
2 suf.	neacc.	*fə́cetu*	
3 suf.	neacc.	*fə́cerə*	

Sufixul perfectelor tari este realizat negativ la persoana 1 sg. și pozitiv, /-e-/, la celelalte persoane.

rom. com.* *plənș-Ø -i*, *pləns-e -și*, *pləns-e -Ø*, *pləns-e -mu*, *pləns-e -tu*, *pləns-e -rə*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— Conjugarea a IV-a prezintă sufixul /-i-/ la toate persoanele (ex. *{*audii*, *acuperii*).

D e s i n e n ț e l e perfectului, aceleași pentru toate clasele de verbe, sînt :

1.	*-i*	*rom. com.
2.	*-și*	
3.	*-∅*	
1.	*-mu*	
2.	*-tu*	
3.	*-rə*	

La persoana 1 sg., desinența *-i* este etimologică ; încă din româna comună însă, s-a extins un *-u* prin analogie cu alte forme de persoana 1 sg. : ind. prez. rom. com.* *facu* / ind. perf. *əfeci* + *u* > rom. com. *feciu* ; la fel, rom. com.**alegu* / *alepși* + *u* > *alepșu* (formele cu *-u* sînt curente astăzi în aromână), rom com. **cəntu* / *cəntai* + *u* > rom. com.**cəntaiu* (care apare, de asemenea, în unele graiuri românești).

Desinența latinească de persoana a 2-a sg. *-sti* a devenit *-și*, cu *st* > *ș* ca în lat. *ustia* > rom. com.**ușə* ; *-i* a acționat aici ca un iot și ca orice *i* flexionar.

Desinența de persoana a 2-a pl. este *-tu* în loc de **-ști*, așteptată din lat. *-stis* (rom.com.**cəntatu*, *vəḑutu*, *fțacetu*, *venitu*). Latina dunăreană își crease însă o nouă desinență *-átu*, *-itu*, probabil după pers. 1 pl. *-amu*, *-imu*.

Desinența de persoana a 3-a pl. *-rə* se explică, se pare, dintr-o formă din latina dunăreană în *-arant*, **-irant*, desinențe ale unui mai mult ca perfect (și nu din *-runt*, desinență de persoana a 3-a plural a perfectului latin).

2.2.3.2.6.1.3.2. Perfectul c o m p u s (a n a l i t i c) este format din prezentul lui *habēre* și p a r t i c i p i u l t r e c u t al verbului de conjugat. Este de presupus că *habēre* exprimă posesia în acest context și că se gramaticalizează ulterior (dovadă valorile actuale ale perfectului compus din aromână ; v. Caragiu, *Typol.*, p. 227).

Pentru formele de prezent ale urmașului lui *habēre* v. *ILR* II, p. 265.
Pentru formele de participiu, v. p. 119—120.

2.3.2.6.1.4. Mai mult ca perfectul

Mai mult ca perfectul indicativ latin nu s-a păstrat în limba română. Valoarea lui începe să fie exprimată în româna comună în două feluri :

— prin mai mult ca perfectul conjunctiv latin (care stă la baza mai mult ca perfectului sintetic din dacoromână)

— prin forme compuse (care au generat mai tîrziu mai mult ca perfectul indicativ analitic).

2.3.2.6.1.4.1. Mai mult ca perfectul indicativ s i n t e t i c se păstrează numai în dacoromână.

Structura morfematică a mai mult ca perfectului indicativ se constituie în româna comună, pentru toate clasele de verbe. Ea constă dintr-un r a d i c a l + s u f i x al perfectului + s u f i x al mai mult ca perfectului (*-se*) + d e s i n e n ț e. (Pentru sufixele perfectului simplu vezi mai sus, p. 112.)

S u f i x e. Sufixul specific mai mult ca perfectului este /-se-/ (<lat. *-esse-*), neaccentuat în tot cursul paradigmei și același pentru toate clasele de verbe.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Desinenţele sînt aceleaşi pentru toate clasele de verbe. Pers. 1, a 2-a şi a 3-a sg. şi a 3-a pl. au desinenţa zero, în timp ce pers. 1 şi a 2-a pl. sînt marcate pozitiv:

1 -ø 2 -ø *(-şi?)* 3 -ø 1 *-mu* 2 *-ţi (-tu?)* 3 -ø	*rom. com.

Pentru istoricul acestor desinenţe v. *ILR* II, p. 26.

2.3.2.6.1.4.2. Mai mult ca perfectul indicativ analitic.

Valoarea temporală de acţiune terminată în trecut, raportată la o altă acţiune trecută, s-a exprimat încă din latina tîrzie prin forme perifrastice, dintre care unele s-au gramaticalizat. Este de presupus că tipul *habebam* + participiul trecut era frecvent în latina dunăreană: el reprezintă singura modalitate de exprimare a mai mult ca perfectului în aromână şi meglenoromână şi a fost atestat în vechea dacoromână *(avea agonisit, auzită avea*; cf. Densusianu, *HLR* II, p. 225). Valori similare au fost şi sînt exprimate în dacoromână şi prin imperfectul sau perfectul compus al verbului *a fi* + participiul trecut: *era mers, au fost zăcut* (*ibidem*; v. şi Teaha, *Criş.*, p. 99).

2.3.2.6.1.5. Viitorul

Viitorul latinesc sintetic tindea să dispară încă din latina tîrzie; el s-a confundat cu perfectul, imperfectul sau cu conjunctivul prezent, astfel că viitorul sintetic nu s-a păstrat în nici unul dintre idiomurile româneşti.

Latina tîrzie a dezvoltat o serie de construcţii perifrastice, răspîndite mai ales în limba populară, dintre care unele stau la baza formelor de viitor din limbile romanice, altele însă s-au pierdut (v. W. Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, II, § 112).

Comparaţia formelor de viitor din dialectele româneşti pledează pentru reconstruirea, în româna comună, a unui singur tip de viitor: *volo* + (poziţie) + infinitiv, pentru că numai acesta conţine un *volo* gramaticalizat. Tipurile de viitor care au ca verb de bază un conjunctiv (*volo* + *si* + conjunctivul, *volo* + conjunctivul, *si* + conjunctivul) sînt ulterioare.

De asemenea, formele de viitor care sînt compuse cu un urmaş al lui *habeo* (*habeo* + *ad* + infinitivul sau *habeo* + *si* + conjunctivul) sînt ulterioare, pentru că urmaşul lui *habeo* nu prezintă aici indici de gramaticalizare.

2.3.2.6.2. Conjunctiv

Cele patru timpuri ale conjunctivului latin au suferit transformări importante în româna comună, atît sub raportul formei, cît şi al conţinutului: mai mult ca perfectul s-a identificat, ca valoare, cu timpul corespunzător de la indicativ; imperfectul şi perfectul conjunctivului (apropiate ca formă, după căderea lui *-u-* şi a consoanelor finale: *cantare(m)*, *cantare(s)* / *canta(v)eri(m)*, *canta(v)eri(s)*) au dezvoltat o valoare condiţională (pe care imperfectul o avea încă din latină); forma rezultată în urma confuziei (la care a participat şi viitorul anterior: *canta(v)ero*, *canta(v)eri(s)*) stă la baza formei sintetice de condiţional prezent în limba română (v. p. 115—117).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Singura formă păstrată este aceea de p r e z e n t.

Ca în majoritatea limbilor romanice însă, şi în româna actuală prezentul conjunctivului tinde să se confunde cu prezentul indicativului, de care îl deosebea încă din româna comună, la toate clasele de verbe, desinenţa de persoana a 3-a sg. şi pl. (care modifică, adeseori, şi structura radicalului).

Astăzi, numai dacoromâna păstrează, la toate clasele de verbe, distincţia netă (la nivelul celor două persoane în discuţie) dintre prezentul indicativului şi al conjunctivului.

Confuziile manifestate în paradigma conjunctivului au fost posibile datorită faptului că, fiind prin excelenţă un mod al subordonării, conjunctivul apărea adeseori însoţit de conjuncţii, care clarificau nuanţa modală exprimată de forma verbală. De aceea, prezenţa conjuncţiei *si*, la origine cu valoare condiţională, a devenit cu timpul obligatorie în română (obligativitatea fiind în raport invers proporţional cu confuzia manifestată la nivelul morfemelor).

Româna comună cunoaşte un conjunctiv prezent format din *se*, conjuncţie devenită pe parcurs marcă specifică, + forma de conjunctiv prezent a verbului de conjugat.

Structura morfematică a prezentului conjunctiv este şi în româna comună identică cu a indicativului prezent: r a d i c a l + s u f i x + d e s i n e n ţ e.

Formele de pers. 1 şi a 2-a sg. şi pl. sînt identice — în ce priveşte radicalul, sufixul şi desinenţa — cu formele corespunzătoare din paradigma prezentului indicativ.

Formele de pers. a 3-a sg. şi pl., întotdeauna omonime, sînt, în întreaga română comună, distincte de cele ale indicativului prezent, şi anume :

Conj. I

sufix : /-ø-/

rom. com.*se cənte*

desinenţă : /-e/

Conj. a II-a, a III-a, a IV-a

sufix : /-ø-/
desinenţă : /-ə/

rom.com.* { *se vẹadə* / *se alẹagə* }

rom.com.* { *se mọarə* / *se acọaperə* }

Existenţa unei forme de conjunctiv p e r f e c t în româna comună este discutabilă, dat fiind că toate formaţiile din dialectele româneşti actuale sînt inovaţii specifice fiecăruia în parte.

2.3.2.6.3. Condiţional

Limba latină nu avea condiţional, ideea modală de condiţie fiind redată prin imperfectul şi, mai ales, prin mai mult ca perfectul conjunctivului.

Limbile romanice — inclusiv limba română — îşi reorganizează formele verbale, creîndu-şi, pentru a exprima ideea de condiţie, forme specifice, reunite într-un mod aparte : condiţionalul.

Româna comună cunoaşte numai un condiţional s i n t e t i c, care continuă o formă rezultată în urma confuziei dintre perfectul conjunctiv şi viitorul anterior latin.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Reflexele româneşti actuale ale acestei forme unice de „condiţional", care permit reconstruirea unui prototip românesc comun, sînt formele de condiţional sintetic din aromână, vechea dacoromână şi istroromână.

Structura morfematică a condiţionalului sintetic românesc comun este: radical + sufix identic cu al perfectului + sufix specific *-re-* + desinenţe.

Sufixe

Sufixul care se ataşează imediat radicalului este sufixul perfectului (ca în toate formele de conjunctiv perfect şi viitor anterior latin), şi are patru realizări:

/-á-/ : rom. com.* { *(se) cənt-a-re* ; *(se) təl'/-a-/re*

/-ú-/ : rom. com.* { *(se) veḑ-u-re* ; *(se) be-u-re* ; *(se) cunosc-u-re*

/-e-/ : rom. com.* { *(se) ḑis-e-re* ; *(se) frəns-e-re*

/-i-/ : rom. com.* { *(se) mur-i-re* ; *(se) aud-i-re*

Al doilea sufix, care urmează sufixului de perfect, este /-re-/, acelaşi pentru toate clasele de verbe şi în tot cursul paradigmei (vezi exemplele de mai sus).

Desinenţele sînt aceleaşi pentru toate clasele de verbe. Singurele forme marcate pozitiv sînt pers. 1 şi a 2-a sg. şi pl., celelalte forme fiind marcate negativ:

rom. com.* { sg. 1. -ø / 2. -ø / 3. -ø ; p. 1. -*mu* / 2. -*ţi* / 3. -ø } (*se*) { *cəntare* / *cəntare* / *cəntare* ; *cəntaremu* / *cəntareţi* / *cəntare* }

Modalităţile de exprimare a ideii de condiţie prin perifraza bazată pe îmbinarea unui element „auxiliar" (urmaş al lui *habeo*, *volo*, *esse*) cu forma de infinitiv, conjunctiv, participiu sau gerunziu a verbului de conjugat nu sînt proprii românei comune, care nu cunoaşte decît condiţionalul sintetic.

Aşadar:

— româna comună cunoaşte, în totalitatea ei, numai condiţionalul sintetic cu valoare de condiţional prezent;

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

— ideea de condiţional perfect este exprimată prin imperfectul indicativ precedat de conjuncţia condiţională *se*;

— formaţiile analitice care, fără îndoială, apăruseră de timpuriu (dovada o constituie limbile romanice occidentale, care şi-au elaborat şi ele forme de condiţional analitic), nu sînt încă sudate (unele dintre ele fiind şi azi instabile, fluctuante, uneori pe cale de a se gramaticaliza).

2.3.2.6.4. Imperativ

Dintre cele două forme ale imperativului (prezent şi viitor) latin nu s-au păstrat în română decît urme ale imperativului prezent. În plus, limba română şi-a creat, alături de imperativul (prezent) de aspect p o z i t i v, un imperativ n e g a t i v.

2.3.2.6.4.1. Imperativul p o z i t i v

Ca şi latina, româna comună are două forme personale la acest mod: una de pers. a 2-a sg., continuînd, cu unele modificări, forma corespunzătoare din latină, şi alta de pers. a 2-a pl. (cu un morfem diferit de acela al persoanei corespunzătoare din latină).

Structura morfematică a imperativului pozitiv este: r a d i c a l + s u f i x + d e s i n e n ţ e.

Sufixe:

pers. a 2-a sg.: /-ø/ pentru toate clasele de verbe

rom.com. * { *cənt-ø-ə* (I); *vęad-ø-e* (II); *alęag-ø-e* (III); *męarg-ø-e*; *mor-ø-i* (IV); *acǫoper-ø-i* }

pers. a 2-a pl.: /-á-/ pentru conj. I:

rom.com. * *cənt-a-ţi*

/-é-/ pentru conj. a III-a:

rom.com. * { *alęag-e-ţi*; *męarg-e-ţi* }

/-i-/ pentru conj. a IV-a:

rom.com. * { *mur-i-ţi*; *acuper-i-ţi* }

Desinenţe:

pers. a 2-a sg.:

/-ə/ pentru conj. I

rom. com.**cənt-ə*

/-i/ pentru conj. a IV-a:

rom. com.**mor-i*

/-e/ pentru conj. a III-a:

rom.com.**alęag-e, męarg-e*

pers. a 2-a pl. /-ţi/, pentru toate clasele de verbe (vezi mai sus exemplele date pentru sufixele aceleiaşi forme).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Desinența lat. *-te* (pers. a 2-a pl.), aceeași pentru toate clasele de verbe în latină, nu explică satisfăcător morfemul românesc /*-ți*/. Persoana a 2-a pl. a imperativului din română ar putea fi considerată însă un reflex al formei de pers. a 2-a pl. a conjunctivului sau a indicativului (moduri folosite încă din latină cu valoare de imperativ : rom. com.**(se) cəntați, (se) vedeți, (se) alęgeți* etc.).

Analiza formelor imperativului pozitiv pune în evidență omonimia dintre pers. a 2-a sg. a imperativului și pers. a 3-a sg. a indicativului, pentru toate clasele de verbe. Româna comună reflectă întocmai situația din latină (în cazul pers. a 2-a sg.) :

lat.-*a* (conj. I) > *-ə* (lat. *canta* > rom.com.**cəntə*) ; desinențele lat. *-ē* (conj. a II-a) și *-e* (conj. a III-a)> *-e* (lat. *vide*> rom. com.**vęade* ; lat. *alege* <*elige*> rom. com.**alęage*, lat. *merge*> rom. com.**męarge* ; desinența lat. *-i* (conj. a IV-a)> *-i* (lat. *mori*> rom. com.**mori* ; lat. *adco(o)peri* > rom. com. **acǫaperi*).

Forme de imperativ ca drom. literar *vezi*, *taci*, *mergi*, prezentînd omonimia pers. a 2-a sg. a imperativului cu pers. a 2-a sg. a indicativului, sînt analogice și ulterioare epocii de comunitate. Desinențele lat. *-ē* și *-e*, la conj. a II-a și a III-a, nu pot avea decît reflexul *-e* în română. Acest *-e* a putut deveni, ulterior, *-i* (neaccentuat). Pentru a se explica pers. a 2-a sg. a indicativului în cazul unor verbe din dialectele românești actuale s-a invocat criteriul tranzitivității. Diferențierea aceasta la nivelul paradigmei imperativului este însă relativ recentă și are rațiuni sintactice.

Unele forme de imperativ pozitiv (aberante în sistemele verbale actuale ale dialectelor românești) sînt :

rom. com.* { *du* (<*lat. duc*) ; *fə* (<lat. *fac*) ; *ḑi* (<lat. *dic*) ; *vin(ə)* (<lat. *veni*> **vini* ca în lat. *audi*> *audi*) ; *və* (<lat. *vade*)

2.3.2.6.4.2. Imperativul n e g a t i v

Româna comună are, se pare, două posibilități de a exprima prohibitivul :

a) Prin i m p e r a t i v u l p o z i t i v, precedat de negația *nu* :

rom. com.* { Conj. I : *nu* < *cəntə* (pers. a 2-a sg.) / *cəntați* (pers. a 2-a pl.) ; Conj. a II-a : *nu* < *vęade* / *vedeți* ; Conj. a III-a : *nu* < *alęage* / *alęageți* ; *nu* < *męarge* / *męargeți* ; Conj. a IV-a : *nu* < *mori* / *muriți* ; *nu* < *acǫaperi* / *acuperiți*

b) Prin i n f i n i t i v precedat de negația *nu* (cf. și lat. *non* + i n f i n i t i v u l, cu aceeași valoare). Este de presupus că, în româna comună, construcția în discuție era i m p e r s o n a l ă (fără referire la persoană) :

rom. com.* {*nu cəntare, nu vedęare, nu alęagere*

2.3.2.6.5. Infinitiv

Româna comună continuă infinitivul prezent activ din latină, care se încadrase în sistemul verbal și primise caracteristicile acestuia.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Româna comună cunoaşte o singură formă de infinitiv, analizabilă în r a d i c a l + un s u f i x (specific pentru fiecare clasă de verbe) + s u f i x u l *-re* (acelaşi pentru toate clasele de verbe):

Conj. I	sufixul	/-á-/	*cənt-a-re*
Conj. a II-a	"	/-ę́á-/	*ved-ę́á-re*
Conj. a III-a	" rom.com.*	/-e-/	*alę́ág-e-re*
			mę́árg-e-re
Conj. a IV-a	"	/-í-/	*mur-i-re*
			acuper-i-re

„Scurtarea" infinitivului (pierderea lui *-re*), indiferent de cauzele care au determinat-o, este ulterioară. În acest sens pledează, pe de o parte, inexistenţa formei scurte în aromână şi meglenoromână, iar, pe de altă parte, păstrarea în dacoromâna veche şi în cea actuală (mai ales, în forme inversate ca *dare-ai, fire-ai, dormire-ai* etc.) a infinitivului lung cu valoare verbală.

Elementul *a* care precedă infinitivul dacoromânesc este, probabil, ulterior (nu apare în istroromână, care cunoaşte un infinitiv scurt cu valoare verbală).

2.3.2.6.6. Gerunziu

Româna comună continuă forma unică de gerunziu în *-ndo* (provenită din ablativul gerunziului), care, în latina tîrzie, se substituie treptat celorlalte forme ale gerunziului şi ale participiului prezent.

Structura morfematică a acestei forme — care se încadrează din ce în ce mai mult în sistemul verbal — este: r a d i c a l + s u f i x specific fiecărei clase de verbe):

Conj. I, a III-a :*-əndu*
Conj. a II-a :*-endu* devenit apoi *-əndu*
Conj. a IV-a :*-indu)* (v. pentru detalii *IRL* II, p. 277)

2.3.2.6.7. Participiu

Româna comună continuă, ca şi celelalte limbi romanice, participiul perfect pasiv latin.

Ca şi în latină, acesta prezintă două tipuri de structuri:

Participiile verbelor cu perfectul slab sînt formate din r a d i c a l + s u f i x (identic cu al perfectului simplu) + *-tu* (sufix participial):

Conj. I	s. *cənt-a-i*	part.	*cənt-a-tu*
Conj. a II-a	*be-u-i*		*be-u-tu*
Conj. a III-a rom. com.*	*trec-u-i*		*trec-u-tu*
	cunosc-u-i		*cunosc-u-tu*
Conj. a IV-a	*mur-i-i*		*mur-i-tu*
	acuper-i-i		*acuper-i-tu*

Terminaţiile participiale *-ât̆u, -ût̆u, -ît̆u* sînt cele aşteptate in latină (< *-atu(s), -utu(s), -itu(s)*. Pe lîngă participii moştenite însă, româna comună a produs noi forme, analogice, create sub influenţa fie a tipului de participiu preponderent, cu sufix accentuat (*implētu(m)*: rom. com.* *əmplutu* (cf. *implēvi*: rom. com.* *əmplui*), *traiectu(m)*: rom. com.* *trecutu* (cf. şi *traieci*: rom. com. **trecui*); *visum*: rom.com.**vędutu* (cf. şi *vidi*: rom. com.**vędui*) etc.), fie a perfectului simplu: *venditu(m)*: rom. com.* *vindutu* (cf. şi *vendidi*: rom. com.* *vinduì*).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Participiile verbelor cu perfectul tare sînt formate din r a d i c a l + s u f i x u l *-su* sau *-tu:*

rom. com.* { *ar-su*, *ḑi-su*, *du-su*, *mul-su*, *ri-su*, *scri-su*, *sco-su*, *spu-su*, *şter-su* }

rom. com.* { *cop-tu*, *frip-tu*, *fap-tu*, *frən-tu*, *rup-tu*, *spar-tu* }

Participiile în *-su* din româna comună sînt fie etimologice (rom. com. **risu* <lat. *risu(m)*, rom. com.* *arsu* <lat. *arsu(m)*; rom. com.* *mulsu* < lat. *mulsu(m)*; rom. com.* *mersu* <lat. *mersu(m)* etc.), fie create prin analogie cu perfectul simplu (rom. com.* *scrisu* e creat după **scrişu* < lat. *scripsi*; rom. com.* *dusu* după **duşu* <lat. *duxi*; rom. com.* *ḑisu* după **ḑişu* < lat. *dixi* etc.).

Participiile în *-tu* provin de obicei din participiile perfecte în *-ctu(m)*:

lat. { *coctu(m)* > *coptu*; *factu(m)* > *faptu*; *frictu(m)* > *friptu* } *rom. com.

Uneori participiile în *-tu* provin însă din participii sigmatice, refăcute prin analogie cu alte verbe:

lat. { *sparsu(m)* > *spartu* şi nu *sparsu*; *fixu(m)* > *fiptu* şi nu *fisu*; *appre[he]nsu(m)* > *aprintu*, dar şi *apri(n)su* } * rom. com.

În schimb, numeroase verbe cu participiul perfect pasiv în *-ctu(m)* în latină şi-au refăcut, după perfectul simplu, un participiu în *-su*:

lat. { *collectu(m)* > *culesu* şi nu *culeptu*; *allectu(m)* > *alesu* dar şi *aleptu*; *tractu(m)* > *trasu* dar şi *traptu*; *stinctu(m)* > *sti(n)su* dar şi *stintu*; *intellectu(m)* > *nţelesu*, *nţeleptu* sau *nţelegut*; *planctu(m)* > *plənsu* dar şi *pləntu*; *(n)cinctu(m)* > *(n)cinsu* şi *cintu*; *factu(m)* > *faptu*; *adauctu(m)* > *adaptu* şi *adausu* } * rom. com.

Pentru explicarea formelor v. *ILR*, II, p. 279

2.3.2.7. A d v e r b

Româna comună continuă o serie de adverbe primare, moştenite din latină, dar se îmbogăţeşte cu alte adverbe sau formaţii noi provenite din alte părţi de vorbire.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.3.2.7.1. Sînt moştenite adverbele :

rom.com. *	*bine*	< lat.	*bene*
	cəndu		*quando*
	giosu		*deorsum*
	ieri		*heri*
	iuə		*ubi*
	mai		*magis*
	mənе		*mane*
	nu		*non*
	susu		*sursum*
	unde		*unde*

2.3.2.7.2. De obicei, se întrebuinţează cu valoare adverbială adjectivele : lat. *fortis, -e* > rom. com.**fo̯arte*; lat. *rapidus* (> *rapide*) > rom.com. **rəpede*; lat. *levis* + *-uşoru* (sufix diminutival) > rom. com. **l'uşoru* (> drom. *uşor*, arom. *lişoru*).

Adverbul rom. com. **curəndu* este gerunziul verbului lat. *curro, -ere (currendo)*.

2.3.2.7.3. Formaţiile adverbiale nou-apărute în româna comună sînt fie forme compuse din adverbe vechi, întărite cu alte adverbe, cu prepoziţii sau cu pronume (procedeu folosit încă din primele secole ale erei noastre), fie adverbe derivate.

1) Adverb c o m p u s :
a d v e r b + a d v e r b (cel mai des cu *eccum*) :

rom. com.*	*acmu* (> drom. *acum*)	<lat. *eccum modo*
	aci	<lat. *eccum (ecce)hic*
	acolo	<lat. *eccum illoc*
	atare	<lat. *eccum tale*

a d v e r b + p r e p o z i ţ i e (cel mai des cu *ad*, mai rar cu *in* şi *de*) :

rom. com.*	*afo̯arə*	<lat. *ad foras*
	apro̯ape	< lat. *ad prope*
	apoi̯	<lat. *ad post*
	atunce	<lat. *ad tunc+ce*
	acasə	(format dintr-un substantiv, *casə*, precedat de *ad*)
	nəinte	<lat. *in ab ante*
	nəpoi̯	<lat. *in ad post*

2) Adverbe d e r i v a t e
Sufixul adverbial cel mai utilizat este *-e̯aşte* :

rom. com.* {*pərinţe̯aşte, frăţe̯aşte*

Gradele de comparaţie se realizează, în cazul adverbelor, cu mijloacele analizate la adjectiv (v. p. 104—105).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.3.2.8. Prepoziţie

Ca urmare a importanţei pe care o capătă prepoziţiile încă din latina tîrzie, atît inventarul de prepoziţii ale românei comune, cît şi valorile lor semantice şi regimul lor prezintă deosebiri numeroase faţă de etapa precedentă.

În româna comună se pot reconstitui : 12 prepoziţii simple (la origine prepoziţii simple sau adverbe) şi 13 prepoziţii compuse, al căror grad de sudură este greu de precizat.

2.3.2.8.1. Prepoziţii simple:

rom. com. **a, cətrə, cu, de, fərə, n, ntre, ntru, pre, strə, supre, subtu*

rom. com. **a* <lat. *ad*

Sensul acestei prepoziţii, păstrat şi azi în dialectele româneşti, este locul şi direcţia concretă.

Cf. *acasă*, adverb format din *a* + *casă*, cunoscut în dacoromână şi aromână ; la fel *aminte*, în drom. *îmi aduc aminte*, arom. *ńi-aducu-aminti*. Acelaşi *a* exprimă în româna comună raportul de atribuire-posesie (dativ şi genitiv), care se înscrie în semnificaţia mai largă de „apropiere de o limită".

rom. com. **cətrə* <lat. *contra*

Româna comună dezvoltă sensul „neduşmănos" al prepoziţiei latineşti, şi anume sensul de direcţie concretă, fără referire la punctul de contact.

Totuşi, existenţa în dacoromâna veche a unui *cătră* cu sensul de „împotrivă" nu exclude posibilitatea ca rom. com. **cətrə* să fi avut şi această valoare.

rom. com. ** cu* <lat. *cum*

Sensul fundamental al acestei prepoziţii este asocierea, pe care o exprima şi lat. *cum*, şi din care decurg toate celelalte sensuri.

rom. com. **de* <lat. *de*

Româna comună continuă sensul de bază al lat. *de:* depărtarea de punctul limită, ceea ce îl opune pe *de* lui *a*. În sensul fundamental al acestei prepoziţii rezidă şi valoarea de genitiv a construcţiei *de* + substantiv în româna comună (cu sensul de posesie, origine, apartenenţă).

rom . com. **fərə* < lat. *foras*

Provenită dintr-un adverb, prepoziţia rom.com.**fərə* este, ca sens, opusă lui *cu*; sensul ei fundamental este negarea asocierii, derivat probabil din ideea de „în afară de; decît", pe care o exprima şi lat. *foras*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

rom. com. **n* <lat. *in*

Ca şi în latină, rom.com. **n* exprimă interiorul unui spaţiu continuu, idee foarte apropiată de aceea pe care o capătă, în această perioadă, *ntru*.

rom. com. **ntre* <lat. *inter*

Prepoziţia *ntre* continuă în româna comună sensul ei fundamental din latină: interiorul unui spaţiu discontinuu (care implică existenţa unei pluralităţi de obiecte).

rom. com.**ntru* <lat. *intro*

Provenită dintr-un adverb care înseamnă „înăuntru", propoziţia *ntru* exprimă interiorul unui spaţiu continuu (ca şi *n* <lat. *in*).

> O deosebire semantică trebuie presupusă însă în româna comună (faţă de situaţia din dacoromâna actuală, unde cele două prepoziţii sînt în distribuţie complementară): *ntru* exprimă ideea de pătrundere în spaţiu („înăuntru"), în timp ce *n* indică interiorul pur şi simplu.

rom. com. **pre* < lat. *per*

Sensul fundamental pe care îl dezvoltă româna comună este cel local, indicînd suprafaţa. Valoarea temporală a lui *pre* a apărut ulterior şi s-a dezvoltat, mai ales, în dacoromână.

> Folosirea cu precădere a lui *pre* cu valoare locală are ca rezultat utilizarea lui în construcţii cu superpoziţie. Ideea de suprafaţă se exprimă însă în româna comună şi prin *supre* <lat. *super*; de aceea, dat fiind că în cele patru idiomuri româneşti actuale, sensul de bază al lui *p(r)e* este suprafaţa, presupune că *pre* este predominant cu această valoare în perioada de care ne ocupăm.
> În ceea ce priveşte construcţiile cu *p(r)e* la acuzativ-obiect direct al unor substantive (denumind fiinţe cu un grad mai mare de individualizare), ele sînt specifice numai dacoromânei şi sînt ulterioare (v. p. 136).

rom. com. **strə* <lat. *extra*

Este de presupus că prepoziţia *strə* are, în româna comună, o valoare foarte apropiată de aceea a prepoziţiei latineşti *extra:* „trecerea dincolo de un obiect", „peste". Acelaşi sens îl regăsim şi la compusul *per extra* devenit *prest(r)e* încă în româna comună.

rom. com.**supre* <lat. *super*

În româna comună sensul fundamental al acestei prepoziţii era cel originar, de superpoziţie. Sensul de direcţie, fără referire la atingerea punctului limită, care apare în dacoromână, este ulterior. Sfera de întrebuinţare a lui *supre* este mult limitată, încă din româna comună, prin extinderea lui *pre* în superpoziţie.

rom. com.**subtu* <lat. *subtus*

Valoarea de bază a acestei prepoziţii este aceeaşi cu a adverbului latinesc din care provine: spaţiul situat dedesubtul unui obiect. Această prepoziţie este corelată cu *pre* şi *preste*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.3.2.8.2. Prepoziţii c o m p u s e:

rom. com. **asuprə, den, dentre, dentru, depə, la, ləngə, pənə, pren, prentre, prentru, prest(r)e.*

O categorie mai „organizată" de propoziţii compuse o constituie seriile formate din combinarea prepoziţiilor *de, pre* cu *n, ntru, ntre.* Combinaţiile realizate reprezintă un sistem specific limbii române, prin care se exprimă i n t e r i o r u l într-un spaţiu continuu sau discontinuu. Iată cum ar arăta acest subsistem prepoziţional:

			Spaţiu		
			continuu (neîntrerupt)		discontinuu (întrerupt)
rom. com. *	Existenţa într-un interior		*n*	*ntru*	*ntre*
	trecerea printr-un interior	*pre* +	*-n*	*-ntru*	*-ntre*
	ieşirea dintr-un interior	*de* +	*-n*	*-ntru*	*-ntre*

Seria *n, ntru, ntre* exprimă „interiorul" (în spaţiu continuu, cu diferenţa de nuanţă formulată mai sus pentru *n* şi *-ntru*, sau discontinuu); seria *pren, prentru, prentre* exprimă „trecerea printr-un spaţiu continuu sau discontinuu", iar seria *den, dentru, dentre* exprimă "ieşirea dintr-un spaţiu continuu sau discontinuu".

Alte prepoziţii compuse cu *de* şi *pre* sînt : *dupə* şi *prest(r)e :*

rom. com. **dupə* <lat. *de post*> *depost*

Nu sînt excluse în româna comună şi realizările *depə, dəpə,* alături de *dupə.* Ca sens, *dupə* exprimă p o s t e r i o r i t a t e a, ca şi lat. *de* + *post.*

rom. com. **prest(r)e* <lat. *per extra*

Compusul *prest(r)e* exprimă, ca şi *strə,* trecerea d i n c o l o de obiect (sens apropiat de al lat. *extra*). Încă din această epocă, *strə* a intrat în concurenţă cu *prest(r)e,* care s-a şi extins într-o mult mai mare măsură.

Unele formaţii prepoziţionale au ca element constant prepoziţia *a* (întărită de o altă prepoziţie sau de un adverb care-i precizează sensul) : *la, ləngə, pənə.*

rom. com.**la* <lat. *illac ad*

Încă din româna comună, sensul fundamental al prepoziţiei *la* era d i r e c ţ i a concretă şi p u n c t u l de contact c o n c r e t. Valoarea acestei prepoziţii se dezvoltă din aceea exprimată de *ad,* la care se adaugă ideea de p u n c t d e c o n t a c t, adusă de adverbul *illac,* care întărise prepoziţia *ad.* Sensurile a b s t r a c t e ale acestei prepoziţii sînt ulterioare (printre acestea şi întrebuinţarea lui *la* în exprimarea raportului de dativ).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

rom. com. **ləngə* <*longo ad*

Sensul acestei prepoziţii derivă din valoarea fundamentală a lui *ad:* direcţia cu apropierea de punctul limită, la care se adaugă, încă din româna comună, ideea de situare în imediata apropiere a unui obiect, pe care o aduce adverbul *longo.*

rom. com.**pənə* <lat. *paene ad*

Sensul prepoziţiei *pənə* derivă din semnificaţia de apropiere de punctul limită pe care o avea *ad.* Întărită de adverbul *paene,* prepoziţia rezultată, *pənə,* are, încă din româna comună, valoare locală şi temporală (păstrată şi dezvoltată de toate idiomurile româneşti).

Un loc aparte merită formaţiile prepoziţionale cu *suprə* (<lat. *supra*) : **asuprə* (<*a* + *suprə*), **de suprə* (< *de* + *suprə*), **pre suprə* (<*pre* + *suprə*).

Sensul de bază al acestor prepoziţii este ideea de superpoziţie (pe care o exprima atit lat. *supra,* cît şi lat. *super,* care, se pare, s-au confundat la un moment dat în latina tirzie).

Formaţia dacoromânească *deasupra* provine din *de* + *asupra*) şi este ulterioară, *-a* (ca şi *-ul*) din dacoromână este o modalitate, specifică acesteia, de a forma prepoziţii (şi locuţiuni prepoziţionale) care cer genitivul. Dealtfel, în vechea dacoromână este atestată forma în *-ə* : *asuprə.*

2.3.2.9. Conjuncţie

Româna comună prezintă o situaţie oarecum diferită, din punctul de vedere al conjuncţiilor, faţă de latină, pe de o parte, şi faţă de alte limbi romanice, pe de altă parte. Deosebirile mai mari se manifestă, mai ales, în domeniul conjuncţiilor subordonatoare, care, ca şi prepoziţiile (elemente de relaţie care exprimă dependenţa la nivelul propoziţiei), au de exprimat raporturi foarte variate, redate în latină prin mijloace neconjuncţionale sau prin alte conjuncţii.

Frecvenţa şi varietatea raporturilor sintactice au făcut simţită, încă din latină, nevoia îmbogăţirii elementelor de relaţie (mai ales la nivelul subordonării) prin adăugarea unor sensuri noi, prin folosirea altor părţi de vorbire cu valoare de conjuncţii sau prin compunerea conjuncţiilor existente — în scopul întăririi şi precizării valorii lor semantice — cu alte elemente (prepoziţii, adverbe, noi conjuncţii); acest din urmă procedeu a generat numeroase locuţiuni conjuncţionale.

Cum varietatea locuţiunilor conjuncţionale în limba română este foarte mare, procesul de înnoire fiind mereu în creştere, diferenţele de la un idiom românesc la altul nu ne permit întotdeauna reconstrucţia unor prototipuri; de aceea, vom avea în vedere numai conjuncţiile simple (precizînd conţinutul semantic al fiecăreia). De asemenea, nu ne vom opri asupra pronumelor şi adverbelor relative folosite cu rol de conjuncţii.

Româna comună avea 10 conjuncţii simple :

{aŭ, ca* (<*quam*), *ca* (<qua* <*quia*?), *cə, de, e, ne, nece, se, şi.*

Dintre acestea, 5 sînt conjuncţii coordonatoare : *aŭ, e, ne, nece, şi*; 4 sînt subordonatoare : *ca, ca, cə, se,* iar *de* cumulează ambele funcţii.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.3.2.9.1. Conjuncţii coordonatoare :
rom. com. **au* <lat. *aut*

Sensul de bază al urmaşului lui *aut* este d i s j u n c ţ i a , punerea alternativă pe acelaşi plan a doi termeni.

Au s-a păstrat în vechea dacoromână ; drom. actual *sau* provine din *să*+*au*.

rom. com. **e*<lat. *et*

Valoarea fundamentală a conjuncţiei *e* este a d i ţ i u n c a . Fără a avea, în română, răspîndirea pe care o au urmaşii lui *et* în Occidentul romanic, este de presupus că *e* avea o frecvenţă mult mai mare în româna comună. Concurată de *şi* (< lat. *sic*), sfera de întrebuinţare a acestei conjuncţii copulative s-a restrîns din ce în ce mai mult.

rom. com. **ne*<lat. *nec* şi *nece*<lat. *neque*

În propoziţii copulative negative, româna comună foloseşte conjuncţiia corelative *ne* (...*ne*), devenită ulterior *ni* (...*ni*), şi *nece* (...*nece*), devenită ulterior *nici* (... *nici*).

rom. com. **şi* < lat. *sic*

Alături de copulativul *e* (<lat. *et*), se dezvoltase încă din latină un întăritor al adiţiunii, adverbul *sic*, care însemna iniţial „aşa" şi apoi „la fel". Cu timpul el a ajuns să exprime ideea de a d ă u g i r e .

Urmaşul lui *sic*, rom. com. **şi*, a cunoscut, se pare, o răspîndire relativ mare : toate idiomurile româneşti folosesc conjuncţia *şi* pentru a exprima raportul copulativ în propoziţii afirmative.

2.3.2.9.2. Conjuncţii subordonatoare :

rom. com. **ca*

Româna comună cunoştea un *ca*, cu valoare de adverb şi conjuncţie, cu funcţii foarte variate.

**Ca* a d v e r b i a l apare în toate idiomurile româneşti cu valoare comparativă la nivelul propoziţiei (*ca* şi lat. *quam*, din care provine *ca* adverbial).

Încă în latină însă, *quam* corelativ şi în combinaţie cu *ut* începe să aibă rol de conjuncţie comparativă în frază.

Această nouă valoare a lui *quam* stă, probabil, la baza conjuncţiei modale *ca* din dacoromâna veche şi din istroromână : în ambele idiomuri, *ca* (singur, fără *se*, *să*) introduce modale (de obicei comparative, dar şi de conformitate şi consecutive).

Româna comună cunoaşte un al doilea element conjuncţional, *ca*, pe care trebuie să-l deosebim funcţional de omonimul său *ca* (<*quam*) analizat mai sus. Rom. com.**ca*, asociat cu conjunctivul precedat de *se* (<lat. *si*, devenit cu timpul marcă a conjunctivului) avea, de obicei, valoarea finală.

Originea acestui *ca* trebuie căutată în lat. *qua* (<*quia*?), care, ca şi *quod*, era în latina tîrzie o conjuncţie universală, exprimînd raporturi completive şi circumstanţiale.

Specializarea acestui *ca*, în combinaţie cu *se*, pentru raporturi completive şi, mai ales, finale, reprezintă o caracteristică a tuturor idiomurilor româneşti actuale.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

rom. com. **cə*<lat. *quod*

Raportul de bază exprimat de *cə* este cel c a u z a l, din care s-au dezvoltat ulterior alte raporturi (completiv, atributiv, consecutiv, final etc.).

Sensul completiv şi consecutiv al lui *cə* apăruse încă în latina tîrzie (unde *quod* îl înlocuise pe *ut* în această funcţie).

> Aria Romaniei care se caracterizează prin păstrarea lui *quod* cuprinde dialectele italiene de sud-est, româna, friulana şi, poate, dalmata. În provinciile dunărene, *quod* s-a dezvoltat foarte mult în detrimentul lui *quia*.

rom. com.**se*<lat. *si*

În româna comună, conjuncţia *se* păstrează probabil sensul său originar de „dacă" (întrebuinţare curentă în idiomurile sud-dunărene, în dacoromâna veche şi, în unele construcţii, în cea actuală).

Spre deosebire de alte limbi romanice, româna comună dezvoltă şi alte valori ale lui *se*, aceea de „că" (completiv, atributiv, circumstanţial).

Spre deosebire de *cə* „că", care exprimă acţiuni reale (se construieşte cu indicativul), rom. com. **se* exprimă acţiuni realizabile (se construieşte totdeauna cu conjunctivul).

În fine, un loc aparte ocupă *de*, la origine prepoziţia *de* (<lat. *de*). Conjuncţia *de* ocupă o poziţie intermediară între coordonare şi subordonare (în unele construcţii are valoare copulativă, în altele exprimă un raport de subordonare final, consecutiv, atributiv, condiţional).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

II

1. DIALECTUL DACOROMÂN

1.1. DATE CU PRIVIRE LA DACOROMÂNI

1.1.1. Numele dacoromânilor. 1.1.2. Numărul și răspîndirea lor geografică. 1.1.3. Starea social-politică a dacoromânilor. 1.1.4. Stadiul cultural la dacoromâni.

1.1. Dacoromânii sînt urmașii populației romanizate din nordul Dunării. Cu privire la patria lor primitivă s-au emis mai multe păreri :

a) După Densusianu, ei s-ar fi format mai ales în sudul Dunării (dar și în nord). În sprijinul acestei afirmații, autorul aduce două argumente : α) Concordanțele dintre română și dalmată (ca, de pildă, același tratament al grupurilor consonantice latinești *ct*, *cs*, *gn*>*pt*, *ps*, *mn* ș.a.) și β) elementele comune românei și albanezei — provenind din același substrat (ilir, după Densusianu, trac, după alți autori). Ambele argumente pledează pentru o patrie primitivă mai apropiată de locurile albanezilor și de coasta dalmată.

Românii primitivi, care, după Densusianu, sînt strămoșii aromânilor de astăzi, s-ar fi deplasat înspre nordul Dunării, îngroșînd rîndurile, mult mai rare, ale românilor nord-dunăreni. Macedoromânii, veniți în aceste locuri din sudul Dunării, ar fi adus cu ei fenomenul de palatalizare a labialelor (v. p. 231).

b) Tot sud-dunăreni sînt dacoromânii în concepția lui Al. Philippide (v. teoria sa expusă la p. 146—147, cu prilejul discutării problemei repartizării graiurilor în dacoromână ; v. Philippide, *OR* II, p. 381 seq.).

c) După Sextil Pușcariu, limba română s-ar fi format pe un teritoriu întins în nordul și în sudul Dunării ; tocmai datorită acestei întinderi vaste, străromâna (româna comună) prezenta diferențe regionale. Pe baza particularităților dialectelor românești actuale, Pușcariu distinge trei grupuri dialectale străromâne :

α) românii apuseni (strămoșii istroromânilor), trăind în nord-vestul Iugoslaviei, care „au rotacismul, păstrează labialele intacte și prefac lat. *c*+*e*, *i* în *č* " (v. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 362—363);

β) românii răsăriteni (strămoșii aromânilor și meglenoromânilor), trăind în nordul și nord-estul Peninsulei Balcanice, care „nu cunosc rotacismul, alterează labialele și prefac pe *c* în *ț* " (*ibidem*);

γ) dacoromânii, care aveau contact cu ambele grupuri de români balcanici ; graiul lor are comun cu ramura apuseană fonetismul *č*, ca fenomen general, rotacismul lui *-n-*, ca fenomen regional, iar cu ramura răsăriteană are în comun ca fenomen regional, palatalizarea labialelor (*ibidem*, p. 363).

V. pentru amănunte privitoare la originea dacoromânilor Rosetti, *ILR*, p. 77 seq. : Macrea, *Probl. lingv.*, p. 7—29.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

1.1.1. Numele dacoromânilor. Ei înşişi îşi zic *români*, termen care îl continuă pe lat. *romanus*.

Forma aşteptată este *rumân* (cu trecerea regulată a lui *o* neaccentuat la *u*); cuvîntul este atestat prima oară cu sens etnic la Coresi. Prima atestare a lui *român*, cu *u* refăcut în *o* pe cale savantă (spre a-l apropia de lat. *romanus*), datează din secolul al XVI-lea (cuvîntul apare în *Palia de la Orăştie* şi, pe lîngă semnificaţia etnică, mai avea şi sensul de „iobag").

În evul mediu românii erau cunoscuţi ca *valahi*, *vlahi* (v. *infra*, p. 216), iar ţara lor era denumită *Valahia*.

După provinciile în care locuiesc, ei se numesc *moldoveni* (din Moldova), *munteni* (din Muntenia), *olteni* (din Oltenia), *ardeleni* (din Ardeal), *bănăţeni* (din Banat), *maramureşeni* (din Maramureş), *dobrogeni* (din Dobrogea), iar după regiuni sau „ţări", distingem între *oşeni* (din Ţara Oaşului), *moţi* (din Ţara Moţilor, în Munţii Apuseni), *vrînceni* (din Vrancea, în sud-vestul Moldovei) etc.

Oamenii de ştiinţă i-au denumit *dacoromâni* (=români din Dacia), ca să-i deosebească, după criteriul geografic, de ceilalţi români (v. şi p. 190, 216).

1.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. Dacoromânii sînt cei mai numeroşi dintre urmaşii românilor primitivi : din totalul de 21 142 000 de locuitori ai României la 1 ianuarie, 1975, 87,8% au ca limbă maternă *dacoromâna* (în vorbirea curentă identificată cu *limba română*).

Alături de dacoromâni, în Republica Socialistă România trăiesc şi naţionalităţi conlocuitoare (maghiari, germani, evrei, sîrbi, bulgari etc.) şi un număr de vorbitori ai dialectelor sud-dunărene (aromâni şi meglenoromâni) colonizaţi în ţara noastră începînd cu ultimele decenii ale secolului nostru.

Dacoromânii locuiesc în nordul Dunării şi în Dobrogea, pe teritoriul Republicii Socialiste România, care se învecinează la nord-est cu Uniunea Sovietică, la est cu Marea Neagră, la sud cu Bulgaria, la sud-vest cu Iugoslavia, iar la vest cu Ungaria. România are o suprafaţă de 237 500 de km² şi are capitala la Bucureşti ; alte centre importante : Cluj-Napoca, Timişoara, Iaşi, Craiova, Constanţa, Ploieşti, Braşov, Sibiu, Arad, Oradea, Galaţi, Brăila etc.

Dacoromânii sînt singurii români care s-au organizat într-un stat naţional unitar.

După secolul al X-lea, dată la care se presupune că s-a produs separarea românilor din nord de cei din sudul Dunării, apar primele formaţiuni statale româneşti în Transilvania (Ardeal), conduse de voievozii Gelu, Glad şi Menumorut. În alte părţi ale Ardealului existau forme mai vechi de organizare socială denumite „obşti", reunite în „ţări" : Ţara Oaşului, Ţara Lăpuşului, Ţara Făgăraşului, Ţara Haţegului etc. Noi formaţiuni statale sînt atestate în secolul al XI-lea în Dobrogea, în secolul al XII-lea în Moldova, în secolul al XIII-lea în stînga Oltului (conduse de Seneslau, Ioan, Farcaş, Litovoi). În secolul al XIV-lea, la sud şi la răsărit de Carpaţi, ia fiinţă statul feudal Ţara Românească (c. 1310) şi statul feudal Moldova (1359). Sub conducerea unor domni iscusiţi şi mari patrioţi (ca Mircea cel Bătrîn şi Vlad Ţepeş, în Ţara Românească, Ştefan cel Mare în Moldova), românii au opus o rezistenţă îndîrjită expansiunii otomane (între secolele XIV şi XVI). Prima unire, de scurtă durată, a ţărilor române într-un singur stat a fost realizată de Mihai Viteazul, proclamat domn al „Ţării Româneşti, al Transilvaniei şi al Moldovei" în anul 1600, la Alba Iulia. În 1859, prin unirea Moldovei cu Ţara Românească, sub Alexandru-Ioan Cuza, se pun bazele statului naţional român modern. La 9 mai 1877, România şi-a proclamat independenţa, consolidată prin Războiul de independenţă (1877—1878) şi recunoscută pe plan internaţional prin pacea de la San Stefano şi Congresul de la Berlin. În 1918 are loc unirea Bucovinei şi a Transilvaniei cu România, desăvîrşindu-se astfel procesul de formare a statului naţional unitar român.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

1.1.3. Deşi dacoromânii, ca şi strămoşii lor, românii primitivi, şi ca şi fraţii lor sud-dunăreni, au fost secole de-a rîndul păstori, cutreierînd munţii şi cîmpiile în căutare de păşuni bune, ei sînt singurii români care, în condiţiile unui stat naţional, au ajuns la o stare economică, social-politică şi culturală înfloritoare : un popor harnic şi talentat, pe un pămînt fertil şi cu un subsol plin de bogăţii a reuşit să-şi construiască o societate avansată, în care accesul la cultură este permis oricărui cetăţean al ţării, indiferent de naţionalitate, rasă, sex sau religie.

1.1.4. Dialectul dacoromân este singurul — între dialectele româneşti — care are o f u n c ţ i e c u l t u r a l ă (este instrument al culturii).

Primele texte scrise în limba română datează de la sfîrşitul secolului al XV-lea sau începutul celui de-al XVI-lea (aşa-numitele texte „rotacizante", manuscrise religioase nedatate, descoperite în Maramureş).

Cel mai vechi text datat este *Scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung* (1521). Înainte de această dată, atestări de cuvinte româneşti există în textele slave, bizantine sau latineşti şi maghiare (în secolele XIII—XV). Bazele limbii literare române (= dacoromâne) se pun în secolul al XVI-lea, prin apariţia tipăriturilor diaconului Coresi şi prin difuzarea lor în toate regiunile locuite de români. La baza limbii române literare, stă graiul din Muntenia, îmbogăţit continuu, prin contribuţia marilor scriitori, cu elemente din alte graiuri, în primul rînd moldoveneşti. De o mare însemnătate pentru formarea culturii naţionale româneşti sînt, pe lîngă tipăriturile coresiene, scrierile religioase şi istorice din secolul al XVII-lea ; paralel cu activitatea de traducere, apar cele dintîi lucrări cu caracter propriu-zis literar: primele manifestări de poezie română cultă (Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, 1673), cel dintîi roman (D. Cantemir, *Istoria hieroglifică*, 1705). Un moment important în afirmarea naţiunii române l-a constituit activitatea „Şcolii ardelene" din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior ş.a.). Din aceeaşi perioadă, datează începuturile literaturii române moderne, care cunoaşte o dezvoltare spectaculoasă în prima jumătate a secolului al XIX-lea (după 1830) ; dealtfel, întreaga cultură românească realizează mari progrese : se înfiinţează învăţămîntul în limba română, numărul şcolilor fiind în continuă creştere, se creează institute de învăţămînt superior, se pun bazele teatrului în limba română, apar primele gazete şi reviste literare, se traduce masiv din literaturile străine. Pleiada de scriitori şi îndrumători culturali, mari patrioţi din perioada 1848 (I. Heliade Rădulescu, Gh. Asachi, M. Kogălniceanu, Gh. Barițiu, N. Bălcescu, Al. Russo, V. Alecsandri) a anticipat, pe plan literar, unirea politică şi a pregătit afirmarea marilor creatori ai literaturii române (Mihai Eminescu, Ion Creangă, I. L. Caragiale, I. Slavici, G. Coşbuc, M. Sadoveanu), ale căror opere au intrat de mult în patrimoniul literaturii universale. Literatura română din secolul al XX-lea este bogată, variată, de orientări foarte diverse. După 23 August, literatura română trece într-o nouă etapă, dominată de ideile umanismului socialist, cunoscînd o înflorire remarcabilă. În general, literatura, arta, ştiinţa, toate formele de cultură cunosc o dezvoltare impetuoasă în aceşti ani.

În felul acesta, dialectul dacoromân este vehiculat — în forma sa literară, în toate domeniile şi formele culturii, ceea ce explică îmbogăţirea sa considerabilă, în raport cu celelalte dialecte sud-dunărene, rămase la stadiul de idiomuri familiare.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

1.2. DESCRIEREA DIALECTULUI DACOROMÂN

1.2.1. Fonologie. 1.2.1.1. Vocale. 1.2.1.2. Consoane. 1.2.2. Morfologie. 1.2.2.1. Substantiv. 1.2.2.2. Articol. 1.2.2.3. Adjectiv. 1.2.2.4. Pronume. 1.2.2.5. Numeral. 1.2. 2.6. Verb. 1.2.3. Lexic.

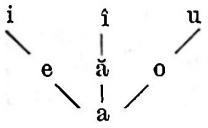
1.2. Dialectul dacoromân este singurul, între dialectele românești, care a devenit o limbă comună și care, în consecință, poate fi descris ca atare. Cînd spunem, deci, „dacoromână" spunem de fapt „româna standard", pe care o vom descrie prin comparație cu româna comună, pe de o parte, și cu dialectele sud-dunărene (istroromân, aromân, meglenoromân), pe de altă parte.

Evident, nu ne propunem o descriere completă (a tuturor unităților și subunităților, la toate nivelurile limbii) : nivelul fonologic, care dispune de un număr limitat de unități, va fi descris integral. În cazul celorlalte nivele, vom proceda selectiv, prin comparație interdialectală : ne vom opri asupra acelor trăsături care separă, care individualizează dacoromâna prin raport cu celelalte dialecte (diversificarea dialectală a dacoromânei va fi descrisă în capitolul următor, v. p. 143—188).

1.2.1. Fonologie

1.2.1.1. Vocale

1.2.1.1.1. Inventarul fonologic al dacoromânei prezintă 7 foneme vocalice : /a, ă, î, e, i, o, u/, care se opun unul altuia pe baza trăsăturilor de localizare și grad de deschidere. Schema următoare pune în evidență raportul dintre foneme în cadrul sistemului :

În comparație cu româna comună (care își organizase un sistem vocalic compus din 6 foneme : /a, ə, e, i, o, u/, prin crearea — pe axa centrală a unui fonem cu grad de deschidere greu de precizat, mai închis decît /a/, probabil /ă/, v. p. 89), dacoromâna prezintă un sistem cu seria centrală completă, prin crearea unui timbru distinct de /a/ și de /ă/ și anume /î/. Fonologizarea lui /i/, adică momentul în care *rău* s-a opus lui *rîu*, se produce în cursul sau după secolul al XVI-lea.

V. pentru întreaga problemă a fonemelor /ă/ și /î/ în dacoromână A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964, p. 73 ; *ILR* II, p. 191 ; Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 60 ; v. și în corpul lucrării de față p. 89 seq.

În comparație cu dialectele sud-dunărene, dacoromâna are un sistem vocalic accentuat ca acela la graiurilor aromânești, de tip A (v.p. 223) ; meglenoromâna și istroromâna nu cunosc timbrul /î/, cu valoare distinctivă (v. și p. 192 și p. 268)

1.2.1.1.2. Dacă sub raportul inventarului deosebirile față de etapa precedentă (româna comună) și față de dialectele sud-dunărene nu sînt prea mari, în schimb o serie de schimbări fonetice — în contexte determinate — fac speci-

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

ficul d i s t r i b u ţ i e i unor foneme vocalice în dacoromână. În unele cazuri este vorba de a r h a i s m e, iar în alte cazuri, de i n o v a ţ i i.

Enumerăm cîteva particularităţi mai importante:

— Spre deosebire de dialectele sud-dunărene, în dacoromână vocalele sînt mult mai puternic influenţate de timbrul vocalei din silaba următoare. Aceasta constituie, într-o serie de cazuri, o i n o v a ţ i e a dialectului dacoromân.

Astfel, vocala *e* după consoane labiale trece la *ă* atunci cînd în silaba următoare nu se află un *e* sau *i* (vocale prepalatale); (în dialectele sud-dunărene, *e* după labiale se păstrează, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare):

lat. { *pilu(m)* / *video* / *melu(m)* } > rom. com.* { *peru* / *veḑu* / *meru* } > drom. { *păr* (dar *peri*) / *văz* (dar *vezi*) / *măr* (dar *meri*) }

O altă inovaţie dacoromână este trecerea diftongului *ea* după labiale, urmat în silaba următoare de un *a* sau *ă*, la *a* (diftongul se păstrează în toate dialectele sud-dunărene):

lat. { *me(n)sa* / *feta* / *videat* } >rom. com.* { *mẹasə* / *fẹatə* / *vẹaḑə* } > drom. { *masă* / *fată* / (*să*) *vază* > *vadă* }

dar:

lat. { *me(n)sae* / *fetae* / *videt* } >rom.com.* { *mẹase* / *fẹate* / *vẹade* } > drom. { *mese* / *fete* / *vede* }

Orice diftong *ẹa*, urmat în silaba următoare de un *e*, indiferent de timbrul consoanei precedente, se reduce la *e* în dacoromână:

lat. { *crescit* / *lege(m)* / *viride(m)* } > rom. com.* { *crẹaşte* / *lẹage* / *vẹarde* } >drom. { *creşte* / *lege* / *verde* }

(v. şi exemplele imediat precedente.)

Trecerea *ẹa* + ...*e*>*e* s-a produs probabil în secolul al XVI-lea (v. Rosetti, *ILR*, p. 482 seq.; v. şi Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 65).

Dialectele sud-dunărene păstrează diftongul *ẹa*, indiferent de timbrul consoanei precedente şi de acela al vocalei următoare (v. p. 193, 224, 270).

O altă inovaţie importantă specifică dacoromânei, care o opune dialectelor sud-dunărene, este trecerea vocalei *i* în poziţie nazală, precedată de consoane labiale şi urmată în silaba următoare de vocale nepalatale, la *î*:

lat. { *ventu(m)* / *vendo* / *vena* } >rom. com.* { *vintu* / *vindu* / *vină* } > drom. { *vînt* / *vînd* / *vînă* }

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

dar :

lat. { *vendis* / *venae* } > drom. { *vinzi* / *vine* }

După Vasiliu, nu *în* trece la *în*, ci *ăn* devine *în* (v. *Fonol. ist.*, p. 73).
Dialectele sud-dunărene păstrează fonetismul *i* în poziție nazală, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare (v. p. 193, 224, 270).

Cu excepția graiului crișean, dacoromâna l-a pierdut pe *-u* (final) după consoană simplă, păstrat în aromână după orice consoană finală (v. amănunte la p. 226 seq.). Dacoromâna îl păstrează însă pe *-u* după grupul „muta cum liquida" : *codru*, *aflu*, *umplu*.

În fine, dacoromâna a introdus — după model slav — un *i̯* înaintea lui *e* inițial :

ești > [i̯eșt']
este > [i̯este]
eu > [i̯eu]
eram, *erai*, *era* etc. > [i̯eram, i̯erai, i̯era]

1.2.1.2. Consoane

1.2.1.2.1. Inventarul consoanelor dacoromânei este următorul :

mod / loc	bilabiale	labio-dentale	dentale	prepalatale	palatale	velare
oclusive	p~b		t~d		ḱ~ǵ	c~g
africate			ț~(ḑ)	ĉ~ĝ		
fricative		f ~ v	s~z	ș~j	ĥ	h
nazale	m		n			
laterale			l			
vibrante			r			

Trăsăturile distinctive ale consoanelor sînt : modul de articulare, locul de articulare și prezența sau absența sonorității.

Ca și în cazul vocalelor, în comparație cu româna comună și cu dialectele sud-dunărene constatăm unele inovații și unele arhaisme:

— Dialectul dacoromân a pierdut consoanele sonante palatale /l', ń/ din româna comună (cu excepția graiului bănățean, care îl păstrează pe /ń/, v. p. 171; /l', ń/ se păstrează în toate dialectele sud-dunărene, v. p. 195, 230 seq., 271);

/l'/ provenit din :
— lat. *l-* + *ĕ*, *ĭ* > rom. com.* *l'* > drom. *i̯*, 0

lat. { *liberto* / *leporem* / *linum* } > rom. com.* { *l'ertu* / *l'epure* / *l'inu* } > drom. { *iert* / *iepure* / *in* }

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— lat. *l* + *i̯*(<*i* + *e*, *i* în hiat)>rom. com.* *l'*>drom. *i̯*, ∅

lat. {*familia* / *mulierem* / *filius*} > rom. com. * {*fəmi̯eal'ə* / *mul'eare* / *fil'u*} drom. {*femeie* / *muiere* / *fiu*}

— lat. *ll* + *ĭ* > rom. com. *l'* > drom. *i*, ∅
lat. *gallina*>rom. com.* *gəl'inə*>drom. *găină*

/ń/ provenit din:
— lat. *n* + *i̯* (<*e*, *i* în hiat)>rom. com. *ń*>drom. *i̯*, ∅

lat. {*calcaneum* / *vinea* / **antaneus*} < rom. com.* {*cəlcəńu* / *vińə* / *ntəńu*} <drom. {*călcîi* / *vie* / *întîi*}

— sau din slavă:
sl. {*banja* / *kopanja*} > drom. {*baie* / *copaie*}

Această poziție apare frecvent în sufixul latinesc *-oneus*, *-onea*, devenit întîi *-ońu*, *-oańe* <*-gańă* și apoi *-oi*, *-oaie*: *broscoi*, *lupcaică* (<*lup*+*-oaie*+*-că*).

— O deosebire importantă între dacoromână și dialectele sud-dunărene este inovația privind trecerea grupurilor consonantice *cl'*, *gl'* din româna comună la *k'*, *g'* (dialectele din sudul Dunării păstrînd faza intermediară între stadiul dacoromân și cel latinesc):

lat. {*clamo* / *oculum* / *inclago*} > rom. com. * {*cl'emu* / *ocl'u* / *ncl'egu*} > drom. {*chem* [kem] / *ochi* [ok'ĭ] / *încheg* [înkeg]}

lat. {*vigilo* / **glemus* / *inglutto*} > rom. com.* {*vegl'u* / *gl'emu* / *ngl'itu*} > drom. {*veghez* [veǵez] / *ghem* [ǵem] / *înghit* [înǵit]}

— Africata /d̨/, pusă între paranteze în tabelul de la p. 133, se păstrează numai dialectal în dacoromână (în graiurile moldovean, bănățean și maramureșean) (v. p. 171). În dacoromâna literară și în restul teritoriului, dialectal, cu excepția graiurilor menționate, fonetismul *d̨*, provenit din lat. *d* + *ĕ*, *ĭ*, *-i* flexionar, trece la *z* (se fricatizează):

lat. {*vides* / *dico*} > rom. com. * {*veḍi* / *ḍicu*} > drom. {*vezi* / *zic*}

1.2.1.2.2. Alte deosebiri nu privesc i n v e n t a r u l, ci d i s t r i b u ț i a consoanelor.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— Cea mai importantă deosebire din această categorie este tratamentul diferit al consoanelor velare latinești : lat. *c*, *g* + *e*, *i* au devenit în dacoromână /ĉ, ĝ/ (africate p r e p a l a t a l e), în timp ce în aromână și meglenoromână au devenit africate d e n t a l e /ț, ȡ/ :

lat. { *cepa*, *caelum*, *quinque*, *facere* } > drom. { *ceapă*, *cer*, *cinci*, *face(re)* }

Pentru formele din dialectele sud-dunărene v. p. 195, 233, 274.
Dialectal, în dacoromână, africatele suferă unele transformări : se fricatizează în graiurile moldovean, bănățean și crișean (numai /ĝ/), sînt „dure" (= nu pot fi urmate de *e*, *i*) în cel maramureșean (v. p. 159).

— Consoanele labiale /p, b, m, f, v/, urmate de *e*, *i*, se păstrează nealterate în unele graiuri dacoromâne și în dacoromâna literară (care are la bază graiul muntean).

Pentru situația labialelor în graiurile dacoromâne v. p. 159—162.

1.2.2. M o r f o l o g i e

Privite la un nivel de abstractizare foarte mare, deosebirile în structura morfologică și sintactică a dialectelor românești nu sînt foarte mari : desprinzîndu-se dintr-un „trunchi" comun, româna comună, aceste ramificații s-au diferențiat ulterior la nivelul realizărilor concrete și numai uneori fapte de „vorbire" au devenit cu timpul fapte de „sistem", care opun un dialect altuia, sau un grup dialectal unui alt grup dialectal.

Descrierea morfologiei dialectelor românești se va deosebi, întrucîtva, de descrierea fonologică, dat fiind că economia lucrării nu îngăduie o prezentare exhaustivă a unităților morfematice ale fiecărui sistem în parte (cu inventare mult mai bogate, în raport cu inventarele de unități fonologice).

Ne vom opri în continuare la trăsăturile cele mai importante din morfologia dacoromânei, care fac specificul ei, în raport cu celelalte dialecte românești. Unele dintre ele sînt arhaisme, altele sînt inovații.

1.2.2.1. S u b s t a n t i v

a) Cea mai importantă particularitate a structurii gramaticale dacoromâne se referă la f l e x i u n e a substantivelor.

În ce privește masculinele și neutrele, ca în toate dialectele, s-a extins tipul flexionar cu doi termeni (preponderent și în româna comună ; v. p. 101—102): o formă unică pentru singular, la toate cazurile, și o formă unică pentru plural, la toate cazurile :

	sg.		pl.	
	m.	n.	m.	n.
N.	*lup*	*scaun*	*lupi*	*scaune*
G.	*om*	*cap*	*oameni*	*capete, capuri*
D.	*codru*	*plai*	*codri*	*plaiuri*
Ac.				

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

În ce privește vocativul, alături de forma în *-e*, păstrată foarte bine din latină la masculine, dacoromâna a introdus la declinarea articulată inovația *-ule*, la singular:

băiete! *băiatule!*
doamne! *domnule!*

și *-lor* la plural:

băieți! *băieților!* *fetelor!*
frați! *fraților!* *mamelor!*

Aceste desinențe de vocativ sînt cunoscute numai dacoromânei.

La feminine, dacoromâna este singurul dialect românesc care prezintă o flexiune cu trei termeni net opozabili: o formă unică de N. Ac. sg., o formă unică de G. D. sg. și o formă unică pentru N. G. D. Ac. pl.:

sg.	pl.
N. Ac. *casă, vacă, carte*	*case, vaci cărți*
G. D. *case, vaci, cărți*	

Cu privire la vechimea acestui tip flexionar din dacoromână, cercetătorii nu sînt toți de aceeași părere:

— unii susțin că este vorba de păstrarea G.D. latin în româna comună și, mai departe, în dacoromână (părerea cea mai răspîndită); prin acest arhaism, limba română se opune celorlalte limbi romanice, care au pierdut flexiunea substantivelor;

— alți autori susțin că distincția dintre N. Ac. și G. D. este o inovație a dacoromânei, care a creat tipul flexionar bicazual la feminine sub influența articolului hotărît: *case-le* l-a influențat pe *casă-l'ei* > *case-l'ei* > drom. *case-ei*, *case-i* (v. și p. 102).

b) Obiectul direct al numelor de persoane și de ființe personificate se exprimă în dacoromână cu prepoziția *pe*:

Traian l-a învins **pe** *Decebal.*
Îl chem **pe** *tata.* (cf. arom. *Îl*^{u} *cl'em*^{u} *tata*)
Uite-o **pe** *soră-mea!* (cf. arom. *Ia-u sor-mea!*)
Pe *urs îl durea coada.* (cf. arom. *Ursa u dur*ę*a coada*)

Această trăsătură sintactică extrem de importantă (cunoscută și altor limbi romanice) este caracteristică exclusiv dacoromânei (între dialectele românești). Ea a apărut în secolul al XVI-lea și s-a generalizat ulterior.

V. pentru întreaga problemă (apariție, evoluție etc.), Niculescu, *Indiv.*, p. 77—99.

1.2.2.2. Articol

Dacoromâna literară (și graiul muntean) și-a creat un „articol" genitival (posesiv) cu patru forme: *al, a, ai, ale*:

copilul acesta **al** *meu* (**al** *fratelui*)
o carte **a** *mea* (**a** *prietenei*)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

am dat-o unor colegi **ai** *mei* (**ai** *Ioanei*)
sînt niște probleme **ale** *mele* (**ale** *tinereții*)

Toate celelalte dialecte și graiuri prezintă un element invariabil *a* în situațiile în care în dacoromâna literară și graiul muntean apare *al, a, ai, ale.* — Dacoromâna (și istroromâna) are un articol nehotărît feminin *o* (< lat. *una*, care a dat și arom. megl. *unã*) : **o** *fată* (v. și p. 198—199).

1.2.2.3. Adjectiv

Gradele de comparație : dacoromâna formează superlativul absolut cu ajutorul adverbului *foarte* (< lat. *fortis*) și *tare* (< lat. *talis*):

o fată **foarte** *frumoasă, un om* **tare** *bun.*

Cf. arom. *multu*, megl. *mult* (folosite și în vechea dacoromână), istr. *îdco* etc.

Termenul comparat al comparativului de superioritate se introduce prin elementul *ca* sau *decît:*

o fată mai frumoasă **ca** *tine* ; *un om mai bun* **decît** *tatăl lui.*

Cf. arom. *ca*, dar mai ales *de (di)*, element folosit întotdeauna și în meglenoromână și istroromână.

Termenul comparat al superlativului relativ se introduce prin *din (<de + în)* sau *dintre (<de + între):*

cea mai frumoasă **din** *sat* ; *cel mai bun* **dintre** *ei.*

Cf. *de (di)* în idiomurile sud-dunărene.

1.2.2.4. Pronume

Dacoromâna este singurul dialect românesc care și-a constituit un pronume personal de politețe și un pronume de întărire:

a) Pronumele de politețe are forme de persoana a 2-a și a 3-a, ambele numere. El provine din substantivul *domnia* + adjectivele posesive *ta, sa, voastră* sau pronumele personale în genitiv *lui, ei, lor.*

Specificul sistemului de reverență din dacoromână rezidă în faptul că, pentru unii vorbitori, el este un sistem cu trei termeni, corespunzînd la trei grade de politețe diferite :

tu / dumneata / dumneavoastră
el / (dînsul?) / dumnealui, domnia-sa
ea / (dînsa?) / dumneaei, domnia-sa

voi / dumneavoastră
ei / (dînșii?) / dumnealor
ele / (dînsele?) / dumnealor

Al doilea termen al persoanei a treia (*dînsul* provenind din *de* + *însul* < lat. *ipse-* + *illu*), are valoare de politețe numai în graiul muntenesc — se pare; în orice caz, pentru vorbitorii din Moldova, *dînsul* este lipsit de orice adaos reverențios (V. Niculescu, *Indiv*,. p. 32, 34).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Pronumele de întărire are forme pentru toate persoanele :

(eu) însumi, însămi *(noi) înșine, însene*
(tu) însuți, însăți *(voi) înșivă, însevă*
(el) însuși, (ea) însăși *(ei) înșiși, (ele) înseși, însele*

1.2.2.5. Numeral

Numai dacoromâna are un numeral multiplicativ, format din *în-* + numeral cardinal + *-it :*

îndoit, înzecit, însutit, înmiit etc.

1.2.2.6. Verb

1.2.2.6.1. Indicativ

1.2.2.6.1.1. Imperfectul. La persoana a 3-a plural, dacoromâna a inovat introducînd desinența *-u : (ei) cîntau, vedeau, plîngeau, vencau.*

Etimologice sînt formele fără *-u*, prezentînd omonimia persoanei a 3-a (sg. și pl.) : lat. *cantabant, vedebant* etc.> rom. com.* *cănta, vedea* (v. p. 111). Dintre celelalte dialecte, meglenoromâna prezintă o inovație analoagă (v. p. 281).

1.2.2.6.1.2. Perfectul simplu. Majoritatea graiurilor dacoromâne și limba literară vorbită au pierdut perfectul simplu ; el se păstrează numai în graiul oltean (ca timp folosit curent) și, mai puțin, în crișean, precum și în limba literară scrisă (în narațiuni).

Perfectul simplu este prin excelență timp al trecutului în aromână și meglenoromână (v. p. 247—248 și p. 281—282)

Formal, dacoromâna prezintă la acest timp o serie de inovații :

— fostul perfect tare latin, cu accentul pe radical la majoritatea persoanelor, își modifică structura tonală sub influența perfectelor slabe, cu accentul pe sufix, mult mai numeroase ; astăzi fostul perfect simplu din dacoromână a generalizat la persoana 1 accentuarea pe sufix :

drom. { *zisέi, plînséi, rîséi* } cf. arom. { *dîș^{u}, plîmșu, arîș^{u}* } cf. megl. { *ziș, plǫnș, rǫș* }

— la persoana 1 și a 2-a plural, dacoromâna a extins elementul *-ră-*, sub influența persoanei a 3-a pl., unde *-ră* era etimologic :

drom. { *cîntarăm, cîntarăți* } după *cîntară ;* cf. arom. { *cîntăm^{u}, cîntat^{u}, cîntarî* }

(v. și p. 24).

1.2.2.6.1.3. Perfectul compus. Ca și în istroromână, timpul trecutului în dacoromână este perfectul compus.

Din punctul de vedere al formei, dialectul dacoromân — ca și cel istroromân — prezintă un auxiliar gramaticalizat la acest timp : la persoana a 3-a sg.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

și 1, 2 pl., verbul *(a) avea*, din care provine auxiliarul, are forme diferite de ale verbului predicativ (forme „scurtate"). Să se compare :

(cu) am < *cărți* / *plecat* dar : *(el)* < *are cărți* / *a plecat*

(tu) ai < *cărți* / *plecat* *(noi)* < *avem cărți* / *am plecat*

(ei) au < *cărți* / *plecat* *(voi)* < *aveți cărți* / *ați plecat*

Dialectul aromân prezintă un auxiliar cu forme „întregi", nemutilate, identice cu ale verbului *(a) avea* folosit predicativ (v. p. 249).

1.2.2.6.1.4. Mai mult ca perfectul. Numai în dacoromână se păstrează un m. m. c. pf. „sintetic" (provenind din m. m. c. pf. conjunctivului latinesc; timpul corespunzător al indicativului din latină nu s-a păstrat în română) :

cîntasem, văzusem, plînsesem, cunoscusem, venisem, coborîsem.

Istroromâna nu are un m.m. c.pf. ; aromâna și meglenoromâna au un m.m.c.pf. „analitic", compus (v. p. 249, 282).

1.2.2.6.2. Conjunctiv. Dacoromâna păstrează intacte desinențele de persoana a 3-a sg. și pl. la prezentul conjunctivului :

-e pentru verbele care au desinența *-ă* la pers. a 3-a ind. prezent;

(el) să cînte / (el) cîntă
(el) să lucreze / (el) lucrează
(el) să acopere / (el) acoperă
(el) să coboare / (el) coboară

-ă pentru verbele care au desinența *-e* la pers. a 3-a ind. prezent :

(el) să vadă / (el) vede
(el) să plîngă / (el) plînge
(el) să cunoască / (el) cunoaște
(el) să vină / (el) vine

Opoziția dintre indicativ și conjunctiv se păstrează în aromână și meglenoromână numai la verbele din grupa a doua : desinența *-ă* s-a generalizat la toate clasele de verbe (v. p. 250). Istroromâna a neutralizat în toate cazurile opoziția în discuție (v. p. 205).

1.2.2.6.3. Condițional. Dacoromâna nu mai păstrează condiționalul „sintetic" din româna comună (păstrat o vreme în vechea dacoromână și cunoscut

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

și astăzi dialectelor sud-dunărene); ea și-a constituit un condițional „analitic", format din auxiliarul *aș, ai, ar, am, ați, ar* + infinitivul verbului de conjugat.

Un condițional „analitic" are și istroromâna, numai că, în timp ce în dacoromână auxiliarul provine din verbul *(a) avea*, acolo el are la bază verbul *(a) vrea* (v. p. 206)

1.2.2.6.4. Prezumtiv. Din mulțimea de forme verbale perifrastice cu valori modale variate, create în dacoromână de-a lungul veacurilor, tinde să se contureze, se pare, un mod aparte, p r e z u m t i v u l, inexistent în dialectele sud-dunărene:

prezent: *voi fi cîntînd, voi fi văzînd, voi fi venind* etc.
perfect: *voi fi cîntat, voi fi văzut, voi fi venit* etc.

1.2.2.6.5. Infinitiv. Numai în dacoromână funcționează d o u ă forme de infinitiv, cu valori distincte: forma „scurtă", cu valoare verbală (= funcționînd ca un predicat în propoziții subordonate sau ca verb de bază în unele forme compuse, împreună cu un auxiliar) și forma „lungă", cu valoare de substantiv în limba literară, păstrată însă și ca formă verbală în graiul crișean; (v. Teaha, *Criș.*, p. 101):

a cînta / cîntare	*a plînge / plîngere*
a lucra / lucrare	*a cunoaște / cunoaștere*
a vedea / vedere	*a veni / venire*

Istroromâna are și ca un infinitiv scurt, întrebuințat în combinație cu auxiliare într-o serie de forme compuse (v. p. 207)

Infinitivul „scurt" din dacoromână este precedat, în marea majoritate a cazurilor, de marca *a*. Această trăsătură este specifică dacoromânei.

1.2.2.6.6. „Supin". Dacoromâna posedă o formă verbală identică cu a participiilor masculine, care denumește acțiunea ca un infinitiv, cunoscut sub numele de „supin". Se pare însă că, de fapt, așa-numitul „supin" este o inovație a dacoromânei, care constă în crearea unui nou supin (cel latinesc dispăruse de mult, v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 106, v. și *ILR* II, p. 225) din participiile verbelor intranzitive, inițial, generalizat apoi la nivelul tuturor participiilor (*ibidem*):

cîntatul / de /la cîntat
lucratul / de /la lucrat etc.

Ideea pe care o exprimă „supinul" dacoromân este redată în celelalte dialecte prin infinitiv sau printr-un participiu de formă feminină (ca și în alte limbi romanice); v. p. 229–230, 269.

1.2.4. L e x i c

Cele mai importante deosebiri dintre dialectele românești sînt, cum este de așteptat, din domeniul l e x i c u l u i: contexte geografice, politico-sociale, culturale etc. diferite au determinat o fizionomie lexicală specifică fiecărui dialect în parte.

1.2.4.1. Această diversificare nu exclude însă existența unui fond c o m u n de elemente, mai ales de origine latină (dar și unele identități de origine slavă, greacă, turcă etc.).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Astfel, cu unele excepţii şi în grade diferite de la un dialect la altul, în toate dialectele se desprinde un fond principal de cuvinte de origine latină; noţiunile importante se denumesc, ca şi în alte limbi romanice, cu acelaşi termen în toate dialectele. De pildă, termenii referitori la părţile corpului, la acţiunile şi însuşirile cele mai importante etc. sînt aceiaşi:

drom.	istr.	arom.	megl.
cap	*cắp*	*cap*"	*cap*
mînă	*mărе*	*mînî*	*mọnă*
picior	*piţor*	*ĉicor*"	*piĉor*
bun	*bur*	*bun*"	*bun*
alb	*åb*	*albu*	*alb*
(a) afla	*flå*	*aflu*	*aflu(m)*
(a) bate	*bâte*	*bat*"	*bat*
(a) dormi	*durmi*	*dormu*	*dorm*
etc.			

Să se observe că verbele din aromână şi meglenoromână se dau la pers. 1 ind. prez. (v.p. 246).

Elemente de alte origini:

— autohtone:

drom.	istr.	arom.	megl.
baltă	*bâtẽ*	*baltî*	*baltă*
brad	—	*brad*"	*brad*
brîu	*brăv*	*brîn*"	*brọn*
buză	—	*buḍă*	*buză*
copac	*cupâţ*	*cupaĉ*"	*cupaĉ*
etc.			

V.I.I. Russu, *Elem. autoht.*, s.v. (v. Indicele)

— slave:

drom.	istr.	arom.	megl.
nevastă	*nevẹstẽ*	*nivẹastî*	*nivẹastă*
cojoc	—	*cujuc*"	*cujoc*
sută	*sto*	*sutî*	*sută*
trup	—	*trup*"	*trup*
prag	*prag*	*prag*"	*prag*
lopată	*lopătẽ*	*lupatî*	*lupată*

Elementele turceşti şi greceşti lipsesc în general din istroromână; ele grupează însă adeseori dacoromâna cu dialectele din sud-estul Dunării. De pildă:

drom.	arom.	megl.
odae	*udă*	*udáịă*
cişmea	—	*ĉéşmă*, *ĉọşmă*
tavă	*tîvắ*	*távă*
dulap	*dulapi*	*dulắp*
cazan	*cîzani*	—
baclava	*bîclîvắ*	—
chiftea	*kiftắ*	*kịọfti*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1.2.4.2. În ciuda acestei continuităţi la nivelul lexicului, totuşi elementul l a t i n din fiecare dialect în parte a suferit unele schimbări : pierderi, conservări, evoluţii semantice diferite etc.

Astfel, dacoromâna a păstrat o serie de termeni, pierduţi în celelalte dialecte sud-dunărene :

drom.	*armăsar*	< lat.	*admissarius*
	iie		*linea*
	luptă		*lucta*
	pace		*pacem*
	aspru		*asper, -a, -um*
	ager		*agilis, -e*
	frumos		*formosus*
	foarte		*fortis, -e*
	(a) atinge		*attingere*
	(a) cugeta		*cogitare*
	etc.		

V. G. Giuglea, *Uralteschichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der dakorumänischen Sprache*, Sibiu, 1944, p. 114—120.

Alteori, diferenţa constă numai în semantism :

drom. { *femeie* / *vătăma* } cf. arom. { *fumeal'i* „familie" / *vatîm* „ucid" } < lat. { *familia* „familie" / *victimare* „a face o victimă, a ucide" }

1.2.4.3. Deosebirile cele mai importante sînt datorate î m p r u m u t u r i l o r din alte limbi, care au îmbogăţit considerabil vocabularul dacoromânei.

Uneori elementele neologice nelatine (slave, greceşti, turceşti) au pătruns în întreaga limbă română (v. *supra*, p. 141), în epoci diferite. Dată fiind însă configuraţia geografică a fiecărei regiuni locuite de români — la nordul şi la sudul Dunării — este firesc ca fiecare dialect să aibă împrumuturi proprii, specifice lui, rezultat al relaţiilor directe cu vorbitori de altă limbă. La acestea se adaugă împrumuturile indirecte, făcute prin intermediul culturii sau prin intermediul altor limbi.

Astfel, în dacoromână au pătruns termeni de origine rusă, poloneză, maghiară, germană — inexistenţi în celelalte dialecte (cu excepţia istroromânei, unde există citeva elemente de origine germană pătrunse prin croată şi, mai ales, slovenă).

Pe calea culturii, au intrat în dacoromână foarte mulţi termeni de origine franceză şi, mai ales în ultima vreme, un număr relativ ridicat de elemente de origine engleză.

Pentru componenţa pe origini a lexicului dacoromân, v. Macrea, *Probl. lingv.*, p. 24 seq.

Local, fiecare grai dacoromân prezintă un procent oarecare de termeni de origine străină, intraţi pe cale directă, din limbile populaţiilor învecinate.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1. 3. CONFIGURAȚIA DIALECTALĂ A DACOROMÂNEI

1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei. 1.3.2. Descrierea varietății dialectale dacoromâne.

1.3. Se afirmă de obicei că dialectul dacoromân (= limba română, în mod curent) este un domeniu lingvistic relativ unitar (mai unitar decît alte limbi romanice, de exemplu italiana). Afirmația se bazează pe faptul că vorbitorii din diferite părți ale României se înțeleg între ei fără dificultăți. Așa cum am arătat însă în introducerea teoretică a acestei lucrări, criteriul înțelegerii este — și trebuie să fie — subordonat altor criterii, lingvistice, vizînd structura propriu-zisă a unui domeniu lingvistic (v. p. 30 seq.)

Într-adevăr, în ciuda acestei posibilități, reale, de înțelegere între românii din nordul Dunării, există însă în dacoromână deosebiri, variații determinate regional, apărute în urma unui îndelungat proces de diferențiere (firesc, cunoscut oricărei unități lingvistice, de oriunde și la orice nivel: limbă, dialect, grai).

Ideea că limba română (= dialectul dacoromân) nu este, totuși, foarte unitară nu este nouă: variația dialectală a fost remarcată și consemnată de timpuriu (într-o formă mai mult sau mai puțin amplă, ca simplă observație sau ca studiu științific).

Astfel, este cunoscută ideea — foarte valoroasă, prin noutatea ei, pentru vremea aceea — formulată de Mitropolitul Simion Ștefan în predoslovia la *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) că „rumânii nu grăiesc în toate țările [= țările române] într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip", de unde nevoia de a scrie într-o limbă care să fie înțeleasă de toți, căci „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii îmblă în toate țările, așia și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți" (v. Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I (1508—1716), București, 1903, p. 170).

Observații mai bogate găsim la Dimitrie Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, unde autorul notează, pe de o parte, deosebiri regionale în interiorul graiului moldovenesc însuși, pe de altă parte, deosebiri între dialectele românești (între graiul celor din Valachia, al celor din Transilvania și Moldova). În plus, este cel dintîi care sesizează fenomenul palatalizării labialelor.

V. amănunte la Todoran *(Noi partic.*, p. 45 seq.), unde sînt menționate și alte numeroase contribuții la sesizarea diferențelor regionale și la descrierea lor: Ioan Zoba din Vinț în prefața la *Sicriul de aur* (1683), Constantin Cantacuzino în *Istoriia Țării Românești*, Petru Maior în *Disertație pentru începutul limbei românești* (1812), I. Heliade Rădulescu într-una din scrisorile sale către C. Negruzzi, și acesta din urmă, în aceeași corespondență cu scriitorul muntean ș.a.

Configurația dialectală a dacoromânei pune două probleme: a) r e p a r t i z a r e a graiurilor de pe teritoriul lingvistic dat (altfel spus, numărul de unități subordonate și aria lor de răspîndire); b) d e s c r i e r e a acestor unități (relevarea particularităților fonetice-fonologice, morfologice, sintactice, lexicale individualizatoare).

După părerea noastră, cele două aspecte ale problemei nu au fost întotdeauna bine circumscrise:

— Avînd ca obiectiv „repartizarea" s-a „descris" pînă la cele mai nesemnificative detalii o unitate dialectală, în scopul de a o individualiza și de a-i găsi, în felul acesta, locul în cadrul unității superioare, de a o considera egală, pe același plan cu alte unități subordonate; cu alte cuvinte, raționamentul ar fi

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

următorul : dacoromâna nu are trei, ci patru sau cinci graiuri, pentru că există şi alte unităţi, neluate pînă în momentul dat în considerare, care au un număr de note individualizatoare şi care, deci, ar putea fi ridicate la rangul de graiuri, pe acelaşi plan cu celelalte trei. În felul acesta, se pierde însă din vedere imaginea globală a domeniului lingvistic respectiv, elementul comparabil de la o unitate la alta, capabil să pună în evidenţă atît deosebirile, cît şi asemănările. În plus, egalizarea trebuie să fie calitativă sau cantitativă (să aibă în vedere importanţa sau numărul fenomenelor individualizatoare)?

— Dimpotrivă, avînd ca punct de plecare „descrierea" unei unităţi dialectale, s-a încercat proiectarea ei pe tabloul dialectal general şi s-au tras concluzii generalizatoare (privind „repartiţia").

V. aprecieri critice cu privire la repartiţia dacoromânei, ca şi o serie de soluţii interesante, la Gheţie, *Repart.*
V. pentru problema teoretică (natura particularităţilor — fonetice sau lexicale? — şi ponderea lor în stabilirea configuraţiei dialectale a unei unităţi) p. 35—36.

1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei

1.3.1.1. Criterii politico-administrative (Tiktin). 1.3.1.2. Criterii areale (Weigand). 1.3.1.3. Criterii genetice/tipologice (Philippide, Vasiliu). 1.3.1.4. Din nou criterii areale (Petrovici, Pop, Todoran). 1.3.1.5. Concluzii.

Subdiviziunile dacoromânei au fost denumite cînd „dialecte" (Weigand), cînd „subdialecte" (Petrovici), cînd „graiuri". Aşa cum s-a arătat însă la p. 28, în lucrarea de faţă ne-am oprit la termenul „grai", cel mai frecvent utilizat.

Problema repartizării dialectale a dacoromânei a preocupat — direct sau indirect — pe majoritatea savanţilor români şi străini care au studiat limba română.

1.3.1.1. Printre cele dintîi puncte de vedere cu privire la repartiţie se citează contribuţia lui H. Tiktin, care, fără a-şi propune să abordeze această problemă, în studiul său *Die rumänische Sprache* distinge patru unităţi lingvistice în dacoromână, corespunzînd celor patru provincii istorice („ţări") româneşti : graiul muntean (germ. *walachisch*), graiul moldovean (germ. *moldawisch*), graiul bănăţean (germ. *banatisch*) şi cel transilvănean (germ. *siebenburgisch* — numele german al Transilvaniei fiind *Siebenbürger*). Aceste graiuri se deosebesc între ele printr-o serie de particularităţi fonetice şi lexicale. Diferenţierea lingvistică din sînul dacoromânei ar fi început în urmă cu trei secole — spune Tiktin în 1888 ; cel mai diferenţiat este graiul bănăţean, iar cel mai bine păstrat, graiul din Muntenia. Împărţirea lui Tiktin este printre puţinele care vorbesc de un grai „transilvănean". Ea nu a fost efectuată însă pe baza unei analize lingvistice riguroase, de aceea nu a fost reţinută.

Studiul amintit a fost publicat în seria iniţiată de romanistul Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, I, Strasbourg, 1888, p. 348 seq.
Existenţa unui grai transilvănean a fost susţinută şi de Moses Gaster, care, bazîndu-se pe trăsăturile fonetice, identifică în dacoromână trei mari grupe dialectale : dialectul de nord — sau din Moldova, cel din sud — sau din Muntenia şi cel din Transilvania, care ar reprezenta tranziţia, legătura între primul grup şi cel de-al doilea. (v. *Crestomaţie română*, I, Leipzig — Bucureşti, 1891, p. XC seq.).

1.3.1.2. Cea dintîi părere autorizată, elaborată pe baza metodei geografice (deci cu mijloace specifice dialectologiei), aparţine savantului german Gustav Weigand, autor al primului atlas lingvistic român *(WLAD)*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Ideile sale sînt expuse într-un articol apărut înainte de publicarea *WLAD*, intitulat *Despre dialectele românești* („Convorbiri literare", XLII (1908), nr. 4, și, un an mai tîrziu, în Introducerea la *WLAD*, cap. 3, par. 4, *Dialektgebiete*.
De asemenea, de mare însemnătate este și harta 65 din *WLAD* (hartă sintetică), pe care se pot observa ariile dialectale din dacoromână, pe baza materialului cules de Weigand.

Dat fiind că *WLAD* este un atlas fonetic (așa cum s-a mai arătat), repartizarea teritoriului lingvistic dacoromân s-a făcut numai în funcție de particularități fonetice importante :

— tratamentul oclusivelor dentale *t, d + e, i*
— " sonantelor dentale *l, n, r + e, i*
— " africatelor prepalatale *ĉ, ĝ*
— " bilabialelor *p, b, m* și al labiodentalelor *f, v + e, i*
— influența fricativelor *s, ș, z, j* și a africatelor *ț* și *ḑ* asupra vocalelor *e* și *i* sau asupra vocalelor *ă* și *î* (în funcție de natura seriei consonantice amintite)
— fonetisme arhaice: *ḑ, ń*
— închiderea vocalelor în poziție neaccentuată
— forme verbale iotacizate (*vǫz* „văd", *rųz* „rîd", *vųnz* „vînd")
— și alte cîteva (puține) particularități care nu au caracter de „lege" fonetică.

V. explicația fiecărui tratament în parte și răspîndirea geografică (aria aproximativă) la capitolul consacrat descrierii graiurilor dacoromânei, p. 152. seq.

După Weigand, în dacoromână se vorbesc trei „dialecte" (= graiuri) : bănățean, muntean și moldovean, și numeroase graiuri de tranziție și graiuri în formă de mozaic.

Graiul bănățean se vorbește pe un teritoriu cu centrul la Caransebeș, avînd ca limită nordică Mureșul, estică Țara Hațegului și Carpații meridionali; înspre vest, limita lingvistică depășește granițele țării, înglobînd și Banatul sîrbesc, iar înspre sud-est, Weigand include și o parte din nord-vestul Olteniei.

Graiul muntean are o arie care coincide aproximativ cu Muntenia, cu centrul la București, depășind înspre vest Oltul; limita de est include și Dobrogea (unde se vorbește un grai cu caracter muntenesc, dar și cu unele elemente moldovenești).

Graiul moldovean, vorbit în întreaga Moldovă, cu centrul la Iași, se întinde pînă în nordul Transilvaniei și în Maramureș.

În restul teritoriului se vorbesc :

a) „Dialecte" de tranziție (germ. *Übergangsdialekte*), adică graiuri care, în unele privințe aparțin graiului din est, de exemplu, iar în alte privințe țin de graiul din nord sau din vest.

Astfel de graiuri de tranziție sînt, după Weigand, graiurile vorbite în Transilvania, care nu constituie o arie distinctă : nord-estul se grupează cu Moldova, sub raport lingvistic, iar sudul cu Muntenia (munții nu au constituit niciodată un factor diferențiator); în interiorul graiurilor transilvănene se disting două graiuri care prezintă trăsături individualizatoare : graiul din Bihor (prin palatalizarea dentalei *t* în *k'*, ca în *frak'e*, și rotacismul lui *-n-* > *-r-*) și, mai ales, graiul din Maramureș, care ar putea fi considerat ca un „dialect" aparte (datorită următoarelor particularități : α) tratamentul labiodentalelor *f* și *v* devenite *s* și, respectiv, *z* ca în *sier* „fier", *zin* „vin"; β) pronunțarea *tšor*, „cer", *tsųnts* „cinci" și *džoi* „joi"). Este important de subliniat că tocmai aceste două graiuri (și, printre altele, pe baza acestor particularități) au fost

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

considerate mai tîrziu, de alţi cercetători, graiuri distincte în dacormână (v. *infra*).

Tot printre „dialectele" de tranziţie ar trebui să figureze, după Weigand, şi graiul din Oltenia.

b) „Dialecte" cu aspect de mozaic (germ. *Mosaikdialekte*), adică graiuri care sînt produsul unui amestec de graiuri, în urma unor emigrări de populaţii provenind din regiuni diferite: rezultatul nu este, deci, un grai nou, ci, pe fondul unui grai existent, se grefează alte graiuri, cu alte trăsături, dînd impresia unui mozaic.

Astfel, graiul din Bucovina, care în linii mari are particularităţi moldoveneşti, prezintă în plus o serie de fenomene care se întîlnesc în Muntenia sau Banat (de pildă: pronunţarea *fratśe* „frate", v. p. 168).

Tot un fel de mozaic este graiul din Dobrogea unde, pe fondul muntenesc al graiului local, s-au aşezat elemente din graiul ardelenilor şi al moldovenilor care s-au stabilit aici.

Părerea lui Weigand despre configuraţia dialectală a dacoromînei a fost acceptată de cei mai mulţi lingvişti. Ea a fost ulterior completată de Petrovici şi Todoran (care au identificat graiurile crişean şi, respectiv, maramureşean, adică tocmai acele unităţi a căror individualitate o intuise Weigand). Chiar dacă unele dintre particularităţile degajate de Weigand nu sînt întotdeauna relevante pentru un grai sau altul, cele mai edificatoare trăsături ale celor trei graiuri însă au rămas aceleaşi, în toate sau aproape toate clasificările care au urmat. Este cel dintîi t a b l o u dialectal al dacoromînei, realizat cu mijloace ştiinţifice oferite de metoda geografică.

Părerea lui Weigand a fost acceptată, în general, de elevul său, Sextil Puşcariu (v. Puşcariu, *St. istr.* II, p. 216 seq.).

1.3.1.3. Dacă pentru Tiktin dacoromîna se subdivide în p a t r u unităţi, iar pentru Weigand în t r e i, există cîteva păreri, la fel de autorizate, care au fost formulate ulterior şi care disting în dacoromînă d o u ă „grupuri" sau „tipuri" dialectale: unul muntenesc şi altul moldovenesc.

Ideea aparţine în primul rînd lui Alexandru Philippide (şi a fost expusă în lucrarea sa fundamentală *Originea românilor*, II, p. 381 seq.; p. 404—407 — reluată în formă de concluzie). Autorul nu-şi propune să rezolve problema repartizării graiurilor din dacoromînă; drumul parcurs de cercetarea sa este invers: analizează structura lingvistică a dialectelor româneşti din nordul şi din sudul Dunării, pentru a găsi elemente necesare reconstruirii istoriei poporului român (v. *ibidem*, p. 383). Comparaţia interdialectală operată îl conduce la concluzia că poporul şi limba română s-au format în sudul Dunării, de unde „masa românească a început încă de pe atunci, cel mai tîrziu din a doua jumătate a secolului VI, să se reverse în valuri. De pe atunci datează cea dintîiu mişcare a macedoromînilor spre sud, a istroromînilor spre vest şi a dacoromînilor spre nord... În migraţiea lor spre nord şi spre răsărit dacoromînii s-au despărţit din două ramuri. O ramură s-a răspîndit tot mai departe treptat peste Banat, teritoriul transcarpatin (afară de Ţara Bîrsei şi Ţara Oltului, sud-estul Transilvaniei), Bucovina, Moldova, Basarabia. Altă ramură s-a răspîndit peste Muntenia, Ţara Bîrsei, şi Ţara Oltului, sud-estul Transilvaniei. Peste Oltenia s-au revărsat şi ramura banato-transcarpatină şi ramura muntenească." (*ibidem*, p. 404—405).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Pe plan lingvistic, reiese că în dacoromână există două grupuri dialectale distincte (unul, care reunește graiul bănățean, graiurile de peste munți și graiurile moldovenești, și altul, reunind graiurile transcarpatice și cele muntenești) și un grai de tranziție (cel oltean).

O idee asemănătoare are elevul lui Philippide, Iorgu Iordan, care, în monografia sa *Graiul putnean* (în „Ethnos", I, p. 90 seq.), distinge în dacoromână d o u ă *tipuri* de graiuri: unul muntenesc (vorbit în Muntenia, Oltenia, Țara Oltului, Țara Bîrsei, sud-estul Transilvaniei) și altul moldovenesc (vorbit în toate celelalte regiuni). O subdiviziune ardelenească nu există.

Pe aceeași linie se înscrie și concluzia lui Al. Rosetti, care, clasificînd faptele de limbă din vechea dacoromână (româna din secolul al XVI-lea), a constatat că unui grup dialectal format din Moldova, nordul Transilvaniei și Maramureș i se opune un alt grup dialectal, alcătuit din Țara Românească și sudul Transilvaniei. Banatul ocupă un loc aparte, el prezentînd particularități care îl alătură cînd primului, cînd celui de-al doilea grup (v. Rosetti, *ILR*, p. 582 seq.).

Este interesant de menționat faptul că concepția lui Philippide despre configurația dialectală a dacoromânei a fost confirmată de o analiză tipologică modernă efectuată de E. Vasiliu (în cartea sa *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968): studiind cronologia diverselor schimbări fonetice și consecințele lor pe plan fonologic, autorul ajunge la concluzia că, în trecerea de la româna comună la actualele „dialecte" dacoromâne, nu a existat o perioadă de comunitate, o așa-numită „dacoromână comună"; de la faza „română comună" s-ar fi trecut direct la cele d o u ă grupuri dialectale de azi: grupul moldovenesc și cel muntenesc. Se poate vorbi, deci, de o „munteană comună" și de o „moldoveană comună", din care derivă, ulterior, „dialectele" (= graiurile) dacoromâne actuale. Ceea ce numim, așadar, în mod obișnuit „dacoromână" sau „graiuri dacoromâne" nu reprezintă o unitate g e n e a l o g i c ă, ci o noțiune g e o g r a f i c ă și un caz de „uniune lingvistică", realizată prin contactul strîns dintre aceste idiomuri. „Dialectele" dacoromâne, eterogene din punct de vedere genealogic, evoluează spre un „tip dacoromân": de la d i v e r s i t a t e *genetică*, deci, la u n i f i c a r e *tipologică*.

Delimitarea celor două „tipuri de dialecte" s-a făcut prin cronologizarea și ordonarea unui grup de reguli esențiale:

1. Depalatalizarea lui *ș*, *j*.
2. Trecerea vocalelor anterioare *e*, *i* la *ă*, *î* după consoanele „dure" *ș*, *j* (trecere care este o consecință a primei reguli).
3. Monoftongarea diftongului *ea* (> *e*), cînd în silaba următoare se află un *e*.
4. Trecerea lui *e* precedat de labiale la *ă*.

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*

Clasificarea lui E. Vasiliu — bazată pe criterii o b i e c t i v e — face cu atît mai plauzibilă ipoteza formulată de mai mulți lingviști români (de la Philippide încoace) cu privire la structura dialectală bipartită a dacoromânei.

1.3.1.4. Încă din timpul elaborării primelor volume din *ALR*, unul dintre autorii lui, Emil Petrovici, își propune să reia problema repartizării dacoromânei, cu ajutorul metodei geografice, de acolo de unde o lăsase Gustav Weigand: în acest fel, concluziile referitoare la repartiție nu decurg din investigații destinate altor scopuri, ci reprezintă scopul propriu-zis al cercetării.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Părerile sale au fost expuse în două articole, scrise la o distanță de 13 ani: *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș*, publicat în revista „Transilvania", anul 72 (1941), nr. 8, p. 1-8, și *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în „Limba română", III (1954), nr. 5, p. 5—17.

După Petrovici, în dacoromână se vorbesc p a t r u graiuri, identificabile pe baza unor particularități fonetice și lexicale și a unor particularități morfologice: graiurile bănățean, moldovean și muntean, degajate și descrise de Weigand, și un al patrulea grai, cel crișean (în terminologia lui: „subdialectul" de nord-vest).

Am arătat *supra*, p. 145, că G. Weigand întrevăzuse cu mult înainte posibilitatea identificării unui grai crișean; un alt mare romanist, Karl Jaberg, într-un articol publicat cu un an înaintea celui al lui Petrovici (1940), constata că partea de nord-vest a teritoriului lingvistic dacoromân nu se integrează în cele trei arii dialectale stabilite (v. studiul *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dakorumänischen Sprachgebietes*, în „Vox Romanica", V (1940), p. 51 seq.).
Este meritul lui Emil Petrovici de a fi susținut și de a fi descris, în toate trăsăturile ei principale, fizionomia uneia dintre subdiviziunile dacoromânei, stabilindu-i totodată și întinderea (în articolul din 1941). V. și p. 152 seq.

Luînd drept criteriu de clasificare a graiurilor dacoromâne tratamentul africatelor *ĉ*, *ĝ* (și o serie de alte tratamente fonetice și arii lexicale), Petrovici reia în 1954 problema repartiției și stabilește existența în dacoromână a patru (sau cinci) „subdialecte" (= graiuri): muntean, moldovean, bănățean, crișean (poate și maramureșean); Transilvania nu are un dialect propriu: cele patru (cinci) graiuri se întind, respectiv, dinspre sud, est, sud-vest, nord-est (nord) spre centrul Transilvaniei. La rîndul lor, „subdialectele" se subdivid în graiuri ca, de pildă: graiul muntean este diversificat în graiurile din Muntenia centrală, din estul și vestul teritoriului muntenesc, din Oltenia, din Dobrogea, din sudul Transilvaniei.

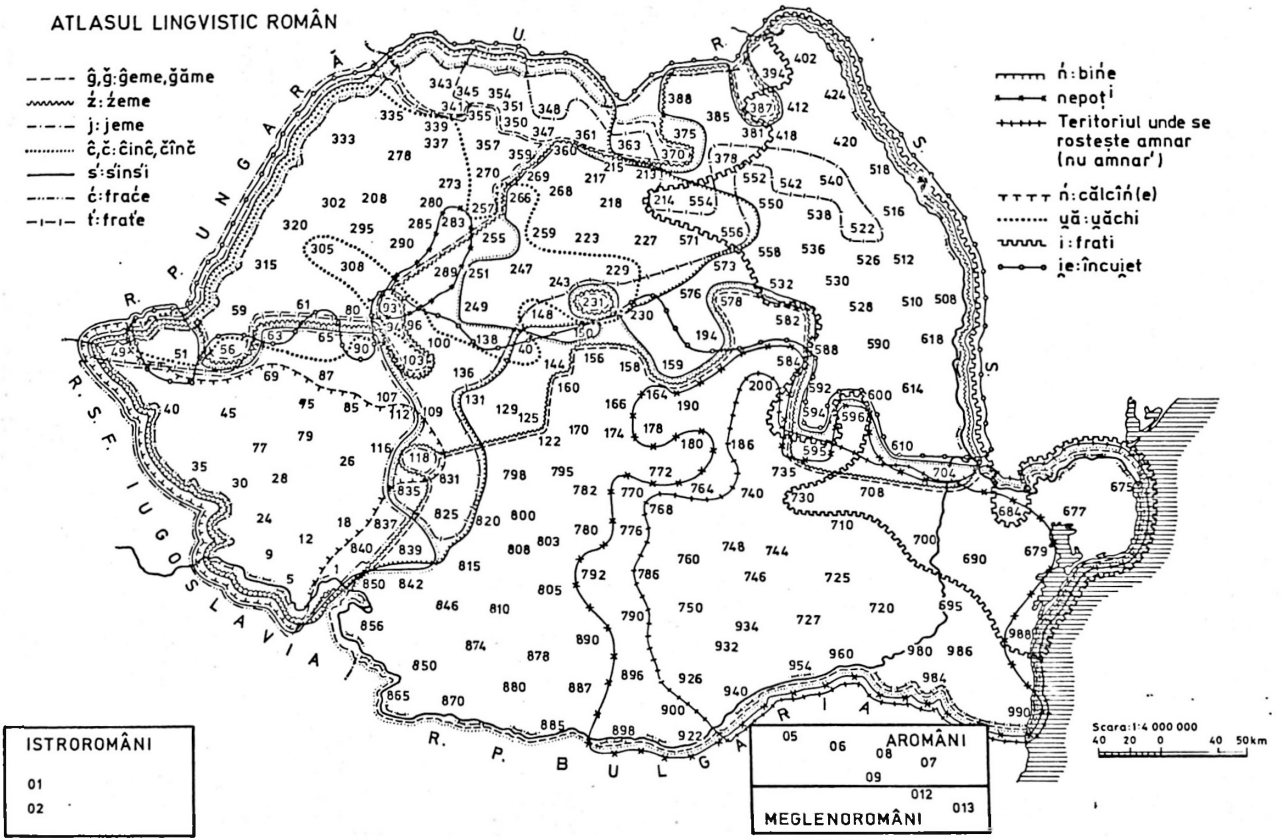
Africatele prepalatale *ĉ* și *ĝ* delimitează pe teritoriul lingvistic dacoromân patru arii mari și una mică:

1. aria muntenească: *ĉ*, *ĝ* (cu africatele păstrate, ca în limba literară): *ĉer*, *ĝer*;
2. aria moldovenească: *ŝ*, *ẑ* (cu africatele fricatizate): *ŝer*, *ẑer*;
3. aria bănățeană: *ś*, *ź* (cu africatele fricatizate ca în graiul moldovenesc, dar cu o localizare ceva mai palatală): *śer*, *źer*;
4. aria crișeană: *ĉ*, *j* (cu africata surdă păstrată intactă și cu sonora fricatizată într-un *j*, identic ca timbru cu *j* literar, din *jertfă*, de exemplu): *ĉer*, *jer*;
5. aria maramureșeană: *č*, *ǧ* (cu africatele dure, care alterează timbrele lui *e*, *i* următori, pronunțați ca *ă*, *î*): *čăr*, *ǧăr*.

(V. harta nr. 4)

Împărțirea dialectală a lui Emil Petrovici a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor, în sensul că individualitatea graiului crișean nu a fost contestată de nimeni. Mai mult decît atît, în absența unor criterii obiective de clasificare, așa cum arată Ion Gheție, „acceptînd concluziile emise în lucrările anterioare, cercetătorii au căutat ca prin contribuții personale să ridice un grai sau altul la rangul de subdialect. S-a urmărit, așadar, înainte de toate, să se identifice noi subdialecte dacoromâne și, în mult mai mică măsură, să se examineze critic rezultatele la care ajunseseră cercetătorii precedenți" (v. Gheție, *Repart.*, p. 318).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Harta nr. 4 — *Hartă fonetică sintetică* (după Petrovici, *Repart.*, p. 14)

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

Aşa se explică faptul că, ulterior, a fost identificat şi descris cel de-al cincilea grai al dacoromânei : cel maramureşean (alături de cele trei descrise de Weigand şi de cel de-al patrulea descris de Petrovici) ; încercări cu mai puţin ecou au susţinut şi existenţa unui grai oltenesc (al şaselea).

O primă împărţire în c i n c i graiuri a teritoriului lingvistic dacoromân, cu indicaţii asupra ariilor aproximative, găsim la Sever Pop, care, în 1950, în fundamentala sa lucrare *La dialectologie*, I, ne oferă următorul tablou dialectal dacoromân :

„Le dialecte *daco-roumain* ... se subdivise en un certain nombre de parlers régionaux ayant des particularités linguistiques spécifiques qui les distinguent de la langue commune et de la langue littéraire roumaines :

a) Le parler *valaque*, employé en Munténie, en Dobroudja, en Olténie orientale, dans le sud de la Moldavie et dans la partie sud de la Transylvanie orientale.

b) Le parler *moldave*, employé en Moldavie en Bessarabie ..., en Bukovine, et dans la partie nord de la Transylvanie.

c) Le parler du *Banat*, employé dans la province du Banat, en Olténie occidentale et en Transylvanie, dans la région des départements de *Hunedoara* et d'*Arad*.

d) Le parler de la région des trois rivières nommées *Criş* (*Crişul Alb*, *Crişul Negru*, *Crişul Repede*) toutes trois affluents de la Theiss.

e) Enfin, le parler du département de *Maramureş*, situé dans la partie la plus septentrionale de la Transylvanie occidentale. Il a d'étroits rapports avec ceux des régions de *Oaş* ... et de *Năsăud*...

Les frontières politiques des anciennes provinces roumaines ... ne coincident pas avec celles des subdivisions du dialecte dacoroumain indiquées ci-dessus". (v. Pop, *Dial.*, I, p. 667—668)

Deşi nu conţine declaraţii de principiu şi deşi nu este explicit argumentată, împărţirea lui Sever Pop trebuie luată în considerare, pentru că ea provine de la un cunoscător profund al realităţii dialectale româneşti : repartizarea făcută de el este rezultatul unei îndelungate prelucrări anterioare.

Individualitatea celui de-al cincilea grai dacoromân a fost însă afirmată şi argumentată de Romulus Todoran (aparţinînd, ca şi Sever Pop şi Emil Petrovici, şcolii dialectologice de la Cluj) : sugerată iniţial de Weigand (v. *supra*, p. 145), reluată apoi, sub forma unei sugestii de Petrovici (v. *supra*, p. 148), ideea unei arii maramureşene distincte în cadrul dacoromânei a prins contururi în studiul lui Todoran *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne* (în „Limba română", V (1956), nr. 2, p. 38—50).

În Maramureş, spune Todoran, nu se vorbeşte un grai de tranziţie între graiul crişean şi cel moldovean — cum au susţinut unii cercetători — ; graiul din această regiune constituie o arie independentă în cadrul dacoromânei, pentru că particularităţile cele mai caracteristice pentru cele două graiuri în discuţie nu se regăsesc în graiul din Maramureş, şi anume :

a) particularităţi ale graiului crişean care nu apar în graiul maramureşean :

pronunţările *sînje* „sînge" (adică : fricatizarea africatei *ĝ*)
crúče „cruce" (adică : păstrarea africatei *č*)
u̯ărb „orb" (adică : diftongarea lui *o-* > *u̯ă-*)
sclab „slab" (adică : epenteza lui *c* în grupul *sl*)
călkíi̯ „călcîi" (adică : palatalizarea oclusivei velare *c*)
lúmę „lumea" (adică: monoftongarea diftongului *-ea* > *-ę*)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) particularităţi ale graiului moldovean care nu se întîlnesc în graiul maramureşean :

pronunţările *cásî* „casă" (adică : închiderea lui *-ă* neacc. la *-î*)
fétili „fetele" (adică : închiderea lui *e* neacc. la *i*)
sînźi „sînge" (adică : fricatizarea africatei *ǵ*)
crúśi „cruce" (adică : fricatizarea africatei *ć*)

V. pentru particularităţile graiului maramureşean relevate de R. Todoran, ca şi pentru alte trăsături ale graiurilor dacoromâne semnalate de acelaşi autor, studiul citat mai sus şi articolul *Noi particularităţi ale subdialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică", VI (1961), nr. 1, p. 43—73 (mai exact, pentru problema care ne preocupă aici, p. 58—71).

1.3.1.5. În concluzie la problema repartizării dialectale a dacoromânei, trebuie să admitem că ea rămîne în continuare deschisă : atîta vreme cît „gradul de individualitate" este stabilit fără criterii riguroase, numărul unităţilor degajabile poate fi mereu sporit (limba este, de obicei, atît de diversificată teritorial, încît nu întîmplător varietatea ei l-a făcut pe un mare romanist şi deschizător de drumuri ca Jules Gilliéron să susţină că nu se pot delimita arii dialectale).

Soluţiile propuse de diferiţi cercetători ai domeniului lingvistic dacoromân — expuse în rîndurile precedente — se pot grupa în trei, în funcţie de trei criterii (grupate global, fără a ţine seamă de deosebiri de nuanţă, de punct de plecare etc.) :

a) criterii **politico-administrative**, potrivit cărora subdiviziunile dacoromânei ar corespunde cu principalele subdiviziuni teritoriale (= provincii istorice) ale ţării (v. p. 144);

b) criterii **genetice** şi/sau **tipologice**, după care teritoriul lingvistic dacoromân s-ar împărţi în două grupe sau tipuri dialectale (v. p. 146—147).

c) criterii **areale**, pe baza cărora, urmărindu-se pe hărţi lingvistice ariile unor fenomene fonetice-fonologice, morfologice, lexicale, se stabilesc 3, 4, 5 ... subunităţi ale dacoromânei (v. p. 145, 148).

În ce priveşte valabilitatea lor :

a) Primul criteriu neavînd nici o legătură cu structura limbii (nici în perspectivă sincronică, nici diacronică) se exclude de la sine.

b) Criteriile areale, care uzează de metode specifice dialectologiei (de geografie lingvistică) sînt cele mai adecvate obiectului investigat : varietatea lingvistică teritorială. Ele nu sînt însă suficient elaborate — dialectologiei revenindu-i sarcina de a-şi perfecţiona metodele.

V. o serie de sugestii interesante în acest sens la Gheţie, *Repart.* : autorul propune să se determine în primul rînd trăsăturile **tipice** ale ariilor dialectale rezultate în urma proiectării concomitente pe hartă a tuturor isogloselor importante (care prezintă cel puţin două variante) ; trăsăturile tipice — cele mai importante în individualizarea unui grai — sînt *absolute* (cînd caracterizează un singur grai) sau *relative* (cînd caracterizează două sau mai multe graiuri neînvecinate). În al doilea rînd trebuie determinate trăsăturile **atipice** (comune la două sau mai multe graiuri învecinate) ; acestea însă sînt secundare. (v. Gheţie, *Repart.*, p. 330)

c) Criteriile areale nu vin în contradicţie, după părerea noastră, cu cele genetice şi/sau tipologice, dimpotrivă, ele se verifică reciproc sau se completează : repartizarea în două arii nu exclude posibilitatea de a descoperi în interiorul grupului nordic (de „tip moldovenesc", transcarpatin) alte subdiviziuni (bănăţean, crişean, moldovean etc.), aşa cum împărţirea teritoriului în mai mult de

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

două arii (trei la Weigand, patru la Petrovici, cinci la Pop, Todoran) nu a negat niciodată opoziția netă dintre graiul muntean și cel moldovean.

d) Referitor la aspectele subordonate ideii centrale (= „cîte graiuri are dacoromâna?"), sînt de reținut următoarele concluzii (acceptate în general de cercetători):

— indiferent de numărul de graiuri degajate, majoritatea lingviștilor este de acord că Transilvania nu este o arie distinctă de celelalte;

— între graiul muntean și cel moldovean există o opoziție netă;

— graiul bănățean este un grai independent pentru toți cei care au aplicat principii areale în repartizare;

— graiul vorbit în Oltenia este considerat fie un grai de tranziție între graiurile de tip sudic și cele de tip nordic, fie o subdiviziune a unui alt grai (de obicei a graiului muntean; Gr. Brîncuș îl consideră o prelungire a graiurilor transcarpatice — v. Brîncuș, *Gr. Olt.*).

1.3.2. Descrierea varietății dialectale dacoromâne

1.3.2.1. Trăsături fonetice. 1.3.2.1.1. Vocale. 1.3.2.1.2. Semivocale. 1.3.2.1.3. Consoane. 1.3.2.2. Trăsături morfologice. 1.3.2.3. Trăsături lexicale.

De acord cu alți cercetători, facem o distincție între problema r e p a r t i z ă r i i unităților lingvistice de pe un teritoriu dat și d e s c r i e r e a realizărilor concrete ale diferitelor fenomene dialectale.

V. și Coteanu, *Elemente*, p. 73 și Gheție, *Repart.*, p. 326.

În absența unei repartizări riguroase și unanim acceptate, pe de o parte, și din nevoia unei sistematizări a materialului dialectal foarte variat și bogat, pe de altă parte, vom d e s c r i e varietatea dialectală dacoromână în funcție de realizarea unor fenomene (fonetice, morfologice — în măsura în care ele există — și lexicale).

Evident, aceasta presupune — ca sistem de referință — o schemă dialectală rezolvată în sensul următor: „fenomenul X se realizează ca x_1 în graiul 1, ca x_2 în graiul 2, ca x_3 în graiurile 3 și 4 etc." În mod convențional vom considera cele cinci graiuri dacoromâne — moldovean, bănățean, muntean, crișean, maramureșean —, cel mai bine cercetate și descrise, ca cinci i p o s t a z e actuale concrete ale dacoromânei, dar nu singurele posibile. Vom face așadar descrierea celor mai importante t r ă s ă t u r i dialectale și repartizarea lor aproximativă: „fenomenul X se realizează ca x_1 în graiul 1 (= moldovean, moldovean de vest, de nord etc.), ca x_2 în graiul 2 (= bănățean), ca x_3 în graiurile 3 și 4 (= crișean și maramureșean) etc." Hărțile anexate vor oferi imaginea geografică a celor mai importante fenomene dialectale; în felul acesta se poate urmări jocul isogloselor în dacoromână: unele fenomene împart teritoriul în două arii (fonetice, lexicale), altele în trei, cinci etc.

1.3.2.1. Trăsături f o n e t i c e ale graiurilor dacoromâne.

Cele mai multe particularități fonetice sînt i n o v a ț i i, există însă și cîteva a r h a i s m e (stadii mai vechi, anterioare celor din limba literară sau din alte graiuri). Noțiunile de „arhaism/inovație" se definesc prin raport cu întregul

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

domeniu lingvistic dacoromân. Din motive didactice, comparaţia se va extinde uneori şi asupra celorlalte dialecte româneşti (sud-dunărene).

1.3.2.1.1. Vocale

1.3.2.1.1.1. Unele graiuri prezintă tendinţa de **închidere** a timbrelor vocalice neaccentuate.

Astfel, specifică pentru graiurile moldoveneşti, este închiderea vocalei *-ă>-â* (sunet între *ă* şi *î*) sau *-î* : *cásî* „casă", *fátî* „fată", *sî vádî* „să vadă".

Fenomenul mai înaintează însă şi în graiurile muntenești de răsărit — v. harta nr. 5 — şi în cele crişene de nord.
Închiderea lui *ă* final a fost semnalată chiar de Weigand în *Introducerea* la *WLAD.*

De asemenea, închiderea vocalei *e* în poziţie medială şi finală (neaccentuată) la *i* : *cási* „case", *féti* „fete", *vidém* „vedem", *šinúşî* „cenuşă".

(v. harta nr. 4 : aria lui *frati*)

O tendinţă de închidere a lui *e* neaccentuat manifestă şi graiul crişean (v. Teaha, *Criş.*, p. 41) şi graiurile muntenești de nord-est (unde poate fi un proces de disimilare : *fétele>fétile>fétili* ; v. Coteanu, *Elemente*, p. 76).

1.3.2.1.1.2. Sub influenţa consoanelor *s, z, ţ (ḑ), ş, j*, vocalele *e* şi *i* devin respectiv *ă* şi *î* în toate graiurile (cu excepţia celor muntenești) :

e>ă : *săc* „sec", *sămn* „semn", *să să dúcă* „să se ducă" (realizat ca *sî sî dúcî* în graiurile moldoveneşti, din cauza închiderii lui *ă* final neaccentuat, cf. *supra*), *ţăs* „ţes", *féţă* „faţă" (*fétî* în Moldova, cf. *supra*), *dumńeḑău* „dumnezeu", *ḑăşi* „zece" (în Moldova, de pildă), *şăd* „şed", *şăs* „şes", *şădinţî* „şedinţă", *mă jăluiésc* „mă jeluiesc", *cojăsc* „cojesc"

i>î : *sîtî* „sită" (mold.), *sîmţăsc* „simt", *lipsînd* „lipsind"
zîle (*ḑîli* în mold.) „zile"
ţîn „ţin", *ţîp* „ţip"
ḑîc „zic", *ḑî* „zi"
şînî „şină", *ruşîni* „ruşine" (mold.)
jînduiésc „jinduiesc", *cojînd* „cojind"

Sub influenţa aceloraşi consoane („dure"), diftongul *ea>a* (v. *infra*, iar [-ⁱ] dispare (v. *infra*, p. 155)
Graiul crişean păstrează timbrul lui *e* şi *i* după *ş, j* (consoane cu timbru palatal în acest grai) : *şesu, jer, jclesc*" ; v. Teaha, *Criş.*, p. 34).

1.3.2.1.1.3. Sub influenţa consoanelor *ş, j, ă* şi *î* devin, respectiv, *e* şi *i* în unele graiuri muntenești (fenomen opus celui precedent) :

mătúşe „mătuşă", *úşe* „uşă" ; *înfăţişínd* „înfăţişînd"
coáje „coajă", *pláje* „plajă" ; *angajínd* „angajind"

1.3.2.1.2. Semivocale

1.3.3.1.2.1. Sub influenţa consoanelor *s, z, ţ (ḑ), ş, j*, diftongul *ea>a* :

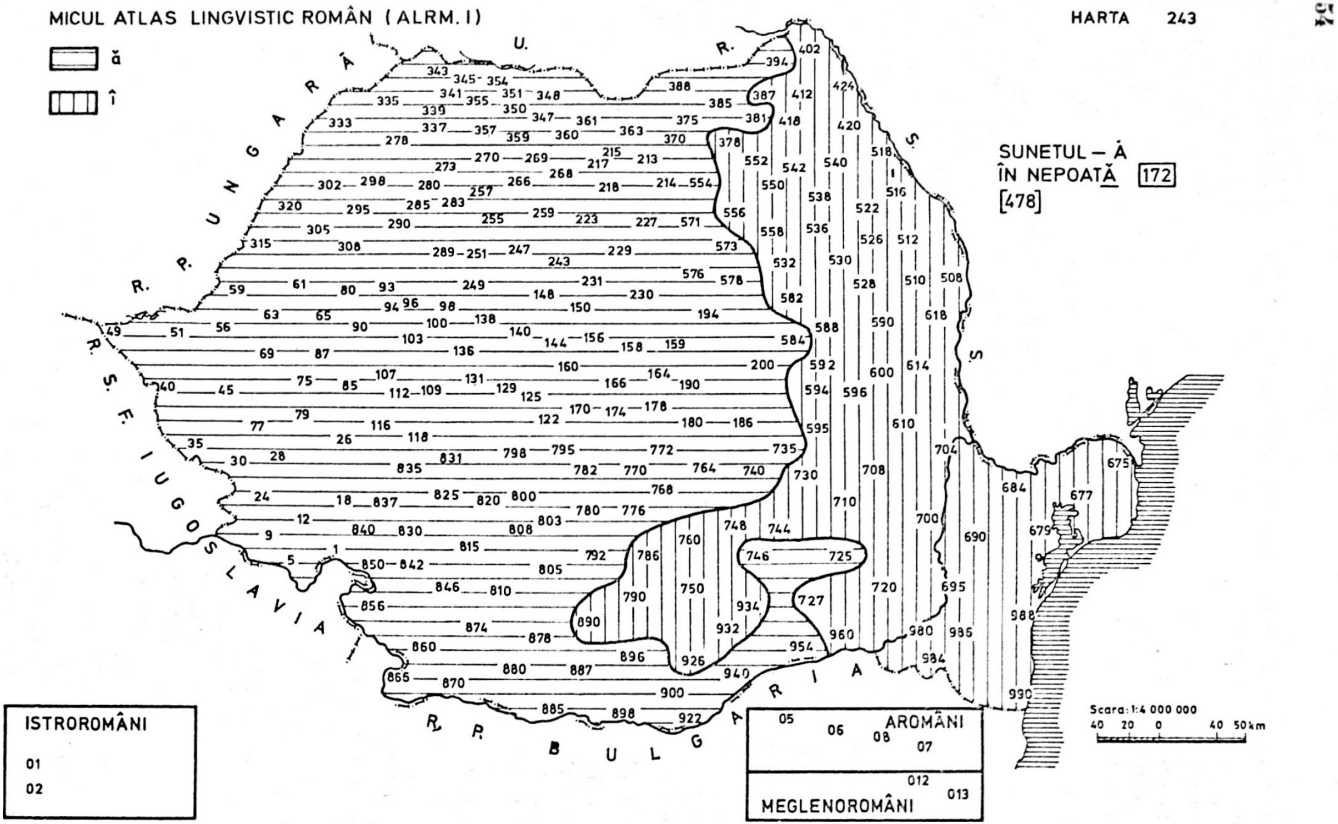
sáră „seară", *sácă* „seacă" (respectiv *sárî*, *sácî* în mold.)
zámă „zeamă" ; *sî urḑáscî* „să urzească"
înţápî „înţeapă", *sî ţásî* „să ţeasă"
aşázî „aşează", *înfăţişázî* „înfăţişează"

Cu aceeaşi repartizare ca sub 1.3.2.1.1.2.

1.3.2.1.2.2. Diftongii *ea* şi *ia* (accentuaţi) devin, respectiv, *é* şi *ié* în graiul moldovean : *cása me* „casa mea", *aş puté* „aş putea", *ste* „stea"
băiet „băiat", *spăriét* „speriat", *încuiét* „încuiat"

V. harta nr. 4, aria lui *încuiet*.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Harta nr. 5

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

1.3.2.1.2.3. Diftongul *-ea* (final neaccentuat) devine *-ę* în graiul crișean :

lúmę „lumea", *vúlpę* „vulpea", *acélę* „acelea"

Particularitate relevată de Todoran, *Repart.*

1.3.2.1.2.4. Diftongul *u̯o-* (inițial) se realizează ca *u̯ă-* în graiul crișean (v. harta nr. 4, aria lui *u̯ăchi*) :

u̯ărb „orb", *u̯ări* „ori", *u̯ăráș* „oraș"

Particularitate relevată de Petrovici *Gr. rom. Criș* ; v. și Teaha, *Criș.*, p. 37 ; v. și Avram, *Trecerea lui [uo] la [uă] în graiul crișean*, în SCL XIII (1962), nr. 3, p. 325 seq. ; autorul precizează că trecerea în discuție are loc numai atunci cînd diftongul este urmat de consoane p a l a t a l e și d e n t a l e, niciodată înainte de labiale și velare (acestea din urmă opunîndu-se delabializării) ; de asemenea, după același autor, schimbarea nu are loc numai la inițiala cuvintelor, ci și în interiorul lor (la inițiala oricărei silabe, în contextul dat).

1.3.2.1.2.5. Elementele (semi)vocalice finale scurte :

[-^{i}] dispare după consoanele „dure", *ț, ḑ, ș, j* (în toate graiurile cu excepția celor muntenești) :

coḑ „cozi", *roț* „roți" *șăḑ* „ședzi", *(tu) coș* „(tu) coși", *coj* „coji".

Fenomenul este foarte neregulat, unele isoglose depășind repartizarea—în linii mari — făcută mai sus (v. și descrierea consoanelor, unde se arată că *ș, j* nu sînt dure în graiul crișean; p. 168). În majoritatea graiurilor din Muntenia, [-^{i}] se păstrează regulat după *ț* (v. harta nr. 4, aria lui *nepoț^{i}*, și harta nr. 6, aria lui *fraț^{i}* : graiul muntenesc se opune prin această particularitate tuturor celorlalte graiuri, unde se pronunță *nepoț, fraț* ; v. Petrovici, *Repart.*, p. 15).

În unele transcrieri, absența lui [-^{i}] (=a timbrului palatal al consoanei este notată cu [-^{i}] (=timbrul neutru al consoanei) : *nepoț^{i}* ~ *nepoț^{i}*.

[*u̯*] care evită hiatul se consonantizează în graiul bănățean : *luu̯át* > *luvát*.

[-^{u}] după consoană simplă apare ca arhaism în graiul crișean și ca inovație în graiurile muntenești de nord-est (pe un fascicul care taie, în formă de diagonală, teritoriul țării noastre; v. hărțile nr. 7 și nr. 8) :

pot^{u} „pot", *u̯om^{u}* „om", *fin^{u}* „fin", *mut^{u}* „mut" etc.

V. Valeriu Rusu, *În legătură cu -u în limba română*, SCL XIII (1960), nr. 2.

În Muntenia, fenomenul a fost importat din vestul Transilvaniei și din cîteva oaze din regiunea munților, prin ardelenii care s-au stabilit aici.

Pentru fenomenul din Crișana, v. Teaha, *Criș.*, p. 51, unde se arată că fenomenul este atestat în textele bihorene din secolul al XVII-lea.

1.3.2.1.3. Consoane

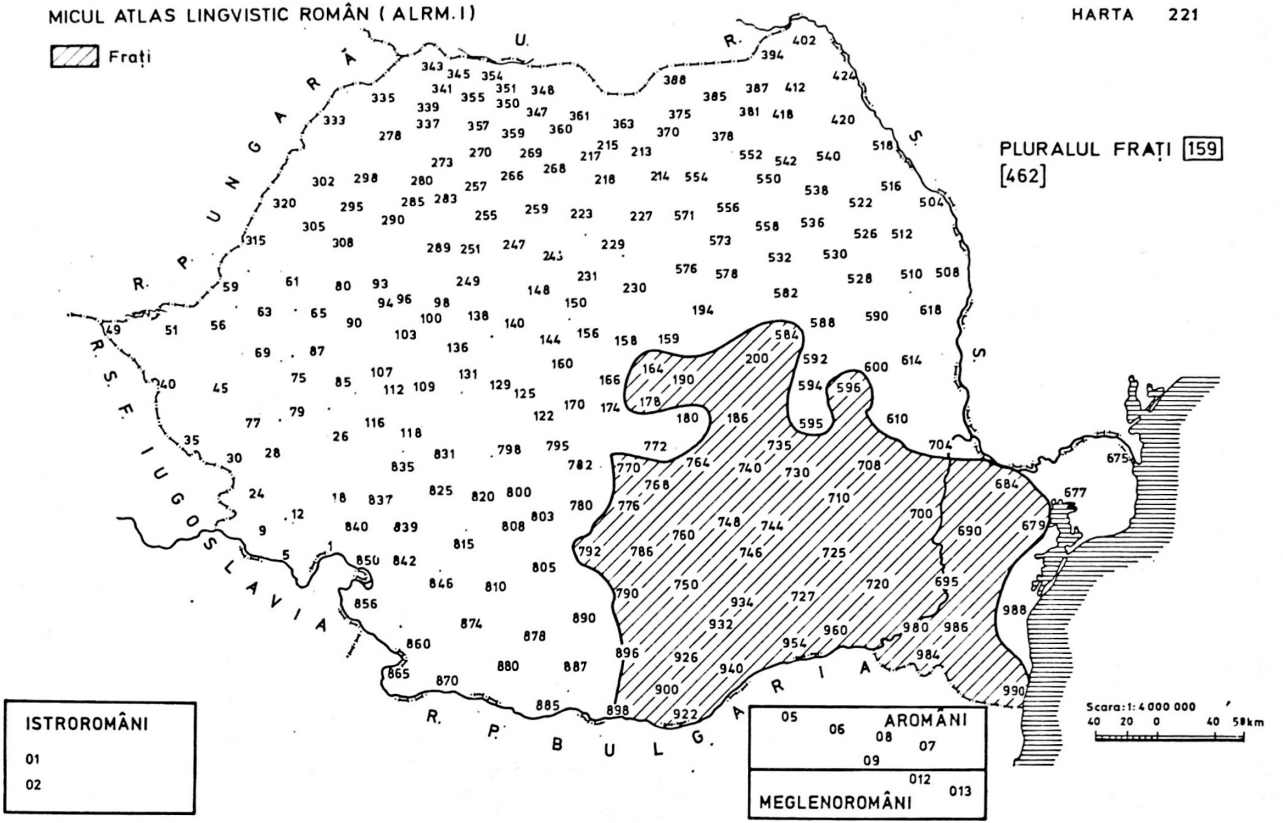
1.3.2.1.3.1. Tratamentul africatelor prepalatale *ĉ* și *ĝ* (< lat. *c, g,* + *e, i*) este trăsătura cea mai importantă a graiurilor dacoromâne după Petrovici (și stă la baza împărțirii teritoriului dacoromân în cinci graiuri, v. p. 148).

Realizările celor două africate sînt următoarele :

ĉ, ĝ, ca în limba literară, în graiurile muntenești :

ĉer „cer", *ĉinĉ^{i}* „cinci", *făĉém* „facem"
ĝer „ger", *sinĝe* „sînge", *ĝinerică* „mire"

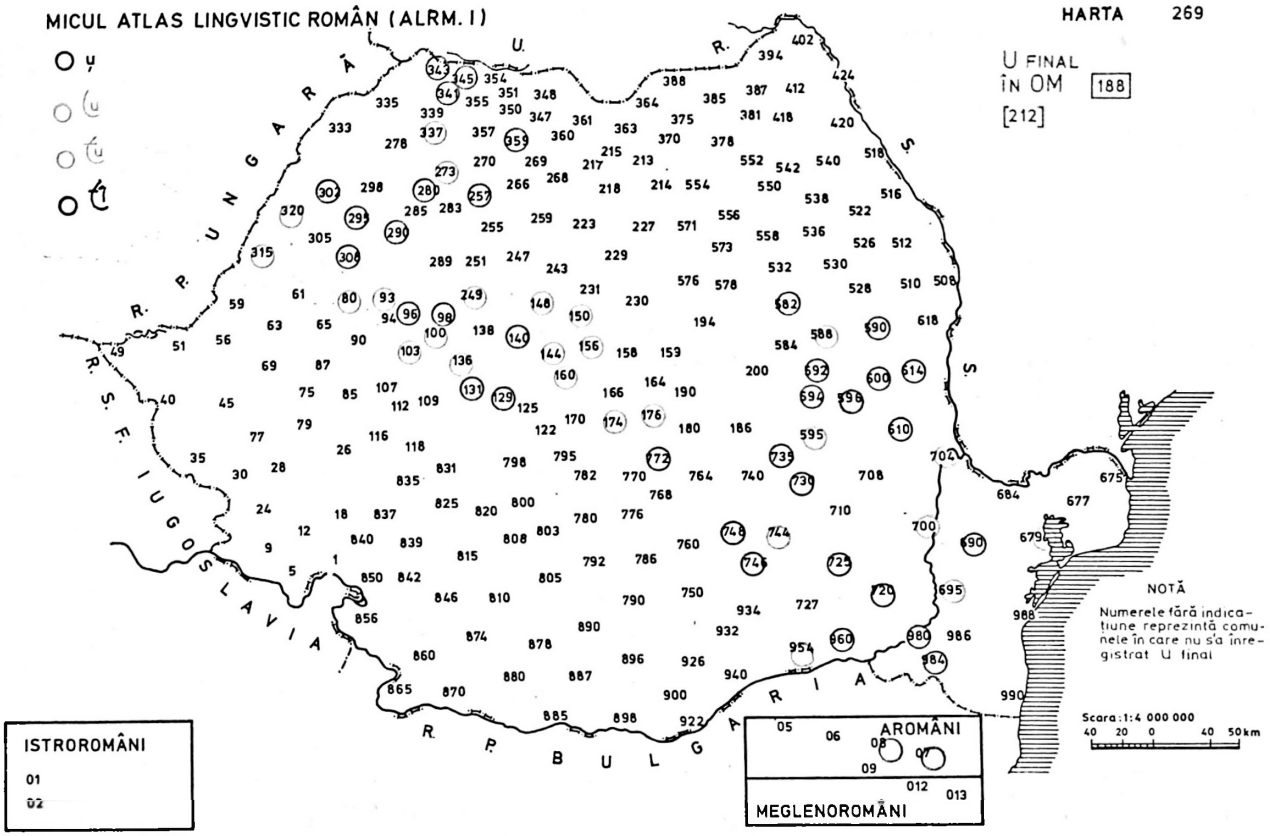
Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

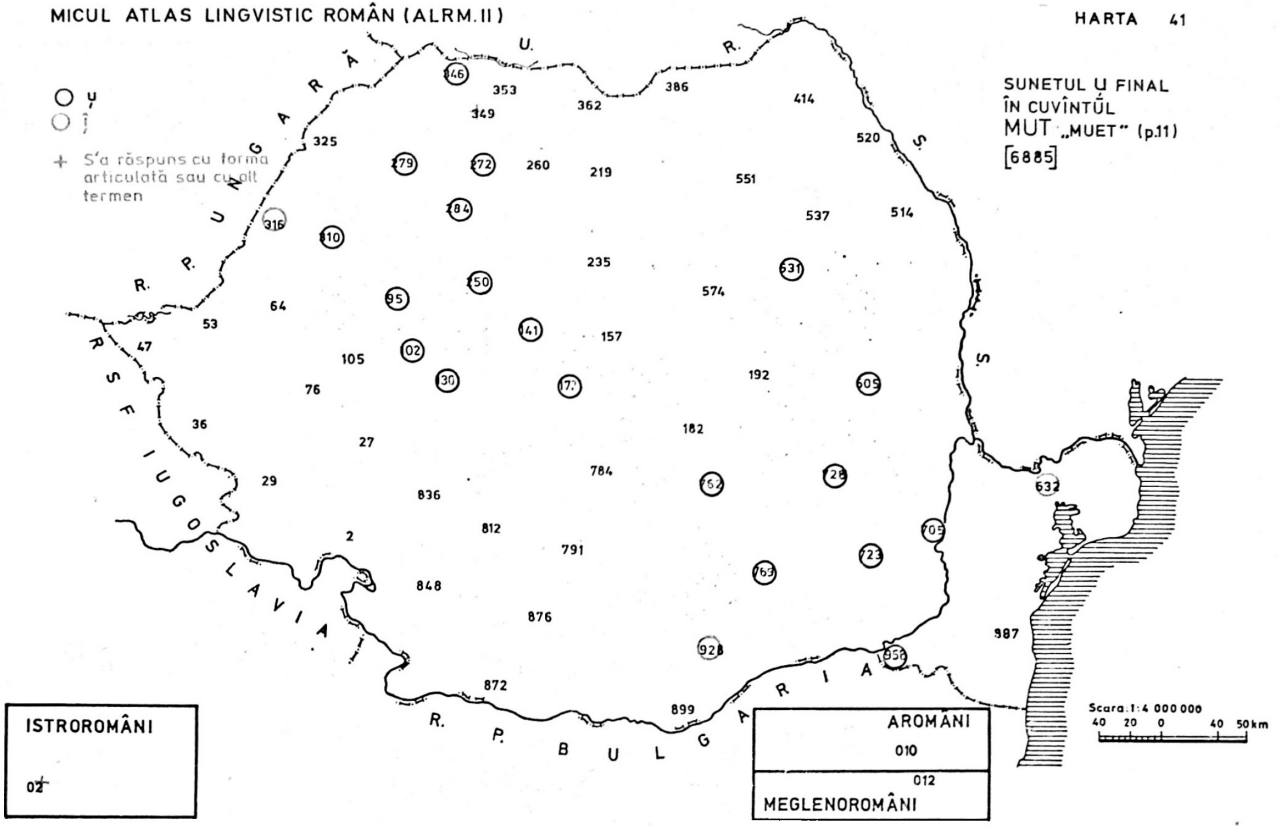
Harta nr. 6

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 7

Harta nr. 8

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

ŝ, ẑ, consoane care au suferit transformarea numită „fricatizare" (= pierderea elementului ocluziv al africatei și dezvoltarea celui fricativ : *tŝer>ŝer*), în graiul moldovean :

ŝer ŝinŝ fáŝim
ẑer sînẑi aẑúnẑi „ajunge"

ś, ź, de asemenea fricative, în graiul bănățean (cu o articulare ceva mai palatală decît în Moldova) :

śer śinś fáśem
źer sînźe aźúnźe

ĉ, j, în graiul crișean (cu africata surdă păstrată intactă, ca în limba literară, și cu sonora corespunzătoare fricatizată în stadiul *j*, cu timbrul lui *j* literar din *jértfă*) :

ĉer ĉinĉ' fáĉem"
jer sĭ(n)je fúje „fuge"

č, ǧ, africate prepalatale „dure" (după care nu pot apărea vocalele prepalatale *e, i*, alterate în *ă*, respectiv, *î*), în graiul maramureșean :

čăr čînč čápă „ceapă"
ǧăr sînǧă plínǧă „plînge"

(v. hărțile nr. 4, 9 și 10)

1.3.2.1.3.2. Palatalizarea labialelor (a bilabialelor *p, b, m* și a labiodentalelor *f, v*) este un fenomen dialectal în dacoromână (care caracterizează însă, așa cum vom arăta mai departe, și dialectele aromân și meglenoromân).

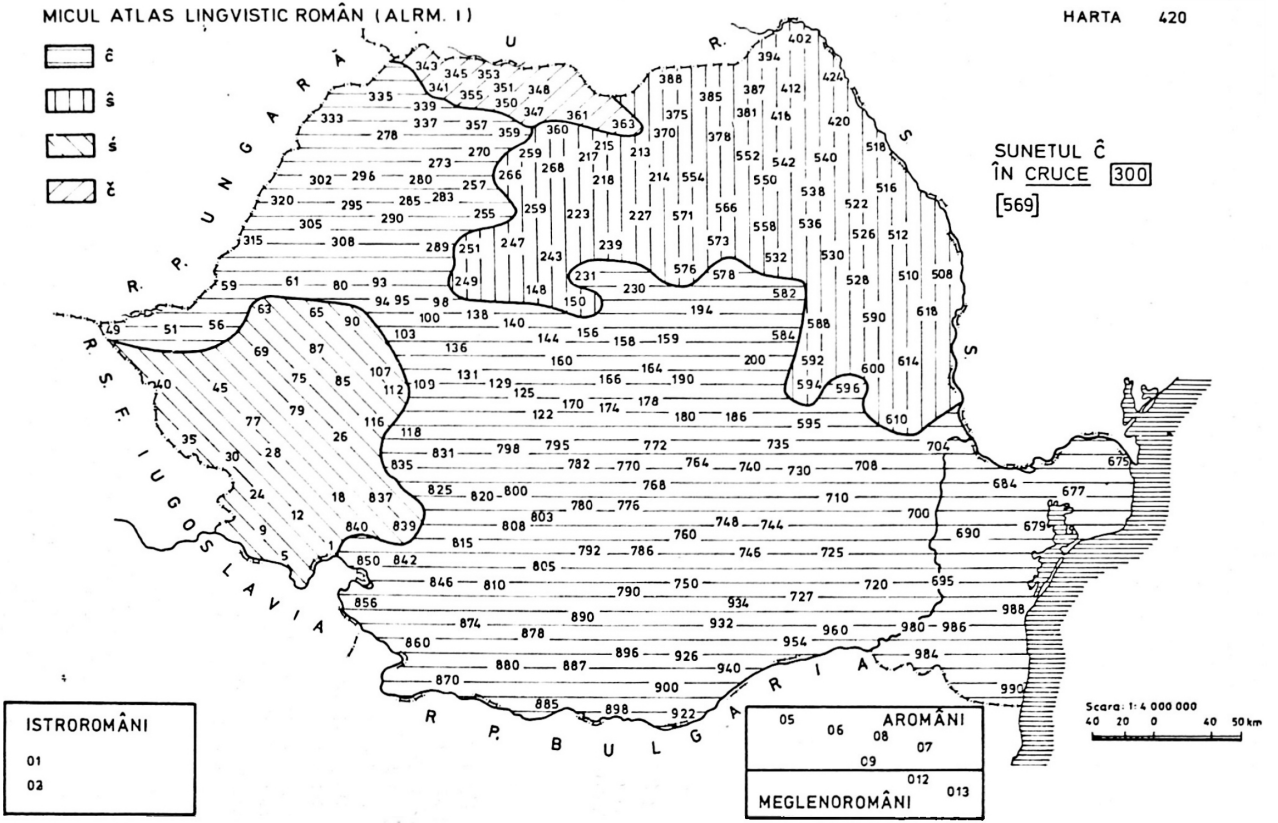
Fenomenul de „palatalizare" este o transformare fonetică constînd în deplasarea punctului de articulare de pe o regiune nepalatală (labială, dentală, velară) pe regiunea palatală. El se produce în prezența unei vocale prepalatale (*e, i*) și, mai ales, a unui iot *(i)*.

Palatalizarea labialelor este un fenomen parțial în dacoromână, în sensul că nu apare pe întreg teritoriul și nici la toate labialele în același grai. Astfel, labialele rămân nealterate, ca în limba literară, în graiurile muntenești (centrale și de vest), în graiul bănățean și în jumătatea sudică a ariei crișene ; ele se palatalizează în graiurile moldovenești, în graiul maramureșean, în jumătatea de nord a graiului crișean și în graiurile muntenești de est, parțial.

Stadiile de palatalizare sînt diferite de la un grai la altul : ele sînt avansate (finale) în graiurile moldovenești, ceea ce ar pleda pentru o vechime mai mare a fenomenului în această parte a țării, dar sînt mai puțin avansate (intermediare), cu elementul labial de obicei păstrat, în graiul crișean și în cel maramureșean, ceea ce ar dovedi caracterul relativ recent al transformării în regiunile de nord-vest.

În același sens pledează și comparația cu celelalte dialecte românești : faptul că palatalizarea labialelor este necunoscută istroromânei (v. p. 196), ca și graiului bănățean și graiului crișean de sud, coroborat cu stadiile relativ recente ale palatalizării în graiurile de vest și de nord, este o dovadă că fenomenul este relativ recent în aceste regiuni.
V. D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în *DR* IX (1936—1938), p. 92—160 sau în volumul de același autor, *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 40—102.

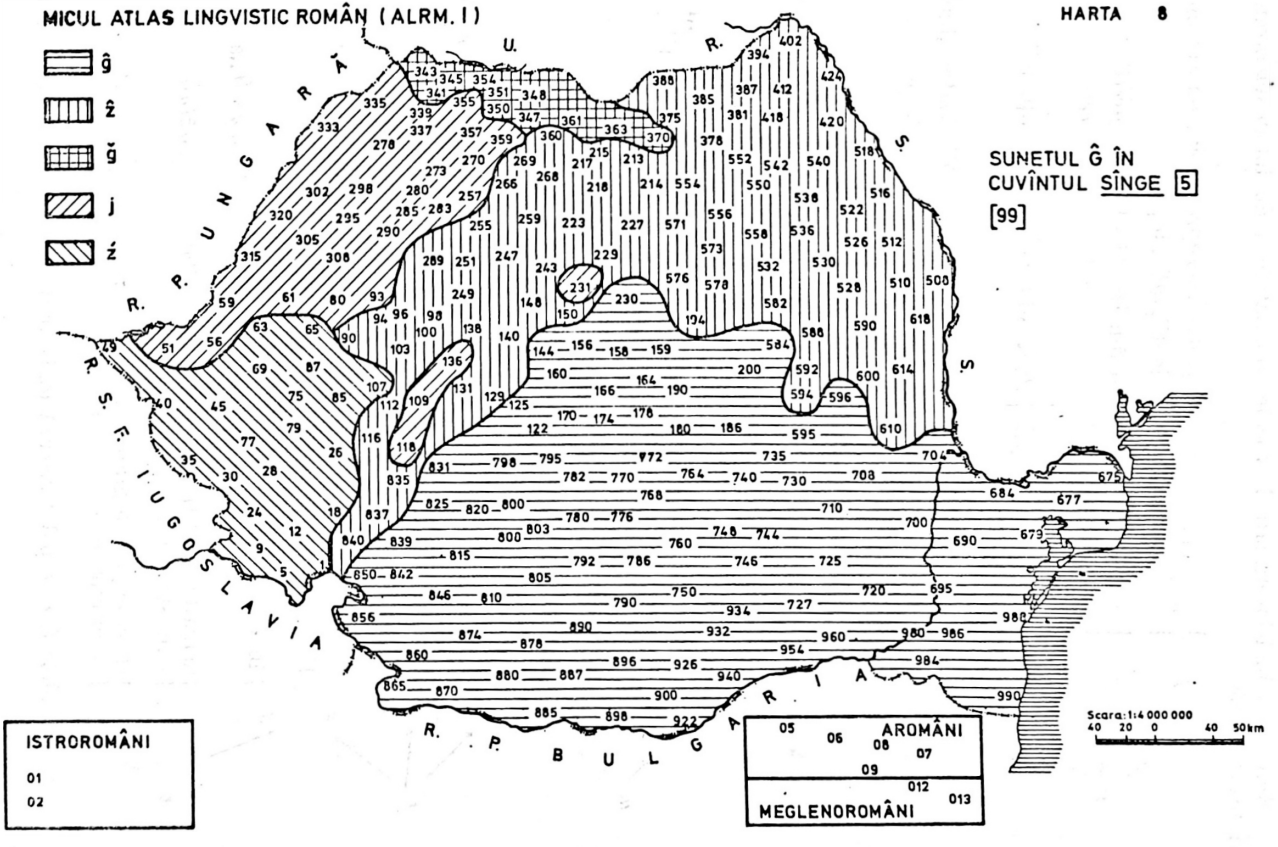
Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Harta nr. 9

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

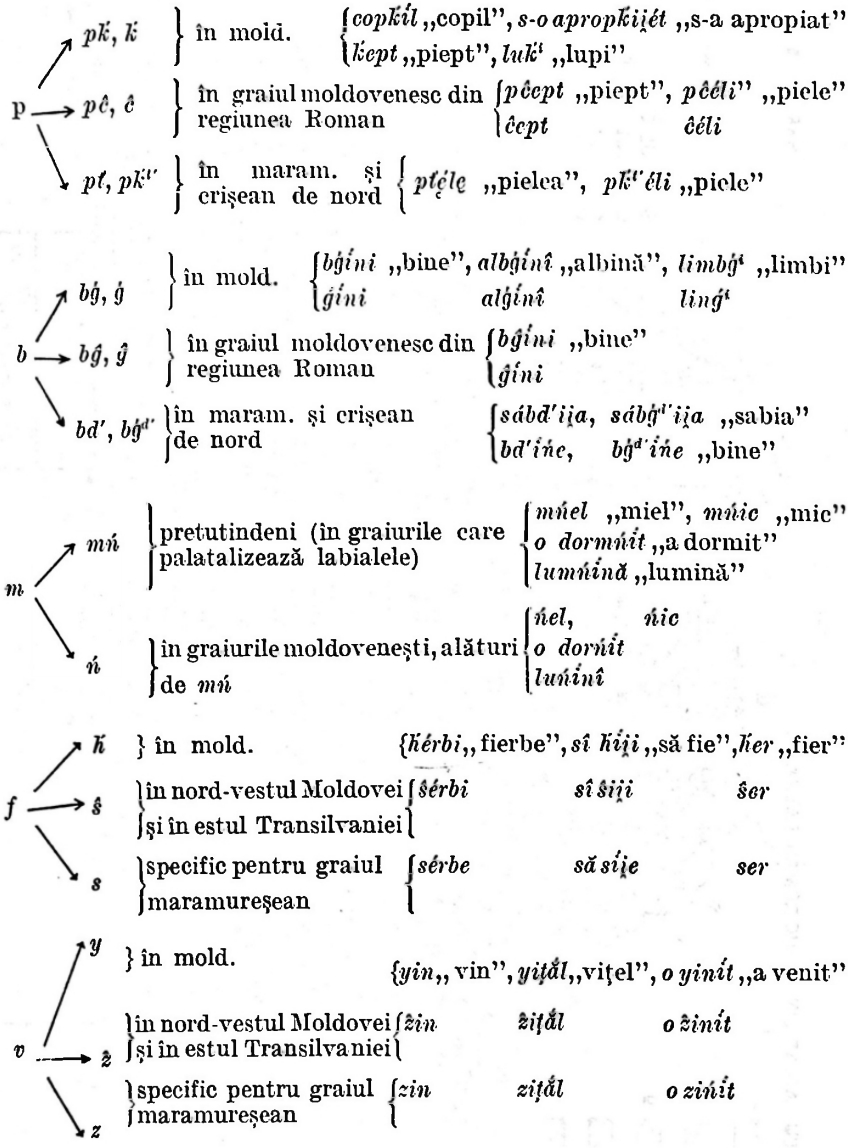
11 — c. 2551

Harta nr. 10

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

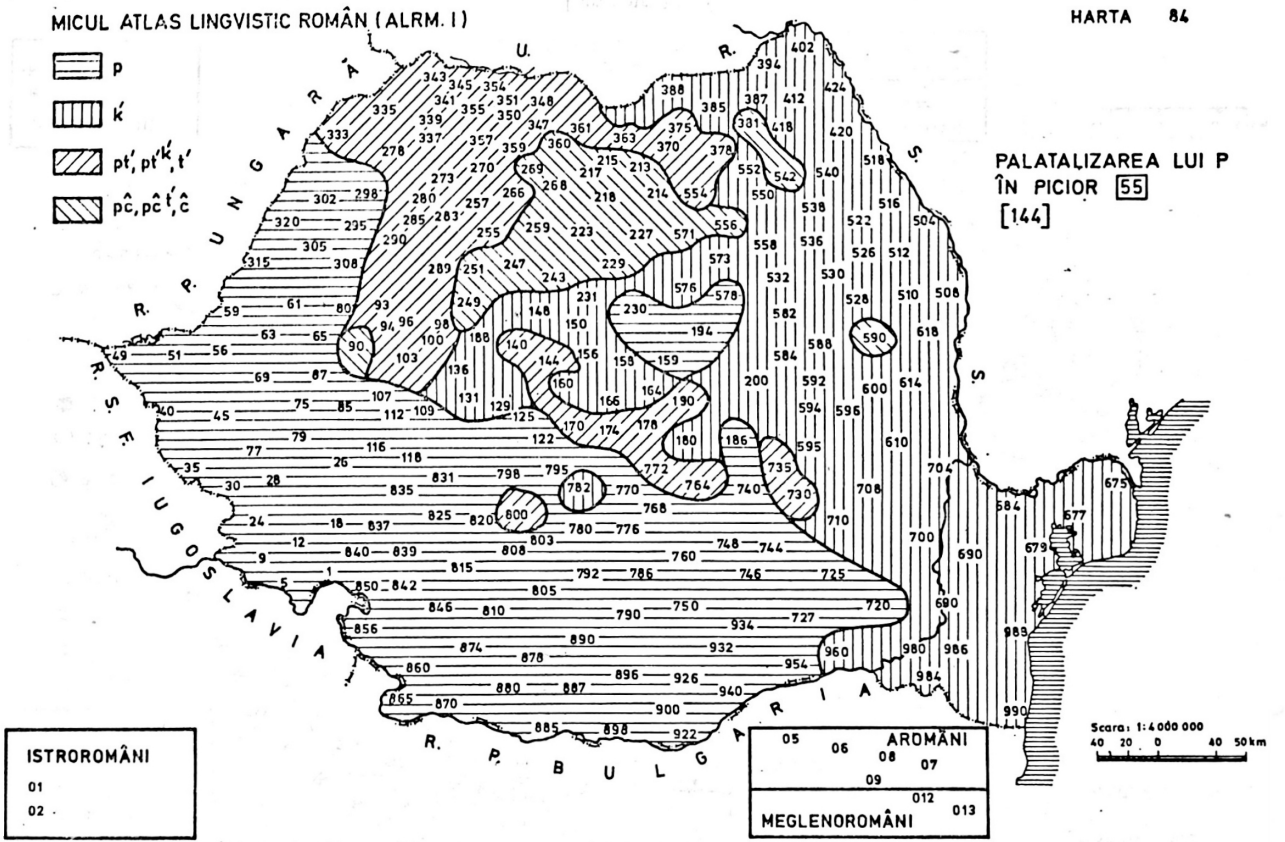
Reflexele labialelor urmate de vocale prepalatale și de iot în dacoromână sînt următoarele :

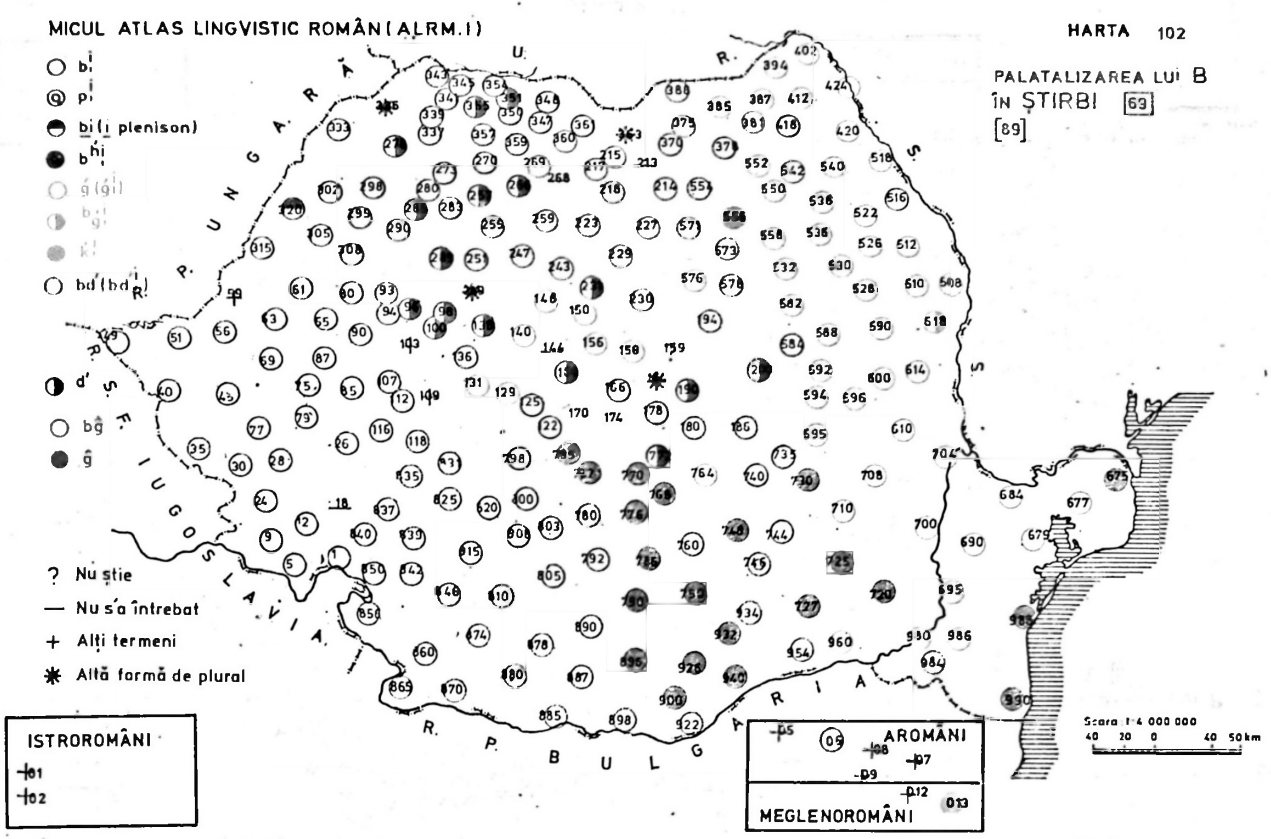
Labiodentalele *f*, *v* se palatalizează mai rar (numai înspre Oaș) în graiul crișean.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

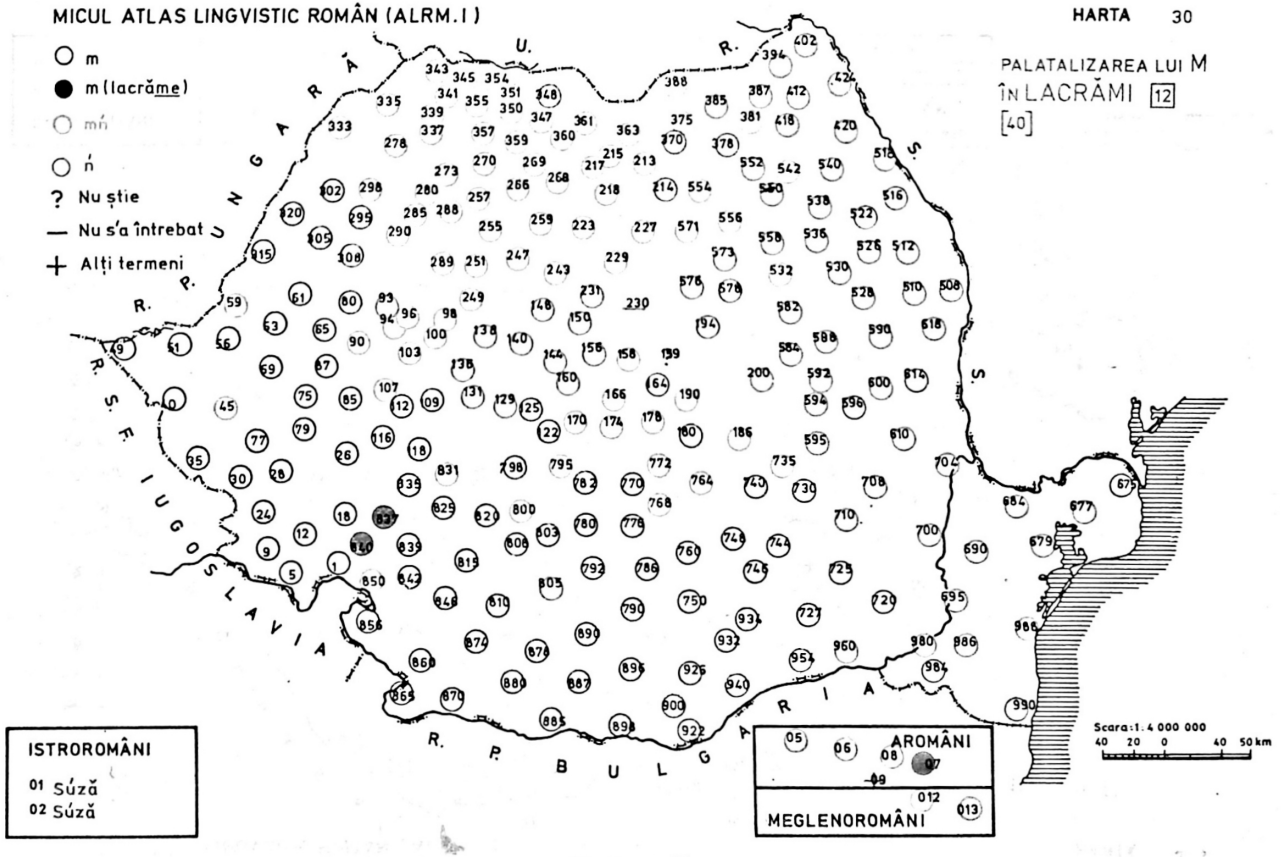

Harta nr. 11

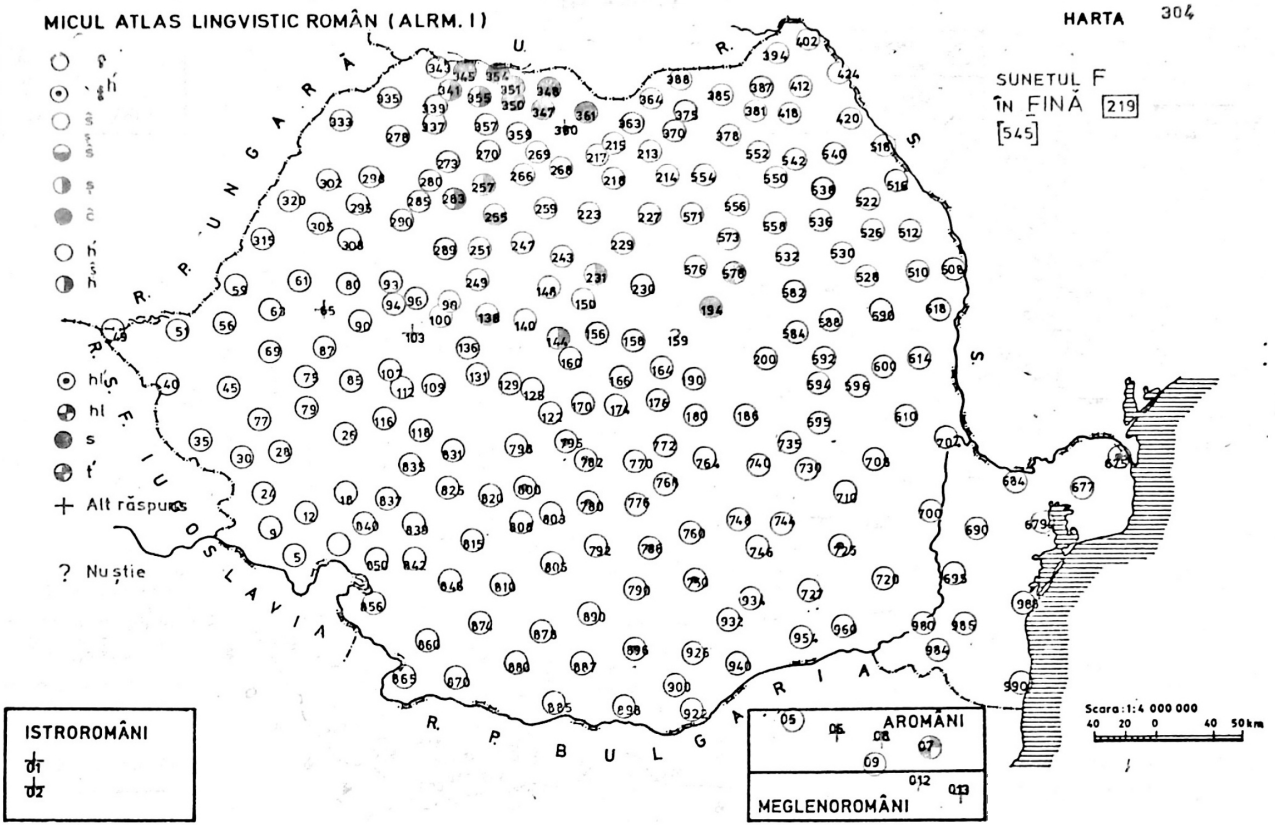
Harta nr. 12

Viviuteca Armâneească (viviuteca.org)

Harta nr. 13

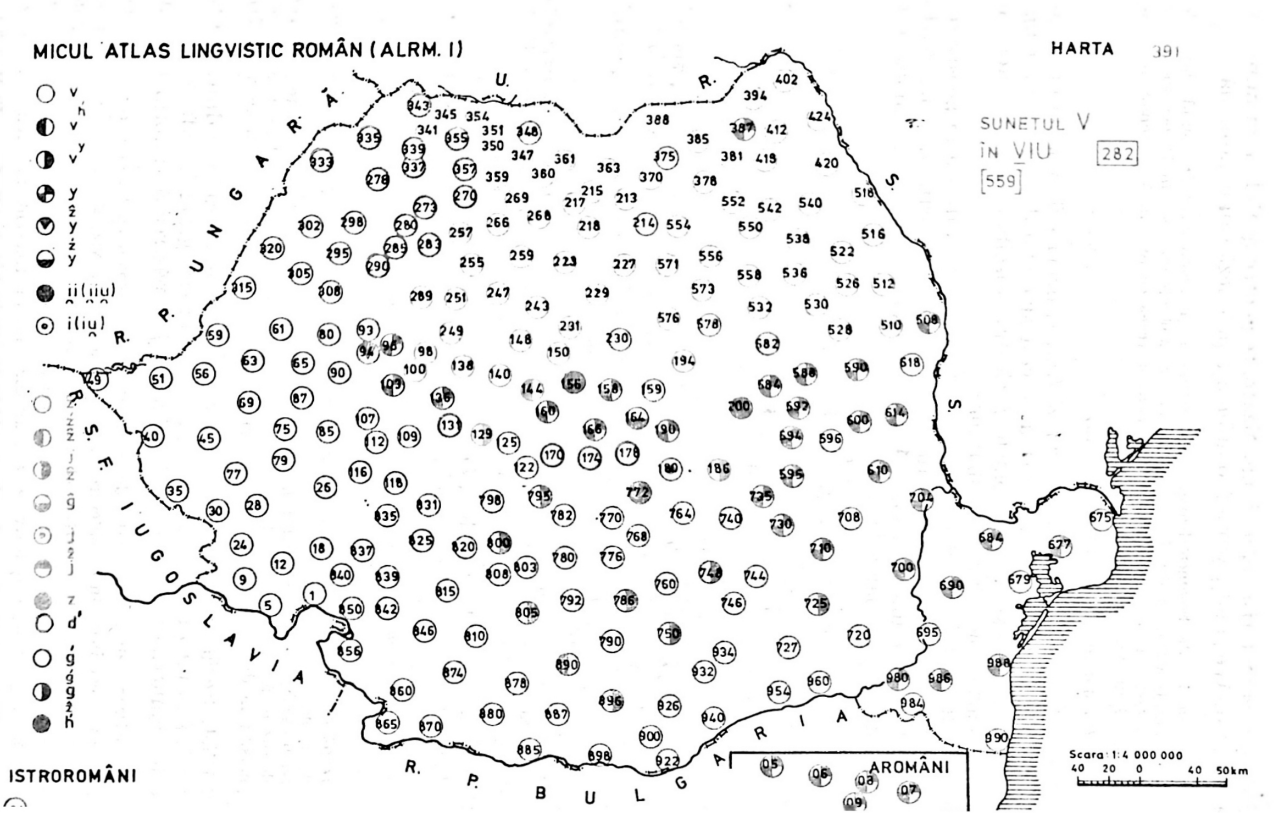
Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 14

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Stadiile *s*, *z*, caracteristice, individualizatoare pentru graiul maramureşean (menţionate încă de Weigand), par a fi o influenţă poloneză sau ucraineană.

Spre deosebire de fenomenul analog din aromână şi meglenoromână, unde labialele sînt palatalizate în stadii **finale**, în dacoromână ele cunosc, mai ales în partea de nord-vest a ţării, stadii **intermediare** (ceea ce înseamnă că fenomenul este mai vechi în sudul Dunării).

(v. hărţile nr. 11, 12, 13, 14, 15)

1.3.2.1.3.3. Palatalizarea dentalelor *t*, *d*, *l*, *n*, *r*, urmate de vocale prepalatale (*e*, *i*) şi de iot (*i̯*) caracterizează partea de vest şi de nord a teritoriului lingvistic dacoromân şi este un fenomen dialectal specific exclusiv acestui dialect (necunoscut dialectelor sud-dunărene).

a) Oclusivele dentale *t* şi *d* se palatalizează în stadii diferite în aceste regiuni, grupînd de o parte graiul crişean cu cel maramureşean, de altă parte graiul din Banat. În primul caz evoluează spre oclusive palatale, în al doilea spre semioclusive (africate) prepalatale şi anume:

t + *e*, *i*, *i̯* → *ť*, *t*$^{k'}$, *ķ* (în maram. şi crişean) / *ć* (în bănăţean)

fráťe, *t'íńe*,	*frát*$^{k'}$*e*, *t*$^{k'}$*íńe*	*fráķe* „frate" „tine"
fráće, *ćíńe*		

d + *e*, *i*, *i̯* → *ď*, *d'*$^{o'}$, *ģ* (în maram. şi crişean) / *đ* (în bănăţean)

vérď'e, *d'ela*,	*vérd'*$^{o'}$*e* *d'*$^{o'}$*ela*,	*vérģé*, *ģéla* „verde" „de la"
vérđe, *đíla*	„verde", „de la"	*đínće* „dinte"

Semnele *ć* şi *đ* notează stadiul de africatizare a oclusivelor dentale *t* şi, respectiv, *d* în graiul bănăţean (v. transcrierea *ALR*, p. 43 seq.; în alte transcrieri: *tś*, *dź*, sau *tź*, *dš* sau *ć*, *ĝ* etc.; v. harta nr. 16)

b) Dentalele *l*, *n*, *r* urmate de *e*, *i* devin, respectiv, *l'*, *ń*, *ŕ*:

l: *vále* „vale", *cále* „cale", *cul'ég* „culeg", *uŗiékil'i* „urechile"
ń: *spúńe* „spune", *mińe* „mine", *ńimíc* „nimic", *batrińi* „bătrîni"
ŕ: *máŕe (máŗie)* „mare", *táŕe* „tare", *păŗiécé* „perete" (băn.)

(v. harta nr. 17)

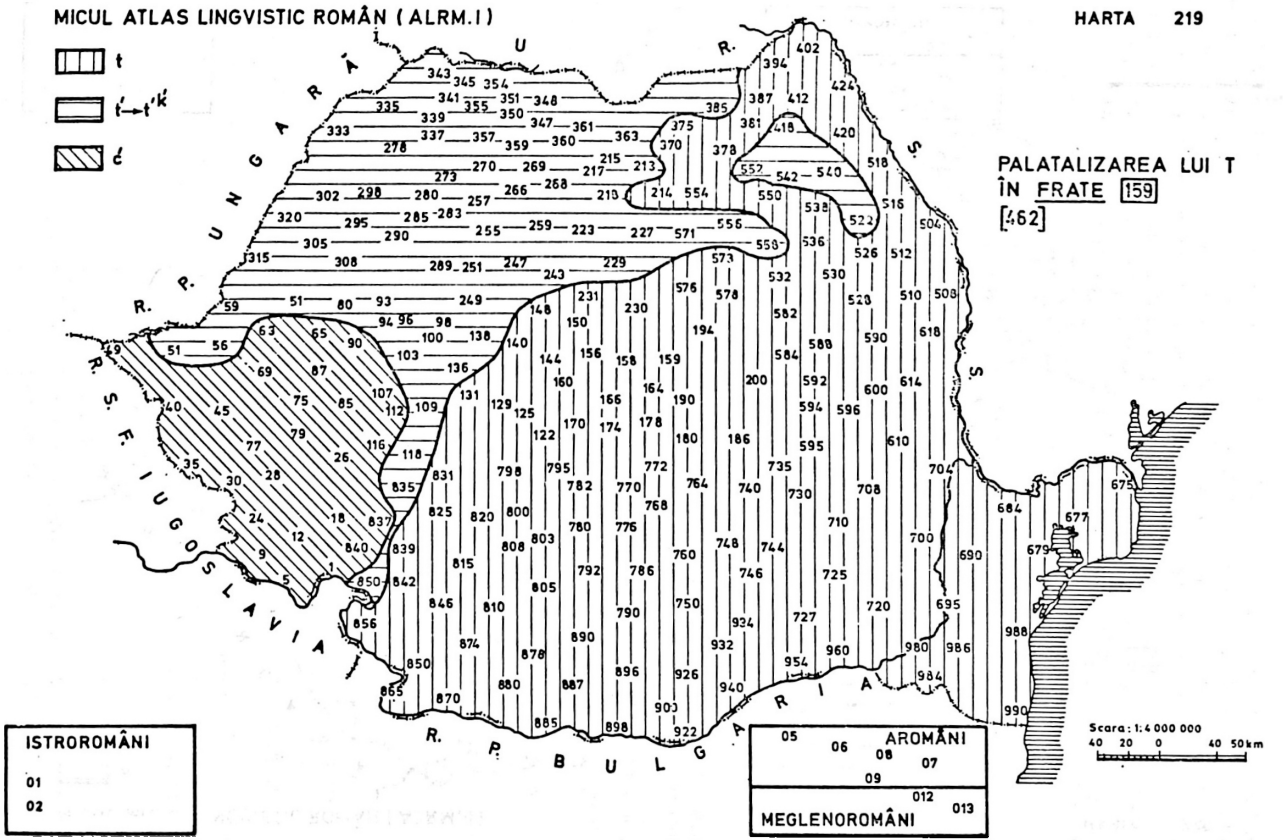
După consoane palatale, *e* se realizează ca *ĕ* (sunet între *e* şi *ă*) în graiul bănăţean: *mińĕ*, *vérdĕ*, *márĕ* etc.

Să nu se confunde consoanele *l'*, *ń*, inovaţii mai mult sau mai puţin recente în graiurile dacoromâne de vest şi de nord, cu *l'*, *ń* (identice din punct de vedere fonetic), arhaisme în dialectele sud-dunărene (*ń* arhaism, păstrat şi în graiul bănăţean, v. p. 171).

1.3.2.1.3.4. Seria consonantică *s*, *z*, *ţ (ţ̣)*, *ş*, *j* este „dură" (= după aceste consoane *e*>*ă*, *i*>*î* iar *ea*>*a*, cf. şi *supra*, p. 153) în toate graiurile, afară de majoritatea celor munteneşti. În graiul crişean *ş* şi *j* îşi păstrează timbrul palatal.

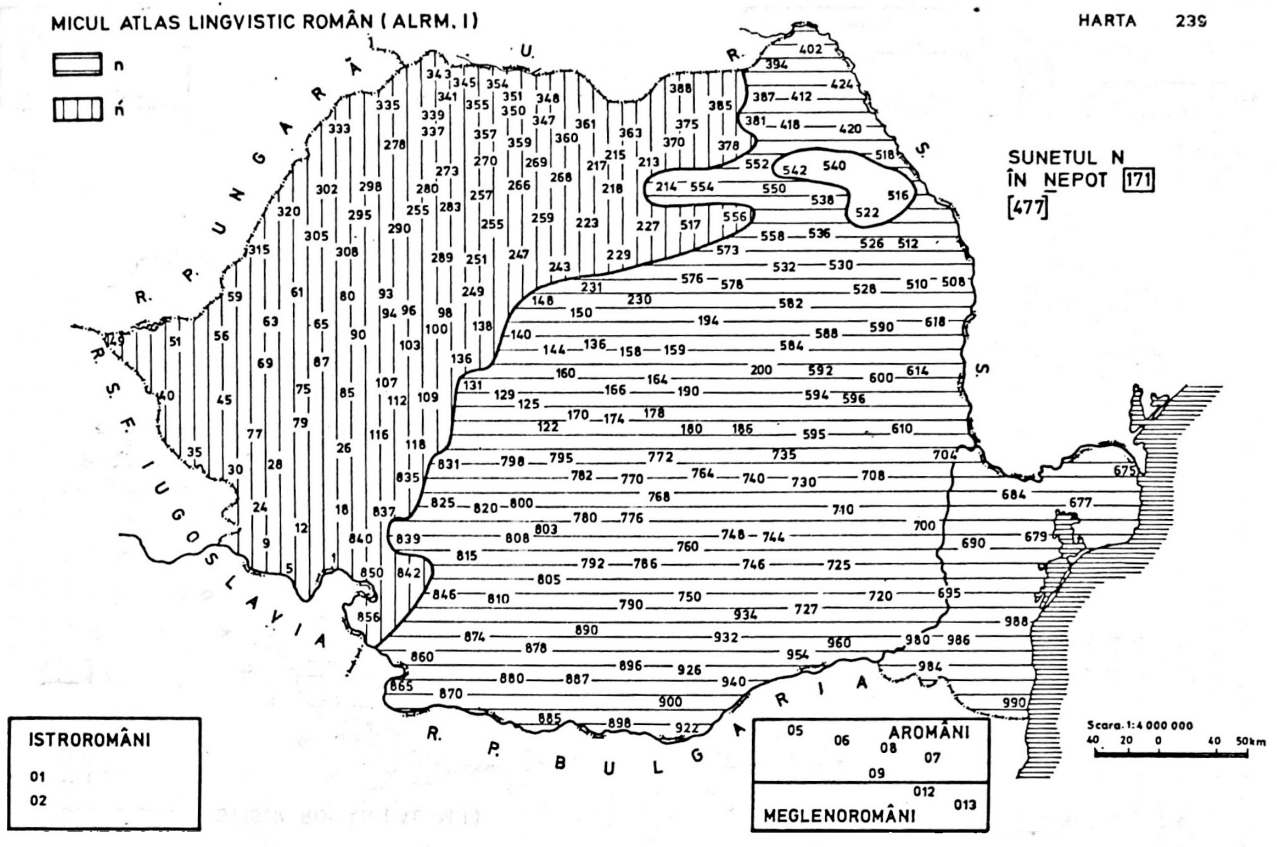
Repartizarea de mai sus este, desigur, globală, în sensul că **toate** consoanele din serie au fost luate în considerare: la o analiză atentă, vizînd fiecare consoană în parte şi felul cum se repartizează isoglosele lor în diferite cuvinte, se pot constata infiltraţii ale fenomenului specific graiurilor de nord în sud şi invers (de exemplu: pronumele reflexiv *se* se realizează foarte frecvent în Muntenia ca *să*: *să să ducă* „să se ducă", deşi nu se spune niciodată *să̆c*, ci *sec*, *şgáră* nu *sară* etc.).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 16

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 17

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1.3.2.1.3.5. Fonetismele enumerate sînt i n o v a ţ i i în dacoromână (unele dintre ele fiind cunoscute şi dialectelor sud-dunărene); există însă în graiurile dacoromâne şi cîteva fonetisme a r h a i c e, stadii mai vechi coexistînd cu fazele următoare (fenomene de diacronie în sincronie), în graiuri diferite, unele dintre ele semnalate *supra*, ca termeni de comparaţie.

Unele fonetisme arhaice modifică i n v e n t a r u l consoanelor dacoromâne dialectale, în sensul că numărul de foneme este mai mare (astfel *ḑ* şi *ń*); altele însă sînt identice ca realizare cu alte consoane (ca de exemplu *ĝ*), ele neputînd fi identificate decît contextual şi în urma unei analize istorico-comparative.

a) Fonetismul *ḑ* este un stadiu intermediar între latinescul *d* (urmat de *ĕ, ĭ, i̯, i*, flexionar) şi *z* din dacoromâna literară şi din unele graiuri dacoromâne.

ḑ se păstrează în graiul moldovean, bănăţean şi maramureşean (cf. şi în dialectul aromân); în graiurile muntean, crişean el a evoluat la *z* (prin procesul de fricatizare a africatelor):

lat. *dics*>drom. dial. *ḑî*, drom. lit. şi dial. *zi*

lat. *audimus*>drom. dial. *auḑîm*, drom. lit. şi dial. *auzím*

lat. *decem*>drom. dial. *ḑăşi* (mold.), drom. lit. şi dial. *zéce*

Cf. şi arom. *ḑuu̯ĭ* „zi", *avḑîm*^{u} „auzim", *ḑáĭi* „zece".

b) Arhaismul *ĝ* este urmaşul lat. *i* consoană în poziţie iniţială, urmat de *o*, *u*, devenit mai întîi *ĝ*, păstrat ca atare în graiul maramureşean, şi fricatizat apoi în *ẑ*, *ź* în graiurile moldovean şi, respectiv, bănăţean şi în *j* (ca în graiurile muntean şi crişean şi ca în limba literară).

Dat fiind că orice *ĝ* se pronunţă fricativ în graiurile moldovean şi bănăţean (cf. *supra*, p. 159), africata *ĝ* (provenită din iot iniţial latin) se pronunţă tot fricativ în aceste graiuri:

lat. *jocum* → maram. *ĝoc* „joc" / mold. *ẑoc* / băn. *źoc*

lat. *adjungere* → maram. *aĝúnĝă* „ajunge" / mold. *ažúnže* / băn. *aźúnźe*

cf. criş. *joc*, *ajúnje*; munt. *joc*, *ajúnĝe*; cf. arom. *ĝoc*^{u}, *aĝúnḑi*

Să se observe că africata *ĝ* se păstrează în aceleaşi graiuri care îl păstrează şi pe *ḑ*: moldovean, bănăţean, maramureşean şi dialectul aromân.

c) Sonanta palatală *ń* se păstrează ca arhaism în dacoromână numai în graiul din Banat (cf. şi în toate dialectele sud-dunărene).

Este vorba de un latinesc *n* + *e*, *i* + vocală (de fapt, încă din latina tîrzie, *n* + *i̯*), devenit întîi consoana palatală *ń*, păstrată ca atare în graiul bănăţean şi în dialectele sud-dunărene, şi pierdut în celelalte graiuri dacoromâne şi în limba literară:

lat. *cuneum*, *calcaneum*, *-oneus, -onea* > băn. *cuń*, *călciń*, *-oń*, *-ǫáńe* (ex.: *strîgóń* „strigoi", *vînătǫáńe* „vînătoaie (vopsea vînătă)"

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Să nu se confunde cu *ń* palatalizat recent (ca în *bińe*). Arhaismului îi corespunde în limba literară *(i)*, în timp ce lui *ń* mai nou îi corespunde un *n*. Astfel: formele *spuń* (tu) și *spuńe* (el) conțin două feluri de *ń* (diferiți din punct de vedere genetic): *ń* din *spuń* (tu) este arhaism (cf. drom. lit. *spui*), în timp ce *ń* din *spuńe* este inovație. La fel *ń* din *vińe* „vie" este arhaism", iar *ń* din *vińe* „vine" este inovație.

(v. harta 4: aria lui *călcíń(e)*, arhaism, și *bińe*, inovație)

1.3.2.1.3.6. Dintre a c c i d e n t e l e fonetice mai importante, menționăm cîteva, care individualizează unele graiuri dacoromâne, respectiv graiul crișean, maramureșean și muntean:

a) crișean: epenteza lui *c* în grupul *sl* (*sclab* „slab", *sclănină* „slănină")
metateza *te ... ce/ce ...te* în *pîncete* „pîntece"; v. și p. 178)

b) maramureșean: apocopa, adică dispariția silabelor care urmează silabei accentuate: *oi fa* „voi face", *măi, Ioa* „măi, Ioane", *să plătę* „se plătește"
haplologia (reducerea silabelor de același fel): *măli* „mămăligă" (apocopă și haplologie)

Vecinii maramureșenilor îi ironizează cu următoarele versuri, tocmai datorită particularităților amintite:

Bu' colea' cu brin' cu la'
Numa mă săgea' la spa'
Bu' colea' cu la' cu brin'
Numa mă săgea' la rin' (v. T. Papahagi, *Gr. Maram.*, p. LXIV)

„Bună(-i) mămăliga cu brînză (și) cu lapte
Numai (că) mă săgeată la spate
Bună(-i) mămăliga cu lapte (și) cu brînză
Numai (că) mă săgeată la rînză".

c) muntean: diftongul *îi*, în cuvinte ca *mîine*, *pîine*, *cîine* (față de *mîne*, *pîne*, *cîne*, în tot restul teritoriului dacoromân).

Apariția acestui *i* se explică prin anticiparea elementului palatal în formele de plural: *cîn*^{i} > *cîini*; prin analogie cu pluralul s-a refăcut singularul *cîine*; *mîine*, care nu are plural, este analogic cu *cîine*, *pîine*, cuvinte cu o structură fonetică foarte apropiată.

Anticiparea elementului palatal este frecvent întîlnită și astăzi în graiurile oltenești:
urécke, *veik*, *stráikină*, *Iordáike*, *Smarandáike*, *Costáike* (v. Brîncuș, *Gr. Olt.*, p. 248).

Pentru alte fonetisme mai izolate, v. Petrovici, *Gr. rom. Criș.* și *Repart.*; Todoran, *Repart.* și *Noi partic.*; V. Rusu, *Contrib.*; Teaha, *Criș.*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1.3.2.2. Trăsături morfologice

Așa cum am mai arătat și cu alt prilej în cursul acestei lucrări, cele mai multe deosebiri între graiuri — ca subdiviziuni ale dialectelor — sînt de ordin fonetic și lexical, cele morfologice fiind rare (deși valoarea lor este foarte mare).

1.3.2.2.1. Articolul posesiv are forma *al, a, ai, ale* numai în graiul muntean, în celelalte graiuri apărînd forma invariabilă *a*:

mold. *fișóru (a)ista a ńeu* „feciorul acesta al meu"
a noástri „ale noastre"
băiétu șel mári a Maríii „băiatul cel mare al Mariei"

1.2.3.2.2. Articolul adjectival este *ăl, a, ăi, ale* în graiul muntean, în timp ce corespondentul din limba literară și din celelalte graiuri este *cel, cea, cei, cele* (respectiv *șel* ... în graiul moldovean și bănățean):

munt. *omul ăl bun* „omul cel bun" /mold. *omul șel bun*
fiméia a búnă
oámeni(i) ăi bun[i]
fiméili ále búne

Formele munțenești provin din demonstrativul *ille* (neîntărit cu adverb), în timp ce celelalte provin din *ille* precedat de adverbul de întărire *ecce* (ceea ce explică prezența consoanei *ĕ*). (v. p. 106—107.)

1.3.2.2.3. Pronumele demonstrativ este *ăsta/ăla* în graiul muntenesc și în alte graiuri, *(a)ísta/așé(a)la* în graiul moldovean (v. harta nr. 18).

Pronumele *ăsta* și *(a)ísta* provin din *iste*, iar *ăla* din *ille*, ambele neîntărite cu adverbe, în timp ce *așé(a)la*, ca și *ačéla* și *ačésta* din limba literară și din graiul crișean și maramureșean sînt lat. *ille* și, respectiv, *iste* întărite cu *ecce* v. p. 106—107.

1.3.2.2.4. Verb

1.3.2.2.4.1. Verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radicalul terminat în *d, t* au un radical iodizat la pers. 1 sg. ind. și conj. prez. și la pers. 3 sg. și pl. conj. prez. în graiul muntean; toate celelalte graiuri, ca și limba literară, au radicalul neiodizat:

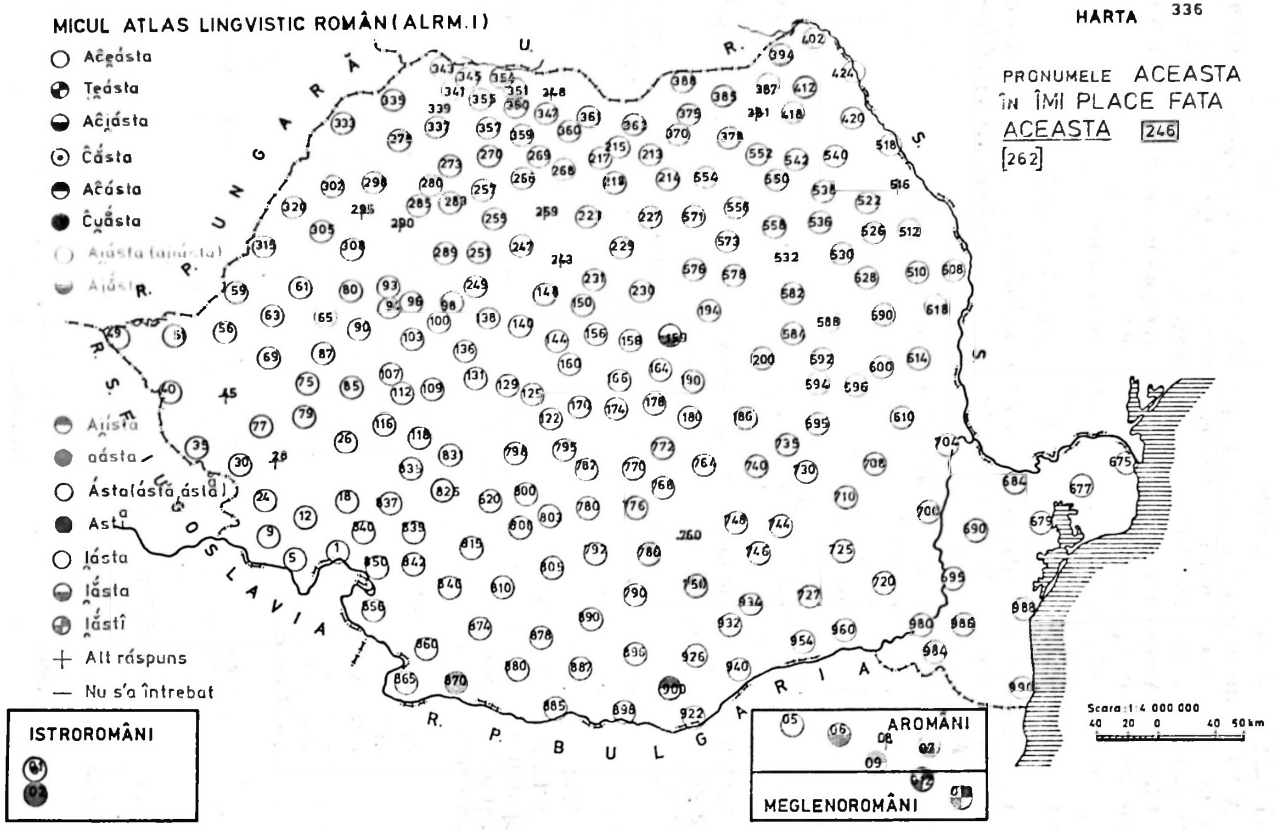
graiul muntean			celelalte graiuri și limba literară		
văz	*să văz*	*să vázə*	*văd*	*să văd*	*să vádă*
auz	*să auz*	*să aúzə*	*aud*	*să aud*	*să aúdă*
rîz	*să rîz*	*să ŕizə*	*rîd*	*să rîd*	*să ŕidă*
scoț	*să scoț*	*să scoáțə*	*scot*	*să scot*	*să scoátă*
ascúț	*să ascúț*	*să ascúțə*	*ascút*	*să ascút*	*să ascútă*

Formele iodizate, sînt, așa cum am arătat la p. 87, etimologice, în timp ce cele neiodizate sînt analogice, ulterioare.
(v. harta nr. 19)

1.3.2.2.4.2. Graiul muntean cunoaște generalizarea omonimiei specifice conjugării I (pers. 3 sg. = pers. 3 pl.) la toate celelalte conjugări (cunoscută sub numele impropriu de „dezacord"):

oámeni spúne, copíii plîngə, ieste mulț[i] *nor*[i] etc.
(v. harta nr. 20)

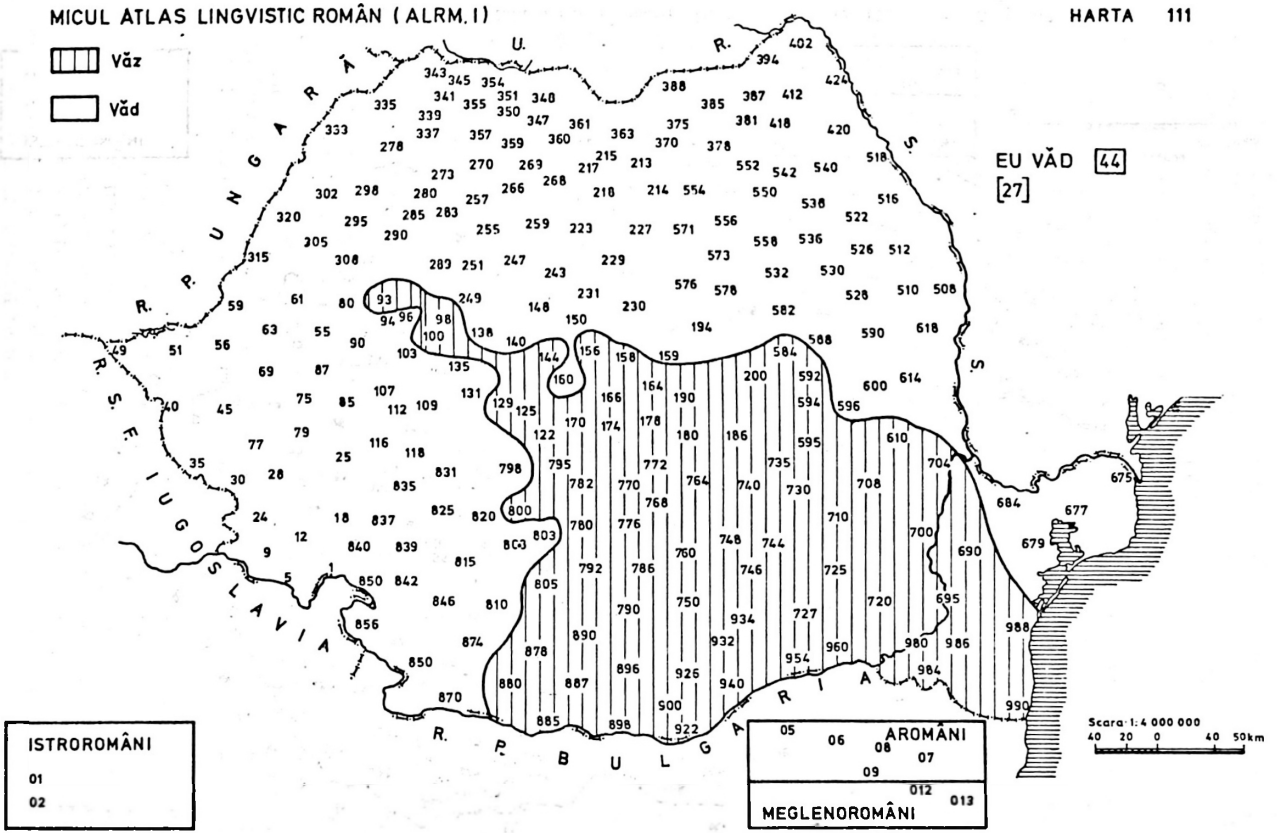
Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

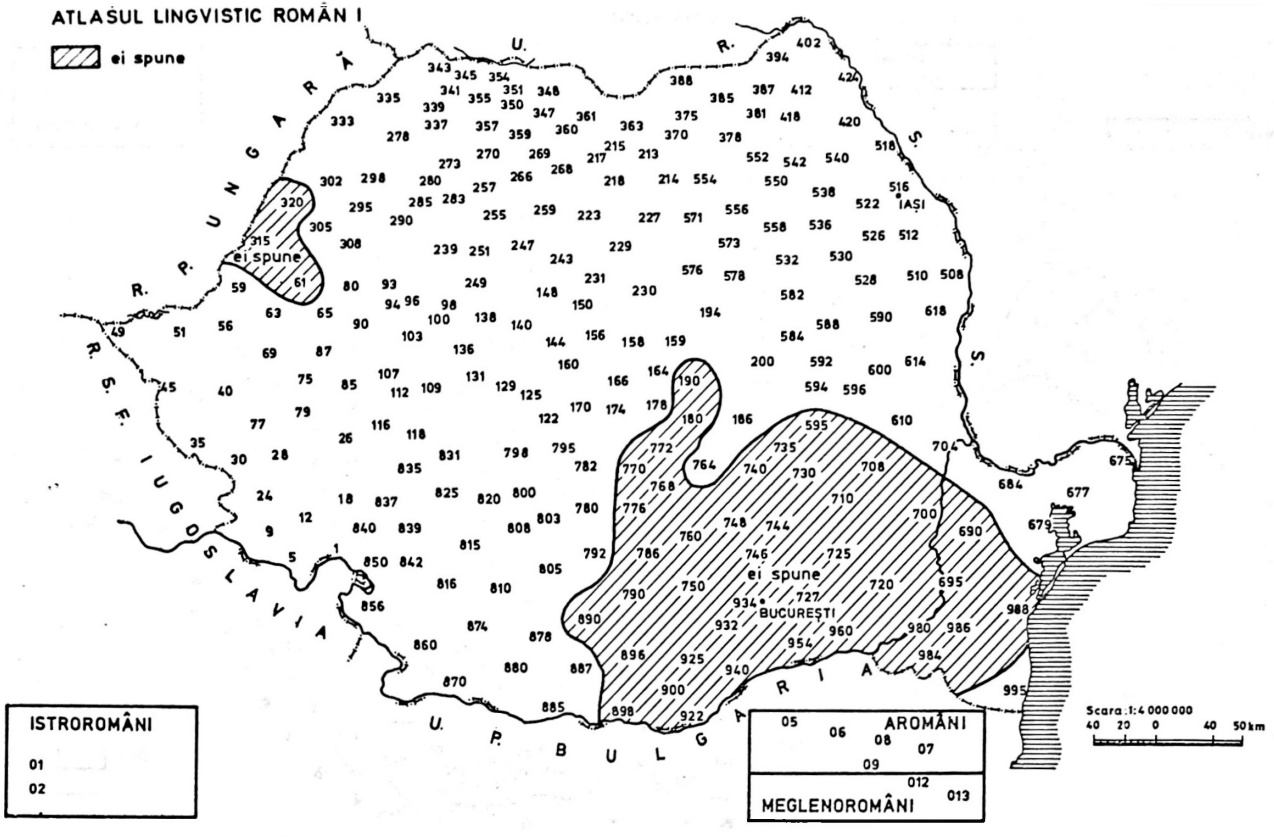
Harta nr. 18

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 19

După E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre literare*, în LR IX (1960), nr. 5, p. 67

Harta nr. 20

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

1.3.2.2.4.3. Numai în graiul muntean şi în limba literară auxiliarul perfectului compus are forma *a* la sg. şi *au* la pl.; în tot restul Dacoromaniei, auxiliarul are forma *o* (pers. 3 sg. şi pl.):

(el, ei) o spus, o făcut, o plecát, o venít

În graiul bănăţean şi crişean, la persoana a 3-a pl., auxiliarul are forma *or*: *or pl'ecát* „au plecat".

1.3.2.2.4.4. Auxiliarul viitorului la pers. 3 sg. are forma *o* în graiul muntean şi forma *a* în celelalte graiuri:

(el) o fáce, (el) o spúne/(el) a fáce, (el) a spúne „va face", „va spune"

1.3.2.2.4.5. În graiul bănăţean, verbul *a fi* are la ind. prez. pers. 1 sg. şi 1 şi 2 pl. forma *s*:

(eu) mi-s „(eu) sînt"
(noi) ni-s „(noi) sintem"
(voi) vi-s „(voi) sinteţi"

1.3.2.2.4.6. Conjuncţia conjunctivului este în graiul crişean *şi* în loc de *să*, cunoscut pe întreg teritoriul dacoromân (v. harta nr. 29).

nu potu şi culeg „nu pot să culeg"
şi să mărite „să se mărite"
şi nu să báji „să nu se bage"

1.3.2.2.4.7. Condiţionalul prezent se formează cu axiliarul *a vrea* în graiul bănăţean:

reş fáše „aş face", *rei vení* „ai veni" etc.

V. acelaşi mod de formare a condiţionalului prezent în istroromână, p. 206

1.3.2.2.4.8. Condiţionalul perfect crişean este format din perfectul compus al auxiliarului *a vrea* + infinitivul verbului:

io m-am vu dúce „eu m-aş fi dus"
el m-o vu lăsá „el m-ar fi lăsat"

1.3.2.3. Trăsături l e x i c a l e

În dacoromână, aceeaşi noţiune poate fi denumită printr-unul, doi sau mai mulţi termeni, ca urmare a întîlnirii în interiorul aceluiaşi spaţiu lingvistic a unor termeni vechi cu termeni noi, a unor termeni cu formă primară (latinească, slavă etc.) cu termeni creaţi pe teren românesc, a unor împrumuturi mai mult sau mai puţin recente din alte limbi (maghiare în vest, ucrainiene în est, bulgăreşti în sud etc.).

V. o analiză a lexicului dacoromân sub raport etimologic şi teritorial, la B. Cazacu (în colaborare cu R. Todoran), *St. dial.*, 144 seq.

Dat fiind că noi privim dacoromâna din perspectiva varietăţii d i a l e c t a l e (geografice), pertinenţi pentru clasificarea şi descrierea unităţilor subordonate dacoromânei sînt termenii care constituie cel puţin d o u ă arii, care sînt opozabili (termenul u n i c fiind irelevant), care constituie o serie de arii c o r e l a t i v e (cu doi, trei, patru termeni).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

V. despre arii bimembre şi plurimembre, *ibidem*, p. 156—157).

1.3.2.3.1. Următorii termeni împart teritoriul Dacoromaniei în d o u ă arii.

a) O arie sudică şi o arie nordică :

sud	nord
ficat	*mai* (în cîteva puncte : *plămîni*)
varză (v. harta nr. 21)	*curechi*
gresie	*cute*
năduşeală	*sudoare*
chel	*pleşuv*

b) O arie sud-estică şi o arie vestică (nord-vestică) :

sud-est	nord(-vest)
usturoi	*ai*
gust	*cuştul(u)esc*
cioban	*păcurar*

în cîteva puncte din centrul Transilvaniei: *mocan* „cioban"
(v. harta nr. 22)

femeie	*muiere*

în cîteva puncte din centrul Transilvaniei: *borească* „femeie"
(v. hărţile nr. 26, 27, 28, 29)

1.3.2.3.2. Cuvinte care formează t r e i arii :

zăpadă (munt.)/*omăt* (mold.)/*nea* (băn. criş.) v. harta nr. 23.
os (munt. băn.)/*ciolan* (mold.)/*cioni* „os cu carne" (criş. maram.).
(v. hărţile nr. 26, 27, 28, 29)

1.3.2.3.3. Cuvinte care formează p a t r u arii :

munt.	mold.	criş.	băn.
burtă	*pîntece*	*pîncete*	*foale*
(a) ciupi	*pişca*	*piţiga*	*pişcura*
cimitir	*ţintirim*	*temeteu*	*morminţ*
plapumă	*oghial*	*poplon*	*iorgan*

(v. harta nr. 24)

1.3.2.3.4. Alte elemente lexicale care individualizează graiurile dacoromâne:

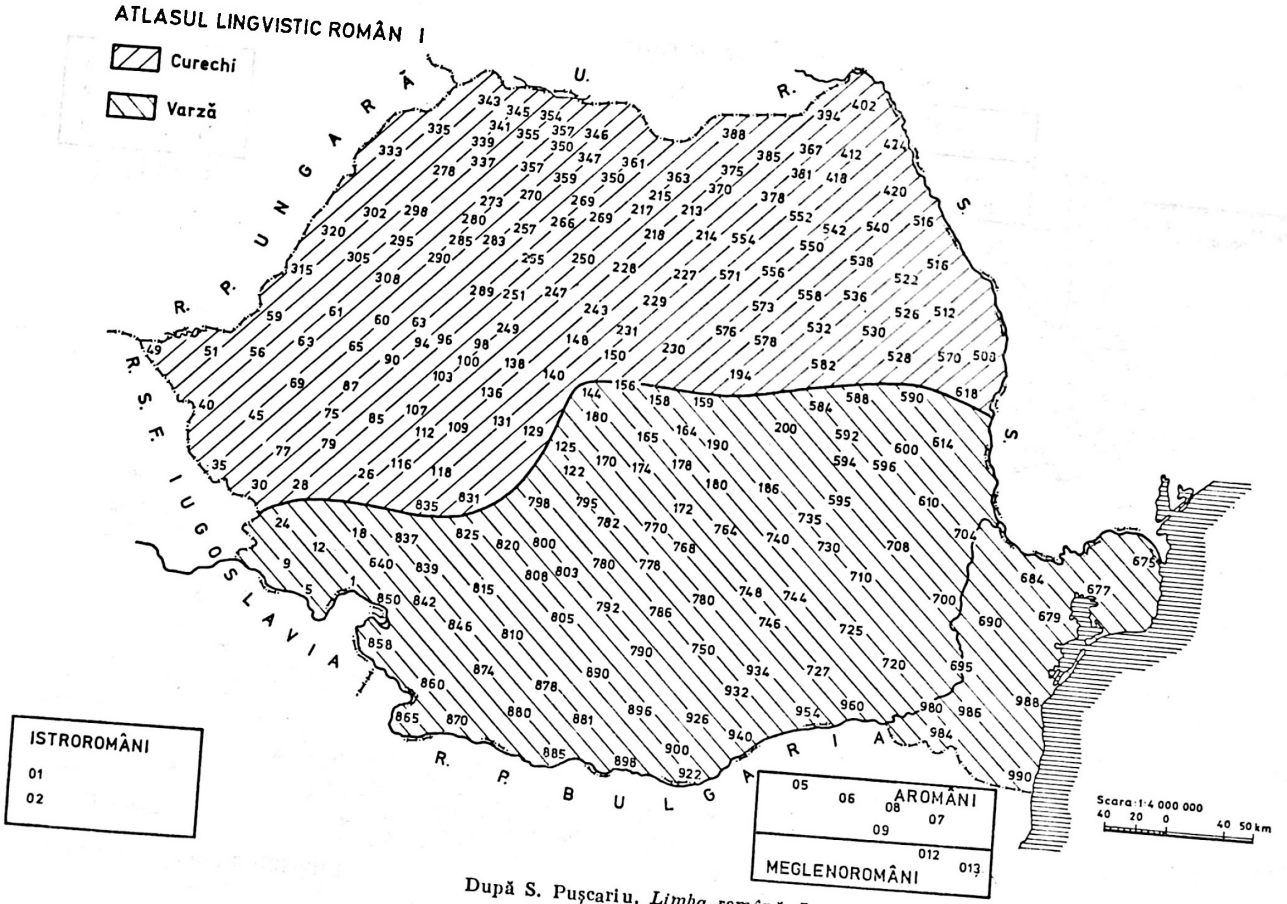
a) munteneşti :

barză, *calapod*, *chel*, *cîrciumă*, *cîrd*, *curte*, *fie* „fiică", *ginere (ginerică)* „mire" (v. harta nr. 25), *(a) jumuli*, *magiun*, *măcelar*, *naş* (la botez), *nene*, *noroi*, *pisică*, *pîlnie*, *porumbel*, *porumb*, *pulină*, *puţ*, *zarzavat* ş.a. (v. harta nr. 26)

b) moldoveneşti :

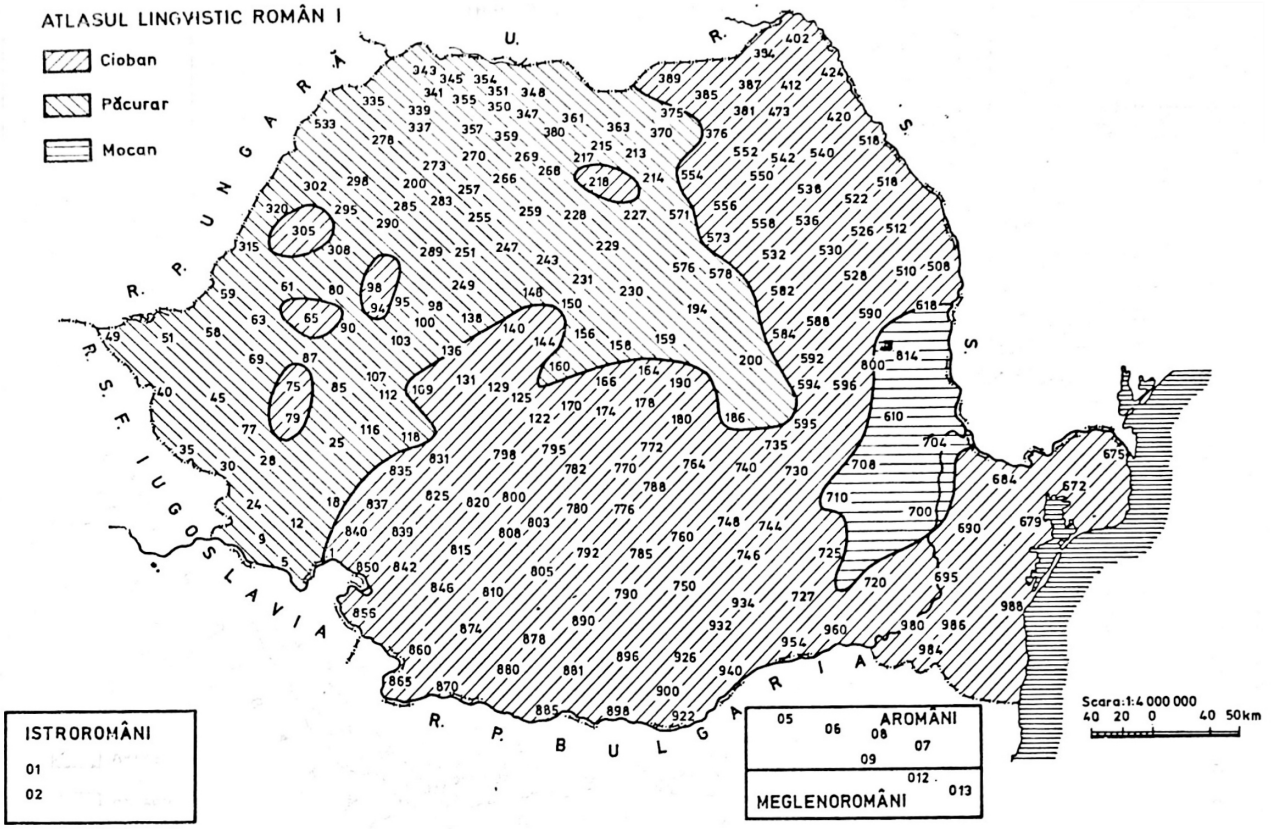
agud „dud", *buhai* „taur", *calup* „calapod", *chelbos* „chel", *ciubotă* „cizmă", *cori* „pojar", *gheb* „cocoaşă", *hulub* „porumbel", *leică*, *mancă* „doică", *moş* „unchi", *popuşoi* „porumb", *povidlă* „magiun",

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

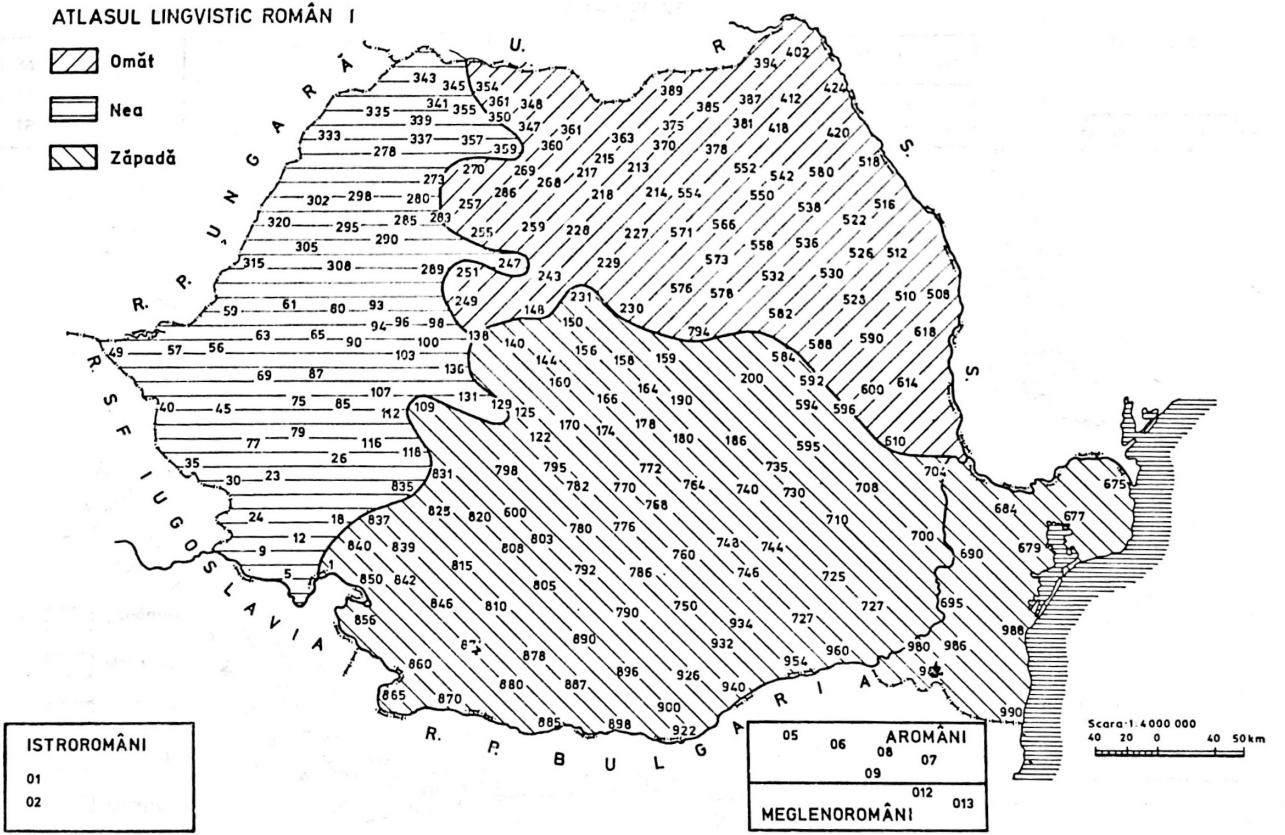
După S. Pușcariu, *Limba română*, I
Harta nr. 21

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

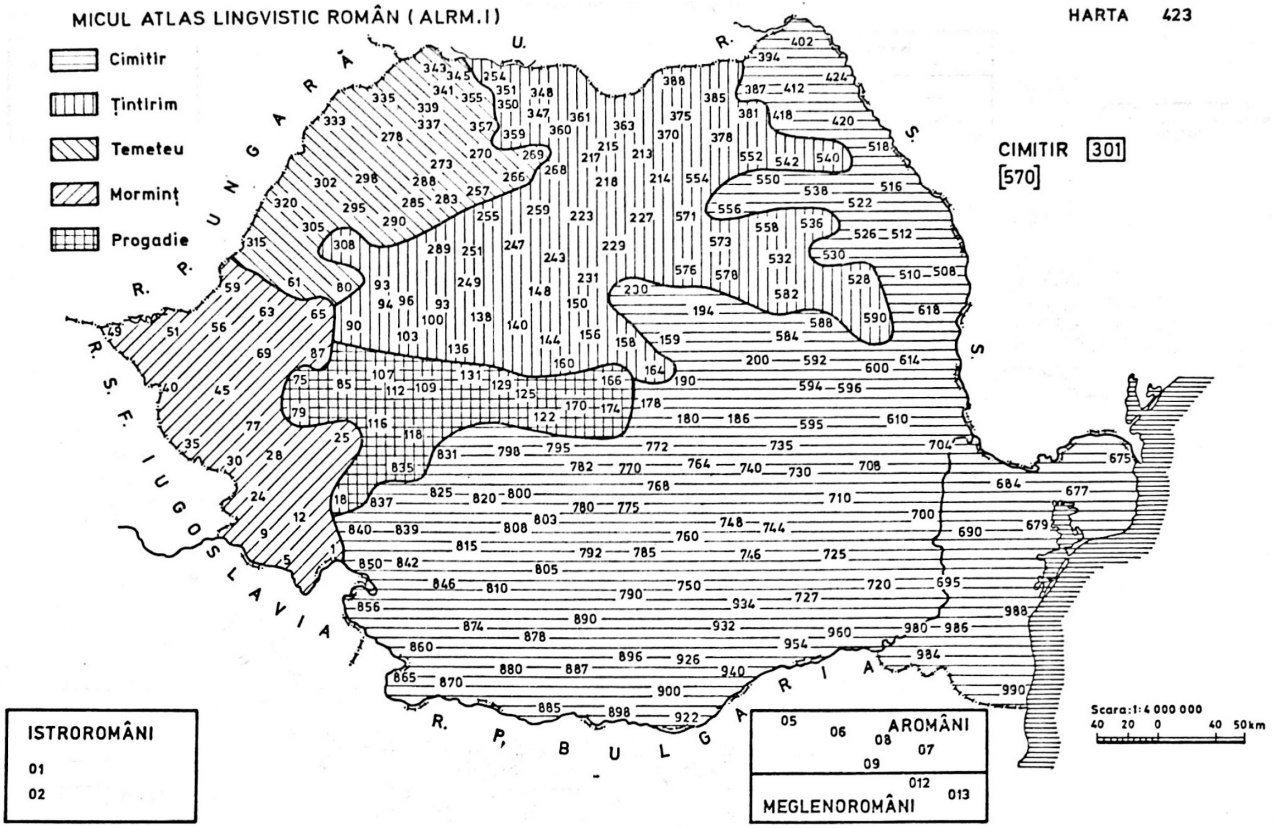
Harta nr. 22 — (*ibidem*)

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

Harta nr. 23 — (*ibidem*)

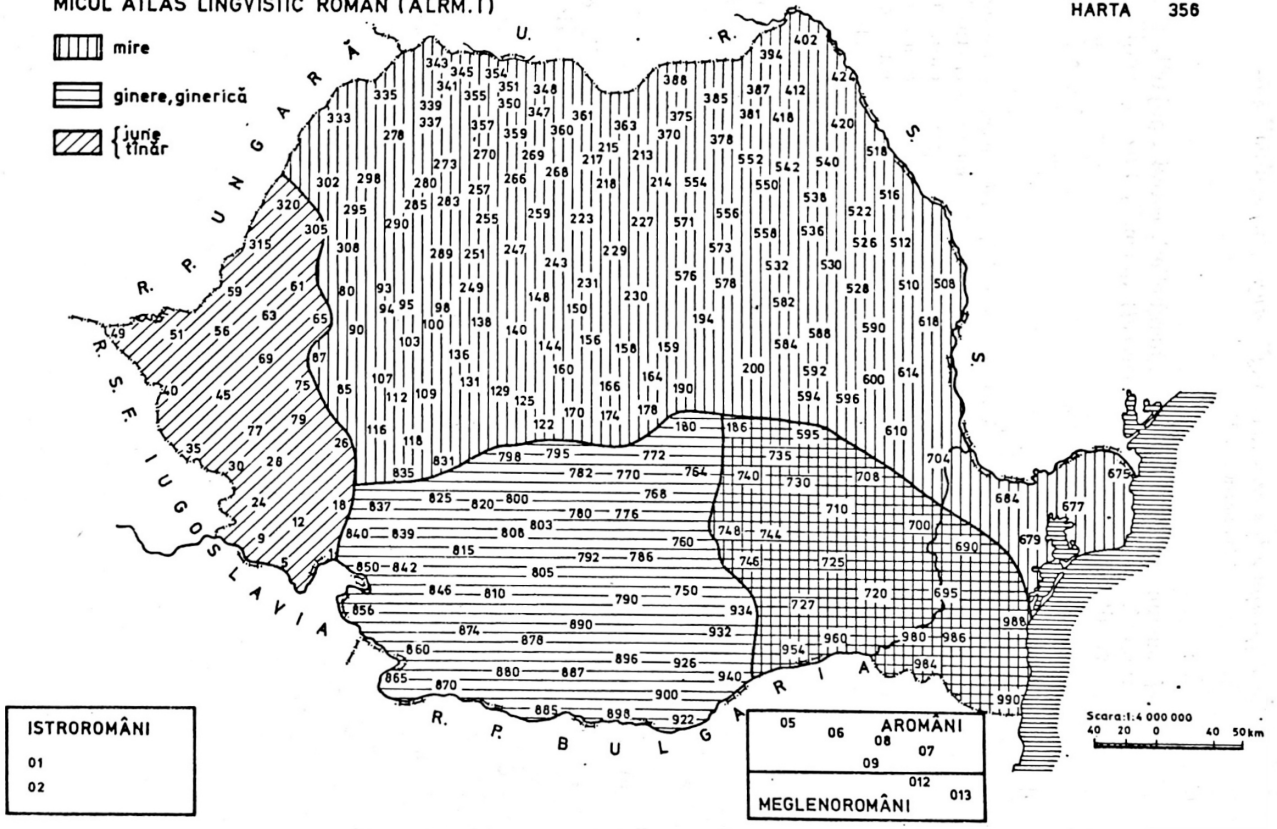
Viviluteca Armâneească (viviluteca.org)

Harta nr. 24

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 25

prisacă „stupină", *sicriu* „coşciug", *stupi* „(a) scuipa" ş.a.

(v. harta nr. 27)

c) bănăţene :

anţărţ „acum doi ani", *arghelă* „herghelie", *cozcci* „pojar", *golumb* „porumbel", *mereu* (*mereuaş*, *mereuţ*) „încet", *uică* „unchi", *vom* „vărs, vomit" ş.a.

(v. harta nr. 28)

d) crişeane :

abua-abua „nani-nani", *brîncă* „mînă", *cătătoare* (*cotătoare*), „oglindă", *cătingan* „încet", *chefe'* „perie", *(a) custa* „(a) trăi" (nu numai în expresia *zo te custe* „dumnezeu să te ţină" cum arăta Petrovici, *Gr. rom. Criş.*, ci în mod curent : *omul acela nu custă pînă la primăvară* (v. Teaha, *Criş*, p. 111 ; arhaism, din lat. *consto, -are*), *duroare* „durere" (lat. *dolor,-rem* ; drom. lit. *durere* este infinitivul lui *(a) durea*, v. *ibidem*, p. 112), *(a) hori* „(a) cînta" (numai preotul *cîntă*), *goz* „gunoi în ochi", *nari* „nas" , *perit* „slab" (fr. „maigre"), *pedestru* (care se întinde din sudul Crişanei pînă către Maramureş) „infirm ; cerşetor" *(pedestru de un ochi* „orb de un ochi" (*ibidem*, p. 112—113), *prunc* „copil", *sclab* „slab" (fr. „faible"), *şogor* „cumnat", *(u)iagă* „sticlă" ş.a.

(v. harta nr. 29)

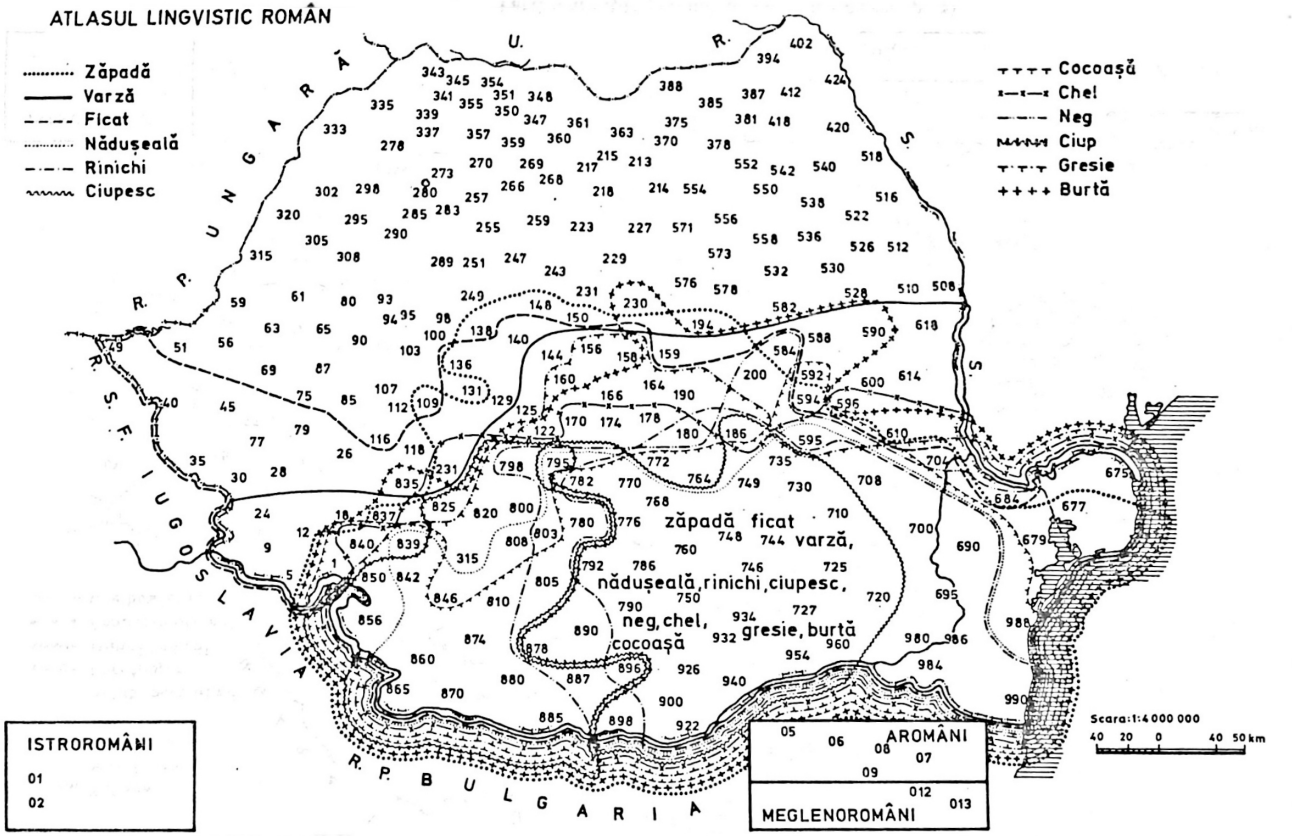
e) maramureşene :

cătilin (cătilinaş) „încet", *clei* „creieri", *coc* „cocoaşă", *cocon* „copil", *cort* „colibă", *(a) froi* „(a) sforăi", (calul) *froieşte*, (inima) *joacă* „(inima) bate", *unchi* „tată vitreg" ş.a.

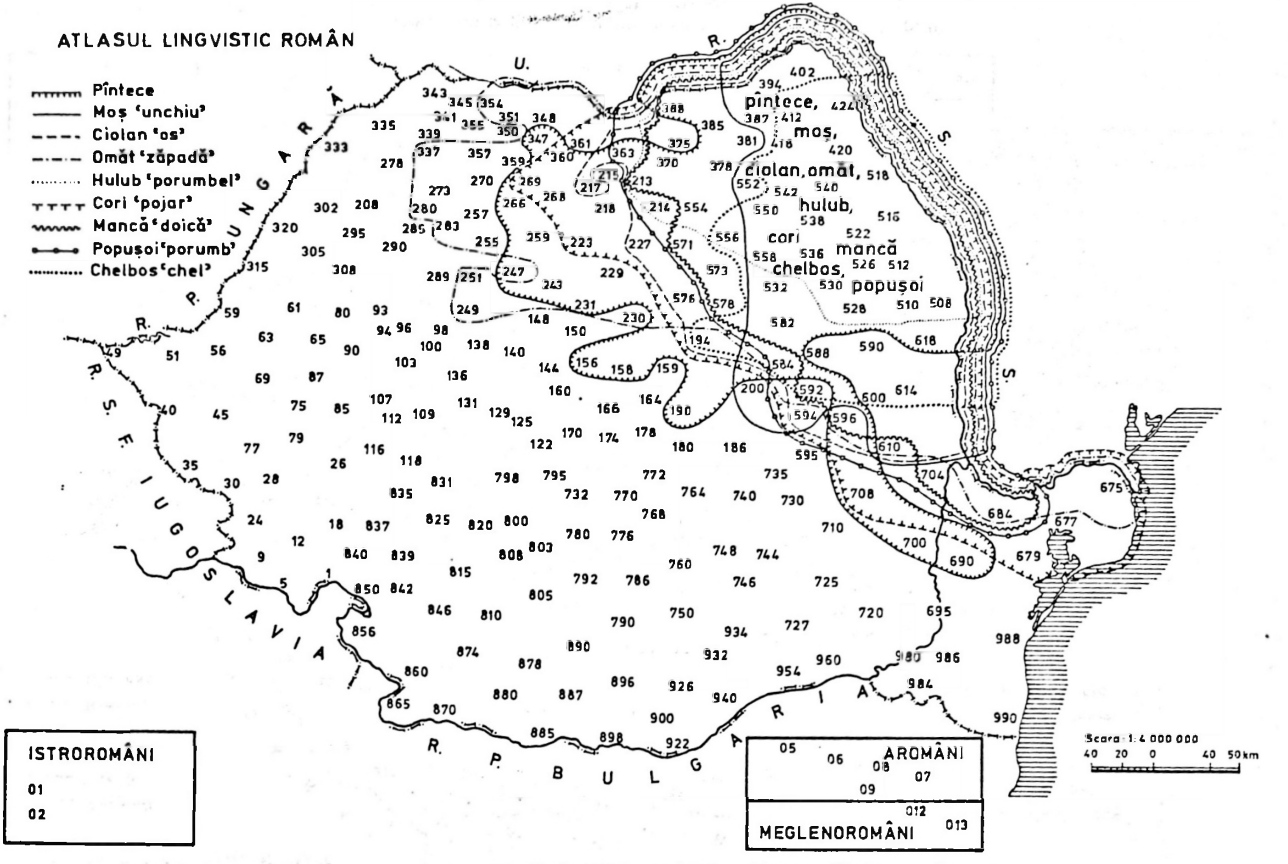
Elementele lexicale nu s-au dat în transcriere fonetică ; ele au fost reproduse aşa cum au fost relevate de cercetători (respectiv Petrovici, *Gr. rom. Criş.* şi *Repart.*, Todoran, *Repart.* şi *Noi partic.* ; pentru cîteva elemente, v. şi V. Rusu, *Contrib.* V. pentru alte detalii privind descrierea graiurilor dacoromâne, în afară de articolele citate, Coteanu, *Elemente*, capitolele respective şi, evident, monografiile şi studiile consacrate unor graiuri dacoromâne.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

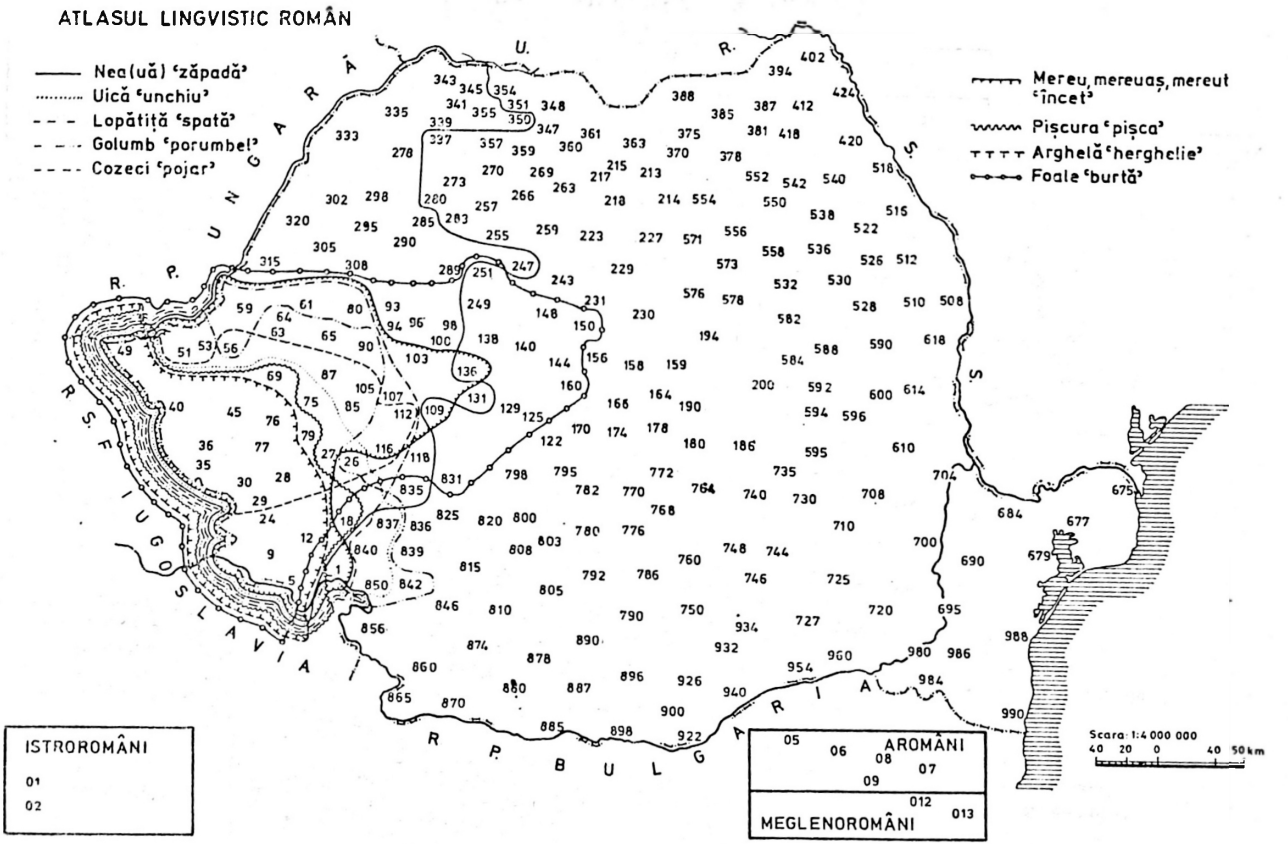

Particularităţile graiului muntean (după Petrovici, *Repart.*, p. 6).
Harta nr. 26

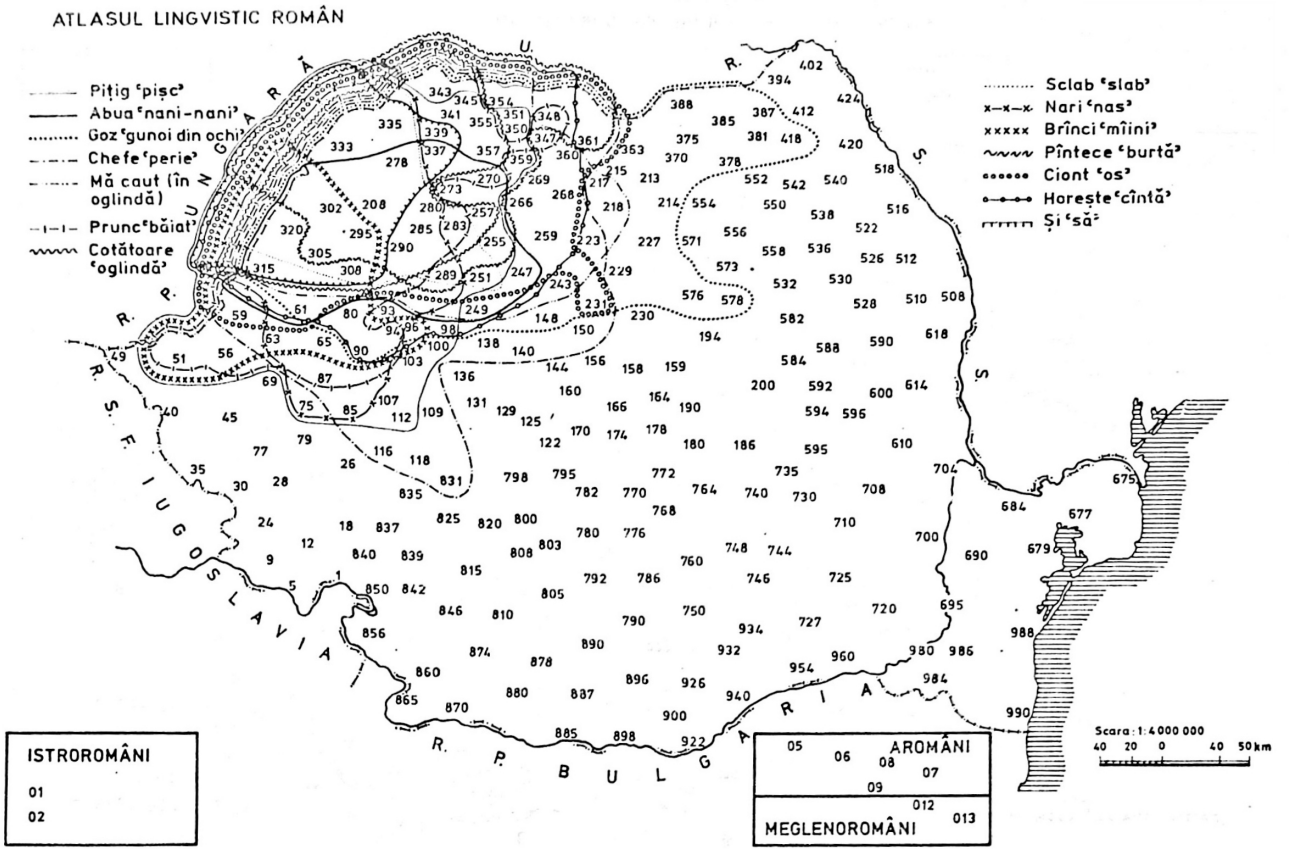
Particularităţile graiului moldovean (*ibidem*, p. 8).
Harta nr. 27

Vivliuteca Armâneească (vivliuteca.org)

Particularitățile graiului bănățean (*ibidem*, p. 12)
Harta nr. 28

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Particularitățile graiului crișean (*ibidem*, p. 10)
Harta nr. 29

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2. DIALECTUL ISTROROMÂN

2.1. DATE CU PRIVIRE LA ISTROROMÂNI

2.1.1. Numele istroromânilor. 2.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. 2.1.3. Ocupaţia lor. 2.1.4. Stadiul cultural al istroromânilor.

2.1. Istroromânii sînt urmaşii populaţiei romanizate din nord-vestul Peninsulei Balcanice (şi, fac, probabil, parte din aceeaşi ramură cu dacoromânii).

a) După unii autori, istroromânii ar fi autohtoni în Istria (A. Covaz, I. Maiorescu, D. Onciul).

b) După S. Puşcariu, ei ar fi balcanici, urmaşi ai românilor apuseni (din nord-vestul Peninsulei Balcanice), care locuiau alături de sîrbi în evul mediu pe ţărmul drept al Dunării. La venirea turcilor, o parte din ei ar fi fost împinşi către vest, pe ţărmul Mării Adriatice, în peninsula Istria (unde, în secolele următoare, ar fi fost decimaţi de epidemii) (v. Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 3 seq.).

c) După O. Densusianu, istroromânii ar fi nord-dunăreni, originari din regiunile de vest ale teritoriului dacoromân.

Dovezile n e a u t o h t o n i e i lor în Istria ar fi:

α) rotacismul lui *-n-*, prezent numai în elementele latine; absenţa lui în elementele de origine croată sau venetă dovedeşte, după Densusianu, că istroromânii au venit în Istria din altă parte şi că, la sosirea lor aici, legea fonetică de trecere a lui *-n-* la *-r-* se încheiase;

β) existenţa unor elemente de origine albaneză arată că istroromâna se vorbea altădată mai la est, în apropiere de albaneză (ca şi dacoromâna);

γ) acelaşi tratament al vocalelor nazale vechi slave ѫ, ѧ în istroromână şi dacoromână.

Argumentele cele mai importante invocate pentru a dovedi o r i g i n e a lor n o r d-dunăreană sînt asemănările dintre istroromână şi graiurile din vestul teritoriului dacoromân (bănăţean, crişean):

α) păstrarea labialelor nealterate ca în graiul bănăţean: *pîcor*, *bire*, *ficât*, *vis*, *mil'e* „mie" (numeral); sînt numai trei excepţii la această regulă: *kl'ept* „piept", *ĉoptir* „pieptene" şi *mńie* „mie" (pron.) (aceasta din urmă explicată prin fenomenul descris la p. 196);

β) formarea condiţionalului cu acelaşi auxiliar în graiul bănăţean şi în istroromână (*reş*, *reį*, *re* etc.<imperfectul verbului *a vrea*): istr. *te reş vedę*, băn. *veni-reaş*, *(v)reaş veni*;

γ) rotacismul, fenomen regulat în istroromână la elemente de origine latină, cunoscut pînă nu de mult graiului crişean şi dispărut ceva mai de timpuriu din graiul maramureşean, argumentul cel mai puternic în favoarea originii nord-dunărene a istroromânilor (acelaşi fenomen a fost interpretat de S. Puşcariu ca fapt d i a l e c t a l în străromână, grupînd dacoromâna din nordul

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Dunării cu istroromâna din sud-vestul Dunării; acestui grup dialectal, caracterizat şi prin acelaşi tratament al velarelor latineşti, i se opune în concepţia lui Puşcariu grupul românilor răsăriteni, format din aromâni şi meglenoromâni, al căror grai se caracterizează prin absenţa rotacismului şi prin trecerea lat. *ce, ci, ge, gi* la *ţe, ţi, ḑe, ḑi*).

V. pentru întreaga problemă, Densusianu *HLR*, p. 337 seq. şi Puşcariu, *op. cit.*, p. 3 seq.

Data desprinderii istroromânilor din ramura nordică a românităţii ar fi, după Densusianu, secolul al X-lea (înainte de venirea ungurilor, dat fiind că elementele maghiare lipsesc din istroromână).

2.1.1. Istroromânii îşi zic între ei *vlâş, vlâs* (plurale ale lui *vlah*, nume etnic cunoscut de toţi românii de la nord şi de la sud de Dunăre), iar limba lor o numesc *vlâşki* (v. Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 44); cîndva se mai numeau şi *rumeri* (*rumări*<lat. *romanus*, cu rotacizarea lui *-n-*), azi însă termenul s-a pierdut.

Populaţiile înconjurătoare (mai ales italienii, dar şi croaţii) îi numesc *čiribiri*, cu o nuanţă de dispreţ, iar limba lor e numită de slavi *čiribirski* (v. Puşcariu, *op. cit.*, p. 44).

Termenul este explicat de Iosif Popovici din *cire* + *bire* „cine", „bine" — cu rotacism; alţi autori, printre care şi Schuchardt, văd în el o formaţie onomatopeică.

Numele *cici*, care se dă uneori şi istroromânilor, denumeşte de fapt orice locuitor al Cicleariei (regiune din nordul Peninsulei Istria, indiferent de naţionalitate (v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 24).

Oamenii de ştiinţă i-au numit *istroromâni* (= români din Istria), după acelaşi model cu *dacoromâni, macedoromâni, meglenoromâni*.

Tot pe cale ştiinţifică şi-a făcut loc şi numele *rumuni*, care s-a răspîndit în ultima vreme la istroromâni prin filieră croată (radio, presă), dar şi prin anchetatorii români care s-au deplasat pentru cercetări în Istria *(ibidem)*.

2.1.2. N u m ă r u l istroromânilor este greu de stabilit în condiţiile bilingvismului (general la românii din Istria). Statisticile oscilează între cifrele 6 000 (după P. Kandler, 1846), 2 953 (F. Miklosich, 1862), 4 850 (Andrei Glavina, 1904), 1 644 (M. Bartoli, după un recensămînt oficial italian din 1921), 1 140 (Radu Flora, 1961), 1250—1500 (August Kovačec, 1959—1961).

Dacă cifra este discutabilă, un lucru este sigur: faptul că numărul istroromânilor (ca şi al celorlalţi români sud-dunăreni) este în continuă scădere, procesul de deznaţionalizare fiind mereu crescînd. Istroromânii sînt cea mai redusă ramură de români.

Istroromânii sînt r ă s p î n d i ţ i în peninsula Istria în două grupuri: grupul din nordul Istriei, din localitatea *Jeiăn* (în Cicearia), şi grupul din sud, compus din cîteva aşezări, la sud-vest de Muntele Mare (Učka Gora). Numărul acestor aşezări era mult mai mare — cercetătorii din ultima vreme apreciind că nici datele geografice cu privire la răspîndirea istroromânilor, oferite de cercetătorii dinainte de 1900 sau imediat după aceea, nu mai sînt astăzi reale. Astfel, studiile mai vechi consemnează existenţa a 7 sate unde se vorbeşte istroromâna, în cadrul grupului de sud: *Letai, Gradinie, Suşnieviţa, Noselo, Sucodru, Brdo, Grobnic* (v. Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 39). Flora (*Stadiul istr.*, p. 140) apreciază că, dintre satele din sud, numai în Suşnieviţa şi Noselo se vorbeşte românește, parţial şi în cătunele din Brdo şi în satul Letai. În Grobnic şi Gradinie nimeni nu vorbeşte românește (după informaţia aceluiaşi autor).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Ortografierea numelor de sate istroromâne variază de la un autor la altul: Gradigne, Gradinje, Gradinie; Jeiăni, Jeiani, Jeiăn; Susnieviţa, Suşnieviţa; Bărdo, Bîrdo, Brdo etc.

2.1.3. Trăind din timpuri îndepărtate într-o regiune foarte săracă, istroromânii au un nivel de trai foarte scăzut. Dintre ei, ceva mai bine trăiesc cei din Jeiăn—comună întrucîtva mai răsăritä.

Odinioară se ocupau toţi cu păstoritul (îndeletnicire pe care au deprins-o de la ei şi populaţiile slave: şi astăzi păstorii de pe lîngă Zara — astăzi Zadar — care vorbesc croata, îşi numără oile cu numerale româneşti *dô, pâto, šasto, šopće, zećí*; v. Puşcariu, *op. cit.*, p. 6). Păstoritul este însă din ce în ce mai puţin practicat.

Ocupaţia principală a celor din Jeiăn, ca şi a istroromânilor din grupul de sud, este agricultura (se cultivă cartofi, porumb, varză, mai puţin grîu — v. Kovačec, *op. cit.*, p. 23); o parte dintre ei lucrează la exploatări forestiere, iar alţii, destul de numeroşi, sînt cărbunari (ard lemnul şi obţin cărbuni, pe care îl vînd la Fiume — astăzi Rijeka).

Tot mai mulţi însă sînt istroromânii care îşi părăsesc locurile natale în căutare de lucru în oraşele Iugoslaviei, în Italia sau în Germania.

2.1.4. Ca şi meglenoromânii, istroromânii nu au avut un trecut cultural: condiţiile grele de viaţă nu le-au îngăduit accesul la cultură.

După primul război mondial, analfabetismul era în proporţie de 90% pentru bătrîni şi 20% pentru copii. Prima şcoală românească a fost deschisă la Suşnieviţa în 1921 de guvernul italian (în vremea apartenenţei Istriei la Italia); învăţător la această şcoală a fost Andrei Glavina, istroromân de origine, care studiase, la iniţiativa lui Teodor Burada, în România şi care avea să devină — din păcate pentru prea puţin timp — apostolul istroromânilor. Glavina publicase, încă din 1905, împreună cu C. Diculescu, *Calindaru lu Rumeri din Istrie*, cea dintîi încercare de a scrie în istroromână, pentru istroromâni.

Dintre istroromâni s-au ridicat şi fraţii Luigi (Alois) şi Iosif (Giuseppe) Belulovici din Suşnieviţa, primul profesor şi al doilea medic.

Alois Belulovici a fost anchetat de Sextil Puşcariu în vederea elaborării *Studiilor istroromâne*.

În ce priveşte literatura populară, poezia lipseşte cu desăvîrşire, basmele şi snoavele sînt însă foarte bine reprezentate.

O tradiţie istorică, de asemenea, lipseşte.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.2. DESCRIEREA DIALECTULUI ISTROROMÂN

2.2.1. Fonologie. 2.2.1.1. Vocale. 2.2.1.2. Semivocale. 2.2.1.3. Consoane. 2.2.2. Morfologie. Observaţii sintactice. 2.2.2.1. Substantiv. 2.2.2.2. Articol. 2.2.2.3. Adjectiv. 2.2.2.4. Pronume. 2.2.2.5. Numeral. 2.2.2.6. Verb. 2.2.2.7. Adverb. 2.2.3. Lexic.

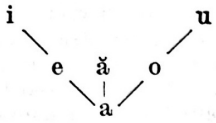
2.2. Ca şi celelalte dialecte sud-dunărene, istroromâna nu a ajuns la stadiul de limbă standard, ci se prezintă sub forma unui grup de graiuri, între care există asemănări şi deosebiri. În absenţa unei norme supradialectale, a descrie istroromâna înseamnă a descrie trăsăturile care individualizează întregul ansamblu de graiuri prin raport cu celelalte dialecte româneşti, pe de o parte, şi în raport cu faza anterioară de evoluţie, româna comună, pe de altă parte. Deosebirile frapante dintre graiurile istroromâne vor fi menţionate pe parcurs.

Pentru repartizarea dialectală a istroromânei, v. *infra*. sub 2.3.

2.2.1. Fonologie

2.2.1.1. Vocale

2.2.1.1.1. Inventar. Istroromâna are un sistem vocalic format din 6 foneme:

După cum se observă, seria centrală este incompletă — în raport cu sistemul vocalic dacoromân şi cu aromâna de tip A (este identic însă cu acela al graiurilor aromâneşti de tip F): fonemul /ï/ lipseşte din istroromână. Realizarea [ï] a fonemului /ă/ este facultativă (uneori în graiul aceluiaşi vorbitor).

2.2.1.1.1.1. În poziţie accentuată, fonemul /a/ se realizează ca [å] în graiul unor vorbitori, într-un mare număr de cuvinte — fără a fi însă general:

[årde] „arde", [mâre] „mare", [pâr] „par", [âsir] „asin", [câsa] „casa".

Acelaşi fonem este pronunţat de unii vorbitori ca [u̯å] în poziţie iniţială (tot accentuată):

[u̯årde] „arde", [u̯åpĕ] „apă", [u̯ân] „an", [u̯åstez] „astăzi"

[å] nu este un fonem distinct de /a/, pentru că apare uneori în graiul aceloraşi vorbitori, în contexte identice. Criteriul istoric invocat de Kovačec, *Descr. istr.*, p. 40: „vocala /á/ ... se întîlneşte numai în cuvintele croate sau italiene (primite prin intermediul croatei), cuvinte *care se simt ca atare* (subl. ns.)" nu poate fi acceptat în sincronie; la fel, mai departe, la acelaşi autor: „[å] şi [á] trebuie tratate ca două foneme deosebite, căci nu există nici un criteriu formal pe baza căruia să se poată prevedea cînd avem [å] în silabă accentuată şi cînd [á] adică la o realizare sau alta nu se ajunge automat, ci ea este supusă alegerii făcute de vorbitor (cf. Martinet, *Éléments*, p. 31, 39) şi *nu le putem considera variante combinatorii*" (subl. ns.). Evident, [å] şi [á] nu sînt variante combinatorii, ci variante libere (de vreme ce, cu cîteva rînduri mai sus, acelaşi autor precizează: „aceleaşi cuvinte sînt pronunţate de unii [vorbitori] cu [á], de alţii cu [å]".

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.2.1.1.1.2. Fonemul /ă/, în poziție finală neaccentuată, se realizează de obicei ca /ĕ/, sunet intermediar între [e] și [ă], sau ca [a] (în Jeián):

[căsĕ] „casă", [u̯ăpĕ] „apă", [cl'ęmĕ] „cheamă", [fărĕ] „afară";

[căsa] „casa", [bura] „bună", [fęta] „fată".

În transcrierea lui Pușcariu (*St. istr.*, II), sunetul [e] este notat cu *ę*. Dat fiind că același semn notează însă și varianta mai deschisă a lui *e*, provenită din reducerea diftongului *ęa* (v. *infra*, p. 194), pe de o parte, și că *-ă* final în istroromână are tendința de a trece în seria centrală, nu în cea anterioară, semnul *ĕ* din sistemul de transcriere al *ALR* este preferabil (în sistemul lui I. Popovici, *Dial. Istria* sunetul în discuție este notat cu *ę*).

2.2.1.1.2. În afara acestor probleme privind inventarul de foneme și realizarea lor fonetică, vocalismul istroromân prezintă cîteva trăsături de d i s t r i b u ț i e, care, în cea mai mare parte, îl apropie de celelalte dialecte sud-dunărene.

2.2.1.1.2.1. Spre deosebire de dacoromână, istroromâna păstrează, ca și celelalte dialecte sud-dunărene, vocala *e* și diftongul *ęa* după labiale, indiferent de natura vocalei din silaba următoare (v. pentru dacoromână p. 132, pentru aromână p. 224 și pentru meglenoromână p. 270):

lat. { *video* / *pilum* / *veteranus* } > rom. com.* { *veḑu* / *peru* / *betrănu* } > istr. { *ved(u)* / *per* / *betăr* } cf. drom. { *văd* / *păr* / *bătrîn*

lat. { *feta* / *pinna* } > rom. com.* { *featə* / *peanə* } > istr. { *fętĕ* / *pęnĕ* } cf. drom. { *fată* / *pană*

sl. *nevěsta* > istr. *nevęstĕ* (cf. drom. *nevastă*)

Să se observe că diftongul *ęa* se monoftonghează la *ę* în istroromână (v. *infra*, p. 194).
Pentru vechimea lui *ę* din *ęa*, v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 88.

2.2.1.1.2.2. Ca și celelalte dialecte sud-dunărene, istroromâna păstrează și fonetismul *i* în poziție nazală precedat de labiale și urmat în silaba următoare de vocale nepalatale:

lat. { *ventum* / *vendo* } > rom. com.* { *vintu* / *vindu* } > istr. { *vint* / *vind* } cf. drom. { *vînt* / *vînd*

2.2.1.1.2.3. O restricție distribuțională cunoaște vocala *a*, care nu apare la inițială în poziție neaccentuată:

lat. { *afflare* / *adjutare* / *ad foras* / **arrectare* } > istr. { *flă* / *zută* / *fără* / *rată* } cf. drom. { *afla(re)* / *ajuta(re)* / *afară* / *arăta(re)*

Afereza lui *a-* neaccentuat se întîlnește și în meglenoromână și este opusă protezei lui *a-* din aromână.

2.2.1.1.2.4. Ca și în dacoromână, *-u* se păstrează sporadic, cu excepția structurii „muta cum liquida", unde este general (ca în *codru*, *ăflu* etc.).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.2.1.2. Semivocale

2.2.1.2.1. Diftongii *ɐa* şi *ǫa* se monoftonghează în istroromână după cum urmează:

ɐa > *ę*, *ę́*:

lat. { *sera* / *feta* / *clamat* / *stella* } > rom. com.* { *seară* / *fɐ́ată* / *cl'eamə* / *stea(uə)* } > istr. { *sęrĕ* / *fętĕ* / *clęmĕ* / *stę* }

ǫa > *o*:

lat. { *codam* / *homines* } > rom. com.* { *coadə* / *oameni* } > istr. { *codĕ* / *omir* }

2.2.1.2.2. Semivocala *u̯* se consonantizează înaintea consoanelor sau în poziţie intervocalică:

avzi „auzi"; *novĕ* „nouă"; *dova* „(a) doua"; *ovavéi* „(a) oua" uneori şi în poziţie finală:

ov „ou"; *mev*, *tev*, *sev* „meu, tău, său"

V. o restricţie asemănătoare în distribuţia semivocalei *u* în aromână (p. 229) şi în graiul bănăţean (p. 155).

2.2.1.3. Consoane

2.2.1.3.1. Inventarul consoanelor din istroromână este următorul:

mod / loc	bilabiale	labio-dentale	dentale	prepa-latale	palatale	velare
oclusive	p~b		t~d			c~g
africate			ţ	ĉ~ĝ		
fricative		f~v	s~z	ş~j		h
nazale	m		n		ń	
laterale			l		l'	
vibrante			r			

2.2.1.3.1.1. Se constată prezenţa în inventar a sonantelor palatale /l', ń/ (ca şi în aromână şi meglenoromână, dar spre deosebire de dacoromână, care le-a pierdut):

/l'/ provenit din:

— lat. *l-* + *e*, *i*: lat. *leporem* > istr. *l'epur(e)*

— lat. *l* + *i̯* (< *i* + *e*, *i* în hiat):

lat. { *filius* / *mulierem* } > istr. { *fil'* / *mul'ęre* }

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

— cr. $l + \dot{i}$:

cr. { *volja* / *ljubiti* / *sablja* } > istr. { *vol'e* „voie" / *l'ubi* „(a) iubi" / *sâbl'e* „sabie"

— lat. *ll* + *i* : lat. *gallina* > istr. *gal'irĕ* „găină"

2.2.1.3.1.1.1. Un /l'/ provine în istroromână şi din împrumutarea unui „procedeu" croat : între o consoană labială şi un *i̯* (iod) se intercalează un *l'* :

istr. { *pl'erde* / *fl'er* / *ml'ere* } cf. drom. { *pierde* / *fier* / *miere* } <lat. { *perdere* / *ferrum* / *melem*

Modelul croat : *sablja* „sabie" <sl. *sabja*

2.2.1.3.1.1.2. Frecvenţa lui /l'/ creşte în istroromână — ca şi în celelalte dialecte sud-dunărene — datorită faptului că şi aici se păstrează grupurile consonantice *cl'*, *gl'* (dacoromâna le-a transformat în consoane palatale, v. p. 134) :

istr. { *cl'em* „chem" / *ócl'u* „ochi" } istr. { *vegl'å* „veghea" / *gl'em* „ghem"

2.2.1.3.1.2. — /ń/ provenit din : lat. *n* + *i̯* (<*e*, *i* + vocală), *i* flexionar :

lat. { *-oneus, -onea* / *anni* } > istr. { *-ońu, -ońe*: *răţońu* „răţoi" / *lupońe* „lupoaică" / *åń* „ani"

2.2.1.3.1.3. O altă deosebire în inventar : absenţa africatei /d̨/, care în istroromână se fricatizează (devine /z/ : lat. *dico* > rom. com. **d̨icu* > istr. *zic*).

/d̨/ se păstrează în aromână şi în unele graiuri dacoromâne (moldovean, bănăţean, maramureşean).

2.2.1.3.1.4. Consoana oclusivă velară /g/ se realizează în graiul din Jeián ca [γ] (= fricativă velară sonoră, corespondenta sonoră a lui [h]) : *draγ* „drag", *ăntréγ* „întreg", *γúra* „gură", *róγu* „(eu mă) rog").

2.2.1.3.1.5. O tendinţă relativ recentă este depalatalizarea consoanelor prepalatale [ş, j, č, ğ], care devin dentale, respectiv [s, z, ţ, z (<j)] :

{ *cås* „caş" / *grås* „graşi" / *såse* „şase" } { *zos* „jos" / *zucå* „juca" / *zurå* „jura" } { *copåţ* „copaci" / *ţer* „cer" / *tåţ* „taci" } { *sănze* „sînge" / *zâzet* „deget" / *fuzi* „(a) fugi"

Această trecere nu este însă regulată, ea apare numai în unele graiuri sau chiar, în interiorul aceluiaşi grai, numai la unii vorbitori.

O ultimă observaţie privind inventarul consoanelor : istroromâna a împrumutat din croată sunetul [č] (diferit de [č] în această limbă). El se realizează fie ca [č], fie ca [ţ] sau [t'], [t"]. Se pare că sunetul în discuţie este pe cale să se fonologizeze în graiul din Jeián (opunându-se deci fonemelor cu o articulare asemănătoare). Kovačec (*Descr. istr.*, p. 46 şi 51) îl consideră un fonem distinct de /č/, /ţ/ (probabil numai pentru graiul lui Jeián).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.2.1.3.2. Probleme de distribuţie.

2.2.1.3.2.1. Cea mai importantă trăsătură a istroromânei este absenţa lui *-n-* (intervocalic) în elemente de origine latină: orice *n* latin intervocalic a trecut la *-r-* (s-a rotacizat):

bire „bine"	*maţirâ* „(a) măcina"
spure „spune"	*rusire* „ruşine"
âsir „asin"	*tirar* „tînăr"
pâre „pîine"	*durâ* „(a) aduna"

Rotacismul se produce numai în cazul unui *-n-* simplu; *n* geminat nu se rotacizează: lat. *pinna* > istr. *pęnă* (cf. drom. *pană*); lat. *annus* > istr. *ân*. Majoritatea cercetătorilor este de acord că fenomenul s-a produs înainte de aşezarea istroromânilor (= a românilor primitivi care aveau să devină „istroromâni") în Peninsula Istria (înainte de secolele XI—XIII). Această cronologie este relativă şi se bazează pe absenţa formelor cu rotacism la elementele croate. Rotacismul lui *-n-* a caracterizat cîndva şi unele graiuri dacoromâne (crişean — graiul moţilor — şi maramureşean. Această particularitate lipseşte însă din dialectul aromân şi meglenoromân, ceea ce a constituit principalul argument pentru gruparea istroromânei cu dacoromâna.

2.2.1.3.2.2. Istroromâna se opune tuturor celorlalte dialecte româneşti prin absenţa palatalizării labialelor: labialele *p*, *b*, *m*, *f*, *v* rămîn nealterate în istroromână:

piţor „picior"	*bire* „bine"	*mic* „mic"
pl'erde „(a) pierde"	*albirĕ* „albină"	*miie* „mie"
fil' „fiu"	*vipt* „cereale, vipt"	
fl'er „fier"	*visâ* „(a) visa"	

Există cîteva excepţii la această regulă: formele *cl'ept* „piept" şi *ţâptir*, *câptir* „pieptene", care prezintă o labială alterată. Aşa cum a demonstrat Puşcariu însă, alterarea s-a produs d u p ă introducerea lui *l'* între labială şi iod (v. regula de la p. 195) şi se datorează influenţei elementului palatal *l'* (v. Puşcariu, *St. istr.* II, p. 103). Alte situaţii de acelaşi tip: *ml'are*, *ml'ere*, *mnâre*, *ml'âre* „miere" (< lat. *melem*), *mńe(l)* „miel". ▌

2.2.1.3.2.3. O restricţie distribuţională cunoaşte consoana *l*, care nu poate apărea în poziţie finală şi înainte de consoană:

ie „el"	*âb* „alb"
vese „vesel"	*câd* „cald"
că „cal"	*cucă* „(a se) culca"

Cînd după *l* urmează o consoană + *e*, *i*, atunci el nu mai dispare, ci se păstrează muiat:

câl'z (< *câl'zi*) „calzi" (cf. *câd* „cald"); *dul'ţe* „dulce", *âl'ţ* (< *âl'ţi*) „alţi" (cf. *âlt* „alt")

2.2.2. Morfologie

Structura gramaticală a istroromânei prezintă unele trăsături arhaice, dar şi unele inovaţii, urmare a contactului nemijlocit şi îndelungat al istroromânilor cu croaţii: stadiul de bilingvism a determinat mari interferenţe între cele două sisteme lingvistice, ceea ce a avut ca rezultat o puternică influenţă croată asupra morfologiei şi sintaxei istroromâne.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Această influenţă s-a exercitat în două sensuri : pe de o parte, şi în unele cazuri, flexiunea s-a simplificat (v., de exemplu, flexiunea substantivului şi a articolului), pe de altă parte, în alte cazuri, ca s-a complicat prin introducerea unor formaţii sau a unor procedee croate (ca de pildă, tipurile de adjective, sistemul numărării, valorile aspectuale ale verbelor etc.) (v. *infra*).

Pentru influenţa limbii croate asupra istroromânei v.Coteanu, *Cum dispare o limbă (istroromâna)*, Bucureşti, 1957; acelaşi autor, analizînd şi explicînd stadiul actual al istroromânei, o consideră o limbă „mixtă" (v. *À propos des langues mixtes (sur l'istro-roumain)* în „Mélanges linguistiques" publiées à l'occasion du VIII-e Congrès International des linguistes à Oslo, du 5 au 9 Août 1957, Bucarest, 1957, p. 129 seq.).

2.2.2.1. Substantiv

2.2.2.1.1. Cu privire la număr, se constată, în cazul masculinelor şi al neutrelor terminate în consoană, neutralizarea opoziţiei dintre singular şi plural, foarte bine păstrată în dacoromână. Această ştergere are cauze fonetice : depalatalizarea consoanelor finale (de fapt urmate de [-i] în celelalte dialecte). Astfel, substantive ca *feţor* „fecior", *fil'* „fiu", *pinez* „ban", sau chiar femininul *sor* „soră", au aceeaşi formă şi la plural (pentru ultimul şi : *surăr*).

2.2.2.1. Flexiunea cauzală a substantivelor nearticulate este aproape dispărută, şi anume :

la masculine şi neutre, ca şi la majoritatea femininelor, se constată neutralizarea opoziţiei de caz (= o formă unică pentru N.G.D. Ac. sg. şi o altă formă pentru toate cazurile la plural) :

	sg.		pl.		
m.	f.	n.	m.	f.	n.
N. *lup*	*(feţă) feţa*	*căp*	*lup*	*feţe*	*căpur*
G. *fil'*	*mul'çre*	*piţor*	*fil'*	*mul'er*	*piţore*
D. *ocl'u*	*zi*	*ov*	*ocl'i*	*zile*	*ove*
Ac.					

„lup, fiu, ochi; fată, muiere, zi; cap, picior, ou"

Să se observe că substantivelor în *-ă* (de tip *casă*) din dacoromână le corespund forme în *-ă* (sau, în alte transcrieri, *-ę*; v. explicaţia la p. 193) în graiul din Sušnievița şi Noselo, şi *-a* în Jeián şi celelalte sate istroromâneşti (v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 96).

Opoziţia cazuală se mai păstrează (după Kovačec, *op. cit.*, p. 99) în cazul femininelor terminate în *-a* (v. *supra*) :

N. Ac.	*feţa, căsa, văca*
G. D.	*feţe, căse, văk'e*

Neutralizarea opoziţiei de caz apare însă şi mai evidentă la declinarea articulată : genitiv-dativul se exprimă la ambele numere şi pentru toate genurile cu ajutorul articolului proclitic *lu* + forma de N. Ac. (sg., respectiv pl.) +

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

articol hotărît enclitic, forma de N. Ac.; formele general româneşti cu articol enclitic pentru G. D. sînt însă de asemenea ocurente:

	m.		f.	
	sg.	pl.	sg.	pl.
N. Ac.	*lupu*	*lupi*	*fęta*	*fętele*
G.D.	*(a) lu lupu*	*lu lupi*	*(a) lu fęte*	*lu fęte*
	lupului	*lupilor*	*fętel'ei*	*fętelor*

La feminin, articolul antepus este uneori şi *le* în loc de *lu*: *(a) le fęte, (a) le mul'ere*. Să se observe din tabel că formele „analitice" prezintă facultativ un element invariabil *a* (amintind de articolul genitival din dacoromână); (v. pentru alte amănunte privind declinarea, Kovačec, *op. cit.*, p. 100—101).

Flexiunea substantivelor articulate de genul neutru nu pune probleme deosebite de a masculinelor la singular şi de a femininelor la plural.

2.2.2.1.3.1. Ca în toate dialectele sud-dunărene, în istroromână obiectul direct individualizat se exprimă fără prepoziţia *pe* (în comparaţie cu dacoromâna, care şi-a constituit relativ recent acest acuzativ, v. p. 136).

O zi cea măie mes-a vedę sę fil'e cum jivę cu cela uom. „Într-o zi, mama aceea a mers să o vadă [pe] fiica sa cum trăieşte cu acel om". (Cantemir, *Texte istr.*, p. 105)

Exemple cu pronume în acuzativ, fără *pe(pre)*:

Ie lât-a za soldata. „Pe el l-au luat la soldaţi".
Io nu voi tire. „Eu nu te vreau pe tine" (Cantemir, *op. cit.*, p. 113)
Tu scute mire. „Tu ascultă-mă pe mine". (*ibidem*, p. 33)

2.2.2.1.3.2. Ca urmare a puternicei influenţe croate, în istroromână au pătruns şi elemente flexionare (formanţi) de origine croată (împreună cu cuvintele împrumutate din această limbă). Ulterior, aceste desinenţe au fost adăugate şi la cuvinte de origine latină.

Astfel au intrat direct sintagme ca:

na moiu dușu, *l-am io poidit* „pe sufletul meu, l-am mîncat" (Puşcariu, *St. istr.* I, p. 26)
na miru *zivit si fiiet bur ur lu ât* „trăiţi în pace şi fiţi bun unul altuia" (*ibidem*, p. 46)
po imenu „pe nume" etc.

Desinenţa *-u*, cerută de prepoziţia croată *za*, este adăugată însă şi elementelor de origine latină: *za merindu* „pentru (la) prînz", *za ţiru* „pentru (la) cină" etc.

2.2.2.2. Articol

2.2.2.2.1. Articolul nehotărît este pentru feminin *o*, ca şi în dacoromână (<lat. *una*, păstrat ca *ună* în aromână şi meglenoromână):

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

o fętĕ, o mul'ęre, o damareţa „o dimineaţă"

2.2.2.2.2. Articolul hotărît de N. Ac. este:

-u	*-i*
-a	*-le*

Să se observe, deci, că, aşa cum se întîmplă şi în dacoromâna vorbită, articolul masculin l-a pierdut pe *-l* la singular: *omu, căpu, codru* „codrul" etc.

Pentru flexiunea articolului v. observaţiile de la p. 197—198.

2.2.2.3. A d j e c t i v

2.2.2.3.1. Ca pretutindeni în limba română, adjectivele prezintă:

a) patru forme:

curât / curâţ / curâtĕ / curâte „curat"
negru / negri / nęgrĕ / nęgre „negru"

Unele adjective care au avut patru forme rămîn, datorită neutralizării opoziţiei singular/plural la masculin, cu trei forme:

bur (sg. şi pl.) / *burĕ / bure* „bun"
betăr (sg. şi pl.) / *betărĕ / betăre* „bătrîn"

b) trei forme:

mic / mikĕ / miĉ (m. f. pl.) „mic"

c) două forme:

verde / verz „verde"; *mâre / mâr* „mare"

Sub influenţa croatei, apar uneori adjective cu morfemul neutru *-o*: *drâgo* „drag", *mlâdo* „tînăr", extins şi la elemente de origine latină: *pl'iro* „plin", *âto* „alt(ul)" etc.

Aceste adjective cu formă neutră sînt consemnate de Puşcariu (*St. istr.*, II, p. 150 seq.), dar nu figurează la Kovačec (*Descr. istr.*).

2.2.2.3.2. Gradele de comparaţie:

a) C o m p a r a t i v u l se formează cu adverbul *mai*, ca în dacoromână:

mai bur ie âstez ovu, nego mâre gal'ira „mai bun este astăzi oul decît mîine găina" (Popovici, *Dial. Istria*, II, p. 182)
mai mâre, mai musât „mai frumos" etc.

Complementul comparativului se introduce de obicei prin elementul *nego (nogo)*, împrumutat din croată, dar şi prin *de*:

mai musât si mai mâre nog-ai fost (Puşcariu, *op. cit.*, p. 247); *Zacĭ che lor mai mund pincz nego miie?* „De ce lor [le-ai dat] mai mulţi bani decît mie?" (Cantemir, *Texte istr.*, p. 47)
mai segav de mire şi de mę mul'ęre „mai şiret decît mine şi decît muierea (femeia) mea" (Puşcariu, *op. cit.*, p. 247).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Superlativul absolut se exprimă:

— printr-o formă identică cu a comparativului de superioritate *(maĭ bur, maĭ musât)*, dar cu o diferență de accentuare: la comparativ adjectivul este accentuat, în timp ce la superlativ, adverbul *maĭ* este elementul care poartă accentul:

comparativ	superlativ
màĭ bûr	*mâĭ bùr*
màĭ lúnγ	*mâĭ lùnγ*

V. Kovačec, *op. cit.*, p. 108

— cu ajutorul unor adverbe croate: *ĭâco* și *kâro (ćâro)*:

Când a nostru fil' vorire din oaste, va fi iaco cunțenăt. „Cînd fiul nostru va veni din armată va fi foarte mulțumit" (Cantemir, *Texte dial.*, p. 114)

Ćâro grumbę „foarte urît" (Pușcariu, *op. cit.*, p. 247)

2.2.2.4. Pronume

2.2.2.4.1. Pronumele personale *io / tu / ie, iâ/ noi / voi / ieĭ, iâle /* nu pun probleme speciale (formele — accentuate sau neaccentuate — sînt aceleași ca în toate dialectele românești; diferențele sînt pur formale — arhaisme sau inovații).

Ca și în dacoromână, opoziția de caz (dintre nominativ și acuzativ) la persoana 1 a și 2-a sg.) este foarte bine păstrată: *io/mire, tu/tire.*

Să se compare cu aromâna, p. 241.

2.2.2.4.2. Pronumele reflexiv păstrează, de asemenea, forma accentuată *sire* (cf. drom. *sine*), alături de cele neaccentuate, general românești.

2.2.2.4.3. Cu excepția pronumelui personal și, parțial, reflexiv, toate celelalte pronume prezintă la genitiv-dativ un *lu* proclitic (ca și substantivele):

lu țela „aceluia" *lu tot* „tuturor" etc.

lu țesta „acestuia" *lu al't* „altora"

V. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 156 seq.; pentru graiul din Jeián, [Kovačec, *Descr. istr.*, p. 109 dă forme flexionare pentru genitiv-dativul tuturor pronumelor:

česta/ česivé „acesta/ acestuia"
čela/ čelvę „acela/ aceluia"
a mev/ a melvę „al meu/ *alui meu"
âț/ atvę „alt(ul)/ altuia"

2.2.2.5. Numeral

Este o categorie care a suferit modificări importante sub influența croatei:

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.2.2.5.1. Numeralul **cardinal** păstrează formele originale latinești pentru unitățile de la 1 la 8 (inclusiv); unitățile 9 și 10, ca și toate compusele de la 11 în sus sînt împrumutate din croată.

ur
ura, urĕ
doi
do <*doo* <*două* <**doauă*
trei
pâtru
cinĉ, ţinţ
şâse, sâse
şâpte, sapte
opt
zeţe
} de origine latină

Alături de *opt*, conservat în Jeian, în celelalte localități apare numeralul croat *osăn*; în schimb, în Jeian, nu se mai conservă *zeţe*, care a fost înlocuit cu *deset*.

dévet „nouă" (<croată) l-a înlocuit pretutindeni pe urmașul lat. *novem*

ţedănaist „unsprezece"
dvanaist „doisprezece"
trinaist „treisprezece"
. . . . . .
dvaiset, dvadeset „douăzeci"
trideset „treizeci"
cvarnâr „patruzeci"
pedeset „cin(ci)zeci"
şestdeset „șaizeci"
sedamdeset „șaptezeci"
osamdeset „optzeci"
devetdeset „nouăzeci"
} de origine croată

sto „sută" (și: *dvisto, tristo* etc., tot din croată)

. . . . . .

„mie" este redat fie prin urmașul lat. *milia* : *mil'e*, fie prin cr. *milijar* > *mil'ar* sau, mai rar, prin cuvîntul de origine germană *tauzent, tavzent* (< germ. *tausend*).

În compusele cu zece (zeci) + unitate, unitățile sînt (mai ales primele patru) de origine latină: *cvarnâr și doi, șestdeset și patru* etc.

2.2.2.5.2. Numeralul **ordinal** prezintă, ca și cel cardinal, o selectare facultativă între formele latinești și cele croate:

părvi (părvile) m. „întîi(ul)"
părvĕ (părva) f. „întîi(a)"
} de origine croată

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

a { *doile, dova*; *treile, treia*; *pâtrile, pâtra*; *cincile, ţinţile, cinca, ţinţa*; *şăsile, şăsa*; *şăptile, şăpta* } de origine latină

a { *optule, opta* dar şi *a osmile, osma* (forme croate cu articol proclitic şi enclitic românesc); *devetile, doveta* (din croată); *zeţile, zeţa*, dar şi *desetile, deseta* (din croată) }

a { *ţedănaistile, ţedănaista*; . . . . . ; *trinaistile, trinaista*; . . . . . ; *dvadesetile, dvadeseta* etc. } de origine croată

Să se observe şi aici prezenţa lui *a* proclitic invariabil.

2.2.2.6. Verb

Ca în toate dialectele, flexiunea verbală este mult mai bine păstrată decît cea substantivală (nominală în general), care, încă din româna comună, se simplifică în raport cu etapa sa anterioară de evoluţie, latina dunăreană (v. p. 109 seq.).

Cu toate acestea, sistemul verbal istroromân a suferit foarte multe schimbări faţă de celelalte dialecte româneşti, aşa încît fizionomia verbului istroromân se îndepărtează de restul românităţii.

Astfel, la nivelul m o d u r i l o r se constată absenţa „supinului" (ca şi în celelalte dialecte sud-dunărene) şi dispariţia conjunctivului (diferenţa dintre cele două moduri omonime, indicativ şi conjunctiv, fiind redată cu mijloace „analitice", v. p. 205).

O tendinţă analogică (de neutralizare a opoziţiei indicativ—conjunctiv) se manifestă şi în aromână la conjugarea I.

De asemenea, a dispărut infinitivul lung (care nu se mai păstrează nici ca abstract verbal).

În ce priveşte t i m p u r i l e, cele mai numeroase pierderi se înregistrează la indicativ : au dispărut perfectul simplu (păstrat în celelalte dialecte româneşti) şi mai mult ca perfectul (păstrat numai în dacoromână); lipseşte viitorul al II-lea ; este pe cale de dispariţie imperfectul (care mai apare numai în graiul celor în vîrstă, în satele din sud ; v. Kovačec, *op. cit.*, p. 149).

P e r s o a n a şi n u m ă r u l, exprimate ca în toate limbile romanice prin aceiaşi formanţi, prezintă unele deosebiri neînsemnate (este vorba fie de stadii mai vechi, ca de pildă absenţa desinenţei *-u* la pers. 3 pl. imperf. ind., fie de o inovaţie, ca în cazul desinenţei *-n* în loc de *-m* la pers. 1 pl. ind. prez. ; v. observaţiile de sub fiecare mod şi timp în parte, *infra*).

În afară de opoziţiile de mod, timp, persoană şi număr, verbul istroromân exprimă opoziţia de a s p e c t (perfectiv/imperfectiv/iterativ), împrumutată din croată.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Aceasta explică schimbările petrecute la nivelul timpurilor trecutului: în urma bilingvismului practicat vreme îndelungată de istroromâni, s-a dezvoltat în limba lor maternă, după modelul croatei, posibilitatea de a exprima idei temporale din sfera trecutului cu mijloace morfologice (prefixe şi sufixe), ca în limbile slave în general. Aceasta face superfluuă prezenţa în sistem a unor forme verbale, de unde dispariţia unor timpuri trecute (perf. s., m.m.c.pf. şi, pe cale de dispariţie, imperf.) (v. *infra*).

2.2.2.6.1. Clasele de conjugare din istroromână sînt în linii mari aceleaşi ca în toate dialectele româneşti, în sensul că cele patru conjugări din latină se păstrează:

conj. I: /å/: *cl'emå, stå, turnå, zucå*
conj. II: /-é/: *vę, ţirę, ramarę́, bę*
conj. III: /-e/: *årdc, bâte, pl'érde, zacl'ide*
conj. IV: /-i/: *avzí, durmí, fí, cuperí*

Lipsesc verbele în *-î* la conjugarea a IV-a (cunoscute celorlalte dialecte româneşti), în schimb apare o categorie nouă, prezentînd sufixul infinitival *-ę́i* sau *-úi*; verbele în *-ę́i* sînt fie iterative, formate cu sufixul *-vę́i-*, fie perfective şi imperfective (v. şi *infra*), cele în *úi* sînt exclusiv iterative.

bivę́i „a bea mereu" (cf. *bę*<lat. *bibere*)
cocavę́i „a coace (repetat)" (cf. *coče*<lat. *coquere*)
movę́i „a mişca" (<ital. *movere*)
pisę́i „a scrie" (<cr. *pisati*)
fruştikę́i „a lua gustarea de dimineaţă" (germ. *frühstücken*)
carúi „a certa" (<cr. *karovati*)
radúi „a se bucura" (<cr. *radovati*)

În funcţie de morfemele specifice, se disting în istroromână mai multe clase de verbe (v. Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 166—172; v. şi Kovačec, *Descr. istr.*, p. 145).

2.2.2.6.2. Indicativ

2.2.2.6.2.1. Prezentul. Desinenţa de persoana 1 plural — în majoritatea graiurilor istroromâne — este *-n* (în loc de *-m*, cunoscută tuturor dialectelor româneşti şi graiului istroromân din Jeiăn):

rugân „rugăm", *ţirén* „ţinem", *mezén* „mergem", *avzín* „auzim"

Trecerea lui *-m* la *-n* are, probabil, raţiuni fonetice, nu morfologice (v. Puşcariu, *op. cit.*, p. 106).

O altă desinenţă caracteristică istroromânei este aceea de pers. a 3-a pl. *-u*, prezentă la toate clasele de verbe:

rogu, cl'emu, ţiru, vedu, megu, zicu, âvdu, dormu

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Să se observe că, dacă la conjugările a II-a, a III-a și a IV-a *-u* este etimologic, în schimb la conjugarea I el este analogic (aici desinența așteptată fiind, ca în toate dialectele, *-ă* > istr. *-ĕ*).

2.2.2.6.2.2. Imperfectul. Este un timp „în stingere" (cum spune Pușcariu). În raport cu vechiul imperfect românesc comun și cu omologul său din celelalte dialecte românești, imperfectul istroromân a suferit unele modificări (cu toate că, în ultimă instanță, el are aceeași structură morfematică) : între tema imperfectului (= radical + sufix specific /-a-/ sau /-ea-/) și desinență se introduce un element suplimentar /-i̯ă-/, constant în tot cursul paradigmei :

conj. I : *rugă̯i̯am* (= *rugă-i̯a-m*) „rugam"
rugă̯i̯ai (= *rugă-i̯a-i*)
rugă̯ia (= *rugă-i̯a-o*)
rugă̯ian (= *rugă-i̯a-n*)
rugă̯i̯aț (= *rugă-i̯a-ț*)
rugă̯i̯a (= *rugă-i̯a-o*)

conj. II : *cadẹ̯̆i̯am* (= *cadẹ̆-i̯a-m*) „cădeam"
etc.

conj. III : *trazẹ̯̆i̯am* (= *trazẹ̆-i̯a-m*) „trăgeam"
etc.

conj. IV : *avzi̯i̯am* (= *avzi̯-i̯a-m*) „auzeam"
etc.

Segmentarea propusă de Kovačec (*op. cit.*, p. 149 seq.), *lucr-ăi-am, ved-ei-am, avz-ii-am* este, după părerea noastră, neeconomică și nejustificată : se degajă trei elemente în loc de unul, stabilind, fără nici un avantaj, o structură morfematică a imperfectului istroromân total diferită de aceea a imperfectului din celelalte dialecte (economia realizată prin reducerea formanților specifici ai imperfectului la unul, /-a-/, în loc de doi, /-a-/ și /-ea-/, fiind oricum mai mică decît în alternativa noastră).

2.2.2.6.2.3. Perfectul. În absența unui perfect „simplu", mențiunea „compus" este superfluuă pentru istroromână. Din punctul de vedere al formei, perfectul este însă un timp „compus", „analitic" în acest dialect și anume, ca și în celelalte dialecte românești, este format dintr-un auxiliar (la origine verbul *vẹ́*) și participiul verbului de conjugat :

am
ai
a(v)
an
áț
a(v)
+ *rugât, ținút, trâs, avzit, copẹ̆it* „am rugat, ținut, tras, auzit, săpat"

Să se observe că auxiliarul prezintă, ca și în dacoromână, forme „scurtate" — în raport cu verbul *vẹ* folosit independent (să se compare cu aromâna, v. p. 249).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Participiul trecut stă, de obicei, înaintea auxiliarului: *rugât-am, verît-am.* S-ar părea că această topică este preponderentă în construcţiile cu subiect inclus în desinenţă; cînd subiectul-pronume este exprimat („mise en relief"), participiul stă după auxiliar.

2.2.2.6.2.4. Viitorul. Istroromâna cunoaşte un singur viitor (exprimînd o acţiune care se va realiza în viitor, fără a fi condiţionată de o altă acţiune; pentru acţiunea viitoare condiţionată, v. restrictivul viitor, *infra*).

Viitorul este un timp „compus", ca şi omologul său din celelalte dialecte româneşti: el este format din auxiliar (la origine verbul *vrę*) şi infinitivul (scurt) al verbului de conjugat:

(v)oi
(v)er
va
ren
(v)eţ
(v)or

+ *rugâ, ţirę, trâze, avzí, copęi* („voi ruga, ţinea, trage, auzi, săpa")

Ca şi în cazul perfectului, locul auxiliarului faţă de infinitiv depinde de prezenţa sau absenţa unei „mise en relief" a subiectului-pronume: în construcţiile „obiective", topica este, de obicei, inversată (= cu auxiliarul pe locul al doilea): *cl'ema-vor, veri-va* etc.

2.2.2.6.3. Conjunctiv. Studiile existente nu menţionează decît un conjunctiv prezent: acesta este identic cu indicativul, de care se deosebeşte numai prin faptul că este precedat întotdeauna de o conjuncţie specifică acestui mod; *se* (<lat. *si*, cf. şi drom. *să*, arom. megl *si*, *s-*) sau *neca* (<cr. *neka*):

neca spûre, neca âvde, se mę́re, se nu-ţ fiie rusíre

Aşa cum se vede din ultimul exemplu, verbul *fi* este singurul care îşi păstrează forma veche (din româna comună) de conjunctiv: *neca fivu, neca fiii, neca fiie, neca fim, neca fiţ, neca fivu* (şi aceste forme sînt însă adeseori înlocuite cu cele ale indicativului); v. Kovačec, *op. cit.*, p. 150.

2.2.2.6. Condiţional (restrictiv)

Acest mod prezintă în istroromână trei timpuri: prezent, trecut şi viitor. Primele două sînt forme „compuse", cel de-al treilea este o formă „simplă".

Termenul „restrictiv" aparţine lui Puşcariu (folosit de autor în descrierea istroromânei), după care denumirea ar fi mai proprie decît cea de „optativ" sau „condiţional", pentru că este mai generică, orice formulare din sfera condiţiei fiind, de fapt, o „restricţie" (cu sau fără exprimarea condiţiei). Această exigenţă terminologică creează însă adeseori confuzii, de aceea este de preferat tradiţionalul „condiţional-optativ" (sau numai „condiţional", dat fiind că cele două moduri au forme identice).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

2.2.2.6.4.1. Prezentul. Se formează din imperfectul verbului *vrea* + infinitivul scurt:

reș
reį
re
ren
reț
re

+ *rugă, țirę, trâze, avzí, copęį* („aș ruga, ține, trage, auzi, săpa")

Cf. băn. *rçaș veńi, veńi-rçaș*: această concordanță între dialectul istroromân și graiul bănățean a fost invocată de Densusianu ca argument în favoarea originii nord-dunărene a istroromânei (mai exact, a originii vest-carpatice a istroromânilor; v. p. 189.

2.2.2.6.4.2. Perfectul. Se obține prin introducerea participiului *fost* (al verbului auxiliar *fi*) între auxiliarul specific de condițional și infinitiv:

reș
reį
re
ren
reț
re

+ *fost* + *rugă, țirę, trâze, avzí, copęį* („aș fi rugat, ținut, tras, auzit, săpat")

Auxiliarul condiționalului prezent și perfect are, ca de obicei, în graiul din Jeián, desinența *-m*, în loc de *-n* la pers. 1 pl.

2.2.2.6.4.3. Viitorul. Este o formă simplă, moștenită din latină (păstrată în aromână și în vechea dacoromână), cu un radical identic cu al perfectului (participiului), la care se adaugă un sufix specific, *-r-*, etimologic, și desinențele specifice:

rugă-r-ß	*țirúr*	*trasér*	*avzír*	*copęír*
rugă-r-i	*țirúri*	*traséri*	*avzíri*	*copęíri*
rugă-r-e	*țirúre*	*trasére*	*avzíre*	*copęíre*
rugă-r-no	*țirúrno*	*trasérno*	*avzírno*	*copęírno*
rugă-r-eț	*țirúreț*	*traséreț*	*avzíreț*	*copęíreț*
rugă-r-u	*țirúru*	*traséru*	*avzíru*	*copęíru*

În graiul din Jeián desinența de pers. 1 pl. este *-em* în loc de *-no*. Pentru paradigme, v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 185 seq.

Acest condițional viitor se folosește numai în propoziții subordonate și exprimă condiția unei acțiuni viitoare formulate în propoziția regentă. Subordonata care conține condiționalul viitor se introduce întotdeauna printr-un element conjuncțional (de obicei conjuncția *se*, care păstrează vechea valoare condițională a lat. *si*; v. aceeași situație și în aromână): *se putúr veri-voį* „dacă aș putea (= voi putea) voi veni". Se înregistrează însă și situații în care condiționalul viitor apare și în principală: *verir când putur* (Cantemir, *Texte istr.*, p. 92).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Ca şi forma corespunzătoare din aromână, condiţionalul viitor istroromân provine dintr-un condiţional sintetic românesc comun, rezultat în urma confuziei dintre perfectul conjunctiv şi viitorul anterior latin (ceea ce explică şi ideea de viitor inclusă în forma istroromână); v. p. 115—116 şi *ILR* II, p. 170—272.

2.2.2.6.5. Infinitiv. Acest mod prezintă numai forma scurtă, folosită cu valoare verbală, într-o măsură mult mai mare decît în dacoromână (şi cu alte valori modale).

Astfel, infinitivul istroromân apare foarte des în locul conjunctivului (ca în alte limbi romanice):

n-a vrut zíţe „n-a vrut a zice (= să zică)"
l'ei a fost rusíre spúre „ei i-a fost ruşine a spune (= să spună)"
n-a putut pre pitóre stá „n-a putut sta (= să stea) pe picioare"

Alteori este folosit cu valoare de imperativ:

proclét a fi sáki cârle spúre „blestemat să fie fiecare care spune" (ap. Puşcariu, *op. cit.*, p. 255).

Sau cu rol de „supin" (= participiu), ca în toate dialectele sud-dunărene şi ca în celelalte limbi romanice:

ntrębę se-i ţevá za platí „întreabă dacă-i ceva de plătit"
ári lu cá dá muncá si bę „ai de dat calului de mîncat şi de băut"
(v. Puşcariu, *op. cit.*, p. 254).

2.2.2.6.6. Gerunziu. La formele cunoscute din dacoromână se adaugă terminaţia gerunzială *-a* (cf. şi terminaţia adverbială *-a*, ca în drom. *aici—aicea, alături—alăturea* etc.):

rugắnda, ţirắnda, tragắnda, avizínda, copęínda

V. aceeaşi terminaţie în aromână, p. 254.

2.2.2.6.7. În domeniul verbului, trăsătura cea mai „originală" a istroromânei (în sensul că nu apare în alte dialecte româneşti şi nici în alte limbi romanice) este exprimarea opoziţiei de a s p e c t cu mijloace „interne", „sintetice", specifice altor limbi (în speţă, limbilor slave, de unde istroromâna a preluat — prin intermediul croatei — această nouă distincţie).

În istroromână s-a creat posibilitatea exprimării a trei valori aspectuale:

a) imperfectivul—exprimînd o acţiune care durează, continuă, fără raportare la alte momente ale ei (început, sfîrşit);

b) perfectivul—exprimînd o acţiune considerată ca terminată, încheiată, privită, deci, ca rezultat;

c) iterativul—exprimînd o acţiune care se repetă (şi care poate fi de durată = imperfectivă sau încheiată = perfectivă); practic, orice verb perfectiv sau imperfectiv poate fi iterativ.

Opoziţia aspectuală este foarte clar exprimată de verbele de origine croată (v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 124); ea este redată însă şi prin verbe de origine latină — ceea ce dovedeşte un stadiu foarte avansat de influenţă slavă, cu o gramaticalizare ceva mai slab realizată însă (în sensul că, la verbele de origine latină, un rol important mai joacă în continuare contextul (*ibidem*).

a) — b) Pe plan formal, opoziţia perfectiv ~ imperfectiv este exprimată prin prezenţa unui formant (de tip „prefix") alipit formei perfective, căruia îi corespunde formantul ø — la forma imperfectivă.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Cele mai frecvente „prefixe" sînt : *do-*, *ne-*, *po-*, *pre-*, *pro-*, *rez-*, *ze-*

În Jeiăn : *na-*, *raz-*, *za-* (v. Kovačec, *op. cit.*, p. 125)

imperfectiv	perfectiv
1) verbe împrumutate din croată :	
copéi „(a) săpa"	*rezcopéi* „(a) dezgropa" *zecopéi* „(a) îngropa"
mislí „(a se) gîndi"	*domislí* „(a-şi) aduce aminte" *predomisli* „(a se) răzgîndi"
sadí „(a) sădi"	*nesadí* „(a) termina de sădit"
2) verbe de origine latină :	
— opoziţia se exprimă printr-un „prefix" :	
durmí „(a) dormi"	*zedurmí* „(a) adormi"
fáţe „(a) face"	*prifáţe* „(a) termina de schimbat, a schimba"
tórţe „(a) toarce"	*potórţe* „(a) termina de tors"
— opoziţia se redă prin introducerea verbului perfectiv din croată :	
ará „(a) ara"	*poori*, *podori* „(a) termina de arat"
bę „(a) bea"	*popí* „(a) termina de băut"
maţirá „(a) măcina"	*smilí* „(a) termina de măcinat"
muncá „(a) mînca"	*poidí* „(a) termina de mîncat"

c) Valoarea iterativă se obţine prin adăugarea formantului *-véi* (de tip „sufix") :

1) verbe latineşti :

ămná „(a) umbla"/*ămnavéi* „(a) umbla mereu"
cántá „(a) cînta"/*cántavéi* „(a) cînta mereu, într-una"
ántrebá „(a) întreba"/*ántrebavéi* „(a) întreba mereu, a tot întreba"
durmí „(a) dormi"/*durmivéi* „(a) dormi repetat (în acelaşi loc) etc."
spúre „(a) spune"/*spuravéi* „(a) tot spune, a repeta mereu"
veri „(a) veni" /*veravéi* „(a) veni în mod obişnuit"

2) verbe croate :

copéi „(a) săpa"/*copivéi* „(a) săpa mereu"
igréi „(a) juca"/*igrivéi* „a juca mereu, în repetate rînduri"
ganéi „(a) vorbi"/*ganivéi* „(a) vorbi mereu, într-una"
pisęi „(a) scrie"/*pisivéi* „(a) scrie repetat"

Pentru alţi formanţi şi pentru alte probleme de amănunt privind posibilităţile de exprimare a aspectului în istroromână, v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 123—130 şi, de acelaşi autor, *Observations sur les influences croates dans la grammaire istroroumaine*, în „La Linguistique", 1, (1965), Paris, p. 108—111.

2.2.2.7. Adverb

Istroromâna păstrează unele adverbe, prepoziţii şi conjuncţii latineşti sau formaţii străromâne, pierdute în alte (unele) dialecte româneşti. Totodată, în-

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

ventarul părților de vorbire neflexibile se îmbogățește cu împrumuturi din alte limbi (mai ales din croată, dar și din italiană).

Astfel, dintre a d v e r b e :

ĭúvĕ „unde" (<lat. *ubi*; cf. și arom. *ĭu*, criș. *ĭuă*; megl. *ĭundi* este format din *ĭu* + *undi*)

oț(a) „aici" (<lat.* *ad hacce*; cf. și arom. *aoa(ți)*, „aici", megl. *ụá(ți)* „aici")

mânkĕ „mai înainte" (<*mai* + *ainte*<lat. *abante*; cf. v. drom. *mainte*)

de origine croată		de origine italiană
năzat „înapoi"	*alora* „atunci"	
púcle „apó"	*almeno* „cel puțin", „măcar"	
nis „de loc"	*infati* „într-adevăr"	
nego „decît"	*iusto* „exact, tocmai"	
dósta „destul"	*tanto* „atît (de)"	
iaco „tare, foarte"	*ben* „bine" (cf. *bire* „bine" <lat. *bene*)	
zâlica „puțin"		
vâl'e „imediat"		

Ca și în celelalte dialecte românești, o serie de adverbe provin din adjective : deosebirea constă în aceea că, în istroromână, se folosesc cu rol de adverb adjectivele n e u t r e (in *-o*, ca în limbile slave) :

Se nu ver cu mușât, ver cu grumbo. „Dacă nu vrei cu frumosul, (ai să) vrei cu rău "(Cantemir, *Texte istr.*, p. 19).

Antrebât-a cum colo trece fil'a cu cela ŭom. Iâ gane : — *Slâbo* ! „*A* întrebat cum trece (= trăiește) acolo fiica cu omul acela : — Rău !" (Cantemir, *op. cit.*, p. 105).

Ali damarcța tot uro n-a fost niș. „Dar dimineața tot una (= iar) n-a fost nimic" (Cantemir, *op. cit.*, p. 22).

2.2.3. L e x i c

Așa cum s-a arătat și în descrierea celorlalte dialecte, lexicul este domeniul cel mai afectat de influențele externe : istroromâna are un fond vechi de cuvinte de origine latină, care, în cea mai mare parte, coincide cu acela al celorlalte dialecte românești, dar, în același timp, prezintă un număr ridicat de elemente de alte origini (mai ales croate, și slovene, dar și italiene, germane), care fie au înlocuit vechii termeni latinești, fie au apărut ca o necesitate de a denumi noțiunile noi, apărute, în mod firesc, paralel cu evoluția materială și spirituală a societății de-a lungul veacurilor.

2.2.3.1. Elementul latin (v. pentru continuitatea elementului latin p. 140—141).

a) Istroromâna păstrează o serie de termeni latinești pierduți în alte dialecte românești (sau păstrați cu totul periferic, într-un grai sau într-un stadiu anterior) :

âsir „asin" (<lat. *asinus*) ; cf. și v. drom. *asin*

câĭbĕ „colivie" (<lat. *cavea*)

gâbu „galben" (<lat. *galbus*) ; cf. și în graiul din Oaș *galb*, *gaụb* „galben" ; drom. lit. *galben*<lat. *galbinus*

ĭi „(a) merge" (<lat. *ire*) ; cf. și alte limbi romanice (fr. *j'irai*, de pildă, viitor al lui *aller*)

ĭúvĕ „unde" (<lat. *ubi*) ; cf. și criș. *ĭuă*, arom. *ĭu*, megl. *ĭundi*< *ĭu* + *undi*)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

săr „sănătos“ (<lat. *sanus*); cf. și arom. *sîn*^{u} „sănătos“ (drom. *sănătos* provine dintr-un derivat *sanitosus*).

b) Alteori termenii latinești s-au păstrat, dar au suferit importante modificări semantice, datorită calcurilor numeroase efectuate de vorbitori bilingvi sau trilingvi (toți istroromânii vorbesc în egală măsură și croata, unii dintre ei, mai ales generațiile mai vîrstnice, care au trăit în perioada apartenenței Istriei la statul italian, vorbesc și italiana).

În condițiile polilingvismului deci, s-au adăugat sensuri noi, împrumutate din limbile folosite paralel, la sensurile existente, sau s-a înlocuit cu totul sensul vechi cu unul împrumutat.

Astfel:

istr. *codru* sub influența sl. *gora* înseamnă „munte“

” *mesură* „(a) măsura“ are, sub influența slov. *meriti* (care înseamnă „a măsura“ și „a ținti“), și sensul „a ținti“

” *ramarę* „(a) rămînea“ este folosit, ca și în italiană, ca auxiliar al pasivului: *je ramâs-a ucis* (cf. it. *e rimasto ucciso*) (v. Bartoli—ap. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 218)

” *scând* (<lat. *scamnum*) nu mai înseamnă „scaun“, ca în restul românității, ci „masă“, sens împrumutat de la cr. *stol*, care are ambele sensuri: „masă“ și „scaun“ („masă mică“, asemănătoare cu scaunul, →„scaun“ în croată; de aici, istr. *scând* „scaun“→„masă“)

” *somăn* însemnează „somn“, dar și „vis“ (ca și cr. *san*)

” *uşe* prezintă, sub influența cr. *vrata*, două sensuri: „ușă“, ca în toată limba română, și „poartă“

c) În fine, în numeroase cazuri elementul latin a fost înlocuit (parțial sau total) cu termeni de altă origine:

istr. *domn* se păstrează numai cu sensul de „dumnezeu“; în toate celelalte situații a fost înlocuit de *gospodin* „domn“ sau *gospodăr* „domn, stăpîn, gospodar“

” *lurĕ* s-a păstrat numai cu sensul fr. „lune“; pentru sensul „mois“ se folosește cr. *misęc*, care l-a înlocuit pe lat. *mensis* (cf. arom. megl. *mes*)

” *betăr* a încetat de a mai fi folosit ca antonim al lui *tirăr*, cu sensul de „bătrîn“; el a fost înlocuit cu *stăr*, împrumutat din croată; se mai păstrează însă *betăr* cu sensul de „vechi“.

Numeroase cuvinte latinești denumind noțiuni importante s-au pierdut însă cu totul din dialect, fiind înlocuite cu cuvinte de alte origini (mai ales croate, dar și italiene, slovene, germane).

Astfel

pentru „argint“ (cf. { drom. *argint* / megl. *arzint* }): istr. *srebro* (<cr.)

” „aur“ (cf. drom. *aur*): istr. *zlato* (<cr.)

” „cîmp“ (cf. { drom. *cîmp* / arom. *cîmpu* / megl. *cęmp* }): istr. *pole* (<cr.) și *campáńe* (<it.)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

pentru „carte" (cf. { drom. *carte* / arom. *carti* / megl. " }) : istr. *cńige* (<cr.)

" „dor" (cf. { drom. *dor* / arom. *dor*^{u} }) : istr. *zâlost* (<cr.)

Cuvîntul *dor* (< lat. *dolus*), cu o semnificaţie atît de specific românească, este de fapt intraductibil; important este însă faptul că el s-a pierdut în istroromână.

" „luni" (cf. drom. *luni*) : istr. *ponedílăc* (<cr.)
" „marţi" (*marţi*) *utórăc*
" „miercuri" (*miercuri*) *srédu*
" „joi" (*joi*) *četrtăc*

Cf. şi aceleaşi termeni de origine latină, cu uşoare modificări fonetice, în aromână şi meglenoromână.
De obicei, termenii denumind noţiunile de bază privitoare la timp sînt foarte rezistenţi. Totuşi, în istroromâna din sud se mai păstrează — pentru zilele săptămînii — *sámbote* şi *dumireke*, iar în nord, în plus, *lur* „luni" şi *virer* „vineri".

Numărul cuvintelor latineşti dispărute din istroromână trece de 150—după listele lui Puşcariu şi ale lui Bartoli.

V. analiza lor amănunţită la Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 232—238 şi la Kovačec, *Descr. istr.*, p. 204 seq.

2.2.3.2. Elemente de alte origini

2.2.3.2.1. Elementul slav. Dat fiind că istroromînii trăiesc pe un teritoriu de limbă croată şi în imediată apropiere de teritoriul de limbă slovenă, este firesc ca elementul slav din acest dialect să fie de factură preponderent croată şi, apoi, slovenă.

În unele lucrări de specialitate se menţionează, eronat, influenţa „sîrbo"-croată exercitată asupra istroromânei; limba sîrbă nu a influenţat însă istroromâna direct, cel mult indirect, prin intermediul croatei.

O descriere a vocabularului de origine slavă în istroromână nu poate fi, prin forţa lucrurilor, exhaustivă : aceasta ar presupune efectuarea unor inventare de termeni, grupaţi pe sfere semantice, pentru fiecare strat în parte, ceea ce nu este uşor de făcut (şi nu s-a făcut pînă acum integral) şi nici nu ne propunem să facem.

Semnalăm doar că elementele de origine slavă din istroromână au intrat, ca şi în celelalte dialecte, în diferite perioade istorice şi, în consecinţă, ele pot fi descrise în straturi succesive.

Astfel, ca pretutindeni în română, se distinge un prim strat de cuvinte slave vechi :

istr. *bâbě* „babă" (cf. drom. *babă*, arom. *babî* „moaşă", megl. *babă*)
" *bob* „bob" (cf. drom. *bob*)
" *bogât* „bogat" (cf. drom. *bogat*, arom. *bugat*^{u})
" *bólě* „boală" (cf. drom. *boală*)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

istr. *cărpĕ* „cîrpă" (cf. drom. *cîrpă*)
" *cosi* „(a) cosi" (cf. drom. *(a) cosi*, arom. *cusuescu*; cf. şi megl. *coasă* (s.))
" *dăr* „dar" (cf. drom. *dar*)
" *goni* „(a) goni" (cf. drom. (*a*) *goni*, arom. *aγunescu*, megl. *gunes*)
" *nevęstĕ* „mireasă tînără" (cf. drom. *nevastă*, arom. *nivęastî*, *mveastî*, megl. *niveastă*) etc.
" *rănĕ* „rană" (cf. drom. *rană*, arom. *aranî*, megl. *ranĕ*)

Altădată, cuvinte care apar şi în alte dialecte au surse diferite. De pildă, istr. *cojĕ*, care înseamnă „piele" şi nu „coajă", ca în dacoromână şi aromână, este un împrumut din slovenă, unde *koža* înseamnă tot „piele" (aşadar, este un cuvînt ulterior stratului vechi de cuvinte slave); la fel, istr. *ţudĕ* „mult" aparţine altui strat decît drom. *ciudă*, care alt înţeles (cuvîntul istroromân reproduce sensul din croată) etc.

Cel mai numeros contingent de cuvinte de origine croată (şi slovenă) este însă foarte recent, împrumutul de cuvinte din aceste limbi în condiţiile bilingvismului istroromân fiind un fenomen curent şi continuu. O serie de factori sociali, psihologici, lingvistici favorizează, în condiţii determinate, g r a d u l, proporţiile acestui împrumut, ceea ce face, practic, aproape imposibilă statistica elementului slav în acest dialect.

> Acelaşi lucru se întîmplă cu limba greacă, albaneză, sîrbă sau bulgară la aromâni, şi cu cea bulgară, la meglenoromâni. Se pare însă că, în cazul istroromânei, consecinţele bilingvismului sînt mult mai grave (= mai dezagregante).

Se împrumută termeni din toate sferele semantice, denumind noţiuni noi şi mai puţin noi. Ilustrăm numai cu cîteva exemple (pe lîngă cele oferite mai sus):

aniurbâ „(a) întîlni"; *crâstĕ*, *crâstav*, „rîie, rîios"; *cravâr* „văcar"; *igreį* „(a) juca"; *lisiţĕ* „vulpe"; *mrvîţĕ* „fărîmă"; *óblac* „nor"; *pisĕi* „(a) scrie"; *poidâ* „(a) termina de mîncat"; *popi* „(a) termina de băut"; *ribĕ* „peşte"; *tât* „hoţ"; *teplî se* „a se încălzi"; *vikęį* „(a) ţipa"; *zaįno* „imediat"; *zlâtĕ*, *zlâten* „aur, de aur" etc.

> Cu toate acestea, „partea de bază a vocabularului istroromân ca şi cea mai mare parte a materialului gramatical este de origine romanică, iar elementele slave, indiferent de numărul mare al lor, au, în multe cazuri, un caracter periferic" (Kovačec, *op. cit.*, p. 201).

2.2.3.2.2. Dată fiind poziţia geografică a Istriei, în imediata apropiere a Italiei, pe de o parte, şi apoi, împrejurarea istorică potrivit căreia regiunea aceasta a fost o vreme sub administraţie italiană, foarte mulţi locuitori din aceste părţi (români sau slavi) vorbesc mai mult sau mai puţin bine italiana. Aceasta explică prezenţa în limba lor maternă a unor termeni de origine italiană.

Elementul italian din istroromână a pătruns de cele mai multe ori direct, din dialectul veneţian sau din italiană, dar şi prin intermediul croatei (distincţia fiind adeseori destul de greu de făcut).

Astfel:

alóra „atunci"; *bik'erin* „pahar"; *carbonér* „cărbunar"; *cuntenât* „mulţumit"; *feroviia* „calea ferată"; *fâbro* „fierar"; *movęį* „(a) mişca"; *pensęį* „(a) gîndi"; *profumęį* „(a) parfuma"; *proşk'erţęį* „(a) glumi"; *pulêntĕ* „mămăligă"; *sémpre* „mereu, întotdeauna"; *setimânĕ* „săptămână"; *traditór* „trădător"; *tratęį* „(a) trata" etc.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

2.2.3.2.3. Prin intermediul slovenei (limba slavă vorbită în Slovenia, republică în nordul Iugoslaviei), s-au introdus în istroromână un număr (mai puţin însemnat) de cuvinte de origine germană, ca de pildă :

frâiar „peţitor" (< germ. *Freier*); *frustikéi* „(a) gusta, (a) lua micul dejun" (<germ. *frühstücken*); *lumpéi* „(a) chefui" (< germ. *lumpen*); *spas*, *spásăn* „glumă, glumeţ" (<germ. *Spass*, *spassen*); *tintĕ* „cerneală" (<germ. *Tinte*); *ţucăr*, „zahăr" (<germ. *Zucker*); *zaifĕ* „săpun" (<germ. *Seife*) etc.

2.3. CONFIGURAŢIA DIALECTALĂ A ISTROROMÂNEI

Structura dialectală a istroromânei (= numărul graiurilor din acest dialect ca şi repartizarea lor geografică) este foarte greu de stabilit în condiţiile unei diversificări atit de accentuate, generate de polilingvismul vorbitorilor.

Cercetătorii din toate timpurile au constatat însă un fapt, se pare, incontestabil, şi anume că în istroromână se disting d o u ă arii: una reprezentată de graiul din n o r d (din Jeiăn) şi alta cuprinzînd graiurile din s u d u l Muntelui Mare (= din Valea Rašei, în italiană „Val d'Arsa").

O cercetare relativ recentă i se datorează lui Radu Flora, care a încercat şi cartografierea unor fenomene lingvistice, în scopul unei reprezentări mai riguroase, cu metode ştiinţifice specifice dialectologiei, a istroromânei (v. Flora, *Stadiul istr.*, p. 158 seq.; şi *infra*, reproducerea unora dintre hărţile lui Flora).

Deosebirile cele mai frapante dintre graiul din nord şi cel din sud, după Flora, ar fi următoarele (formularea, ca şi exemplele, îi aparţin) :

	nord	sud
1)	$g > g^h$: g^hura „gură" g^hard „gard" $plug^hu$ „plug"	*g* păstrat : *gura* *gard* *plugu*

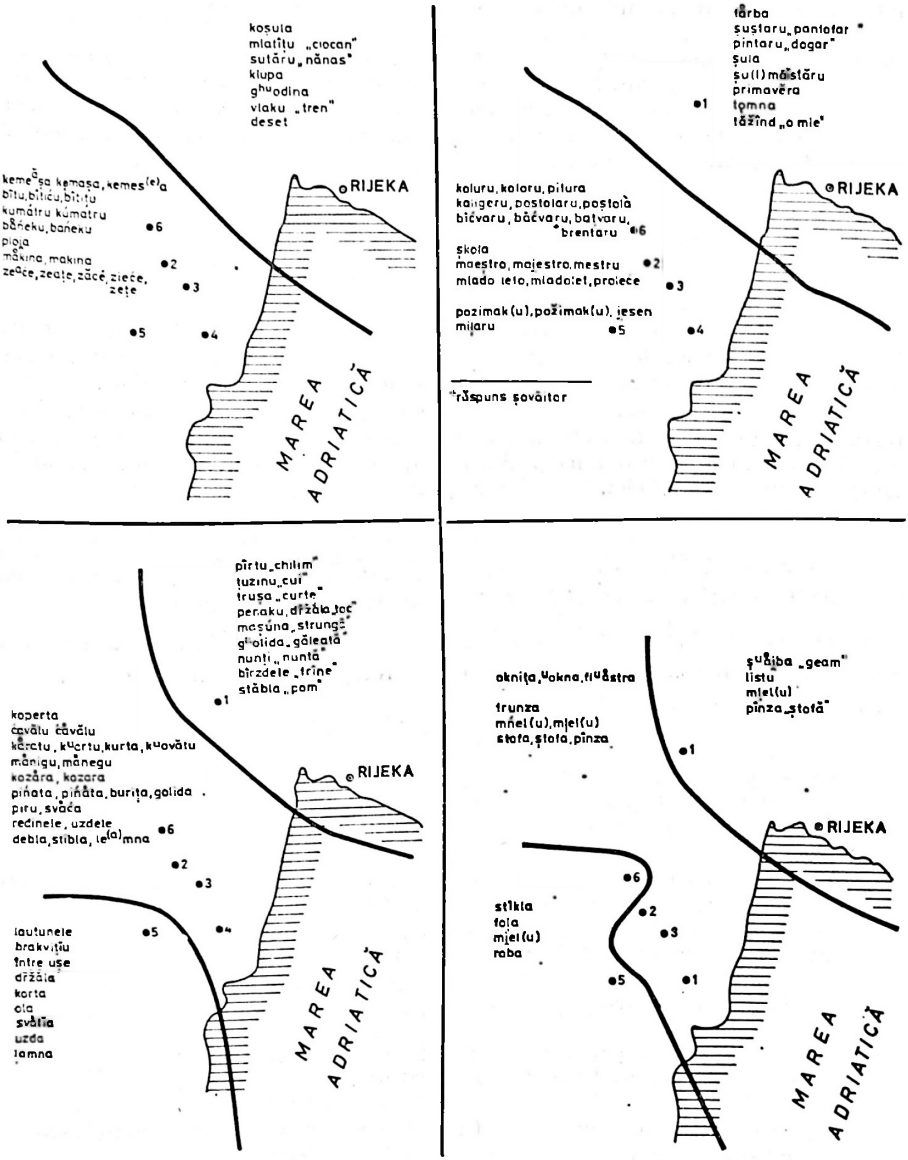
La Kovačec, pentru graiul din nord, se dă γ pentru *g*, în tot cursul descrierii (adică, oclusiva velară *g* este considerată fricativă velară); la Flora *gh*.

2)	$t + i > ć$ (ca în graiul bănăţean): *bećinu* „nasture"	*t* păstrat : *batunu*

Această trăsătură este însă insuficient ilustrată (un singur exemplu), iar poziţia lui *t* este diferită (urmat de un *u*).

3)	rotacism aplicat consecvent : *mlivaru* „morar" *kîrburu* „cărbune" (şi nu : „cărbuni", obs. ns.)	rotacism aplicat inconsecvent : *malinaru* *kîrbun*

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Hărţi istroromâne după Flora, *Stadiul istr.* Hărţile nr. 30—33.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4) introducerea consoanei de suport în grupul consonantic *mr* :	grupul a rămas cu vocala primară :
kambra „cameră"	*kåmara (kåmăra)*

Celelalte două deosebiri fonetice semnalate ni se par neînsemnate, de aceea nu le menționăm.

O deosebire fundamentală între aria nordică și cea sudică este de ordin l e x i c a l și constă în prezența elementelor de origine germană (cu precădere și masiv) în nord și a celor italiene în sud.

Răspîndirea istroromânilor în nordul Peninsulei Istria

Harta nr. 34

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3. DIALECTUL AROMÂN

3.1. DATE CU PRIVIRE LA AROMÂNI

3.1.1. Numele aromânilor. 3.1.2. Numărul aromânilor şi răspîndirea lor geografică. 3.1.3. Ocupaţia lor. 3.1.4. Stadiul cultural la aromâni.

3.1. Aromânii, împreună cu meglenoromânii, sînt urmaşii românilor primitivi din sud-estul Dunării.

Cu unele deosebiri de nuanţă, două sînt tezele formulate cu privire la patria primitivă a aromânilor:

α) Teza n o n a u t o h t o n i e i lor: s-au pronunţat pentru o patrie primitivă a aromânilor în alte locuri decît cele pe care le ocupă astăzi (în apropierea Dunării) cronicarul bizantin Kekaumenos, Johann Thunmann, Gustav Weigand, O. Densusianu, S. Puşcariu, Al. Philippide, Th. Capidan ş.a.
Dintre nonautohtonişti, W. Martin-Leake şi B. P. Hasdeu susţin proveniența nord-dunăreană a aromânilor.

β) Teza a u t o h t o n i e i aromânilor: sînt pentru autohtonie totală: A. D. Keramopulos, Konstantin Kumas, Konstantin Nikolaidi, Apostolos Vakalopulos şi, recent, Sokrate Liakos. Parţial, admit unele oaze de aromâni autohtoni: Tache Papahagi (care invocă, între altele, particularităţile muzicii, ale portului şi dansului la aromâni, deosebite de ale dacoromânilor, şi unele toponime) şi Th. Capidan (care se sprijină pe existenţa a trei toponime de origine latină în zona de influenţă greacă: *Sărună*, *Băiasa* şi *Läsun*). (V. pentru întreaga problemă Capidan, *Aromânii*, p. 22 seq.. p. 130 seq.; Philippide, *OR*, I, p. 662 seq.; T. Papahagi, *O problemă de romanitate sud-ilirică*, GS, 1, 1924, p. 72 seq.; Caragiu, *Definition*.)

3.1.1. Cu privire la n u m e l e aromânilor, trebuie să facem de la început distincţia între:

a) nume pe care şi le dau ei înşişi
b) nume cu care îi denumesc populaţiile înconjurătoare
c) nume date de savanţi.

a) Ei înşişi îşi zic *ar(u)mâń*, *rumăń*, *făмăń* (sg. *ar(u)mân*^{u}, *rumăn*^{u}, *făмăn*^{u}) reflexe — cu diferite realizări fonetice — ale lat. *romanus*.

Cu trecerea lui *o* latin neaccentuat la *u* (sincopat de cele mai multe ori) sau la *ă* şi cu închiderea lui *a* latin în poziţie nazală la *ă*, *î*. Forma cu *a-* (protetic) apare în majoritatea graiurilor aromâneşti şi reprezintă o caracteristică a fonetismului acestora (v. *infra*, p. 225). Acelaşi *romanus* stă la baza drom. *român* (mai vechi *rumân*), istr. *rumeri* (pl.) (pierdut astăzi, dar atestat de Ireneo della Croce în secolul al XVII-lea; v. Puşcariu, *St. istr.*, II, p. 44).
Aşa cum s-a demonstrat, termenul *ar(u)mân*^{u} nu are nimic comun cu gr. Ρωμαῖοι, cum s-a susţinut uneori.

După regiunile în care trăiesc, aromânii îşi zic *făрşiрoţ* (cei din satele Albaniei), *γrîmusteń* (cei din regiunea muntelui *Pramos*) etc.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Populaţiile înconjurătoare îi numesc mai ales *vlahi*.

Nume dat şi dacoromânilor *(vlahi)*, istroromânilor (*vlăhl, vlăsi* — v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 24), meglenoromânilor (*vlaşi* — v. Capidan, *Megl.*, II, p. 5).
Numele *vlah* este probabil de origine celtică şi a fost introdus în Balcani pe cale slavă (v. detalii la Capidan, *Maced.*, p. 146).
Pentru prima oară în istorie, numele *vlah* a fost înregistrat în secolul al VIII-lea, într-o însemnare găsită la Mănăstirea Kastamunitu de la Sf. Munte (v. Capidan, *op. cit.*, p. 151; în acest text însă, *vlah* apare însoţit de *rinhini*: *vlahorinhini*, adică „vlahii de pe rîul Rinhos"). Termenul *vlah* denumind o populaţie românească (probabil aromânească) apare în secolul al XI-lea la istoriograful bizantin Kedrenos (v. G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia mare, 980—1259. Studiu istoric după izvoare bizantine*, Bucureşti, 1913) şi se referă la un eveniment petrecut în secolul al X-lea (anul 976, considerat de obicei anul de naştere al aromânilor). Un alt document important care atestă existenţa unei populaţii româno fone în Grecia, încă din secolul al X-lea, este textul anexat la *Strategiconul* lui Kekaumenos (secolul al XII-lea), scris de un anonim şi intitulat *Cuvînt de povăţuire către împăratul* (v. Murnu, *op. cit.*, p. 14). După aceste date vlahii (aromânii) sînt tot mai des menţionaţi în diferite izvoare.

Alte nume pe care le dau aromânilor popoarele vecine pornesc de obicei tot de la *vlah* sau *rumânu*: grecii le spun Κουτσοβλάχοι (nume sub care apar aromânii şi în scrierile cronicarilor români din nordul Dunării: Miron Costin, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir; < gr. κουτσός „şchiop" + βλάχος), iniţial cu valoare peiorativă, astăzi numai cu semnificaţie etnică; albanezii le spun *rëmër* (<lat. *romanus*) şi *çoban* (<tc. *çoban*; în albaneza de astăzi, *çoban* are sens etnic şi înseamnă „aromân"); dintre slavi, sîrbii mai ales îi numesc *ţinţari* (pronunţat uneori greşit *ţînţari*; numele este datorat probabil frecvenţei în vorbire a africatei [ţ] în aromână — cf. lat. *quinque* >arom. *ţinţi*, v. *infra*, p. 233), iar bulgarii: *belivlasi* „vlahi albi" (spre deosebire de *caravlasi*, nume dat românilor din nordul Dunării).

c) Oamenii de ştiinţă i-au denumit în diferite feluri: în Grecia, în afară de Βλάχοι şi Κουτσοβλάχοι, discutaţi mai sus, au fost numiţi de scriitorii neogreci din secolul al XVIII-lea Μοισιόδακες, „daci din Moesia", sau Ρωμανο-Βλάχοι (nume pe care îl întîlnim şi la scriitorul aromân Constantin Ucuta — secolul al XVIII-lea; *infra*, p. 220) şi chiar 'Αρρωμοῦνοι (v. Δημητρίου Β. Δημητράκου, Νέον λεξικὸν ὀρτογραφικὸν καὶ ἑρμνευτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσης, Αθῆναι, 1959, s.v. Βλάχοι, p. 1367); în România: *aromâni* (refăcut din *români* cu *a-*, după modelul lui *ar(u)mâni*, v. *supra*) este termenul cel mai răspîndit, iar *macedoromâni* şi *români macedoneni* sînt denumiri care îi deosebesc pe aromâni de ceilalţi români după criterii geografice.

Atragem atenţia că termenul *macedonean* trebuie folosit întotdeauna ca atribut pe lîngă un nume etnic şi că înseamnă „din provincia istorică Macedonia" (*român macedonean* „român din Macedonia", *slav macedonean* „slav din Macedonia"). Folosit singur, termenul este echivoc, pentru că, aşa cum s-a văzut, în fosta provincie istorică Macedonia (nordul Greciei, sud-estul Iugoslaviei, sud-estul Bulgariei) trăiesc populaţii cu limbi diferite.

În literaturile occidentale: savanţii germani, care s-au ocupat îndeaproape de ei, i-au numit *Thracische-Wlachen*, *Rumunje* şi *Rumanje*, *Aromunen*, *Mace-*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

dorumunen, *Macedo-rumänen* ş.a.; francezii: *Aroumains*, *Macédoroumains*, *Valaques*; italienii: *Macedo-romeni*, *Aromeni*; spaniolii: *Aroumanos*, *Macedo-rumanos*; englezii: *Vlachs*, *Vlakhs*.

V. pentru întreaga problemă a denumirii şi a definirii aromânilor, Caragiu, *Definition*. Toate denumirile de tip „macedoromân" sînt necorespunzătoare, pentru că sînt necuprinzătoare: aromânii nu trăiesc numai în provincia Macedonia, ci şi în alte regiuni din Peninsula Balcanică (v. *infra*).

3.1.2. Numărul şi răspîndirea aromânilor

Numărul aromânilor, date fiind împrăştierea lor în diferite regiuni (mai ales muntoase, greu accesibile) în Peninsula Balcanică, pe de o parte, şi o înregistrare nu întotdeauna riguroasă, pe de altă parte, nu se cunoaşte cu exactitate, cifrele variind între 300 000 şi 600 000.

Astfel, scriitorul grec Rizos Rangabé dă cifra de 600 000 (v. Capidan, *Aromânii*, p. 32). După George Murnu (*Autonomia Macedoniei*, în „Noua revistă română", XIII, 1912, p. 50—52), aromânii ar fi în număr de 500 000. După Theodor Capidan (*op. cit.*, p. 32) numărul aromânilor ar fi de 300 000 — 350 000, repartizaţi astfel: 150 000 în Grecia, 100 000 în Iugoslavia, 65 000 în Albania şi 40 000 în Bulgaria. Statisticile greceşti dau pentru Grecia cifra de aproximativ 200 000. După datele recensămîntului din 1931, ei ar reprezenta 3,18% din populaţia Greciei, ceea ce înseamnă 211 797, 20 de suflete (v. André Mirambel, *Grammaire du grec moderne*, Paris, 1949, p. VI).

Cifra de 200 000 ar trebui dublată — spune A. Aberōph (v. Peyfuss, *Rom oder Byzanz?*, în „Österreichische Osthefte", 12, Wien, 1970, nr. 6, p. 338 scq.).
Noua enciclopedie Brockhaus (1966) dă cifra de 400 000 de aromâni în toţi Balcanii.

Aromânii sînt răspîndiţi în întreaga Peninsulă Balcanică.

Cei mai mulţi trăiesc însă în Grecia: aşezări străvechi se întîlnesc pînă în Acarnania şi Etolia; grupe compacte apar în Thesalia şi Epir, de-a lungul muntelui Pind. Centre importante: *Meţovo* (arom. *Aminciu*), *Avdela*, *Samarina*, *Perivole*, *Larisa*. Spre răsărit, grupuri de aromâni trăiesc în regiunea muntelui Olimp, iar mai spre nord în jurul oraşelor Veria şi Salonic. Spre apus, în regiunea muntelui Tramos, se întinde marea ramură a aromânilor *γrîmustéń*.

În Albania trăiesc aşa-numiţii *muzăkaρi* (din cîmpia Muzakia) şi *făţşiρóţ* (din regiunea Korçei).

Numele acestora din urmă provine de la numele localităţii *Fraşari* (<alb. *frashër* „frasin" <lat. *fraxinus*, cu rotacizarea lui *-n-*).

În toate oraşele Albaniei (mai ales în jumătatea de sud a ţării: *Berat*, *Durrës*, *Tirana*, *Elbasan*) se întîlnesc numeroşi aromâni.

Pînă către sfîrşitul secolului al XVIII-lea, multe familii aromâne trăiau în *Voskopojë* (arom. *Muscopule*), centru cultural înfloritor al aromânilor în acea vreme, distrus de Ali-Paşa.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

În Iugoslavia, mase compacte de aromâni se întîlnesc la vest şi nord-vest de *Bitola* (arom. *Bitule*); grupuri răzlețe apar însă în toate oraşele de la Belgrad în jos.

Date noi cu privire la răspîndirea aromânilor în Peninsula Balcanică astăzi şi cu privire la denumirile actuale ale localităților aromâneşti se găsesc în lucrarea lui Max Demeter Peyfuss, *Die aromunische Frage, ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Wien, 1974.

Aromânii din Bulgaria nu formează grupuri omogene; în partea de apus a țării însă, şi înspre sud, ei sînt răspîndiți prin numeroase localități.

Mulți aromâni au emigrat în România şi în alte țări din Europa, în Statele Unite ale Americii, Canada, America Latină, Australia. De aceea, cunoştințele noastre despre stadiul actual al aromânilor rămîn, totuşi, reduse şi, în consecință, imaginea pe care o oferim poate fi, eventual, modificată de date noi.

3.1.3. Ocupația principală a aromânilor, mai ales a celor din Thesalia şi Epir, Olimp şi din comuna Livăd, este păstoritul (în descreştere rapidă astăzi).

Odinioară, ca pretutindeni în bazinul mediteranean, datorită şi condițiilor geografice, care nu sînt favorabile dezvoltării altor îndeletniciri, aromânii, în marea lor majoritate, practicau păstoritul — în diferite forme: *transhumanță, seminomadism, nomadism.* Transhumanța („mutarea alternativă şi periodică a turmelor între două regiuni de climat deosebit, însoțite numai de păstori", v. Capidan, *Maced.*, p. 92 seq.) pare a fi forma cea mai veche, puțin răspîndită însă astăzi; seminomadismul („aceeaşi mutare alternativă şi periodică, însă, odată cu turmele, ia parte întregul gen uman şi toată gospodăria", *ibidem*) este practicat astăzi de aromânii *făşiţoj* şi *yrimusteń* (din Albania şi, respectiv, Grecia). Forma de viață pur nomadă mai este întîlnită astăzi la *făşiţoj* (v. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926).
Picurarii, „păstorii" aromâni (< lat. *pecorarius*), au cutreierat Peninsula Balcanică în căutare de păşuni bune, ceea ce explică, în mare măsură, unitatea lingvistică nord- şi sud-dunăreană; izolarea lor în vîrfurile neumblate ale munților explică păstrarea acestui element etnic românesc în Peninsula Balcanică.

Agricultura este o îndeletnicire rar întîlnită la aromâni, dat fiind că solul nu o permite decît în puținele regiuni de cîmpie (mai ales în sudul Albaniei, în cîmpia *Muzachia*).

Totuşi, cîndva, agricultura trebuie să fi fost ceva mai răspîndită; mărturie stau trei cuvinte de origine latină din terminologia agricolă, pierdute în dacoromână:

arom. *ágru* „ogor" < lat. *agrum*
arắtu „plug" < lat. *aratrum*
vómeră, vómiră „fierul plugului care taie brazda, brăzdar" < lat. *vomer, -is.*

3.1.4. Starea culturală la aromâni. Dintre românii sud-dunăreni, numai aromânii au un trecut cultural.

Începuturile scrisului în aromână nu sînt cunoscute. Cele mai vechi texte datate sînt de la începutul secolului al XVIII-lea; este de presupus însă că se va fi scris în aromână înainte de această dată (v. *infra*, textele nedatate, care pot fi mai vechi decît cele datate).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Cel dintîi text datat, scris în aromână cu litere greceşti, este *Inscripţia lui Nectarie Tărpu* din 1731.

> Textul inscripţiei (*Viryiră, muma-l dumneḑă, ôrătră noi pecătoşl'i* „Fecioară, mamă a lui dumnezeu, roagă-te pentru noi păcătoşii") figurează pe o gravură în lemn, reprezentînd-o pe Fecioara Maria cu pruncul Iisus în braţe, descoperită la Ardenica [ardéniţa], Albania (v. pentru descrierea şi interpretarea textului, V. Drimba, *Asupra unui text aromân din anul 1731*, SCL, 3—4 (1955), iar pentru forma definitivă a inscripţiei, Caragiu, *Liturgh.*, p. 112—113).

La fel de veche pare a fi *Inscripţia de pe vasul Simota*, nedatată, nesemnată, scrisă în aromână cu litere greceşti.

> Figurează pe un vas de faianţă — aparţinînd unei vechi familii aromâne, Simota, din Cîlarl'i (gr. Καλλαρύται), Epir (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 113).

Ca urmare a înfloririi economice şi cultural-religioase a Moscopolei în secolul al XVIII-lea şi în concordanţă cu tendinţa generală de afirmare a conştiinţei naţionale pe plan european, apar, la sfîrşitul acestei perioade, primele c ă r ţ i t i p ă r i t e destinate aromânilor, scrise fie în greacă, fie în aromână. Autorii lor sînt învăţaţi aromâni, clerici instruiţi, dornici să contribuie la luminarea aromânilor şi la trezirea conştiinţei lor naţionale.

Cei care s-au adresat aromânilor în g r e c e ş t e au fost :

Theodor Anastas Cavallioti (om foarte cultivat, cunoscător al mai multor limbi, cu pregătire filosofică şi matematică) a publicat, între altele, la Veneţia, în 1770, cartea Πρωτοπειρία (*Protopiria* „Prima învăţătură"). Important pentru l i m b a aromânilor este vocabularul în trei limbi (greacă, aromână şi albaneză), conţinînd un număr de 1170 de cuvinte.

Daniil Moscopoleanul, dascăl, econom şi predicator în Moscopole ; în 1794 (şi, într-o a doua ediţie, în 1802) apare la Veneţia scrierea sa Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία („Învăţătura introductivă"), cuprinzînd, pe lîngă o serie de cunoştinţe religioase, ştiinţifice (de matematică, fizică) sau cu caracter epistolar — scrise toate în greaca modernă — un *Lexicon* în patru limbi : greacă, aromână, bulgară, albaneză. Conceput sub forma unor fraze ale căror cuvinte componente se succed pe verticală, textul *Lexiconului* lui Daniil este de o mare valoare pentru studierea aromânei din secolul al XVIII-lea (nu numai pentru vocabular, ci şi pentru morfologie şi sintaxă).

Dintre scrierile adresate aromânilor în a r o m â n ă, cea mai veche pare a fi un *Liturghier* manuscris nedatat, nesemnat şi nelocalizat, scris cu alfabet grecesc, după toate probabilităţile provenind din Albania şi datînd din secolul al XVIII-lea (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 8—16, 118—122). Este cea mai veche carte de s l u j b ă bisericească scrisă în aromână.

De o semnificaţie d e o s e b i t ă este cartea lui Constantin Ucuta Moscopoleanul, protopop în Poznan (Polonia), Νέα παιδαγωγία („Noua pedagogie"), apărută la Viena, în 1797. Este prima carte de î n v ă ţ ă t u r ă, primul „abecedar uşor", cum o numeşte Ucuta însuşi, în subtitlu. Deşi cu un conţinut religios, este prima încercare de a da reguli de scriere, de adaptare a alfabetului grecesc la aromână.

În aceeaşi serie, ca intenţie, se înscrie şi *Codex Dimonie*, culegere de manuscrise anonime, nedatate, nelocalizate (după toate aparenţele de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui de-al XIX-lea) publicat de Weigand în *Jahresbericht* I, IV, V şi VI.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

După distrugerea Moscopolei de către turci, intelectualii aromâni emigraţi în Austro-Ungaria au venit în contact cu ideile iluministe ale epocii şi cu românismul nord-dunărean. Din această perioadă datează primele lucrări ştiinţifice asupra dialectului aromân. Autorii lor scriu sub directa înrîurire a corifeilor „Şcolii ardelene" şi sînt primii care aplică alfabetul latin la aromână; nu numai atît, dar, din dorinţa de a da dialectului aromân o înfăţişare cît mai apropiată de a latinei, pe de o parte, şi de a dacoromânei, pe de altă parte, ei latinizează şi dacoromânizează limba.

Scrierile cele mai importante din perioada latinizantă şi dacoromânizantă (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 113) sînt: Gh. Constantin Roza [rója], *Măiestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti, care sînt literele Românilor ceale vechi*, Buda, 1809 şi Mihail Boiagi, Γραμματικη ρωμανικη, ητοι μακεδονοβλαχικη/*Romanische oder Macedono-wlachische Sprachlehre* („Gramatică română sau macedoromână"), Viena, 1813. Este prima gramatică ştiinţifică (în sensul de „organizată" — după tiparele clasice) a aromânei (ediţie bilingvă — aromână şi germană).

V. pentru celelalte scrieri din această perioadă, Caragiu, *op. cit.*, p. 113—118: toate — mai puţin *Gramatica* lui Boiagi — latinizează şi dacoromânizează masiv, de aceea ele trebuie folosite cu pricepere şi rezerve.

La iniţiativa cîtorva mari personalităţi din România, au fost create, începînd din 1864, primele şcoli româneşti în Balcani (v. Capidan, *Aromânii*, p. 124). Acolo s-au instruit copiii aromânilor (şi ai meglenoromânilor) în limba maternă (de fapt, în varianta literară dacoromână), pînă la al doilea război mondial.

În deceniile următoare apariţiei şcolilor româneşti, şi mai ales la începutul secolului al XX-lea, se constată un oarecare avînt în viaţa spirituală a aromânilor, se poate spune că apăruseră atunci zorile unei literaturi artistice dialectale, ilustrate mai tîrziu de Nuşi Tulliu (1872 — 1941), Nicolaie Batzaria (1874—1952) şi, mai ales, de George Murnu, cel mai distins reprezentant al intelectualităţii aromâne (istoric, arheolog, filolog, traducător inegalabil al operelor homerice în dacoromână).

Din punct de vedere ştiinţific, interesul pentru limba aromânilor s-a manifestat de timpuriu; lăsînd la o parte observaţiile sporadice care s-au făcut în diferite scrieri (bizantine, în scrierile religioase şi în cele ale cronicarilor din secolul al XVII-lea în Ţările române), cel dintîi care a atras atenţia filologilor asupra aromânei şi aromânilor a fost savantul german Johann Thunmann, profesor la Universitatea din Halle.

V. *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I, Leipzig 1774, unde este publicat şi Vocabularul lui Cavallioti (v. *supra*).

În secolul al XIX-lea, studiile consacrate aromânei au fost din ce în ce mai numeroase.

Aromânii de astăzi ţin pasul cu evoluţia societăţii în care trăiesc. Tot mai mulţi sînt cei care, la oraşe, sînt comercianţi, industriaşi, muncitori industriali şi intelectuali de toate categoriile (funcţionari, medici, farmacişti, ingineri cu studii efectuate în ţara respectivă sau în marile universităţi ale lumii).

Constatare făcută personal în cursul călătoriei mele în Peninsula Balcanică, în aprilie, 1972.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2. DESCRIEREA DIALECTULUI AROMÂN

3.2.1. F o n o l o g i e. 3.2.1.1. Vocale. 3.2.1.2. Semivocale. 3.2.1.3. Consoane. 3.2.2. M o r f o l o g i e. Observaţii s i n t a c t i c e. 3.2.2.1. Substantiv. 3.2.2.2. Articol. 3.2.2.3. Adjectiv. 3.2.2.4. Pronume. 3.2.2.5. Numeral. 3.2.2.6. Verb. 3.2.2.7. Adverb. 3.2.2.8. Prepoziţie. 3.2.2.9. Conjuncţie. 3.2.3. L e x i c.

3.2. Limba aromânilor nu este unitară, ceea ce nu trebuie să surprindă: răspîndiţi pe un teritoriu atît de întins (din Balcani pînă la sud de Pind şi de la Marea Adriatică pînă la Marea Egee), adeseori în grupuri izolate, deplasîndu-se continuu în căutare de păşuni, aflîndu-se în contact cu populaţii de limbi diferite, aromânii şi-au diversificat graiul (proces întîlnit şi în cazul istroromânei, cu o răspîndire mai puţin spectaculoasă decît aceea a aromânei).

Varietatea lingvistică a aromânei este mai ales g e o g r a f i c ă, teritorială, deosebirile de vîrstă, sex, sociale, grad de instrucţie fiind, pînă nu de mult, mai puţin relevante.

Cu toate că, aşa cum s-a arătat mai sus, viaţa spirituală a aromânilor a fost destul de bogată — dacă avem în vedere condiţiile cu totul nefavorabile în care s-a desfăşurat ea —, totuşi, tocmai datorită acestor condiţii, aromâna nu a reuşit să se ridice la rangul de limbă comună (în forma sa cea mai îngrijită: literară), ci a rămas **un ansamblu de graiuri nestandardizate.**

În absenţa unei norme supradialectale, susceptibilă de a fi raportată la dacoromâna standard, vom prezenta aromâna (aşa cum am procedat şi cu celelalte dialecte sud-dunărene) ca pe un grup de graiuri între care există o serie întreagă de a s e m ă n ă r i, de trăsături care caracterizează întregul ansamblu, care îl individualizează—prin raport cu celelalte dialecte româneşti, pe de o parte, şi în raport cu româna comună, pe de altă parte.

Din acest punct de vedere, aromâna, ca şi celelalte dialecte sud-dunărene, are un caracter mai c o n s e r v a t o r, manifestat la toate nivelurile limbii (fonetică-fonologie, morfologie, sintaxă, lexic — mai pregnant însă în primele două compartimente, în general mai rezistente). Numărul mare de arhaisme (stadii mai vechi, în comparaţie cu altele, tot româneşti) nu exclude i n o v a ţ i a: o serie de trăsături ale aromânei au apărut după separarea celor patru grupuri de români şi contribuie, de aceea, la conturarea individualităţii acestui dialect.

Trăsăturile arhaice ale aromânei o apropie foarte mult de româna comună (primitivă). Aceasta a permis, între altele, o reconstrucţie a acestei faze din istoria limbii române, pentru care nu există nici un fel de texte (v. *ILR* II, capitolul „Româna comună"; v. şi Densusianu, *HLR I*, p. 321: „Din cele ce am spus pînă acum reiese că macedoromâna trebuie să prezinte româna primitivă, graiul romanic sud-dunărean care s-a format, în vecinătatea albanezei, în urma fuziunii latinei cu ilira").

În ce priveşte d e o s e b i r i l e frapante dintre graiurile aromâneşti, ele vor fi menţionate pe parcursul expunerii. Pentru repartizarea dialectală a aromânei, v. *infra*, sub 3.3.

În descrierea care urmează, „graiurile de tip F" sînt graiurile de tip fărşerotesc, iar cele „de tip A" sînt celelalte graiuri aromâne (în special graiul autoarei, originară din nordul Greciei, comuna Hrupişta (Aryos Orestikón), lîngă Castoria (v. şi *infra*, sub 3.3.).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3.2.1. F o n o l o g i e

3.2.1.1. V o c a l e

3.2.1.1.1. Sistemul vocalic aromânesc nu prezintă deosebiri față de dacoromână din punctul de vedere al i n v e n t a r u l u i.

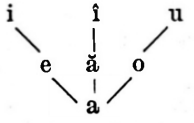
Ca și în dacoromână, constatăm și aici trei serii distinctive de localizare: seria anterioară /e, i/, medială / a, ă (î)/ și posterioară /o, u/ și trei grade distinctive de deschidere: un grad maxim /a/, mediu /o, ă, e/ și minim /u, (î), i/.

În comparație cu sistemul vocalic al românei comune (/a, ə, e, i, o, u /), care își mărise inventarul cu fonemul /ə/, inexistent în latină (v. p. 88), aromâna prezintă, deci, deosebirile următoare:

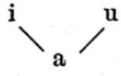
3.2.1.1.1.1. Graiurile de tip fărșerotesc (de tip F) au un sistem vocalic identic cu acela al românei comune, cu seria centrală incompletă, așa cum reiese din schema următoare:

Majoritatea graiurilor aromânești (de tip A) are însă un sistem vocalic cu seria centrală completă (ca și dacoromâna = dacoromâna literară), adică:

În aceste graiuri, fonemele de apertură medie /e, ă, o/ sînt ocurente numai în silabă accentuată, ceea ce duce în ultimă instanță la reducerea numărului de unități:

Exemple:

Cf. în spaniola modernă, în portugheză, în greaca modernă și în bulgară, regional. Notăm că trecerile *o* > *u* și *e* > *i* în poziție neaccentuată, deși nu au caracter regulat, apar totuși și în graiurile de tip *F*.

F		A	
casă	*dрiptate*	*casî*	*driptati*
muşată	*muрaр*^{u}	*muşatî*	*murar*^{u}
avde	*păne*	*avdi*	*pîni*
păduре	*sămbătă*	*pîduri*	*sîmbîtî*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

(drom. lit. „casă, dreptate, frumoasă, morar, aude, pîine, pădure, sîmbătă").

Absența fonemului /ĭ/ într-o parte a domeniului romanic sud-dunărean constituie un fapt material care nu poate fi neglijat atunci cînd se explică originea lui /ĭ/ românesc: prezența acestui fonem în inventarul vocalic românesc nu se poate datora unor cauze externe, ca se datorează unei „tehnici" romanice (și nu numai romanice) de a închide timbrele vocalelor neaccentuate (mai ales în graiuri de factură populară, care nu au suferit — încă — frînele unei norme literare). De asemenea, pentru cronologia relativă a apariției fonemelor /ă/ și /ĭ/, o concluzie se impune: /ĭ/ a apărut după /ă/ și nu înainte (și nici simultan).

3.2.1.1.2. Dacă din punctul de vedere al inventarului deosebirile dintre aromână și dacoromână nu sînt prea importante, în schimb există o serie de fapte de distribuție a vocalelor (explicabile istoric), care fac specificul aromânei (sau chiar al celor trei dialecte sud-dunărene) în raport cu dacoromâna.

Printre cele mai importante semnalăm:

3.2.1.1.2.1. Spre deosebire de dacoromână, în aromână (ca și în celelalte dialecte sud-dunărene) vocalele nu sînt atît de puternic influențate de timbrul vocalei din silaba următoare, ceea ce constituie o trăsătură arhaică a acestora din urmă.

Astfel, se conservă *e* după labiale, indiferent de natura (timbrul) vocalei din silaba următoare (în timp ce, în dacoromână, *e* se conservă numai cînd în silaba următoare se află o vocală prepalatală: *e* sau *i*; în celelalte contexte *e* > *ă*):

lat. *pilu(m)* > rom. com. **peru* < arom. *per*^{u} / drom. *păr* (dar *peri*)

lat. *video* > rom. com. **veḑu* < arom. *ved*^{u} / drom. *văd* (dar *vezi*)

Tot așa se conservă și diftongul *ea* (după labiale și indiferent de timbru vocalei din silaba următoare):

lat. *me(n)sa* > rom. com. **measă* < arom. *measă* (F), *measî* (A) / drom. *masă*

lat. *feta* > rom. com. **feată* < arom. *feată* (F), *featî* (A) / drom. *fată*

Să se observe, deci, că în dacoromână diftongul *ea* devine *a*, după labiale, cînd silaba următoare nu conține o vocală prepalatală, și devine *e* sub influența unui astfel de sunet în silaba următoare:

lat. *me(n)sae* > rom. com. **mease* < arom. *mease* (F), *measi* (A) / drom. *mese*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

ca şi:

lat. *crescit* > rom. com. **creaşte* < arom. *creaşte* (F), *creaşti* (A); drom. *creşte*

3.2.1.1.2.2. O altă conservare, specifică dialectelor sud-dunărene şi care este încă o dovadă a rezistenţei vocalice faţă de natura vocalei din silaba următoare, este păstrarea lui *i* în poziţie nazală, precedat de labială (indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare):

lat. *ventum* > rom.com.**ventu (vintu)* < arom. *vimtu*; drom. *vînt*

lat. *vendo* > rom.com.**vendu* < arom. *vindu*; drom. *vînz, vînd*

Să se observe că dacoromâna îl păstrează pe *i* numai atunci cînd este urmat de vocale prepalatale în silaba următoare:

drom. *vind, cuvînt, mormînt, vînăt* — dar *vinzi, cuvinte, morminte, vinete*

(să se compare cu arom. *vindu / vinzi, murmîntu / murminti, vinit*[u] / *viniti*)

3.2.1.1.2.3. O particularitate care separă aromâna de toate celelalte dialecte şi care este tot un fapt de distribuţie, este p r o t e z a lui *a-* înaintea cuvintelor care încep cu consoană (mai ales *r, l*). Fenomenul este o inovaţie a aromânei (mai cu seamă a graiurilor de tip A):

lat. *rivus, lucto, spargo, comparo* > arom. *arîu, alúmtu, aspárgu, acúmpîr*[u] cf. drom. *rîu, lupt, sparg, cumpăr*

În cîteva cazuri, proteza apare şi în cuvinte cu iniţială vocalică:

lat. *ululo* (> **(u)rulo*), *ungo* > arom. *aúrlu, aúngu* cf. drom. *urlu, ung*

Să se compare cu meglenoromâna şi cu istroromâna, care prezintă fenomenul opus, a f e r e z a.

Pentru explicaţiile date fenomenului protezei în aromână, v. Capidan, *Aromânii*, p. 226—227, unde se redă întreaga discuţie (fenomenul, considerat de origine grecească de Iorgu Iordan, s-a produs mai întîi la cuvinte începătoare cu *r-* după Tiktin, este în orice caz o dezvoltare internă după Capidan—datorită „rostirii mai tare a acestui sunet", *r*—fenomen analog în bască, în neogreacă); v. şi Caragiu, *Fono-morf.*, p. 61 (*a-* reprezintă „concretizarea" valorii vocalice, de fonem „cu aer", „deschis", a lui *r*); v. şi Sala, *Contrib. fonol. ist.*, p. 23 (*a-* este datorat caracterului forte al consoanelor *r, l*).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3.2.1.1.2.4. În schimb, se constată — ca fenomen arhaic — absența lui *î-* (provenit din *i-* latin în poziție nazală):

nsurat^{u}	< lat.	**inuxoratus*	cf. drom.	*însurat*
ntreg^{u}		*integer*		*întreg*
ntunicî		*in-tunicare*		*(se) întunecă*
ncarcu		*in-carricare*		*încarc*
ndreptu		*in directo*		*drept*

Faptul că *i* nu poate fi distribuit la inițială este, deci, etimologic (situație caracteristică și pentru româna comună).

3.2.1.1.2.5. Cea mai importantă trăsătură a aromânci, care (ca și proteza, dar cu consecințe esențiale pe plan morfologic) opune acest dialect celorlalte trei, este structura silabei finale: aromâna are întotdeauna silaba finală v o c a l i c ă, consoanele nefiind ocurente în această poziție.

Această stare de lucruri se datorează faptului că, pe lîngă finalele vocalice general românești (ca în: *casă, fine, doi, munți, dau, spune* etc.), aromâna a păstrat vechiul *-u* (final) latin, pierdut, cu excepția unor graiuri dacoromâne și de poziția „muta cum liquida", din toate dialectele românești.

Repartizarea geografică a lui *-u* în aromână este, cu aproximație, următoarea: graiurile de tip F prezintă un *-u* scurt, asilabic, după orice consoană simplă sau grup consonantic, în timp ce graiurile de tip A prezintă acest *-u* scurt numai după consoană simplă, în cuvintele terminate în grup consonantic *-u* fiind plenison, silabic:

a) C + -^{u}:

lat. *lupu(s)* > rom. com. **lupu* < arom. F, A *lup*^{u}; drom. *lup*

lat. *duco* > rom. com. **ducu* < arom. F, A *duc*^{u}; drom. *duc*

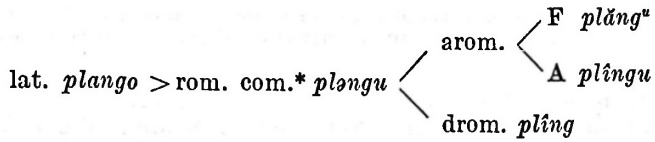
lat. *bonu(s)* > rom. com. **bunu* < arom. F, A *bun*^{u}; drom. *bun*

b) (C) CC + *-u*:

lat. *lignu(m)* > rom.com. **lemnu* < arom. < F *lemn*^{u}; A *lemnu*; drom. *lemn*

lat. *albu(s)* > rom. com. **albu* < arom. < F *alb*^{u}; A *albu*; drom. *alb*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Din motive morfologice (*u* deosebește pers. 1 sg. de pers. a 2-a a ind. prez., la verb, și singularul masculin de plural, la substantive și adjective), s-a introdus un *-u* (silabic sau asilabic, în condițiile explicate *supra*) chiar la cuvinte nelatine, care, deci, la origine nu aveau un *-u* :

gr. ποδονάρι > arom. *puδunár*^{u} „crac (de pantalon)“

tc. *bei* > arom. *bei*^{u} „bei“

alb. *hut* > arom. *hut*^{u} „prost, tîmpit“

sl. *golu* > arom. *gol*^{u} „gol“

it. *piatto* > arom. *plat*^{u} „farfurie“ (unde *-u* poate fi considerat etimologic, dar el este scurt după o consoană, în timp ce it. *fiongo*, de pildă, > arom. A *fl'ongu*, cu *-u* silabic).

Se poate, deci, stabili următoarea structură silabică finală pentru aromâna A (în silabe cu *-u*) :

$$\begin{cases} \ldots\ \mathrm{C} & + \text{-}^{u} \\ \ldots\ (\mathrm{C})\ \mathrm{CC} & + \text{-}u \end{cases}$$

Aceeași structură silabică se constată, în aromâna A, și atunci cînd elementul vocalic final postconsonantic este de tip *-i*, *-î*, adică :

{ . . . C + V asilabică ([-^{u}, -^{ı}, -^{ı}]) :

auș^{u} „moș“ / *auș*^{ı} „moși“

soț^{u} „soț“ / *soț*^{ı} „soți“

mor^{u} „mor“ / *mor*^{ı} „mori“

cad^{u} „cad“ / *caḑ*^{ı} „cazi“

{ . . . (C)CC + V silabică [-u, -i, -î] :

ț̂erbu „cerb“ / *ț̂erḑi* „cerbi“

gorțu „păr“ / *gorți* „peri“

versu „vărs“ / *verși* „verși“

caftu „caut, cer“ / *cafți* „cauți, ceri“

Varianta [-^{ı}] apare numai după consoanele *ț*, *ḑ*.

V. pentru întreaga problemă a structurii silabice finale a aromânei A, Caragiu, *Fono-morf.*, p. 65—69.

După Al. Rosetti, *-u* din aromână ar fi o inovație și nu un arhaism (ca și *-u* din unele graiuri dacoromâne, el ar fi rezultatul pronunțării explozive a consoanelor finale). Faptul că acest *-u* apare cu regularitate în aromână, că este înregistrat (și descris — v. Ucuta, în Papahagi, *Scr.*, p. 67) în textele aromânești din secolul

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

al XVIII-lea şi, mai ales, simetria dintre silabele cu *-i* şi cele cu *-u* (v. şi Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 83) constituie argumente împotriva teoriei caracterului recent al acestui sunet final.

3.2.1.1.2.6. Aşa cum s-a arătat la descrierea inventarului vocalic (v. *supra*, p. 223), în silabe neaccentuate vocalele de apertură medie /e, ă, o/ nu sînt ocurente. Această restricţie în distribuţia lor caracterizează numai graiurile de tip A (v. exemple la Caragiu, *Fono-morf.*). Consecinţa imediat următoare a influenţei poziţiei neaccentuate — în aceleaşi graiuri — este s i n c o p a r e a vocalelor neaccentuate:

nivęastî > *mvęastî* „nevastă"

fuḍim^{u} > *vḍim*^{u} „plecăm" (cf. drom. *fugim*)

mîcăm^{u} > *ngăm*^{u} „mîncăm"

muşat^{u} > *mşat*^{u} „frumos"

Sincopa nu apare în toate graiurile de tip A (mai frecventă este în aromâna vorbită în sud — Tesalia, Epir, regiunea Vericî). În unele contexte însă, ea este general aromânească: este cazul desinenţelor substantivale de sg. *-u* şi *-e*, care dispar în prezenţa articolului hotărît (enclitic):

**omulu* > *omlu* (A), *omu* (F)

**bărbatulu* > *bîrbatlu* (A), *băţbatu* (F)

Pentru formele din F, v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 163 seq.

**soarele* > *soarli* (A), *şoră* (F)

**capetele* > *capitli* (A), *capitle* (F)

Pentru tratamentul *rl* > *r̄*, v. *infra*, p. 265.

3.2.1.2. S e m i v o c a l e

3.2.1.2.1. Ca şi dacoromâna, aromâna are patru sunete asilabice (de tip „semivocale"), care, împreună cu vocalele, formează diftongi şi triftongi: [e̯, i̯, o̯, u̯].

Diferenţa dintre *e̯* şi *i̯*, respectiv *o̯* şi *u̯* nu este distinctivă (nu există nici o pereche minimală în care cele două perechi fonetice să comute între ele).

În dacoromână s-au găsit perechi ca */ beată ~ biată /*. V. pentru statutul fonologic al semivocalelor din aromână Caragiu, *op. cit.*, p. 33 seq.

3.2.1.2.2. În ce priveşte distribuţia lor, remarcăm faptul că, cu cîteva excepţii (explicabile istoric), varianta *i̯* nu apare la iniţiala cuvintelor care încep cu *e-* (altfel spus, aromâna nu cunoaşte preiotarea lui *i̯* înainte de *e-*):

eşt^{i}, *eştî* „eşti" (cf. drom. [ieşt^{i}])

el^{u} „el" (cf. drom. [iel])

el^{i} „ei" (cf. drom. [iei])

3.2.1.2.3. O restricţie distribuţională cunoaşte semivocala *u̯*, care nu poate apărea înainte de consoană în interiorul cuvîntului după vocalele *a*, *e*.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

În acest context, *u̯* devine *v* înainte de consoană sonoră și *f* înainte de consoană surdă, adică:

- *au̯* + C
  - sonoră > *av*: *alávdu* „laud" (<lat. *laudo*)
    ávdu „aud" (<lat. *audio*)
  - surdă > *af*: *cáftu* „caut" (<lat. *cavito*)
- *eu̯* + C
  - sonoră > *ev*: *ĥávrî* „febră" (<lat. *febra*)
    Febră din dacoromână este un neologism.
  - surdă > *ef*: *préftu* „preot" (< *preut* < lat. *presbiter*)

La finala cuvintelor însă, *u̯* este ocurent (și nu se consonantizează în prezența articolului *-lu*):

bou̯, *leu̯* + *-lu* → *bóu̯lu*, *léu̯lu* și nu **bovlu*, **levlu*

3.2.1.3. Consoane

3.2.1.3.1. Inventarul consoanelor aromânești este următorul:

mod / loc	bilabiale	labio-dentale	inter-dentale	dentale	prepa-latale	palatale	velare
oclusive	p ~ b			t ~ d		ķ ~ ģ	c ~ g
africate				ţ ~ ḑ	ĉ ~ ĝ		
fricative		f ~ v	(θ) ~ (δ)	s ~ z	ş ~ j	ĥ ~ y	h ~ (γ)
nazale	m			n		ń	
laterale				l		l'	
vibrante				r			

Ca și în dacoromână, sînt distinctive: modul de articulare, locul de articulare și prezența sau absența sonorității (consoanele perechi fiind legate între ele prin semnul ~).

În raport cu faza anterioară de evoluție (româna comună) și cu dacoromâna sau cu celelalte dialecte sud-dunărene, se constată un număr de unități în plus: unele sînt arhaisme, altele sînt inovații (apărute fie ca rezultat al unei evoluții normale — cauze interne, fie ca împrumuturi din alte limbi — cauze externe).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.1.3.1.1. Se păstrează consoanele palatale /l', ń/, care caracterizează t o a t e dialectele sud-dunărene. Dacoromâna a pierdut aceste consoane (cu excepţia graiului bănăţean, care îl păstrează pe /ń/).

/l'/ provenit din :

— lat. *l-* + *ĕ, ī* :

lat. { *leporem* / *liberto* / *linum* } > arom. { *l'épur* / *l'értu* / *l'in*^{u} } cf. drom. { *iepure* / *iert* / *in* }

— lat. *l* + *i̯* (< *i* + *e, i* în hiat) :

lat. { *familia* / *mulierem* / *filius* } arom. { *fumę́l'i* / *mul'ári* / *ĸil'*^{u} } cf. drom. { *femeie* / *muiere* / *fiu* }

— lat. *ll* + *ī* :

lat. *gallina* > arom. *gîl'ínî*; cf. drom. *găină*

— lat. *cl, gl* (deveniţi *cl', gl'* în t o a t e dialectele sud-dunărene şi apoi *ĸ, ģ* în dacoromână) :

lat. { *oculum* / *clamo* / *inclago* } > arom. { *ocl'u* / *cl'em*^{u} / *ncl'eg*^{u} } cf. drom. { *ochi* [ok'] / *chem* [ĸem] / *încheg* [înĸeg] }

lat. { *vigilo* / **glemus* / *inglutto* } > arom. { *avegl'u* / *gl'em*^{u} / *ngl'it*^{u} } cf. drom. { *veghez* [veģez] / *ghem* [ģem] / *înghit* [înģit] }

/ń/ provenit din :

— lat. *n* + *i̯* (< *e, i* în hiat) (păstrat şi în graiul bănăţean) :

lat. { *calcaneum* / *vinea* / **antaneus* } > arom. { *cîlcîń*^{u} / *ayińi* / *ntîń*^{u} } cf. drom. lit. { *călcîi* (dar băn. *călcîń*) / *vie* (dar băn. *vińe*) / *întîi* (dar băn. *întîń*) }

Acest context apare foarte des în sufixul latinesc *-oneus, -onea*, devenit în aromână *-oń*^{u}, *-ǫańi*, iar în dacoromână *-oi, -oaie* :

arom. { *bruscoń*^{u} / *lupǫańi* } cf. drom. { *broscoi* / *lupoaică* (*lup* + *-oaie* + *că*) }

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

— lat. *n* + *-i* flexionar (desinenţă) :

arom. { *ǫámiń*^{i} / *buń*^{i} / *aduń*^{i} } cf. drom. lit. { [ǫámen^{1}] (dar băn. *oamiń*^{i}) / [bun^{1}] (dar băn. *buń*^{i}) / [adun^{1}] (dar băn. *aduń*^{i}) }

Palatala /ń/ se păstrează şi în elemente de origine slavă (atunci cînd ea provine dintr-un *n* + *i*) : sl. *kopanja* > arom. *cupańi* (cf. drom. *copaie*) ; sl. *banja* > arom. *bańi* (cf. drom. *baie*).

Palatalele /l', ń/se opun nonpalatalelor (dentale) /l, n/, după cum o demonstrează perechile următoare :

arom. { /l'au̯ ~ lau̯/„iau" ~ „spăl" (cf. drom. dial. *lau*) / /báńa ~ bána / „baia" ~ „viaţa" }

3.2.1.3.1.2. Africata /ḑ/, provenită din lat. *d* + *ĕ, ī, -i* flexionar, se păstrează în aromână (ca şi în graiurile moldovean, bănăţean şi maramureşean) :

lat. { *dico* / **urdica* (*urtica*) / *vidcs* } > arom. { *ḑîc*^{u} / *urḑicî* / *veḑ*^{i} } cf. drom. lit. { *zic* / *urzică* / *vez*^{i} }

Pentru africata /ḑ/ < lat. *g* + *e, i*, v. *infra*, p. 233.

3.2.1.3.1.3. Africata /ǧ/, provenită din lat. *j-* + *o, u*, se păstrează ca arhaism în aromână (ca şi în graiurile moldovean, bănăţean, maramureşean)

lat. { *jocus* / *judico* / *juvenis* } > arom. { *ǧoc*^{u} / *ǧúdic*^{u} / *ǧóni* } cf. drom. lit. { *joc* / *judec* / *june* }

Pentru africata /ǧ/ provenită din împrumuturi, v. *infra*, p. 233.

3.2.1.3.1.4. Ca urmare a p a l a t a l i z ă r i i consoanelor b i l a b i a l e /p, b, m/ şi labiodentale /f, v/ sub influenţa unui iod (dezvoltat între labială şi vocala prepalatală următoare), s-au creat în aromână consoanele /ḱ, ǵ, ń, ḧ, y/

Palatalizarea labialelor este g e n e r a l ă în aromână (în sensul că se produce la toate labialele, în toate cuvintele în poziţii identice şi în toată aromâna) şi t o t a l ă (în sensul că modificarea fonetică are loc pînă la capăt, stadiile atinse fiind f i n a l e ; stadii intermediare, cum apar în dacoromână, nu sînt cunoscute) :

p > *ḱ* :
ḱéptu „piept", *ḱátrî* „piatră", *ḱer*^{u} „fier"

b > *ǵ* :
ǵíni „bine", *alǵínî* „albină", *álǵi* „albi"

m > *ń* :
ńari „miere", *ńic*^{u} „mic", *ńeḑ*^{u} „miez"

f > *ḧ* :
ḧer^{u} „fier", *ḧérbu* „fierb", *ḧil'*^{u} „fiu"

v > *y* :
yin^{u} „vin", *yiţăl*^{u} „viţel", *ayíńi* „vie"

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.1.3.1.4. Seria fricativelor (care moştenise din româna comună consoanele /f, v, s, ş/ (v. p. 93 seq.), s-a îmbogăţit în aromână, pe de o parte, cu palatalele /ĺ, y/, rezultate din palatalizarea labiodentalelor /f, v/, dar, aşa cum reiese din tabelul de la p. 229, şi cu încă trei consoane: două cu localizare interdentală /θ, δ/ şi una cu localizare velară /γ/, corespondentă sonoră a consoanei /h/.

Aceste trei fricative au fost introduse din greacă, odată cu cuvinte conţinînd aceste sunete, în regiunile cu puternică influenţă grecească (aromâna de tip A, de pildă):

gr. { θαῦμα, θεμέλιον, κάθε } > arom. { *θámî* „minune", *cáθi* „fiecare", *θimél'u* „temelie"

gr. { δάσκαλος, δασκάλα, ἀδύνατος } > arom. { *δáscal'u* „dascăl, învăţător", *δascálî* „învăţătoare", *aδínat'u* „fără putere, slăbit"

La fel, albanezul *dhallë* > arom. *δálî* „lapte acru"

gr. { γομάρι, ἄγριος, γαμβρός } > arom. { *γumár'u* „măgar", *ágru* „sălbatic", *γambró, γambó* „mire"

Identitatea fonologică a acestor consoane poate fi demonstrată prin perechi minimale ca:

arom. { /tar'u ~ θar'u / „măgar" ~ curaj", /arádî ~ aráδî / „(să) radă" ~ „rînd", /ágru ~ ágru / „ogor" ~ „sălbatic" }

Randamentul funcţional al acestor opoziţii este foarte redus. Dat fiind însă că interdentalizarea a atins şi consoane moştenite din latină (lat. *femina* > arom. *θęáminî* „feminin"; lat. *infima* > arom. (*nî*)*θęámî* „puţin"), integrarea lor în sistem pare asigurată.

În felul acesta, seria fricativă este completă în aromâna A, fiecare membru al seriei oclusive având corespondentul său fricativ (participînd în acelaşi timp la o corelaţie de oclusiune şi la o corelaţie de sonoritate):

p	b	t	d	ţ	d̦	ĉ	ĝ	ķ	ģ	c	g	
f	v	(θ)	(δ)	s	z	ş	j	ĺ	y	h	(γ)	

3.2.1.3.2. Probleme de distribuţie

3.2.1.3.2.1. Particularitatea cea mai interesantă a aromânei (şi meglenoromânei), care individualizează românitatea sud-est-dunăreană, opunînd-o

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

celei nord- şi nord-est-dunărene, este tratamentul velarelor latineşti *c, g + e, i*, devenite în aromână /ţ, ḑ/ şi nu /ĉ, ĝ/, cum se întîmplă în dacoromână :

lat. { *cepa* / *caelum* / *quinque* } > arom. { *ţeápî* / *ţer*^{u} / *ţínţi* } cf. drom. lit. { *ceapă* / *cer* / *cinci* }

lat. { *marginem* / *gelu* / *generem* } > arom. { *márḑini* / *ḑer*^{u} / *ḑíniri* } cf. drom. lit. { *margine* / *ger* / *ginere* }

În legătură cu istoricul fenomenului, părerile sînt împărţite: lat. *c, g* au evoluat diferit în aromână şi dacoromână (Philippide); stadiul *ţ* a trecut prin stadiul *ć* (Densusianu); cele două stadii *ţ* şi *ć* au trecut prin faza comună *tś*, intermediară între lat. *c, g* şi arom. *ţ*, drom. *ć* (v. amănunte la Capidan, *Aromânii*, p. 322).

În consecinţă : inventarul aromânei nu s-a îmbogăţit cu noi unităţi prin schimbarea fonetică discutată, pentru că africatele /ţ/ şi /ḑ/ existau în sistem încă din româna comună (proveneau din *t, d* latini urmaţi de *ĕ, ĭ, ĭ* : lat. *teneo* > rom. com. **ţinu*, drom. *ţin*, arom. *ţin*^{u} ; pentru *ḑ* din lat. *d*, v. *supra*, p. 231). Tratamentul africatelor interesează, pe de o parte, fonetica istorică a aromânei iar, pe de altă parte, descrierea tipologică a dialectelor româneşti (v. Vasiliu *Fonol. ist.*, p. 98 seq.).

3.2.1.3.2.2. Celelalte două africate ale aromânei /ĉ, ĝ/ existau de asemenea în sistem : /ĉ/ < lat. *c, t* urmate de *io, iu*, iar /ĝ/ < lat. *j + o, u* sau *d + ió, iú*:

lat. { *matteuca* / *urceolus* / *petiolus* / *fetiolus* } > arom. { *mîĉucî* / *urĉor*^{u} / *ĉiĉor*^{u} / *fiĉor*^{u} } cf. drom. lit. { *măciucă* / *urcior* / *picior* / *fecior* }

Pentru /ĝ/ provenind din lat. *j- + o*, v. *supra.*, p. 231. Lat. *deorsum* a dat în aromân *(di)ĝós*^{u} „jos".

Frecvenţa africatelor /ĉ, ĝ/ a crescut mult în etapele ulterioare de evoluţi prin împrumuturi din limbile balcanice (mai ales din turcă, unde africatel prepalatale *ĉ, ĝ* au o frecvenţă foarte mare):

tc. { *ĉardak* / *ĉap* / *ĝeb* / *oĝak* } > arom. { *ĉirdáki* „cerdac" / *ĉapî* „pas" / *ĝepi* „buzunar" / *uĝác*^{u}, *uĝáki* „hogeag" }

bg. *kočan* > arom. *cuĉan*^{u} „coccan"
vsl. *čelĭnikŭ* > arom. *ĉelnic*^{u} „celnic, mare posesor de turme de oi

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.2. Morfologie

Structura gramaticală a aromânei, atît prin trăsăturile ei arhaice, cît şi prin propria ei „tehnică" de evoluţie, situează idiomul mai aproape de tipul romanic comun decît dacoromâna.

V. Matilda Caragiu Marioţeanu, *La romanité sud-danubienne: l'aroumain et le méglénoroumain*, în „La Linguistique", 8 (1972), 1, p. 106—122; v. şi, de acelaşi autor, *Les idiomes romans sud-danubiens par rapport au type roman cosérien* (sub tipar, în Actele Congresului de lingvistică romanică de la Quebec, 1972) sau Caragiu, *Typol.*

3.2.2.1. Substantiv

3.2.2.1.1. În ce priveşte numărul, se constată că opoziţia are un randament funcţional ridicat, în sensul că, cu foarte rare excepţii, diferenţa dintre singular şi plural este marcată prin formanţi specifici (să se compare cu istroromâna, unde neutralizarea opoziţiei de număr este foarte frecventă).

a) Pe lîngă formanţii general româneşti (cu structură vocalică):

-i realizat ca [-i]: *ţérĝi* „cerbi"

[-i̯]: *boi̯* „boi"

[-ʲ]: *fiĉóʳʲ* „feciori"

[-î]: *múnţî* „munţi"

[-ʲ]: *fraţʲ* „fraţi"

(formantul *-i* apare după consoane „dure")

-e realizat ca: [-e] în graiurile de tip F: *cáse, scámne* „scaune"

[-i] în graiurile de tip A: *cási, scámni*

-le realizat ca: [-le] în graiurile de tip F: *stę́le* „stele"

[-li] în graiurile de tip A: *stę́li*

-uri: *vîmtur*ʲ „vînturi" (neutru)

*lăptur*ʲ „lăpturi" (plural colectiv neutru)

b) Se constată în aromână o serie de formanţi proprii, moşteniţi din latină sau împrumutaţi din alte limbi:

-ăńʲ (în graiurile de tip F), *-ińʲ* (în cele de tip A):

tîtińʲ „părinţi" (plural al lui *tátî* „tată")

lîlińʲ „unchi" (plural al lui *lálî* „unchi"; cf. lat. *lalla*, alb. *lálë*)

mumîńʲ „mame" (plural al lui *mumî* „mamă")

Formantul descris mai sus este de origine latină (cf. formele latineşti: *tata*/ *tatanis* > *tatane*: *mamma*/ *mammanis*> *mammane*; v. *ILR* II, p. 51, 55) şi este aplicat numai în aceste cîteva cuvinte. Cf. şi drom. *tătiňe, frăţiňe*, pl. *tătińʲ, frăţińʲ*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

-ań', care se adaugă la substantive nume de familie şi are sens colectiv:

Bóbeań' „cei din familia *Bóbea*"

Caráĝań' „cei din familia *Caráĝu*"

Vrétań' „cei din familia *Vréta*"

Acest formant provine din sl. *-can* (< *ĕnŭ*).

-áḑ' (rar *-áḑ'*), desinenţă specifică substantivelor masculine cu finală vocalică accentuată (*-ắ, -ó, -é, -í*):

amiráḑ' „împăraţi" (plural al lui *amirắ* „împărat")

misticáḑ' „taine, secrete" (plural al lui *misticó* „taină")

cafinçáḑ' „cafenele" (plural al lui *cafiné* „cafenea")

cafiĝáḑ' „cafegii" (plural al lui *cafiĝí* „cafegiu")

Desinenţa în discuţie vine din gr. *-άδες*, iar substantivele cărora li se adaugă la plural sînt împrumuturi relativ recente din greacă şi turcă.

-ate (în graiurile de tip F), *-ati* (în graiurile de tip A), formînd pluralul unor feminine:

γrámati „litere, slove" (plural al lui *γrámî* „literă")

θámati „minuni" (plural al lui *θámî* „minune")

Şi acest formant provine din greacă (< *-ατα*).

V. o descriere şi o clasificare a substantivelor în aromână la Caragiu, *Fono-morf.*, p. 70 seq.

3.2.2.1.2. C a z u l substantivelor nearticulate pune probleme deosebit de interesante pentru evoluţia românei comune şi pentru plasarea aromânei în cadrul Romaniei.

Trăsătura cea mai caracteristică a aromânei (ca şi a celorlalte dialecte româneşti sud-dunărene) este absenţa (pierderea?) flexiunii bicazuale la feminine:

a) Ca în toate dialectele româneşti, aromâna prezintă, la m a s c u l i n e şi n e u t r e, un tip flexionar preponderent cu doi termeni opozabili (o formă de singular nearticulat, pentru toate cazurile, şi o altă formă de plural pentru toate cazurile):

	sg.		pl.	
	m.	n.	m.	n.
N. G. D. Ac.	*lup*^{u} *préftu* *amirắ* *mánti*	*loc*^{u} *arĭu* *os*^{u} *sémnu* *lápti*	*luḱ'* *préfţî* *amiráḑ'* *mánţî*	*lócur'* *arĭur'* *ǫ́si* *seámni* *(lăptur')*

„lup, preot, împărat, munte; loc, rîu, os, semn, lapte".

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Tipul flexionar cu opoziția sg. ~ pl. neutralizată este extrem de rar.

b) În ce privește f e m i n i n e l e, ca și în celelalte dialecte sud-dunărene și spre deosebire de dacoromână, aromâna a generalizat (sau a moștenit?) tipul flexionar cu doi termeni opozabili (o formă de singular/o formă de plural), preponderent la masculine și neutre (descris *supra*):

	sg.	pl.	
N. Ac.	*mámî*	*mumiń'*	„mamă"
G. D.	*γrámî*	*γrámati*	„literă"
	gúrî	*gur'*	„gură"
	vácî	*văţ'*	„vacă"
	sórî	*surări'*	„soră"
	hálî	*hăl'uri'*	„hal, stare proastă"
	stţáuî	*stţáli*	„stea"
	bilţáuî	*biléi*	„belea"
	sîrbîtţári	*sîrbîtór'*	„sărbătoare"
	cáli	*căl'ur'*	„cal"

Cîteva substantive feminine prezintă o singură formă pentru toate cazurile, ambele numere:

N. G. D. Ac. *lupţáńi* (sg. + pl.) „lupoaică" —și toate substantivele formate cu sufixul *-ţáńe*, *-ţáńi* (drom. *-oaie*; din lat. *-onea*)

cirţáşi (sg. + pl.) „cireașă"

hil'i (sg. + pl.) „fiică"

Dintre toate femininele aromânești, o singură clasă (și anume aceea provenind din vechile substantive latinești de declinarea I tipul *casa / casae*) prezintă o opoziție f a c u l t a t i v ă (raport de variație liberă) între N. Ac. sg. și G. D. sg.:

	sg.	pl.	sg.	pl.
N.Ac.	*-ă*	*-e*	*casă*	*case*
G.D.	*-e/-ă*		*case / casă*	

Formele pe care le-am dat aici sînt din aromâna de tip F (mai apropiate de cele din româna comună prin fonetism); în aromâna A: *casi / casi*.

În consecință, t o a t e substantivele feminine din aromână prezintă n o n i d e n t i t a t e între forma de G. D. sg. și forma unică de plural (cf. în dacoromână). Această nonidentitate apare foarte clar la declinarea articulată: dînd la o parte articolul enclitic de G.D. sg. și, respectiv, plural, formele rezul-

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

tate nu sînt identice (la sg. forma este aceeaşi cu N. Ac. sg., nu cu N. G. D.Ac. pl.). Să se compare :

G.D. sg. { arom. a *VÁCĂl'eį* | { *VĄ́Tle*
drom. *VACII* [vâĉi] | { *VACIle*

G.D. sg. { arom. a *STĘ́ĄŲ̆Ăl'eį* | { *STĘ́ÁLEle*
drom. *STELEi* | { *STELEle*

În aromâna A : a *vácîl'eį* / *vą́tli*, a *stęáųîl'eį* / *stę́álili*.

Aromâna se apropie, deci, din acest punct de vedere, de celelalte limbi romanice, care exprimă funcţiile de dativ şi genitiv cu mijloace „analitice" : dativul se introduce prin prepoziţia *a* (< lat. *ad*); acest *a* s-a extins ulterior şi la genitiv (cf. fr. *fils-à-papa*) :

G. *fiĉórlu* a { *viţínăl'eį* / *viţínluį*
cása a { *viţínăl'eį* / *viţínluį*

D. *l'-u dauą* a { *viţínăl'eį* / *viţínluį*

În aromâna A : *a viţínîl'eį*.

Flexiunea cu doi termeni opozabili la feminine (în loc de trei, cf. drom.) poate fi o inovaţie a aromânei, care, potrivit unei „tehnici" specific romanice, în sensul concepţiei lui Eugenio Coseriu asupra tipului romanic, evoluţiei şi constituirii lui (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*) a evoluat în sensul pierderii opoziţiilor cazuale, utilizînd pentru exprimarea funcţiilor elemente formal autonome şi antepuse (v. şi Caragiu, *Rom. sud-danub., Typol.*)); fenomenul poate fi însă vechi (românesc comun) — în acest caz, dacoromâna fiind aceea care a inovat constituindu-şi un tip flexionar feminin distinct de al masculinelor şi neutrelor la singular (v. şi p. 102, 136)

3.2.2.1.3. În ce priveşte acuzativul, cea mai importantă trăsătură a aromânei (comună cu celelalte dialecte sud-dunărene) este exprimarea obiectului direct individualizat f ă r ă *pe* (cf. dacoromâna) :

l'a-l^{u} *ńíclu* ! „ia-l [pe] cel mic !"

nu-l^{u} *cl'imáį fráti-mu la númtî* „nu l-am chemat [pe] frate-miu la nuntă"

nu-l^{u} *ávdu fiĉórlu* „nu-l aud [pe] băiat"

mutręá-u dáda cum^{u} *tą́rţi* „priveşte-o [pe] mama cum toarce"

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.2.1.4. Tot o trăsătură sintactică arhaică (ca şi precedenta) este exprimarea acuzativului numelor de locuri fără prepoziţie, ca în latină:

direcţia:

mi duc^{u} *Hrúpişti* „mă duc [la] Hrupişte"

ţarám^{u} *Déniscú aţáltar*^{i} „am fost [la] Deniscu alaltăieri"

nî dúsim^{u} *Samarína vţára aţţá* „ne-am dus [la] Samarina în vara aceea"

Cf. lat. *eo Romam.*

existenţa (într-o localitate):

éscu Sîrúnî di dáuî ḑíli „sînt [la] Salonic de două zile"

ţarám^{u} *Grámusti ánlu-aţţl*^{u} „ne aflam [la] Gramoste în anul acela"

3.2.2.2. Articol

3.2.2.2.1. Articolul hotărît este preponderent enclitic.

La N. Ac. sg. şi pl. şi la G.D.pl. este întotdeauna, ca în toată limba română, enclitic.

La G.D. singular este, în marea majoritate a cazurilor, de asemenea enclitic; excepţia o constituie o serie de nume de persoane (de obicei nume proprii, dar şi comune, apelative; v. *infra*, p. 239), care prezintă un articol proclitic.

3.2.2.2.1.1. Articol enclitic

feminin (sg. pl.) şi neutru (pl.):

-a

		sg.	pl.
N.Ac.		*-a*	*-le*
G.D.	*a*	*-l'eị*	*-lor*^{u}

		sg.	pl.
		cása	*cáscle*
	a	*cásăl'eị*	*cáselor*^{u}

Formele *-le*, *-l'eị* se realizează regional şi ca *-ll*, *-l' i* (v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 90).

masculin (sg. pl.) şi neutru (sg.):

a) *-lu*, *-l*^{u}

		sg.	pl.
N. Ac.		*-lu*, *-l*^{u}	*-l'i*, *-l'*^{i}
G.D.	*a*	*-luị*	*-lor*^{u}

		sg.	pl.
		lúplu, *ţérbul*^{u}	*lúkl'i*, *ţergíl'*^{i}
	a	*lúplui*, *ţérbului*	*lúklor*^{u}, *ţérgilor*^{u}

Formele *-lu* şi *-l*^{u}, respectiv *-l'i* şi *-l'*^{i} sînt în distribuţie complementară: *-lu*, *-l'i* se adaugă la cuvinte terminate în vocală asilabică: *om*^{u} — *ómlu*, *bou* — *bóulu oámiń*^{i} — *ǫámiń'i*, *boi* — *boiḷ'i*; *-l*^{u}, *-l'*^{i} se adaugă la substantive cu finală silabică: *préftu* — *préftul*^{u}/*préfţi* — *préfţil'*^{i}.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

La origine, articolul este același cu cel din dacoromână: acolo însă au dispărut *-u* și *-l'* (lat. *illaei* (< arom. *-l'ei*) > drom. *-ei* > *-i*; lat. *illi* (< arom. *-l'i*) > drom. *-i*).

b) *-le*

		sg.	pl.
N.Ac.		*-le*	*-l'i*
G.D.	*a*	*-lui̯*	*-lor*^{u}

	sg.	pl.
	frátele	*frắțl'i*
a	*frátelui̯*	*frắțlor*^{u}

Forma *-le* are varianta regională *-li* (aromâna A).

3.2.2.2.1.2. Articol proclitic

Așa cum am precizat mai sus, el apare numai la G.D. sg. și numai a o serie de persoane (nume proprii sau apelative). Deci:

feminin:

ale + substantiv nearticulat : *ale* { *fę́ată/fę́ate* „fetei“ / *Marie* „Mariei“ / *dádă* „mamei“

În aromâna A: *ali*

masculin:

al^{u} + substantiv nearticulat : *al*^{u} { *Cola* „lui Cola“ / *Miha* „lui Miha“ / *dumnidă* „lui Dumnezeu“ / *amirắ* „împăratului“ / *auș*^{u} „bătrînului“

Articolele *ale* și *al*^{u} prezintă sudarea prepoziției specifice pentru exprimarea cazului oblic, *a*, cu articolul *-le*, respectiv, *-lu*.

Substantivele neutre, de obicei nume de lucruri, nu cunosc articularea proclitică.

3.2.2.2.2. Articolul n e h o t ă r î t este întotdeauna p r o c l i t i c.

Spre deosebire de dacoromână și istroromână însă, la feminin se păstrează forma așteptată din latină: *ună(unî)* (<lat. *una*; cf. drom. istr. *o*): *unî casî, unî fęatî, unî mul'ari.*

La plural, se folosește cu rol de articol nehotărît pronumele nehotărît *niscînțî, niscînti* „niște“ (sg. ca pronume, *niscîntu, niscîntî* „cîtva, cîtăva; puțină“): *vinirî niscînțî oámin*^{i} „veniră [= au venit] niște oameni“; *în*^{i} *dîsirî niscînti mul'ér*^{i} „mi-au spus niște muieri [= femei]“.

3.2.2.3. A d j e c t i v

3.2.2.3.1. Ca și în celelalte dialecte românești, adjectivul poate avea patru, trei sau două forme:

a) patru forme:

bun^{u}*/bun*^{i}*/búnî/búni* „bun“

amắr^{u}*/amắr*^{i}*/amárî/amári* „amar“

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

alîvdáᵘ/alîvdáᵗ/alîvdálî/alîvdáti „lăudat"

álbu/álᵹi/álbî/álbi „alb"

greu/grei/grᵹáuî/grᵹáli „greu"

b) trei forme:

lúngu/lúngî/lúnᵹî (f. m.pl.) „lung"

vécl'u/vᵹácl'i/vécl'í (f.m.pl.) „vechi"

aróşᵘ/aróşᵗ/aróşi (f. sg. pl.) „roşu"

bîtîhcí/bîtîhcáᵹᵗ/bîtîhcᵹáni (f.sg.pl.) „escroc"

c) două forme:

mári (m.f.sg.) */măr'* (m.f.pl.) „mare"

aráti */arăᵹᵗ* „rece"

V. clasificarea adjectivelor la Caragiu, *Fono-morf.*, p. 93—102.

3.2.2.3.2. Gradele de comparaţie:

a) Comparativul se formează cu adverbul *ma* sau *cama* (<*ca* + *ma*) + adjectivul nearticulat:

Nisî ᵹásti (ca)ma muşátî di tíni „ea este mai frumoasă ca tine"

Fiċórlu ᵹásti (ca)ma mári di fᵹáta „băiatul este mai mare decît (ca) fata"

Complementul comparativului se introduce prin prepoziţia *di (de)* (cf.drom. *decît*, *ca*): v. exemplele de mai sus.

b) Superlativul relativ se exprimă cu ajutorul aceloraşi elemente, *ma* sau *cama*, dar cu adjectivul articulat enclitic:

Toma ᵹásti (cá)ma márli di noi „Toma este cel mai mare dintre noi".

Maria cu Vénera súntu (cá)ma búnili fᵹáti di Véryia „Maria şi Venera sînt cele mai bune fete din Veria".

Să se noteze că adverbul *ma* (ca şi *ma* din *cama*) este la origine acelaşi lat. *magis* care a dat şi drom. *mai* (sp. *más*, port. *mais*).

c) Superlativul absolut se formează cu ajutorul adverbului *multu* (+ adjectivul nearticulat):

Tana ᵹásti unî fᵹátî múltu búnî „Tana este o fată foarte bună".

Cásili di la noi suntu múltu vécl'i „Casele de la noi sînt foarte vechi".

Ári fiċórᵗ múltu-mviţáţ „Are copii foarte învăţaţi".

Să se compare cu v. drom. *mult*, folosit în aceeaşi situaţie.

3.2.2.3.3. Flexiunea adjectivelor urmează, de obicei, modelul substantivelor (v. pentru amănunte Caragiu, *Fono-morf.*, p. 102—104).

3.2.2.4. Pronume

3.2.2.4.1. Pronumele personal pune o serie de probleme legate de inventarul de forme şi de flexiune.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

a) Formele a c c e n t u a t e sînt : *eu̯, i̯o, mínі*

tíni

el^{u}, nîs^{u}/e̯á(u̯î), nísî

noi̯

voi̯

el^{i}, nîș^{i}/e̯áli, nísi

Este de remarcat, deci, la persoana întîi și a doua, o formă de nominativ identică cu forma de acuzativ *(mini, tini*; v. și *infra)*; la persoana a treia se constată existența unei serii duble, cu termeni perfect omonimi : *el^{u}, e̯á(u̯î), el^{i}, e̯ál'i*, comună tuturor dialectelor românești, și *nîs^{u}, nísî, nîș^{i}, nísi* (care este aceleași cu drom. *dînsul, dînsa, dînșii, dînsele*, sau *însul, însa* etc., în combinațiile de tipul *într-însul, într-însa* etc.).

Ca și *(d)însul* din dacoromână, pronumele personal *nis^{u}* din aromână provine din lat. *ipse*, precedat de prepoziții conținînd o nazală, care ar explica prezența lui *n* (*con ipse*, de exemplu). Forma *dînsul* pornește, evident, de la un *de* + *însul* (v. Rosetti, *ILR*, p. 145).

Flexiunea pronumelor personale manifestă aceeași orientare tipic romanică, de pierdere a distincțiilor cauzale : persoana 1 și a 2-a sg. prezintă în aromână o formă unică pentru nominativ și acuzativ (ceea ce opune acest dialect românei din nordul Dunării, unde această distincție cazuală pronominală este foarte bine conservată).

Confuzia s-a manifestat în ambele sensuri : fie că forma de nominativ s-a generalizat la acuzativ, fie că acuzativul a influențat nominativul, adică :

pers. 1. sg. N. *eu̯ (i̯o)* → Ac. *eu̯ (i̯o)* în unele graiuri
mínі ← Ac. *mínі* în alte graiuri
pers. 2. sg. N. *tíni* ← Ac. *tíni* pretutindeni în aromână

pers. 1 sg.
- *mínі* / *eu̯, i̯o* > *l'au̯* „eu iau“ (N.)
- *l'a-mi ș-* < *mínі* / *eu̯, i̯o* > „ia-mă și pe mine“ (Ac.)
- *yínu* { *cu* / *la* / *ti* } *mínі* „vino cu (la, pentru) mine“ (Ac.)

pers. 2 sg.
- *tíni l'ai̯* „tu iei“ (N.)
- *ti l'au̯ ș-tíni* „te iau și pe tine“ (Ac.)
- *yin^{u}* { *cu* / *la* / *ti* } *tíni* „vin cu (la, pentru) tine“ (Ac.)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Pierderea opoziției N./Ac. este cunoscută și unor graiuri dacormâne, însă numai în construcții comparative, în care pronumele personal este însoțit de un element *(ca, decît)* care introduce comparația:

Cîtu-i Maramureșu

Nu-i băiat **ca cu și tu**

Nici oraș ca Sighetu

V. discuția și alte exemple la Al. Ionașcu, *Cu privire la construcția comparativă în limba română*, SCL, XI 1960 3, p. 513 seq. În orice caz, în versurile de mai sus formele *cu* și *tu* pot apărea din necesități prosodice.

b) În ce privește formele n e a c c e n t u a t e, ele sînt în general aceleași ca în toate dialectele românești, cu excepția formei *nă* „ne" etimologică (<lat. *nos*) și a lui *lă* „le", analogică (după *nă* și *vă*).

3.2.2.4.1.2. Dintre întrebuințările pronumelor personale, este de semnalat frecvența așa-numitului „dativ etic":

lásî-ṅ-mi, mîráta-ṅ' ! „lasă-mi-mă, biata de mine !"

Yiníț-ṅi, cî-ṅ' hiu síngurî ! „veniți-mi, că-mi sînt singură !"

[= veniți la mine, vizitați-mă]

3.2.2.4.2. Pronumele de r e v e r e n ță nu există în aromână, la persoana a doua pronumele de adresare fiind întotdeauna *tini*. Sub influența greacă, în unele medii mai ridicate se folosește cu valoare de politețe *afindíl'a-ț* (pers. 2), *afindíl'a-l'*" (pers. 3).

3.2.2.4.3. Pronumele și adjectivele p o s e s i v e au întotdeauna, ca și substantivele în genitiv, un *a* proclitic invariabil:

sg.	*amẹ́u*	*amẹ́á*	*anóstru*	*anọástrî*
	atắu	*atá*	*avóstru*	*avọástrî*
pl.	*amẹ́i*	*amẹ́áli*	*anóștri*	*anọástri*
	atắi	*atáli*	*avócatri*	*avọástri*

La pers. a 3 a se folosesc formele de genitiv ale pronumelui personal: *alui al'éi, alór*". Urmașii lat. *suus, sua* (>drom. *său, sa*) nu se păstrează în aromână decît ca forme conjuncte, pe lîngă nume de rudenie: *fráti-tu, táti-su, mi-sa, sór-sa.*

Sub influența terminațiilor flexionare pronominale (general românești) *-ui, -ei, -or*", posesivele primesc la genitiv-dativ aceste terminații: *aṅiúi, atắúi, anuștrór*" etc.* al meului, al tăului, al nostrului".

3.2.2.4.4. Pronumele d e m o n s t r a t i v e prezintă următoarele particularități mai importante:

În primul rînd, seria „de apropiere" continuă formele latinești neîntărite cu adverbul *ecce*, în timp ce seria „de depărtare" continuă formele întărite:

aéstu/aéștí, aéștî	*aț́él"/aț́él'*"
aéstî/aésti	*aț́ẹ́á/aț́ẹ́áli*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Cf. şi formele neîntărite din unele graiuri dacoromâne: mold. *aista*, munt. *ăsta* (dar drom. lit. *acesta*).

„Tehnica" romanică de întărire a pronumelor demonstrative se aplică în continuare în aromână, care îşi întăreşte pronumele, sporindu-le forţa deictică cu alte adverbe:

aéstu-aọá	*aţélu-acló*
aéstu-aọáţi	*aţélu-aclóţi*
aéstu-aọáia	*aţélu-aclóia*

Slăbirea forţei deictice a formelor primare (româneşti comune) este dovedită şi de existenţa perifrazelor formate dintr-un element de bază de depărtare, căruia i se ataşează, facultativ, un adverb de apropiere sau de depărtare:

aţélu-aọá „acesta"

aţélu-acló „acela"

V. analiza acestei stări de lucruri, raportată şi la alte limbi romanice, la Caragiu, *Fono-morf.*, în Anexe, studiul *Observaţii în legătură cu sistemul pronumelui demonstrativ în aromână* şi în SCL X (1959), 3, p. 409—417; v. şi *idem, Rom. sud-danub.* şi *Typol.*

3.2.2.5. Numeral

Sub raportul inventarului de forme, aromâna are aceleaşi numerale ca şi dacoromâna: cu excepţia lui *sútă (sútî)*, care este de origine slavă şi care apare în toate dialectele româneşti, toate formele de bază ale numeralelor cardinale, ordinale, adverbiale, distributive sînt de origine latină şi sînt aceleaşi ca în dacoromână. În plus, aromâna a conservat, alături de forma *dauîḑáţ*[1] „douăzeci" şi pe urmaşul lat. *viginti*, sub forma *yinǧiţ*[1], *yiyinţ*[1].

3.2.2.5.1. Numerale cardinale:

un[u], *únă (unî)*
doi, dáuă (dáuî)
trei
pátru
ţínţi
şáse (şasi)
şápte (şapti)
óptu
náuă (náuî)
ḑáţe (ḑáţi)

3.2.2.5.1.1. Sistemul de numărare este, de asemenea, acelaşi ca în dacoromână:

únsprîḑáţ[1]
dóisprîḑaţ[1], *dáuîsprîḑaţ*[1]
tréisprîḑaţ[1]
pásprîḑaţ[1]
. . . . . .

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

dauîḑăʃ' sau *yinġiʃ'*, *yiyinʃ'*

dauîḑăʃîún" sau *únsprîyinġiʃ'*

dauîḑăʃîdói sau *dóisprîyinġiʃ'*

dauîḑăʃîtréi sau *tréisprîyinġiʃ'*

Să se observe că seria întîi de numerale este formată din unitate + *ḑăʃ'* „zeci" + unitate, fără nici o conjuncție copulativă (cf. drom. *douăzeci și unu*, ~ *și doi* etc.); seria a doua de numerale, care are la bază forma *viginti* continuă tipul aplicat de la 11—19 — „unus super decem" → „unus super viginti": *unspriyinġiʃ'* „douăzeci și unu", *tispriyinġiʃ'* „douăzeci și cinci" etc.

. . . . .	*nauîḑăʃîʃînʃi*
treiḑăʃ'	. . . . .
treiḑăʃîún"	*unî súțî*
treiḑăʃîdói	*unî súțî ún"*
. . . . .	*unî súțî dói*
patruḑăʃ'	. . . . .
pătruḑăʃîún"	*dauî súți*
. . . . .	*dauî súți ún"*
ʃinḑăʃîún"	. . . . .
. . . . .	*unî ńil'i*
șaiḑăʃîdói	*unî ńil'i ún"*
. . . . .	*unî ńil'i unî súțî*
șaptiḑăʃîtréi	*unî ńil'i unî súțî ʃîsprî(ḑaʃi)*
. . . . .	. . . . .
obḑăʃîpátru	*dauî ńil'i*
. . . . .	*dauî ńil'i optu súți treiḑăʃ*

Foarte rar, în unele graiuri, *ḑăʃ'* se realizează cu *ḑăʃ'*, iar în compuse *ḑăʃi*: *patruḑăʃiʃinʃi*, *șaiḑăʃidoi* etc.

Formele reproduse de noi sînt din aromâna A; deosebirile — exclusiv fonetice — privesc realizarea lui *-ă* și *-e* finali sau a lui [-ᵉ] ca [-*i*], după *ʃ*, *ḑ*.

3.2.2.5.1.2. Spre deosebire de dacoromână, în aromână se intercalează prepoziția *de* între substantiv și numeral începînd cu numărul 11, nu cu 19

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

(cum se întîmplă în dacoromână): *unsprîḑaţ' di ḑili, pasprîḑaţ' di fiĉór', nauîsprîḑaţ' di mórţî, dauîḑăţ' di cási* (dar *yinḑiţ' cási, ḑámiń'* etc.).

Faptul că *de (dI)* nu apare între *yinḑiţ* şi substantiv dovedeşte că prepoziţia este legată de numeralul *ḑáţi* „zece", tratat ca substantiv, şi introduce un atribut al acestuia, care exprimă conţinutul: „o zece *de* oameni" (cf. „un pahar *de* apă"). Explicaţia este valabilă şi pentru dacoromână.

3.2.2.5.1.3. În ce priveşte articolul numeralului, el este diferit de cel dacoromân şi este e n c l i t i c: *dól'i fiĉór'* „cei doi feciori (băieţi)", *dauîḑăţli fumél'* „cele douăzeci de familii", *ḑáţili cási* „cele zece case (familii)" etc.

3.2.2.5.2. Numeralul o r d i n a l se formează de la cel cardinal + articolul enclitic *-lu(-ul')* la masculine şi *-a* la feminine:

(î)ntîńlu, (î)ntîńa (<lat. *antaneus*) cf. drom. *întîiul, întîia*
prótlu, próta (<gr. πρῶτος)

dóilu, d(o)áua

tréilu, tréia

. . . . . .

Rareori apare şi elementul proclitic invariabil *a*: *a treia ḑuuí*. Formele cu articolul *-le (-lI)* par a fi existat cîndva în aromână (ele sînt atestate în *Codex Dimonie*; v. Capidan, *Aromânii*, p. 405).
În orice caz, numeralul ordinal nu este suficient conturat în aromână *(ibidem)*.

3.2.2.5.3. Numeralele a d v e r b i a l e, ca şi cele d i s t r i b u t i v e, nu pun probleme speciale; ele sînt formate ca în dacoromână.

3.2.2.5.4. Numeralele c o l e c t i v e:

(ş)amindól'i, amindáuli (G. D. *amindóilor', amindáulor'*)

(ş)amintré (i)l'i, (ş)amintréili

(ş)aminpátrul'i, (ş)aminpátruli

etc.

3.2.2.6. V e r b

Ca şi celelalte limbi romanice, româna comună şi continuatoarele sale din sudul şi din nordul Dunării au conservat şi chiar au consolidat adeseori flexiunea verbală, creîndu-şi noi distincţii menite să reducă numărul sincretismelor apărute în latina tîrzie.

Inovaţiile din aromână, prin raport cu latina, pe de o parte, şi cu dacoromâna pe de altă parte, nu sînt totuşi prea numeroase şi, dacă există, ele aparţin de obicei perioadei precedente de evoluţie (româna comună) (v. de ex. *infra*, m. m. c. pf. „analitic", condiţionalul „sintetic" — constituite încă din româna comună).

La nivelul m o d u r i l o r, se constată absenţa „supinului" (ca şi în meglenoromână şi istroromână şi ca în celelalte limbi romanice); funcţiile

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

acestuia sînt redate, ca pretudindeni în Romania, exceptînd dacoromâna, prin infinitiv :

Nu-am[u] kiró ti kirçári (cf. fr. *je n'ai pas de temps à perdre*, dar cf. drom. *n-am timp de pierdut*)

Bitisí di mîcári (cf. fr. *il finit de manger*, dar cf. drom. *termină de mîncat*)

sau printr-un participiu „feminin" (evoluţie paralelă în franceză şi italiană) :

Il[u] viḑúi ş-tu viníti ş-tu fuḑíti „l-am văzut şi la venit şi la plecat" (cf. fr. *l'arrivée, la sortie*)

V. pentru originea „supinului" dacoromân şi pentru echivalentele sale în dialectele sud-dunărene, Matilda Caragiu Marioţeanu, *„Moduri nepersonale"*, SCL XIII (1962), p. 29 seq.

Dintre moduri a mai dispărut infinitivul cu valoare verbală : aromâna cunoaşte numai infinitivul lung, folosit ca substantiv (v. *infra*, p. 252) ; infinitivul scurt din dacoromână şi istroromână, folosit ca verb în combinaţii cu auxiliare sau independent, nu este cunoscut acestui dialect.

În schimb, se păstrează condiţionalul „sintetic" (fără ca aceasta să însemne însă o îmbogăţire a inventarului funcţiilor modale — aceeaşi funcţie fiind redată în dacoromână sau istroromână prin mijloace de tip „analitic").

În ce priveşte t i m p u r i l e, se constată păstrarea perfectului simplu (fostul perfect latin), prin excelenţă timp al trecutului în aromână (v. p. 247). Formele c o m p u s e, foarte numeroase (printre care, spre deosebire de dacoromână, mai mult ca perfectul, v. p. 249), manifestă o rezistenţă foarte mare a „auxiliarului" la gramaticalizare (v. pf. c., p. 249).

P e r s o a n a şi n u m ă r u l, exprimate ca pretutindeni în Romania prin aceiaşi formanţi, prezintă unele deosebiri faţă de celelalte dialecte (arhaisme ca : desinenţa *-ø* la pers. 3 pl. ind. impf. : *el'[i] cînta* „ei cîntau", v. p. 247, desinenţele *-m[u]*, *-t[u]* faţă de drom. *-răm*, *-răţ[i]* la pers. 1 şi 2 pl. ind. pf. s. : arom. *cîntăm[u]*, *cîntat[u]* „cîntarăm, cîntarăţi", v. p. 248 ; sau inovaţii ca *-ă* în loc de *-e* la pers. 3 sg. pl. conj. prez. : *s-cîntă* (aromâna F ; *s-cîntî*, aromâna A), faţă de drom. *să cînte*, v. p. 250).

3.2.2.6.1. Cele patru conjugări din latină se păstrează, ca în toate dialectele :

conj. I : *cîntu, stau, lucréḑ[u], tal'[u], avigl'éḑ[u]*
„cînt, stau, lucrez, tai, veghez"

conj. II : *veḑ[u], şeḑ[u], armîn[u]*
„văd, şed, rămîn"

conj. III : *ḑîc[u], duc[u], cunóscu, tórcu, árdu*
„zic, duc, cunosc, torc, ard"

conj. IV : *mor[u], fug[u], nduḽţéscu, acoápir[u], pat[u], ávdu, mvirḑáscu*
„mor, fug, îndulcesc, acopăr, păţesc, aud, înverzesc"

Dat fiind că, aşa cum s-a arătat şi mai sus, infinitivul cu valoare verbală nu se mai foloseşte în aromână şi că formele de infinitiv lung sînt irelevante (v. p. 252), verbele aromâneşti sînt „numite" (şi figurează astfel în dicţionare) prin pers. 1 sg. ind. prez.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Ceea ce am prezentat aici sînt conjugările „istorice", latinești, în aromână. Analiza verbelor din aromână după criteriul formanților specifici (desinențe și sufixe relevante) la nivelul t u t u r o r formelor simple regulate degajă cel puțin 5 clase (cu mai multe subclase; v. clasificarea din Caragiu, *Fono-morf.*, p. 104—142).

Fără a intra în amănunte, trebuie relevat totuși că există în aromână, ca și în dacoromână, o clasă (a V-a) cu sufix specific de ind. prez. pers. 1 și 2 pl. /-î-/ : *aurîm*^{u} „urîm"; productivitatea clasei a crescut datorită unui număr de verbe cu radical terminat în *-ț, -ḑ*, consoane care nu admit vocale prepalatale următoare: *pîțîm*^{u} „pățim", *avḑîm*^{u} „auzim", *amurțîm*^{u} „amorțim", *mvirḑîm*^{u} „înverzim".

Sufixul /-î-/ se realizează ca /-ă-/ în aromâna de tip F *(ibidem)*.

3.2.2.6.2. I n d i c a t i v

3.2.2.6.2.1. Prezentul. Datorită păstrării lui *-u* (v. Fonologie, p. 226), desinența de pers. 1 sg. sau a 3-a pl. este întotdeauna vocalică:

(mini) cîntu, staŭ, ved^u, *ávdu, acoápir*^{u} etc.

(el'') cîntî, sta, ved^u, *ávdu, acoápirî* etc.

Verbele neregulate *daŭ, staŭ, l'aŭ* „iau" prezintă formele *da, sta, la* la pers. 3 sg. și pl. (forme etimologice).

Unele verbe de conjugarea I și a IV-a prezintă, ca și în dacoromână, la indicativ prezent și conjunctiv prezent, pers. 1, 2, 3 sg. și 3 pl. forme amplificate (cu elementul /-eḑ-, -eḑ-, -caḑ-, -eaḑ-/ la conj. I, /-esc-, -eșt-, -eașt-, -esc-/ la conj. IV, /-ăsc-, -ășt-, -așt-, -ăsc-/ la conj. V):

lucreḑ^u / *lucréḑ*^{i} / *lucrcáḑ*^{i} / *lucrắm*^{u} / *lucráț*^{i} / *lucreáḑ*^{i} „lucrez"

ndulțéscu / *ndulțéșțî* / *ndulțeásti* / *ndulțîm*^{u} / *ndulțîț*^{i} / *ndulțéscu* „îndulcesc"

mvirḑáscu / *mvirḑășțî* / *mvirḑásti* / *mvirḑîm*^{u} / *mvirḑîț*^{i} / *mvirḑáscu* „înverzesc"

3.2.2.6.2.2. Imperfectul. La toate clasele de verbe, imperfectul aromân prezintă sincretismul formelor de persoana a treia singular și plural:

el^u *cîntá* = *el'*^{i} *cîntá, el*^{u} *viḑeá* = *el'*^{i} *viḑeá* etc.

Această neutralizare a opoziției de număr se datorește faptului că pers. a 3-a pl. este etimologică în aromână (lat. *cantabant* > *cinta*, ca și *cantabat* > *cinta*; cf. drom. *cintau*, unde desinența de pers. a 3-a pl. *-u* este analogică și relativ recentă).

3.2.2.6.2.3. Perfectul simplu. Ca și în latină, întîlnim în aromână două feluri de perfect simplu: perfecte „tari", cu accentul pe radical, și perfecte „slabe", cu accentul pe sufix.

Fostele perfecte „tari" din latină s-au păstrat și în dacoromână pînă în secolul al XVI-lea (și chiar mai tîrziu, dialectal). În dacoromâna actuală însă, ele s-au pierdut, tipul „slab", cel mai bine reprezentat, generalizîndu-se la toate clasele de verbe.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Perfectele „tari" sînt mult mai puține la număr decît cele „slabe"; sînt așa-numitele perfecte „sigmatice" din latină (= care conțineau la perfect un *s* = „sigma"):

arom. (*mini*)	*arîșu*	< lat.	*risi*	cf. însă drom.	*rîséi*
	dîșu		*dixi*		*ziséi*
	aduș		*duxi*		*duséi*
	plîmșu		*planxi*		*plînséi*
	scoșu		*excosi*		*scoséi*
	trápșu		*traxi*		*trăséi*
	tămșu		*tonsi*		*tunséi*
	etc.				

Celelalte perfecte „tari" latinești, în *-ui*, au devenit „slabe" și în aromână: lat. *habui, statui* > arom. *avùi, stitùi*.

La persoana a 2-a sg. accentul cade pe sufix, la perfectele „tari", ca în latină: *arîséș'* (cf. lat. *risisti*), *dîséș'* (cf. lat. *dixisti*) etc. Tendința este de a generaliza accentuarea pe radical și la această persoană: *arisiș'*, *dișiș'* (în aromâna A), *răseș'*, *dășeș'* (arom. F).

Iată cîteva modele de paradigmă „tare":

arîșu	*plîmșu*	*feĉ*
arîséș'	*plîmséș'*	*fițéș'*
(*arîsiș'*)	(*plîmsiș'*)	(*feățiș'*)
arîsi	*plîmsi*	*feăți*
arîsim	*plîmsim*	*feățim*
arîsit	*plîmsit*	*feățit*
arîsirî	*plîmsirî*	*feățirî*

Să se observe o deosebire importantă între formele de perfect simplu (tari și slabe) din aromână și cele dacoromâne actuale: la persoana 1 și 2 pl. se păstrează formele etimologice, fără *-ră (-rî)*:

arom.	*cîntăm*	< lat.	*cantavimus*	dar cf. drom.	*cîntarăm*
	cîntát		*cantavistis*		*cîntarăți*
	cîntárî		*cantaverunt*		*cîntară*

În dacoromâna actuală, formele cu *-ră* sînt analogice (după pers. a 3-a pl., unde *-ră* este etimologic, din lat. *-runt*). Terminația *-ră* a fost simțită ca o marcă de plural și, tocmai de aceea, a fost generalizată la toate formele de plural. O dovadă în acest sens poate constitui și faptul că, în graiurile muntenești actuale, desinența *-ră* se adaugă la formele de plural ale perfectului compus: *am cintatără, ați cintatără, au cintatără*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3.2.2.6.2.4. Perfectul compus. Auxiliarul acestui timp compus are forme identice cu ale verbului *am*ᵘ la indicativ prezent, iar participiul are formă „feminină“ :

amᵘ *aĭ* *ari* *avémᵘ* *avéţᵗ* *aŭ*	*cîntátî, lucrátî, viḑútî, cunuscútî, arîsî, vinítî, avḑîtî* „cîntat, lucrat, văzut, cunoscut, rîs, văzut, venit, auzit“

Să se compare cu dacoromâna şi istroromâna, unde auxiliarul are trei forme reduse, dovedind un stadiu avansat de gramaticalizare.

În ce priveşte întrebuinţarea celor două forme ale trecutului în aromână : perfectul simplu este timpul care exprimă o acţiune terminată (echivalentul perfectului compus din dacoromână) şi anume, o acţiune fără raportare la prezent, în timp ce perfectul compus aromân, folosit foarte rar, exprimă un raport între două momente : forma conjugată (= „auxiliarul“) trimite la prezent, în timp ce participiul se referă la trecut. *Mi dúşu-m-pîzári (s-acúmpîrᵘ ţivá)* înseamnă numai „m-am dus în oraş (să cumpăr ceva)“, perfectul simplu exprimă aici o funcţie „internă“, „ne-relaţională“ (în sensul coserian al termenilor), în timp ce *mi-amᵘ dúsî-m-pîzári* înseamnă „m-am dus deja în oraş, îl cunosc, nu este nou pentru mine“, aşadar perfectul compus are aici o funcţie externă, el exprimă o acţiune terminată + rezultat actual, deci actualizează. Nu se poate spune în aromână :**mi-amᵘ dúsî-m-pîzári s-acúmpîrᵘ ţivá* (ceea ce este nu numai posibil, ci general în dacoromână : *m-am dus în oraş să cumpăr ceva*).

Opoziţia „funcţie externă, relaţională~funcţie internă, nerelaţională“ exprimată respectiv prin mijloace sintagmatice/ paradigmatice stă la baza descrierii *tipului* romanic efectuate de Eugenio Coseriu (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*). Situaţia timpurilor trecutului din aromână confirmă valabilitatea principiului coserian (v. Caragiu, *Rom. sud-danub.* şi *Typol.*).

3.2.2.6.2.5. Mai mult ca perfectul. Este un timp compus, „analitic“, ca şi în alte limbi romanice : se formează din imperfectul verbului *amᵘ* + participiul verbului de conjugat (ca şi la perfectul compus, de formă „feminină“) :

avẹ́amᵘ *avẹ́aĭ* *avẹ́a* *avẹ́amᵘ* *avẹ́aţᵗ* *avẹ́a*	*cîntátî, lucrátî, viḑútî, cunoscútî, arîsî, vinítî, avḑîtî*

Să se compare cu formele de m. m. c. pf. „sintetic“ din dacoromână, p. 139. Meglenoromâna cunoaşte acelaşi procedeu „analitic“ în cazul de faţă, v. p. 282.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

3.2.2.6.2.6. Viitorul. Este pretutindeni în aromână un timp compus din elementul invariabil *va* ± *s(i)* + conjunctivul, sau din elementul *vai* + conjunctivul:

va(s-)	*cîntu, ved^{u}, cunóscu, ávdu, yin^{u}* *cînţî, ved^{i}, cunóşţî, ávdî, yin^{i}* *cîntî, vẹádî, cunọáscî, ávdî, yînî*
vai	*cîntăm^{u}, vidém^{u}, cunuştém^{u}, avdîm^{u}, yinîm^{u}* *cîntáţ^{i}, vidéţ^{i}, cunuştéţ^{i}, avdîţ^{i}, yinîţ^{i}* *cîntî, vẹádî, cunọáscî, ávdî, yînî*

Viitorul al doilea (anterior) nu este un timp fixat în aromână: numeroasele forme perifrastice considerate de diverşi autori drept viitor anterior exprimă, pregnant, şi alte valori modale (de prezumtiv, condiţional sau de probabilitate, posibilitate, necesitate — exprimate în dacoromână, de pildă, prin auxiliare-modale).

V. Capidan, *Aromânii*, p. 470, T. Papahagi, *DDA*, p. 60 seq. şi Caragiu, *Fonomorf.*, p. 110—111.

3.2.2.6.3. Conjunctiv. Este un mod cu o frecvenţă foarte mare în aromână, ceea ce se explică prin faptul că apare acolo unde în alte dialecte româneşti sau în alte limbi romanice se foloseşte infinitivul. Are patru timpuri: prezent, imperfect, perfect şi mai mult ca perfect. Cele patru forme sînt precedate, ca şi în dacoromână, de marca specifică *se*, realizată, în funcţie de contextul fonetic (structura fonică a cuvîntului următor) şi de apartenenţa la un grai sau altul, ca *se, si, sî, s-, z-, j-*.

Marca conjunctivului provine din conjuncţia condiţională latinească *si*, aceeaşi care stă şi la baza drom. *să*.

3.2.2.6.3.1. Prezentul. Este un timp simplu, care, ca şi în dacoromână, se deosebeşte de indicativ prezent numai la pers. a 3-a sg. şi pl. Spre deosebire de aceasta însă, aromâna inovează prin neutralizarea opoziţiei dintre indicativ şi conjunctiv la verbe de conjugarea I (cu desinenţa *-ă* la ind. prez., care se extinde şi la conjunctiv, în loc de *-e*, aşteptat din conjunctivul latinesc; cf. în dacoromână).

Opoziţia este păstrată la verbe de conj. II, III, IV, V:

(el^{u}) / (el^{i}) *s-vẹádî* / *(el^{u})* *vẹádi* „(el) / *(el^{i})* *ved^{u}* „(ei) — să vadă / (el) vede" / (ei) văd"

(el^{u}) / (el^{i}) *s-aridî* / *(el^{u})* *arîdi* „(el) / *(el^{i})* *arîd^{u}* „(ei) — să rîdă / (el) rîde" / (ei) rîd"

(el^{u}) / (el^{i}) *s-mọárî* / *(el^{u})* *mọári* „(el) / *(el^{i})* *mor^{u}* „(ei) — să moară / (el) moare" / (ei) mor"

(el^{u}) / (el^{i}) *s-ávdî* / *(el^{u})* *ávdî* „(el) / *(el^{i})* *ávdu* „(ei) — să audă / (el) aude" / (ei) aud"

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Opoziția este neutralizată la verbe de conj. I și la cîteva verbe, foarte puține, de conj. a IV-a :

(el^{u}, el^{i}) s-cîntî = *(el^{u}, el^{i}) cîntî* „(el, ei) să cînte / (el, ei) cîntă"

s-lucrẹ́ắḍî = " *lucrẹ́ắḍî* „să lucreze / lucrează"

s-acọ́ắpirî = " *acọ́ắpirî* „să acopere / acoperă"

Timpurile trecutului sînt : imperfectul, perfectul și mai mult ca perfectul ; imperfectul este un timp simplu, celelalte două sînt timpuri compuse.

3.2.2.6.3.2. Imperfectul conjunctivului este egal cu imperfectul indicativului, precedat de marca specifică *s-* (în oricare dintre realizările ei) :

s-cîntám^{u}, s-cîntáị, s-cîntá etc. „eu să fi cîntat, tu să fi cîntat, el să fi cîntat" etc.

3.2.2.6.3.3. Perfectul se formează din prezentul conjunctiv al verbului *am^{u}* + participiul (de formă „feminină") precedate de marca *s-* (sau oricare din realizările ei, v. *supra*). Mai mult ca perfectul se formează din *s-* + imperfectul verbului *am^{u}* + participiul „feminin" :

$$s\text{-} + \left\{\begin{array}{l} am^{u} \\ ai \\ áị bî \\ avém^{u} \\ aveț^{i} \\ áị bî \end{array}\right\} + cîntátî,\ viḍútî \text{ etc.} \qquad s\text{-} + \left\{\begin{array}{l} avẹ́ám^{u} \\ avẹ́áị \\ avẹ́á \\ avẹ́ám^{u} \\ avẹ́áț^{i} \\ avẹ́á \end{array}\right\} + cîntatî,\ viḍútî \text{ etc.}$$

Exemple de întrebuințare a acestor forme :

Sî știám^{u} gîrțéștî, va sî zburám^{u}. „Să fi știut grecește, aș fi vorbit."

S-áị bî ḍísî nísî aéstu lúcru ? „Să fi spus ea acest lucru ?"

S-avẹ́á vinítî atúmțca, ẹará múltu ḍíni. „Să fi venit atunci, ar fi fost (era) foarte bine".

Conjunctivul m. m. c. pf. are o valoare pregnantă de condițional, conferită de fosta conjuncție condițională *se* (< lat. *si*). (La Papahagi, *DDA, Introducere*, figurează ca al treilea tip de condițional imperfect.) De fapt toate timpurile trecute ale conjunctivului au și valoare condițională.

3.2.2.6.4. Condițional. Cunoaște o formă simplă, cu valoare de condițional și optativ prezent și numeroase forme compuse, insuficient fixate din punctul de vedere al funcției lor.

3.2.2.6.4.1. Condiționalul prezent, simplu, este o formă arhaică, pierdută în dacoromâna actuală, dar păstrată ca restrictiv viitor în istroromână (ca și în alte limbi romanice : spaniolă și portugheză) (v. p. 206).

Condiționalul sintetic s-a creat în româna comună (v. p. 115-116) și este rezultatul confuziei dintre perfectul conjunctiv (*-verim*) și viitorul anterior (*-vero*) din latină (v. *ILR* II, p. 270 seq.).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Se formează de la tema perfectului + sufixul specific *-ri*, același în tot cursul paradigmei, + desinențele specifice; este precedat întotdeauna de marca specifică conjunctivului și condiționalului *s-* :

s- { *cîntá-ri-m*^{u} „să fi cîntat, aș fi cîntat"
cîntá-ri-(ș^{i}*)*
cîntá-ri
cîntá-ri-m^{u}
cîntá-ri-t^{u}
cîntá-ri }

În graiurile de tip F, sufixul *-ri-* se realizează ca *-re-*.

3.2.2.6.4.2. Formele de condițional trecut (toate „analitice") sînt compuse din auxiliarul invariabil *vrea* + condiționalul prezent, sau conjunctivul prezent sau imperfect :

a) *vrea s-cîntarim*^{u}, *vrea s-cîntari(ș*^{i}*)* etc. „aș fi cîntat"

b) *vrea s-cîntu*, *vrea s-cînți* etc. „aș fi cîntat, era să cînt"

c) *vrea* s-*cîntám*^{u}, *vrea s-cîntái* etc. „aș fi cîntat, era să cînt"

V. Caragiu, *Fono-morf.*, capitolul *Verb*, p. 112, și *supra*, p. 251, formele compuse de conjunctiv cu valoare de condițional.

3.2.2.6.5. Imperativ. Morfologia imperativului pozitiv nu pune probleme speciale în raport cu dacoromâna. În ce privește forma negativă, se constată că, spre deosebire de dacoromână, aromâna nu cunoaște forme speciale : negativul se obține din pozitiv, precedat de negația *nu* :

cîntî / nu cîntî (cf. însă drom. *cîntă / nu cîntá*)

cîntáț^{i} */ nu cîntáț*^{i} (ca și drom. *cîntáți / nu cîntáți*)

3.2.2.6.6. Infinitiv. Formele de infinitiv sînt întotdeauna „lungi", moștenite din latină, și au în marea majoritate a cazurilor valoare de substantiv. Ele nu sînt întrebuințate niciodată în combinație cu alte verbe (în forme „compuse") și guvernează rareori morfem de acuzativ.

Acesta este unul dintre motivele pentru care infinitivul nu este relevant în clasificarea verbelor aromânești în conjugări (în ultimă instanță, infinitivul a dispărut ca verb).

Forma infinitivului aromân este însă în egală măsură irelevantă, dat fiind că, la nivelul sufixului de infinitiv, se constată o confuzie generală : sufixul *-ęáre (-ęári)*, la origine aparținînd verbelor de conjugarea a II-a, s-a extins la foste infinitive de conjugarea a III-a (ceea ce este mai obișnuit, cunoscut și dacoromânei și altor limbi romanice), a IV-a și a V-a.

Așadar :

conj. I : *cîntári, lucrári, tîl'ári* etc.

conj. II : *vidęári, șidęári, bęári* etc.

conj. III : *cunoąștiri, toărțiri, arîdiri* etc.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

dar și (mai ales):

cunuștęári, turțęári, arîdęári

conj. IV: *murîri, fuḑîri, acupirîri*

dar și (mai ales):

murțári, fuḑțári, acupirțári etc.

conj. V: *avḑîri, aurîri, mvirḑîri* etc.

dar și (mai ales):

avḑári, aurári, mvirḑári

Din cauza consoanei dure precedente, sufixul *-ęári* se realizează ca *-ári*. Ca de obicei, formele cu *-e* netrecut la *-i* se întîlnesc în graiurile de tip F: *-ęáre, -áre*.

Pentru întrebuințarea infinitivului cu valoare de „supin", ca în celelalte limbi romanice și spre deosebire de dacoromână, v. p. 245—246.

3.2.2.6.7. Participiu. Folosit în formele verbale compuse, participiul are întotdeauna terminația vocalică *-ă(-î)*, adăugată la sufixul specific (care, în linii mari, nu pune probleme deosebite):

Conj. I	Conj. III	Conj. IV
cîntátî „cîntat"	*cunuscútî* „cunoscut"	*avḑîtî* „auzit"
lucrátî „lucrat"	*arîsî* „rîs"	*mvirḑîtî* „înverzit"
tîl'átî „tăiat"	*plîmtî* „plins"	*aurîtî* „urît"
	túmtî „tuns"	
Conj. II	*fáptî* „făcut"	Conj. V
viḑútî „văzut"	*aspártî* „spart	*vinîtî* „venit"
șiḑútî „șezut"		*ndulțîtî* „îndulcit"
biútî „băut"		*acupirîtî* „acoperit"

Folosit ca adjectiv, participiul primește aceleași desinențe ca și adjectivele cu patru forme:

lucrát^{u} / *lucrátî* / *lucráț*^{i} / *lucráti*

biút^{u} / *biútî* / *biúț*^{i} / *biúti*

fáptu / *fáptî* / *fápțî* / *fápti*

acupirît^{u} / *acupirîtî* / *acupiríț*^{i} / *acupiríti*

avḑît^{u} / *avḑîtî* / *avḑîț*^{i} / *avḑîti*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.2.6.8. Gerunziu. La sufixele gerunziale general românești *-înd* și, *-ind* se adaugă întotdeauna terminația vocalică *-a* (amplificată uneori cu *-luĭ*, sufix care apare și la o serie de adverbe):

cîntînda, cîntîndaluĭ „cîntînd"

viḑînda, viḑîndaluĭ „văzînd"

plîngînda, plîngîndaluĭ „plîngînd"

vinînda, vinîndaluĭ „venind"

avḑînda, avḑîndaluĭ „auzind"

V. pentru terminația *-ă(-l)* la participiu și *-a* la gerunziu, Caragiu, *Fonomorf.*, p. 160—161.

3.2.2.7. Adverb

Aromâna păstrează, pe de o parte, o serie de adverbe, prepoziții și conjuncții din latină, care nu s-au păstrat în celelalte dialecte; pe de altă parte, își îmbogățește inventarul de părți de vorbire neflexibile cu forme împrumutate din limbile cu care a venit în contact. De pildă:

aɋá, aɋáia, aɋáți „aici" (<lat. **ad hacce* sau *ad hoc*+adverbe de întărire)

ĭu „unde" (<lat. *ubi*; cf. și istr. *ĭúvě*, criș. *ĭuă*, megl. *ĭúndi* < *ĭu* + *úndi*)

dîndi, didîndi „de partea aceea, în față, dincolo" (<lat. *de inde* ± *de*):

Dáda ɕásti tu udălu di didîndi „mama este în camera de dincolo, din față"

lárgu „departe" (<lat. *largus*)

ntárdu „tîrziu" (<lat. *tardus* sau it. *tardo* cf. *DDA*)

ma „mai" (< lat. *magis*; cf. și drom. istr., *mai*)

etc.

aliθhɛa „adevărat"
anámisa „în mijloc"
anárγa „încet, domol"
páli „iar, din nou"
pára „prea, cam"
tóra „acum" (l-a înlocuit aproape pe *amú*)
táha „cică", „s-ar zice că"
etc.

} de origine grecească

culáĭ „ușor, lesne"
dipᵘ „deloc" } folosite în regiuni diferite
iċᵘ, hiċᵘ „deloc" }
macsúsᵘ „dinadins", în mod special"
néĭsi „fie", „treacă de la mine, s-o lăsăm baltă"
etc.

} de origine turcă

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.2.8. Prepoziţie

Alături de *a* „la", „a", *cătră, cîtrî* „către", *cu* „cu", *de(di)* „de", *dupâ, dúpî* „după", *la* „la", *n* „în" (formă aşteptată din lat. *in*, care stă şi la baza drom. *în*), *pi (<pe), pănă, pînî* „pînă", *fără, fîrî* „fără", sînt de semnalat următoarele forme şi sensuri mai importante:

ntru, tru, tu „în, întru" (<lat. *intro*, care a dat şi drom. *într-*):

Míni ţárámu t(r)u udă. „Eu eram în cameră".

T(r)u işíta soárilui „La răsăritul soarelui"

La Capidan, *Aromânii*, se dau eronat sensurile „la" şi „pe"; autorul confundă prepoziţia *ntru, tru* cu prepoziţia *ntră* (v. p. 506, exemple cu *ntră* pentru ilustrarea sensului „la", sub *ntru*).

sumu „subt" (lat. *subtus*)

stră, strî „peste, deasupra, dincolo de, mai sus de" (<lat. *extra*):

Cola sta strî noi „Cola stă mai sus (mai la deal) de noi".

níngă, níngî „lîngă" (din acelaşi lat. *longo*)

tră, trî tri, ti „pentru" (<lat. *intra*, CADE; <lat. *trans*, Capidan, *op. cit.*, p. 506):

Gîl'ínli va li ţînému ti númtî. „Găinile le vom ţine pentru nuntă".

Să nu se confunde prepoziţia *tră* (sau celelalte variante) cu conjuncţia *tra* (+ *s-*); confuzia apare la Capidan, *op. cit.*, p. 506, ultimele două alineate (unde *tră* şi *tra* sînt tratate împreună ca prepoziţii; chiar dacă, la origine, ele pot fi identice, cum încearcă să argumenteze autorul, ca funcţie ele sînt net distincte).

Spre deosebire de adverbe şi conjuncţii, prepoziţiile nelatine sînt inexistente.

3.2.2.9. Conjuncţie

Alături de conjuncţii comune şi altor dialecte: *ca* „ca" comparativ (<lat. *quam*), *ca* „ca" final (<lat. **qua* <*quia*?), *că, cî* „că", *de, di* „de", *ne, ni* „nici" (<lat. *nec*), *ne(ni) ... ne(ni)* „nici ... nici", *se, si, s-* „să", *şi* „şi", mai sînt de semnalat:

e „şi, iar" (<lat. *et*)

Pierdut în celelalte dialecte (se conservă numai în dacoromâna veche), dar cunoscut tuturor limbilor romanice occidentale (fr. *et*, it. *e(d)*, sard *e*, port. *e*, cat. *i*, sp. *y*).

cára „dacă" (din *că* + *ţará* > *ará*):

Cára s-mi ducu acásî di vţárî, va u vedu. „Dacă mă voi duce acasă la vară, o voi vedea".

dicára „după ce, de vreme ce" (din *de* + *cára*):

Dicára u ţîsiţi ... dúsi tora. „De vreme ce ai zis-o ... s-a dus acum (= s-a terminat)".

tra (*s-* + conjunctivul) „ca (să ..)" (conjuncţie finală) şi *ta*:

Mi duşu t(r)a s-l'au cupáma. „M-am dus (ca) să iau copaia".

Origine discutată: ca şi prep. *tră* (v. *supra*), ar proveni după unii autori din lat. *trans* (Capidan), după alţii din lat. *intra (DDA)*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Conjuncţii nelatine importante :

ma, ama „dar, ci; dacă“ (conjuncţie adversativă şi condiţională), generală în aromână.

Origine discutată : după Capidan *(op. cit.)*, ar fi un împrumut din greacă (în întrebuinţarea acestei conjuncţii „amestecîndu-se“ şi ital. *ma*); după *DDA*, s. v. *ma*<ital. *ma*, s. v. *ama*> tc. *amma* „dar“. Distincţia etimologică dintre *ma* şi *ama* poate fi făcută ; cu privire la *ma* însă, el poate proveni şi din lat. *magis* (care a dat şi adverbul de comparaţie *ma*, v. p. 240). Evoluţia semantică „mai“ şi „dar“ pentru lat. *magis* este cunoscută şi altor limbi romanice (it. *mai* „niciodată“ / *ma* „dar“, fr. *mais* „dar“, sp. *más* „mai, dar“, port. *mais* „mai“, *mes* „dar“ ş. a.)

i şi *icâ (icî)* „sau“ (conjuncţie disjunctivă generală) <gr. ἤ(+ *că*) :

Yiń cu mini i staĭ acásî? „Vii cu mine sau stai acasă?“

3.2.3. Lexic

Ca în toate dialectele româneşti, lexicul de bază este de origine latină + cîteva elemente autohtone ; peste aceste straturi s-au aşezat ulterior numeroase cuvinte împrumutate din limbile populaţiilor învecinate (greceşti, turceşti, albaneze, bulgăreşti, sîrbeşti) şi foarte rar, şi de obicei indirect (prin intermediul limbilor oficiale respective), s-au introdus şi termeni noi din afara domeniului lingvistic balcanic (franţuzeşti, italieneşti, în ultima vreme englezeşti).

Datele statistice privind originea cuvintelor aromâneşti provin din *DDA*, ediţia I (1964).

3.2.3.1. Elementul latin (1628 de cuvinte).

a) Există în aromână un număr de termeni latineşti pierduţi în celelalte dialecte sau în unele dintre ele. Cîteva exemple spre ilustrare :

*ápir*ᵘ „mă apucă zorile treaz“, iar impersonal *ápirî* (pers. 3 sg.) „se crapă de ziuă, apar zorile“ (<lat. *aperio*)

árrî „răcoare“, „boare uşoară de vînt“ (<lat. *aura*)

cîrṣári „căldură mare, caniculă“ (<lat. *calor,-em*)

Cf. şi fr. *chaleur*, it *calore*, sp., port. *calor*.

*cusurín*ᵘ „văr“ (<lat. *consobrinus* ; dacoromâna a păstrat numai adjectivul : *(consobrinus) verus* >*văr)*

*dṣápir*ᵘ *(mi)* „îmi smulg părul“ (<lat. *depĭlo)*

dimíndu „cer, fac o comandă; înştiinţez“ (<lat. *demando*)

Cf. şi fr. *demander*, it. *dimandare*, sp., port. *demandar*

fáuî „bob“ (<lat. *faba*)

Cf. şi fr. *fève*, it. *fava*, sp. *hava*, port. *fava*

*mes*ᵘ „lună“ (<lat. *mensis*)

Cf. şi *fr. mois*, it. *mese*, sp. *mese*, port. *mez*

nuṣárcî „maşteră, mamă vitregă“ (<lat. *noverca*) etc.

Interesanţi sînt termenii de origine păstorească păstraţi în acest dialect :

cîprínî „păr de capră (folosit la ţesutul covoarelor ieftine şi, mai ales, al păturilor folosite la confecţionarea corturilor numite „*tendi*“) (<lat. *caprina*)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

cîṣári „stînă" (<lat. *casearia*)

fîlcári „grup de familii (înrudite) trăind laolaltă sub conducerea unui «celnic» (<lat. **falcalis* sau *falcaria*; v. discuţia la Capidan, *op. cit.*, p. 146; în orice caz sensul este legat de *falx, -cis* „seceră" : pămînt secerat sau pămînt în formă de seceră pe care se aşază grupul de familii, *fălcarea, fîlcarea*)

mul^{u} (şi *múlî*) „catîr" (<lat. *mul(l)us*, după Densusianu, Capidan; < it. *mulo*, după *DDA*)

(a)rús^{u}, *(a)rúsî* „blond, bălan" (pentru animale) (<lat. *russus*) etc.

În schimb, aşa cum s-a relevat de diverşi autori, este curios că la aromâni s-a pierdut cuvîntul *păstor* dar, este foarte puternic *picurár*^{u}, care nu a fost înlocuit cu *cioban* ca în dacoromână).

b) În numeroase cazuri, cuvintele latineşti se deosebesc prin semantism de aceleaşi cuvinte din alte dialecte : fie că este vorba de sensuri păstrate din latină, fie că este o evoluţie semantică independentă şi specifică acestui dialect. Astfel :

am^{u} „am" dar şi „sînt, mă aflu" ; la pers a 3-a sg., folosit impersonal, înseamnă „există".

Am-un mesu̯-aqá, Sîrúnî. „Sînt de o lună aici, la Salonic".

Ari oámiń' múlţî nafqárî. „Sînt oameni mulţi afară".

Cf. şi fr. *il y a*, sp. *hay* (v. Matilda Caragiu Marioţeanu, *Habère impersonal în aromână şi meglenoromână*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958, p. 139 seq.).

arîd^{u} „rîd", dar şi „îmi bat joc" (cf. şi în alte limbi balcanice; v. Per. Papahagi, *Paralelle Ausdrücke und Redensarten*, în Weigand, Jahresbericht, 14).

bat^{u} „bat", dar şi „cînt dintr-un instrument" (cf. şi alte limbi balcanice; *ibidem*)

d̨ţánî „geană", dar şi „colină, deal"

fumę́al'i „familie, copii" (sens etimologic; <lat. *familia*)

ĝóni „tînăr", dar şi „viteaz" şi „mire" (această evoluţie semantică a fost pusă în legătură cu albaneza şi sîrba); *ĝóne-aléptu* „făt-frumos"

laiu̯ şi *álbu* înseamnă, respectiv, „negru"/„alb", dar şi „nefericit"/„fericit" (cf. şi alte limbi balcanice; *ibidem*)

lárgu „larg", dar şi „departe"

pul'^{u} înseamnă „pui", dar şi „pasăre" (denumeşte specia)

vátîm^{u} „ucid"

c) Destul de frecvent, cuvinte latineşti au fost înlocuite cu elemente de alte origini. De pildă :

bánî „viaţă" şi (derivatul *bînéd*^{u} „trăiesc"), cuvînt general folosit şi foarte important (<albaneză), l-a înlocuit pretutindeni pe *yiáţî* (<lat. *vivitia*; cf. şi drom. *viaţă*), folosit) extrem de rar în unele expresii

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

právdî, prăvḑî „vită, vite" (și termen generic pentru „animale") (<bg. *pravda*)

amîrtíi „păcat" (< gr. αμαρτία) l-a înlocuit aproape pe *pecat*", *picát*" (<lat. *peccatum*): cuvîntul este atestat frecvent în limba veche

mutréscu „mă uit" (<vsl. *motriti*)
agîrșéscu „uit" (<vsl. *grĕšiti*)
} termeni general aromânești, care au înlocuit total urmașii lat. *oblitare* (cf. drom. *(mă) uit*)

tóra „acum" (<gr. τώρα), general

Forma dacoromânească *amú* apare și ea, rar.

trup" „ corp, trup" (<vsl. *trupŭ*) l-a înlocuit pretutindeni pe urmașul lat. *corpus* (păstrat însă în meglenoromână, v. p. 287)

zbor" și *zburășcu* „cuvînt, vorbă" și „vorbesc" (<*sobor*, *DDA*), termeni foarte importanți în limbă, care au înlocuit pe urmașii lat. *conventum*

Arom. *cuvéndi* provine din greacă sau albaneză (cf. gr. κουβέντα și alb. *kuvënt*).

3.2.3.2. Elemente de alte origini

În afară de cuvintele de origine latină, care alcătuiesc fondul de bază, și de un număr foarte restrîns de elemente autohtone, de obicei comune cu celelalte dialecte (v. p. 141), lexicul aromân cuprinde numeroase elemente nelatine, împrumutate din limbile cu care aromâna a venit în contact (grecești, turcești, albaneze, bulgărești, sîrbești).

Dată fiind convietuirea îndelungată a aromânilor cu populațiile care vorbesc aceste limbi, împrumuturile sînt fie foarte vechi (din greaca bizantină, vechea bulgară, vechea albaneză), și în acest caz, ele sînt de obicei general românești (intrate în perioada românei comune, înainte de sciziunea în actualele diviziuni), fie sînt relativ recente, și în acest caz ele caracterizează numai aromâna (de pildă, elemente grecești care apar în toată aromâna, dar nu sînt cunoscute românității nord-dunărene; la fel, elemente slave, albaneze), sau, în fine, ele sînt regionale în aromână, determinate de condițiile concrete ale bilingvismului (elemente albaneze care invadează masiv aromâna din Albania, elemente grecești în aromâna vorbită în Grecia, sîrbești-macedonene în Iugoslavia de sud etc.).

Procentul elementelor datorate împrumuturilor directe din aceste limbi este foarte greu de stabilit, pe de o parte dat fiind că afluxul acesta de cuvinte este un proces continuu, legat și de progresul social, pe de altă parte și datorită faptului că convietuirea strînsă dintre popoarele balcanice a generat o circulație foarte mare a termenilor dintr-o limbă într-alta în toate sensurile : în felul acesta unele cuvinte au devenit „balcanice", fără posibilitatea de a preciza sursa, punctul lor de plecare.

Dată fiind și forma succintă la care ne obligă economia lucrării, prezentarea lexicului nu poate avea decît un caracter ilustrativ (ca și în cazul celorlalte dialecte).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

3.2.3.2.1. Elementul grecesc (2534 de cuvinte).

a) Cuvinte de origine latină introduse pe cale grecească (pătrunse în greaca antică, continuate în greaca bizantină, devenite populare şi păstrate astăzi în neogreacă):

cástru „loc întărit, fortăreaţă" (ngr. κάστρο < lat. *castrum*)

fusáti, fusăţ^{i} „tranşeu, întăritură" (ngr. φουσάτο „armată" < lat. fossatum „şanţ, întăritură"; cf. şi drom. *sat*, alb. *fshat*

mulári „catîr (f. m.) "(ngr. μουλάρι < lat. *mularis, mulare* „care ţine de catîr").

etc.

V. pentru alte exemple Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 171—172.
De fapt, vechimea acestor elemente interesează limba greacă, nu aromâna (unde au pătruns din greaca populară mai mult sau mai puţin recent); pe de altă parte, precizarea sursei (direct din latină? direct din greacă, dar la origine cuvinte latineşti?) este susceptibilă de multiple interpretări. Ilustrăm cu un exemplu: arom. *mùll* „catîr" (f.) este pentru *DDA* element italian (< it. *mula*), pentru Mihăescu *(loc. cit.)* un împrumut din greacă (< gr. μοῦλα, provenit din latină); în timp ce *mul*^{u} „catîr" (m.) este fie it. *mulo (DDA)*, fie lat. *mullus*, atestat, se pare, alături de *mulus* (Capidan, *Aromânii* p. 147) (pentru că *mulus* ar fi trebuit să dea *mur*^{u}, nu *mul*^{u}).

b) Cuvinte vechi greceşti intrate în latină (moştenite apoi de limbile romanice, deci şi de aromână):

blástim^{u} „blestem" (<lat. *blasphemare*; cf. drom. *(a) blestema*)

pîtéḑ^{u} „botez" (<lat. *baptizare*; cf. drom. *(a) boteza*)

pásti „paşte" (<lat. *paschae*; cf. şi în toate dialectele forme asemănătoare)

ńic^{u} „mic" (<lat. **micus*; cf. acelaşi cuvînt în celelalte dialecte) etc.

V. Densusianu *HLR*, I, 199—203, Mihăescu, *op. cit.*, în diferite locuri (v. indicele).

c) Cuvinte greceşti bizantine (pătrunse în limba română în perioada bizantină, de obicei comune mai multor dialecte româneşti):

éftin^{u} „ieftin" (<gr. εὐθηνός; cf. şi drom. *ieftin*)

fricî „frică" (<gr. φρίκη; cf. şi drom. *frică*)

lipsescu „trebui, lipsi" (<gr. λείπω; cf. şi drom. *lipsi*)

proáspit^{u} „proaspăt" (<gr. πρόσφατος; cf. şi drom. *proaspăt*)

(m)vîpséscu „vopsesc" (<gr. βάφω; cf. şi drom. *vopsesc*) etc.

Uneori, cuvinte bizantine în dacoromână sînt împrumuturi mai recente, din neogreacă, în aromână:

arom. *tiγáni*/drom. *tigaie* (<gr. τηγάνι)

arom. *θimél'*^{u}/drom. *temei* (<gr. θεμέλιον)

arom. *cundîl'*^{u}/drom. *condéi* (<gr. κονδύλιον)

d) Cel mai mare număr de termeni de origine grecească sînt însă cei intraţi direct din neogreacă (deci mult mai recenţi). Ponderea elementului grecesc în aromână este aceeaşi pe care o are în dacoromână elementul slav (cu menţiunea că, în aromână, procesul de creştere a proporţiilor elementului grec este continuu la

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

aromânii din Grecia: greaca este limba oficială şi, deci, instrumentul utilizat zilnic, în toate împrejurările, chiar şi în mediu familial).

S-au împrumutat termeni denumind tot felul de noţiuni, din toate domeniile, numărul de cuvinte utilizate de aromâni variind de la vorbitor la vorbitor, în funcţie de stadiul bilingvismului, de contextul geografic (convieţuirea cu familii de greci, căsătorii mixte etc.), de grad de cultură (influenţa exercitată de şcoală) etc.

Dat fiind că numărul acestor termeni se ridică la 2534 (dacă ar fi să dăm „drept de cetăţenie" tuturor cuvintelor greceşti înregistrate de *DDA*), ne vom mărgini să exemplificăm numai cîteva domenii:

— termeni în legătură cu „casa":

firíδî „fereastră" (gr. θυρίδα „ferestruică")

stízmî „zid" (<gr. στήσιμον după *DDA*; <gr. μτείχισμα după Capidan, *Aromânii*, p. 168)

kilári „cămară" (<gr. κελλάρι)

γilíi „oglindă" (<gr. ὑαλι)

liγéni „lighean" (<gr. λεγένι)

caréclî „scaun (cu spetează)" (<gr. καρέκλα)

criváti „pat" (<gr. κρεββάτι)
etc.

— termeni referitori la îmbrăcăminte:

fustáni „rochie" (<gr. φουστάνι)

fustanélî „fustanelă (cămaşă cu mulţi clini, din costumul naţional bărbătesc)" (<gr. φουστανέλλα)

ţipúni „zăbun" (haină de lînă fără mîneci de purtat deasupra ca palton)" (<gr. τζιπούνι)

ţîrúhi „opincă cusută în formă de pantof, cu moţ în vîrful ţuguiat" (<gr. τσαροῦχι <turcă)

pîpúţî „pantofi" (<gr. παπούτσι< turcă)
etc.

— termeni păstoreşti:

stáni „stînă" (<gr. στάνι)

cîlívî „colibă, cort" (<gr. καλύβα)

téndî „cort" (<gr. τέντα)

— alţi termeni de mare circulaţie:

hoárî „sat" (<gr. χώρα)

tora „acum" (<τώρα)

aféndi „tată" (<gr. ἀφεντης)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

tíhi „noroc" (<gr. τύχη)

cáθi „fiecare" (<gr. κάθε)

can^{u}, *cánî* „nici un, nici una (o)" (<gr. κάν)
etc.

e) Influenţa locală, exercitată asupra aromânei din Grecia, este din ce în ce mai puternică (echivalînd cu ponderea pe care o are influenţa croată asupra lexicului istroromân sau cu influenţa albaneză şi respectiv slavă asupra aromânei vorbite în Albania, respectiv, Iugoslavia şi Bulgaria).

Cel mai întins studiu despre influenţa greacă asupra aromânei a dat Chr. Geagea: *Elementul grec în dialectul aromân*, publicat în „Codrul Cosminului", 7, 1931, p. 207—432.

3.2.3.2.2. Elementul albanez (350 de cuvinte)

Ca şi în cazul elementului grecesc, se disting şi aici mai multe straturi de cuvinte, pătrunse în epoci diferite: un strat vechi (de obicei comun mai multor dialecte româneşti, constituit în perioada de comunitate, înainte de separare), un strat mai nou, specific aromânei, cuprinzînd cuvinte inexistente în dacoromână, şi în fine, un strat recent şi în continuă îmbogăţire în aromâna din Albania.

a) Dacă în total aromâna posedă cele mai multe elemente albaneze dintre toate dialectele româneşti (Capidan, *Rap. alb. -rom.*, p. 443 seq.), în schimb, primul strat de cuvinte comune cu albaneza (albaneze, în formularea lui Capidan, *loc. cit.*) este mult mai dens în dacoromână decît în aromână.

V. şi o analiză mai recentă a elementului autohton (a substratului comun româno-albanez) la I. I. Rusu, *Elem. autoht.*, p. 101 seq.

3.2.3.2.3. Elementul slav (577 de cuvinte)

Se constată şi în acest caz existenţa a trei straturi de termeni intraţi în diferite momente istorice: un strat de cuvinte vechi slave, dintre care cele mai multe sînt comune cu dacoromâna, un strat mai nou, caracterizînd aromâna şi apărut ca rezultat al relaţiilor neîntrerupte ale aromânilor cu slavii în Peninsula Balcanică, şi un strat de cuvinte mai mult sau mai puţin recente, care se îmbogăţeşte permanent la aromânii aflaţi în ţările de limbă slavă (rezultat al bilingvismului).

a) Din prima categorie fac parte cuvinte ca:

arânî „rană" (<sl. *rana*)

nivęástî (*mvęástî*) „nevastă" (<sl. *nevěsta*)

lęáni „lene" (<sl. *lěnĭ*)

scúmpu „scump" (<sl. *skąpŭ*)

trup^{u} „trup" (<sl. *trupŭ*)

lupátî „lopată" (<sl. *lopata*)

pǫálî „poală" (<sl. *pola*)

prag^{u} „prag" (<sl. *pragŭ*)
etc.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Cel mai mare contingent de termeni slavi cunoscuți de obicei întregii aromâne sînt din această categorie. Ilustrăm cu cîteva exemple (din diferite domenii):

bábcî, bápcî „cucui, umflătură" (<bg. *babekă*)

cêlnic^{u} „stăpînul unor turme de oi; șef al unui grup de familii" (<sl. *čĕlĭnĭkă*)

cirgáp^{u} „cuptor" (<sl. *črĕpŭ*)

drîștgâlî „piuă", „dîrste" (<bg. *drăštelo*)

zbor^{u} „vorbă, cuvînt" (<sl. *sobor*)

zburâscu „vorbesc" (<sl. *zbor*^{u})

mutrêscu(mi) „uit(mă)" (<sl. *motriti*)

agudêscu „lovesc" (<sl. *goditi*)

șcl'înču „zgîrcit" (<bg. *klinče, klinka*)

șuț^{u} „răsucesc, întorc, schimb" (< sl. *sukati*)
etc.

c) Influența slavă locală (sîrbă-macedoneană în Iugoslavia, bulgară în Bulgaria și în cîmpia Meglen) este continuă și de intensități diferite de la o localitate la alta, de la un grup social la altul, de la o familie la alta, de la un vorbitor la altul; orice noțiune nouă este denumită de obicei printr-un termen din limba oficială.

3.2.3.2.4. Elementul t u r c (1620 de cuvinte)

Deși foarte numeroase, cuvintele de origine turcă din aromână au intrat în limbă i n d i r e c t, prin intermediul altor limbi balcanice. În urma unei ocupații de veacuri a unor părți din Peninsula Balcanică de către turci, un mare număr de termeni denumind tot felul de noțiuni (legate în primul rînd de administrație, dar și de viața de toate zilele: locuință, instrumente, feluri de mîncare, îmbrăcăminte, nume de plante și animale etc.) au pătruns în limbile oficiale (albaneză, greacă, sîrbă-macedoneană, bulgară) și, de aici, prin bilingvismul aromânilor, au pătruns în aromână.

Așa cum am mai arătat și cu alt prilej, sînt foarte greu de stabilit c r i t e r i i l e pentru detectarea sursei așa-numitelor cuvinte „balcanice" (inclusiv și, mai ales, a celor turcești).

Mulți dintre acești termeni se găsesc și în dacoromână; există însă și foarte multe cuvinte care lipsesc în româna din nordul Dunării. Iată cîteva exemple:

a) Cuvinte turcești comune cu dacoromâna:

cîzáni „cazan" (<tc. *kazan*)

cîrcâfi „cearceaf" (<tc. *çarçaf*)

dulápi „dulap" (<tc. *dolab*)

udă „odae" (<tc. *oda*)

uğác^{u} „hogeag" (<tc. *oğak*)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

bîclîvă „baclava" (<tc. *baklava*)

café „cafea" (<tc. *kahvé*)

kiftă „chiftea" (<tc. *keufte*)

hîlvă „halva" (<tc. *halva*)

pîstrîmă „pastramă" (<tc. *pasdyrma*)
etc.

Toate aceste cuvinte există şi în celelalte limbi balcanice. (V. *DDA* s. v., şi Capidan, *Aromânii*, p. 180—182)

b) Cuvinte inexistente în dacoromână:

ĉaré „mijloc, remediu" (<tc. *ĉârê*)

ĉilíki „oţel" (<tc. *ĉelik*)

ĉuflíki „moşie" (<tc. *ĉiftlik*)

ǧépi „buzunar" (<tc. *gêb*)

sîháti „ceas, oră" (<tc. *sâ'at*)

sucáki „străduţă" (<tc. *sokak*)

(y)ináti „minie, necaz" (<tc. *yinâd*)
etc.

3.2.3.2.5. Dintre limbile **nebalcanice**, limba italiană a influenţat aromâna într-o măsură mai importantă (300 cuvinte): indirect, prin intermediul limbii greceşti (care a împrumutat termeni italieni în urma legăturilor comerciale care s-au stabilit încă din secolul al X-lea cu Veneţia, a cărei dominaţie se întinsese şi pe malul drept al Adriaticii), vorbită de majoritatea aromânilor din Grecia; direct, prin relaţiile comerciale dintre aromâni şi veneţieni.

Aceste raporturi au fost studiate pentru secolele XVII—XVIII de Valeriu Papahagi, în lucrarea *Aromânii moscopoleni şi comerţul veneţian în secolele al 17-lea şi al 18-lea*, 1935.

Dintre cuvintele cel mai des folosite:

cîşcîval" „caşcaval" (<it. *caciocavallo*; cf. şi gr. χασχαβάλι)

piţéti „şervet" (<it. *pezzetta*; cf. şi gr. πετσέτα)

plíat" „farfurie" (<it. *piatto*; cf. şi gr. πιάτο)

carótî „căruţă" (<it. *carozza*; cf. şi gr. καρότσα)

balcóni „balcon" (<it. *balcone*; cf. şi gr. μπαλκόνε)

capélî „pălărie" (<it. *cappello*; cf. şi gr. καπέλα)

canélî „scorţişoară" (<it. *cannella*)
etc.

Cîteva elemente de origine franceză (legate mai ales de modă — în total 53 după *DDA*, dar se mai pot adăuga şi altele), foarte puţine de origine spaniolă şi

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

germană, dar mai ales numeroase dacoromânisme (introduse în aromână după 1800, în urma contactului intelectualilor aromâni cu românitatea nord-dunăreană) completează fizionomia lexicului aromân.

3.3. CONFIGURAȚIA DIALECTALĂ A AROMÂNEI

În absența unui atlas al graiurilor aromânești din cele patru țări balcanice unde se vorbește aromâna (Grecia, Albania, Iugoslavia și Bulgaria), problema r e p a r t i z ă r i i acestora nu se poate pune (cu atît mai mult cu cît aceste graiuri se vorbesc pe teritorii diferite, sînt neomogene din toate punctele de vedere).

Ceea ce ne putem permite în aceste condiții ar fi numai unele observații cu privire la particularitățile regionale ale aromânei așa cum reies ele din studiile și materialele existente.

De obicei, ca și în cazul dacoromânei — pînă la înregistrarea ei cu metode geografice, diversitatea teritorială aromânească a fost grupată după ramurile etno-geografice existente: graiul fărșeroților, al aromânilor din Olimp, graiul celor din Iugoslavia (din Muluviști și Gopeși, localități din sudul Iugoslaviei, avînd un grai cu particularități aparte) etc.

O împărțire mai largă, pe baze lingvistice, a dat Th. Capidan, care opune aromâna de sud aromânei de nord. Aromâna de sud se caracterizează prin închiderea vocalelor finale *-ă*, *-e* la *-î*, respectiv, *-i* (ca în : *fțátă* > *fțátî*, *fțáte* > *fțáti*); graiurile de nord păstrează intacte aceste vocale finale (*fțátă*, *fțáte*).

> „Cei dintîi, așezați în Macedonia și centrele de miazănoapte ale Peninsulei Balcanice, vorbesc ceva deosebit de aromânii din sud care ocupă în mase compacte tot Epirul, Tesalia și părțile nordice din vechea Grecie. Graiului din sud aparțin, vorbind după tulpini, aromânii grămusteni cu ramificații în Albania. De aceștia țin și aromânii din Gopeș și Muloviște." (v. Capidan, *Aromânii*, p. 193)

Această repartizare nu poate fi însă acceptată, dat fiind că, pe de o parte, există și în nord graiuri care prezintă aceste închideri (de pildă chiar graiul autoarei acestei lucrări, originară din orășelul Hrupiște, numele grecesc Aryos Orestikón); pe de altă parte, închiderile în discuție sînt privite ca fenomene izolate și nu ca fapte de sistem, or, așa cum s-a arătat la capitolul consacrat fonologiei, toate timbrele vocalice de deschidere medie se închid, întotdeauna, în silabe neaccentuate.

Fără să ne propunem o repartizare propriu-zisă a graiurilor aromânești, în analiza structurii fono-morfologice pe care am efectuat-o asupra u n u i grai aromânesc, pe de o parte, și asupra întregului ansamblu de graiuri, în vederea descrierii diasistemului aromânei, pe de altă parte, am grupat graiurile aromânești în graiuri de tip fărșerotesc (graiuri F) și graiuri de tip aromânesc (graiuri A) (v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 18 seq.).

3.3.1. Trăsăturile cele mai importante ale graiurilor de tip F sînt :

— seria centrală incompletă (lipsește fonemul /ï/ (v. p. 223)

— sistemul vocalic neaccentuat identic cu cel accentuat (v. p. 223)

— posibilitatea de ocurență a structurii silabice finale — $(C)CC + {}^{u}, {}^{i}, {}^{ï}$ (ca în : *alb*^{u}, *țeρb*^{u}, *avd*^{u}), ceea ce duce la deosebiri în realizarea formanților (în morfologia substantivului, adjectivului și verbului)

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— localizarea posterioară (velară şi uvulară) are un randament ridicat datorită unor transformări proprii (fricatizări cu localizare velară, velarizări ale unor foneme non-velare):

l > *ł* > γ: *loc*^{u} > *łoc*^{u} > γ*oc*^{u} „loc"

l > ρ (uvular): ρ*oc*^{u} „loc"

r > ρ(γ): *caρte* „carte"

— un fonem în plus: /r̄/ (= *r* apical vibrant — cu mai multe vibraţii) care se opune lui *r* velar sau uvular:

iár̄a „iarna" / *iáρa* „iar"

cár̄a „carnea" / *cáρa* „dacă"

sór̄ă „soarele" / *soρă* (*soρ*) „soră"

Să se observe că acest *r* provine în cazurile de mai sus din grupurile consonantice *rn*, *rl* reduse la o singură consoană, *r*. Acelaşi *r* se întîlneşte însă şi la iniţială: *rău* „rău" (faţă de arom. *arău*), *răman*^{u} „rămîn" (faţă de arom. *arman*^{u}) etc.

3.3.2. Graiurile de tip A se caracterizează prin:

— sistem vocalic cu seria centrală completă (ca în dacoromână; v. p. 223)

— sistemul vocalelor neaccentuate redus la patru termeni (în loc de şapte cît are sistemul vocalelor accentuate): /a, i, î, u/ (altfel spus, vocalele de deschidere medie /e, o, ă/ nu apar în silabă neaccentuată; v. p. 223)

— structura silabică finală $-(C)CC + {}^{u}, {}^{i}, {}^{ł}$ nu este ocurentă (în alţi termeni, după orice grup de două sau mai multe consoane nu sînt ocurente elemente de tip asilabic — aşa-numitele vocale „scurte") v. p. 226; toate consecinţele pe plan morfologic ale acestei particularităţi fac specificul fiecărui grup dialectal în parte.

Pentru amănunte v. Caragiu, *op. cit.*, p. 18 seq. (iar pentru realizările formanţilor v. fiecare parte de vorbire tratată în lucrare); V. şi Nicolaie Saramandu, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, Bucureşti, 1972 (unde se dau preţioase indicaţii cu privire la fonetismul graiurilor aromâneşti actuale).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4. DIALECTUL MEGLENOROMÂN

4.1. DATE CU PRIVIRE LA MEGLENOROMÂNI

4.1.1. Numele meglenoromânilor. 4.1.2. Numărul şi răspîndirea lor geografică. 4.1.3. Ocupaţia lor. 4.1.4. Stadiul cultural la meglenoromâni.

4.1. Meglenoromânii fac parte, ca şi aromânii, din ramura sud-est dunăreană a românităţii.

După O. Densusianu (*HLR* I, p. 332—337), meglenoromânii ar aparţine românismului nord-dunărean — idee care nu a fost acceptată de specialişti. Ea a fost combătută de Al. Procopovici („Rev. Fil." II, p. 157) şi mai cu seamă de Th. Capidan (*Megl.*, I, p. 57 seq.), care au susţinut originea sud-dunăreană a dialectului meglenit. În urma unei analize tipologice efectuate asupra aromânei şi meglenoromânei, am ajuns la concluzia că, din punct de vedere tipologic şi material, cele două dialecte se opun grupului lingvistic nord-dunărean şi aparţin într-o mai mare măsură tipului lingvistic romanic stabilit de E. Coseriu (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*, p. 269 seq.; v. şi Caragiu, *Rom. sud-danub.* şi, mai ales, *Typol.*).

4.1.1. N u m e l e meglenoromanilor: ei înşişi îşi zic *vlaşi*; sub acest nume şi ca *megleniţi* sînt cunoscuţi şi de populaţiile învecinate. Termenul *meglenoromân* este savant (v. şi p. 129). Sînt singurii dintre vorbitorii dialectelor româneşti care şi-au pierdut numele etnic de *român*.

4.1.2. Aşezările meglenoromânilor sînt grupate în cîmpia *Meglen* (tc. *Karağova*), la nord de golful Thessaloniki (arom. *Sîrunî*), pe malul drept al riului Axios (= Vardar) şi de-a lungul unui şir de munţi.

Din punct de vedere politico-administrativ, regiunea aparţine în cea mai mare parte Greciei; extremitarea nordică este iugoslavă (face parte din Republica Macedonia); v. harta anexată la p. 290.

Centrul cel mai important este *Ghevghelia*, cu populaţie majoritară slavă, dar şi cu numeroşi români megleniţi (şi aromâni), care au îngroşat rîndurile elementului românesc mai ales în secolul nostru, prin exodul de la sate spre centrele mai mari.

Localităţile cu populaţie majoritară meglenită notate de cercetători, înainte de cel dintîi război mondial, sînt: *Nînta* (meg. *Nǫnti*, sl. *Nǫtje*, vechea Ἕνωτια), orăşel situat la poalele muntelui Zǫna.

Locuitorii Nîntei au fost siliţi acum cîteva sute de ani să treacă la islamism, dat fiind că au refuzat să plătească birurile turcilor (v. I. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867). În felul acesta, meglenoromânii sînt singurii români de religie mahomedană. (V. Capidan, *Megl.*, I, p. 18, unde se presupune că data islamizării meglenoromânilor ar fi anul 1671.)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Celelalte localităţi: *Lugunţa (Lunzini)* şi *Birislav*, lîngă *Nînta*, *Oşani*, *Liumniţa*, *Cupa*, *Ţîrnareca* (localitatea din extremitatea de sud) şi *Huma* [uma].

Cu excepţia *Ghevgheliet* şi a satului *Huma* (care se află în Iugoslavia), toate celelalte localităţi sînt în Grecia.

Cu privire la n u m ă r u l meglenoromânilor: statisticile făcute de diferiţi cercetători oscilează între 14 000 şi 26 000.

16 000 după G. Weigand, *Vlacho-Meglen*, Leipzig, 1892, p. XXVI; în acest număr sînt incluşi şi aromânii din comuna Livăd, aflată tot în cîmpia Meglen (cu aproximativ 2 000 de locuitori); 14 080 după V. Kančev, МАКЕДОНИЯ, Sofia, 1900; 26 660 după Ioan Neniţescu, *De la românii din Turcia Europeană*, Bucureşti, 1895; 20 000 după Per. Papahagi, *Meglenoromânii*, Bucureşti, 1902, p. 44; 14 770 după Capidan, *Megl.* I, p. 11—26.
Ceea ce este sigur însă este faptul că astăzi numărul lor a scăzut foarte mult, prin emigrarea meglenoromânilor mahomedani în Asia Mică, după primul război mondial (v. Capidan, *op. cit.*,II, p. 15).

4.1.3. O c u p a ţ i a principală a megleniţilor este agricultura; pe lîngă aceasta se mai îndeletnicesc şi cu păstoritul, cu cultura viermilor de mătase (sericicultura), cu stupăritul (apicultura; mulţi dintre ei sînt foarte buni meşteşugari (olari, dogari, fierari, croitori, potcovari etc.).

V. Capidan, *op. cit.*, I, p. 50 seq. şi Per. Papahagi, *op. cit.*, p. 25 seq.

4.1.4. Meglenoromânii nu au un t r e c u t c u l t u r a l.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2. DESCRIEREA DIALECTULUI MEGLENOROMÂN

4.2.1. F o n o l o g i e. 4.2.1.1. Vocale. 4.2.1.2. Semivocale. 4.2.1.3.Consoane. 4.2.2. M o r f o l o g i e. 4.2.2.1. Substantiv. 4.2.2.2. Articol. 4.2.2.3. Adjectiv. 4.2.2.4. Pronume. 4.2.2.5. Numeral. 4.2.2.6. Verb. 4.2.2.7. Adverb. 4.2.2.8. Prepoziţie. 4.2.2.9. Conjuncţie. 4.2.3. L e x i c.

4.2. Dat fiind că meglenoromâna aparţine aceluiaşi tip lingvistic cu aromâna, descrierea ei se va face prin raportare la aromână, pe de o parte, şi la dacoromână, pe de altă parte.

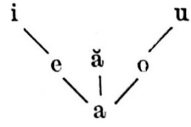
Din păcate, nu dispunem de o descriere recentă şi totodată foarte riguroasă asupra acestui dialect (cum am beneficiat pentru aromână de lucrarea noastră *Fonomorf.* şi pentru istroromână de Kovačec, *Descr. istr.*).

4.2.1. F o n o l o g i e

4.2.1.1. V o c a l e

4.2.1.1.1. Din punctul de vedere al i n v e n t a r u l u i, se constată — ca şi în graiurile aromâneşti de tip F (fărşeroteşti) — seria centrală incompletă (aşadar inexistenţa fonemului /ï/).

Sistemul vocalic este următorul:

La nivel fonetic sînt de remarcat:

4.2.1.1.1.1. Felul specific în care se realizează fonemul /ă/:
— ca [ǫ] în poziţie accentuată:

megl. { *cǫmp* / *lǫnă* / *mǫini* / *dunǫ* } cf. arom. { *cîmpu* / *lînî* / *mîni* / *adună* } cf. drom. { *cîmp* / *lînă* / *mîine* / *adună* }

Această particularitate este individualizatoare pentru meglenoromână, ea nefiind cunoscută altor dialecte româneşti (să se confunde cu acelaşi sunet provenit din reducerea diftongului [ǫa]> [o], cunoscută atît meglenoromânei, cît şi celorlalte dialecte româneşti.
Maniera aceasta de pronunţare a lui *ă (î)* accentuat a fost împrumutată de meglenoromâni dintr-un grai bulgăresc din regiunea munţilor Rodope şi ea a servit lui Th. Capidan să stabilească patria primitivă a megleniţilor (mai la nord de actualele aşezări) şi să dateze deplasarea lor spre sud (secolele XII—XIII dată la care această particularitate este înregistrată în graiul bugăresc respectiv) v. Capidan, *Megl.*, I, p. 65).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

—ca [ă] în poziţie neaccentuată:

megl. *búnă, lăsǫ, vęa măcát, fămęál'ă* cf. arom. *búnî, alîsă, avęá mîcătî, fumęál'i* cf. drom. *bună, lăsă, mîncase, femeie*

4.2.1.1.1.2. Realizarea [ą], la începutul cuvintelor care, în alte dialecte, prezintă prefixul *în-*, şi ca suport fonetic la iniţiala pronumelor neaccentuate:

megl. *ąntréb, ąmplin, ąmpirát, ąnţilég* cf. arom. *ntréb^u, mplín^u, —, —* cf. drom. *întreb, plin, împărat, înţeleg*

megl. *ąń', ąţ', ąu* cf. arom. *îń', îţ', ţî, u* cf. drom. *îmi, îţi, o* (f. Ac.)

4.2.1.1.1.3. Meglenoromâna l-a păstrat pe *-u* numai după grupuri consonantice formate dintr-o oclusivă sau *f* şi o lichidă (ca în dacoromână):

megl. *aflu, ąntru* cf. arom. *aflu, intru* cf. drom. *aflu, intru*

4.2.1.1.1.4. În poziţie neaccentuată, vocalele de apertură medie se închid, ca în graiurile aromâneşti de tip A (cu excepţia lui /ă/, despre care v. *supra*)

megl. *bíni, cápiti, picáti, murár* cf. arom. *ǵíni, cápiti, picáti, murár^u* cf. drom. *bine, capete, păcate, morar*

megl. *burę́áti, cumşíţă* cf. arom. *burę́ati, —* cf. drom *burete, —*

4.2.1.1.1.5. Vocalele accentuate sînt uneori ceva mai lungi decît cele neaccentuate (diferenţa de cantitate nu are însă valoare distinctivă):

lūpu „lupul", *căsa* „~", *cămēş* „cămăşi", *fōc* „~", *fūr* „hoţ".

4.2.1.1.2. Există însă o serie de deosebiri de d i s t r i b u ţ i e, care fac specificul meglenoromânei, uneori, sau o identifică cu celelalte dialecte sud-dunărene, alteori. Cum este şi de aşteptat, unele sînt arhaisme, altele sînt inovaţii.

4.2.1.1.2.1. Arhaismele sînt aceleaşi ca în aromână şi istroromână:

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2.1.1.2.1.1. Se conservă *e* după labiale, indiferent de natura (timbrul) vocalei din silaba următoare (v. şi aromâna, p. 224) :

lat. { *pilum* / *hospitium* / *imperator* } > megl. { *per* „păr" / *uspeţ* „ospăţ" / *ąmpirāt* „împărat" }

4.2.1.1.2.1.2. Se conservă diftongul *ą* după labiale, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare :

lat. { *pira* / *viridia* } > megl. { *pą́ră* „pară" / *vą́rză* „varză" }

4.2.1.1.2.1.3. Se păstrează *i* în poziţie nazală, precedat de labială şi indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare :

lat. { *pavimentum* / *venetus* } > megl. { *pimînt* „pământ" / *vínit* „vînăt" }

V. detalii cu privire la toate aceste conservări şi la raportul faţă de dacoromână în capitolul de fonologie aromână p. 224—225 seq.

4.2.2.1.1.2.2. Dintre inovaţiile meglenoromânei notăm :

Afereza lui *a* neaccentuat (fenomen opus protezei din aromână), identic însă cu fenomenul similar din istroromână) :

lat. { **adaugo* / *ad foras* / *habebam* / *habebas* } > megl. { *dáug* / *fárə* / *vą́am* / *vą́aį* } cf. arom. { *adávgu* / *(n)afą́rî* / *avą́ám* / *avą́áį* } drom. { *adaug* / *afară* / *avcam* / *avcai* }

4.2.1.2. Semivocale

Meglenoromâna are, ca şi celelalte dialecte româneşti, patru variante semivocale : [ę, į, ǫ, ų], care, din punct de vedere fonologic, se reduc la două (v. aromâna, p. 228).

4.2.1.2.1. Spre deosebire de aromână însă, meglenoromâna cunoaşte iodizarea lui *e-* :

įo „eu", *įel* „el", *įel'* „ei", *įeş* „eşti"

4.2.1.2.2. De asemenea, semivocala *ų* poate apărea înainte de consoană (*ų* nu se consonantizează ca în aromână) :

megl. { *daųg* / *ud* } cf. arom. { *adávgu* / *ávdu* } cf. drom. { *adáug* / *aúd* }

Cînd este în poziţie intervocalică însă, *ų* semivocalic care evită hiatul se consonantizează în *-v-* :

lat. *uva* > *úųă* > *úvă* (cf. arom. *aúųă* „strugure") (v. Capidan, *Megl.*, I, p. 121).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2.1.3. Consoane

4.2.1.3.1. Inventarul consoanelor din meglenoromână este următorul:

mod / loc	bila-biale	labio-dentale	dentale	prepa-latale	palatale	velare
oclusive	p ~ b		t ~ d		k̑ ~ ǵ	c ~ g
africate			ţ ~ (ḑ)	ĉ ~ ĝ		
fricative		f ~ v	s ~ z	ş ~ j		
nazale	m		n		ń	
laterale			l		l'	
vibrante			r			

În comparaţie cu aromâna, se constată:

4.2.1.3.1.1. Aceleaşi arhaisme /ń, l'/:

/l'/: *l'epuri* „iepure"
l'ert „iert"
l'in „in" } (v. pentru formele latineşti şi pentru corespondentele aromâne, p. 230.)

fămeál'ă „familie"
mul'ári „femeie"
il' „fiu" } „ „

găl'ínă „găină" } „ „

ɣocl'u „ochi"
(a)ncl'ég „încheg" } „ „

végl'u „veghez"
(ą)ngl'it „înghit" } „ „

/ń/: *călcáń* „călcîi"
víńă „vie" } „ „

lupǫáńă „lupoaică"
ursǫáńă „ursoaică" } „ „

ɣámiń „oameni"
buń „buni"
duń „aduni" } „ „

báńă „baie" } „ „

4.2.1.3.1.2. Spre deosebire de aromână însă, meglenoromâna nu mai conservă decît în localitatea Ţîrnareca africatele /ḑ/ şi /ĝ/ provenite din *d* şi,

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

respectiv, *j* latini; în situaţiile date pentru aromână la p. 231, meglenoromâna a transformat aceste africate în fricativele corespunzătoare (ca şi dacoromâna literară): *ʒ́* > *z*, iar *ĝ* > *j*.

zic „zic“
vez (ves) „vezi“ } (v. pentru formele latineşti şi pentru corespondentele aromâne, p. 231 seq.)

joc, jucă „joc“
judic „judec“
juni „june“ } „ „

Prin fricatizarea africatelor înţelegem, deci, dezvoltarea elementului fricatival africatei, în detrimentul ocluziunii, care se pierde: africata dentală *ʒ́ (dz)* dezvoltă elementul fricativ *z*, cu o localizare tot dentală, în timp ce africata prepalatală *ĝ (dž, dj)* dezvoltă un *ź (j)*, fricativă prepalatală. Pentru fricatizarea africatelor /ǀǀ şi /ʒ́/ provenite din lat. *c, g+e, i*, v. *infra*, p. 274

Dintre inovaţii:

4.2.1.3.1.3. Consoana /h/, prezentă în toate celelalte dialecte româneşti, lipseşte din inventarul consoanelor meglenoromâne:

tc. *haber*	megl.	*abér*	cf. arom.	*hîbári*	cf. drom.	*habar*
v.sl. *hraniti*		*rănés*		*hrînéscu*		*hrănesc*
bg. *horo*		*or*		—		*horă*

S-ar părea că dispariţia lui /h/ în cuvinte de diferite origini este o particularitate preluată de meglenoromână din graiurile meglenobulgare (= graiuri bulgăreşti vorbite în Meglen); v. Capidan, *Megl.*, I, p. 138—139.
Pentru /ń/ (palatal), provenit din palatalizarea lui /n/, v. *infra*, p. 273.

4.2.1.3.1.4. Ca şi graiurile aromâneşti din afara zonei de influenţă grecească, meglenoromâna nu cunoaşte fricativele interdentale /θ, δ, γ/ (v. pentru aromână p. 232).

4.2.1.3.1.5. Datorită specificului palatalizării labialelor în meglenoromână, lipsesc din inventar consoanele /h'/ şi /y/, cu excepţia graiului din Ţîrnareca (pentru aromână v. p. 231).

Palatalizarea labialelor este parţială în meglenoromână (în sensul că nu se produce la toate labialele, nici în toate cuvintele în poziţii identice şi nici în toată meglenoromâna); stadiile de palatalizare sînt însă, ca şi în aromână, totale (în sensul că schimbarea fonetică are loc pînă la capăt, în stadii finale; stadii intermediare, cum sînt cele din dacoromână, nu se cunosc în acest dialect, în schimb, spre deosebire de aromână, se constată aici, ca etapă ulterioară palatalizării, dispariţia consoanei palatalizate (v. *infra*).

Iată situaţia labialelor în meglenoromână:

/b/ rămîne pretutindeni nealterat:

álbi „alb“
bíni „bine“
albínă „albină“ } (v. pentru corespondentele aromâne şi dacoromâne p. 231)

Ca şi în alte cazuri, face excepţie graiul din comuna Ţîrnareca, mult apropiat de aromână.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

/p, m, v/ se palatalizează în unele cuvinte şi în unele regiuni, dar rămîn intacte în altele:

$p > \acute{k}$:

ḱept „piept"
ḱáptin „pieptene" } (v. p. 231)
ḱáli „piele"

dar şi:

per „pier" (cf. arom. *ḱer*^{u})
pin „pin" (cf. arom. *ḱin*^{u})

$m > \acute{n}$:

ńari „miere"
ńez „miez" } (v. p. 231)
dă-ńi „dă-mi"

dar şi:

mic „mic"
míl'ă „mie" (numeral; alături de *ńil'ă*)
mílă „milă" (alături de *ńílă*)

Să se noteze, deci, că /ń/ nu provine numai din lat. *n* (v. *supra*, p. 256), ci şi din *m* palatalizat (v. şi aromâna, p. 230).

$v > \acute{g}$ sau dispare:

ǵármi „vierme" | *in* „vin" (cf. arom. *yin*^{u})
ǵiu „viu" | *iţál* „viţel" (cf. arom. *yiţăl*^{u})
ǵáspi „viespe" | *iíu* „viu" (cf. arom. *yiu*)

dar şi:

vin „vin"
viţól „viţel" } (forme fluctuante, aici cu labiala păstrată, cf. *supra*)
víńă „vie" (cf. arom. *ayíńi*)

În consecinţă, consoanele /ḱ, ǵ/provin în meglenoromână din labiale palatalizate, nu din *cl, gl,* latini (v. şi p. 230 şi p. 134). Frecvenţa lor a crescut prin introducerea unor cuvinte noi, împrumutate din limbile balcanice (conţinînd sunetele în discuţie):

ḱirămidă „cărămidă" < gr. κεραμίδα
ǵásmă „aghiazmă" < gr. ἁγιασμα (cu gr. γ > *ǵ*)

/f/ se palatalizează şi dispare:

íer „fier"
íerb „fierb" } (v. termenii de comparaţie la p. 231)
íl' „fiu"

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Graiul din Ţirnareca păstrează stadiul *h'* (ca în aromână): *h'er, h'erb*, dar şi *il'*.
Stadiul de palatalizare a labialelor în meglenoromână a constituit obiectul unor vii discuţii: pentru O. Densusianu, alterarea parţială a acestora ar dovedi originea nord-dunăreană a meglenoromânilor (v. Densusianu, *HLR* I, p. 331). Argumentul a fost combătut de alţi autori v. Capidan, *Megl.* I, p. 124 seq.).

4.2.1.3.2. Probleme de distribuţie

4.2.1.3.2.1. Aşa cum s-a arătat şi la descrierea aromânei, particularitatea cea mai frecventă a românităţii sud-est-dunărene este tratamentul diferit al velarelor latineşti *c, g + e, i*: ca şi în aromână, în meglenoromână ele devin africate dentale (/ţ/, respectiv, /ʒ/), nu africate prepalatale (/č/, /ǧ/), cum se întîmplă în dacoromână şi istroromână.

În plus, faţă de aromână, meglenoromâna — potrivit unei „tehnici" specifice, de neutralizare a opoziţiei africat/fricativ — fricatizează aceste africate (procesul este pe cale de generalizare); mai răspîndită este trecerea lui *ʒ (dz)* la *z*:

ţeápă „ceapă"
ţer „cer"
ţinţ „cinci"
} (v. termenii de comparaţie la p. 233)

márʒină > *márzină* „margine"
ʒer > *zer* „ger"
ʒiniri > *ziniri* „ginere"
} " "

Uneori *ţ* > *s*: lat. *fccit* > arom. *fcaţi*, megl. *fe(a)ţi* > *fe(á)si* „făcu".

4.2.1.3.2.2. Ca şi în aromână, africata prepalatală /č/, care figurează în sistem, este un reflex al velarelor latineşti *c, t* urmate de *io, iu*:

măčúcă „măciucă"
pičór „picior"
fičór, fičyăr „fecior"
} (v. termenii de comparaţie la p. 233)

În schimb, africata /ǧ/ provenind din lat. *j + o, u* se fricatizează în meglenoromână (v. *supra*).

Prezenţa ei în sistemul consonantic meglenoromân se explică prin împrumuturile relativ recente din alte limbi:

pinǧércă „fereastră" (<tc. *penǧere* + *-că*)

ǧap „buzunar" (< tc. *ǧeb*; cf. şi arom. *ǧépi*)

Africata /č/ şi-a sporit frecvenţa în acelaşi mod:

cučán „cocean" (<bg. *kočan*)

čăşmă „cişmea" (<tc. *çeşma*)

4.2.1.3.2.3. O restricţie distribuţională cunoaşte în meglenoromână oclusiva velară /c/, care nu poate apărea în poziţie finală după /s/ (context dat mai ales de sufixul *-esc*, adjectival sau verbal):

dumnés „domnesc", *bărbătés* „bărbătesc", *măgărés* „măgăresc"
rănés „hrănesc", *anflurés* „înfloresc", *ancălzós* „încălzesc"

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2.1.3.2.4. În poziție finală, consoana /l/ se realizează adeseori velar: [ɫ] sau se vocalizează (înaintea articolului hotărît *-lu*):

cal̨ „cal", *viţo̧l̨* „viţel", *crieɫ* „creier"

cáu̯lu „calul", *iţáu̯lu* „viţelul" (mai ales în Ţîrnareca)

4.2.2. Morfologie

În general, structura morfologică a meglenoromânei urmează îndeaproape structura aromânei (ceea ce a făcut pe unii cercetători să o considere un dialect al acesteia din urmă). De aceea, din motive didactice şi din nevoia unei formulări cît mai sintetice, faptele care se regăsesc şi în aromână nu vor mai fi explicate în detaliu (pentru comentariu vom trimite de obicei la aromână).

4.2.2.1. Substantiv

4.2.2.1.1. Cu privire la număr, notăm neutralizarea opoziţiei sg./pl. la o serie de substantive terminate în consoană (ca în istroromână şi spre deosebire de aromână, unde opoziţia este foarte bine păstrată; v. p. 197 şi p. 234), prin pierderea lui [-i], marcă de plural general românească:

fiĉór /~ „fecior / feciori"

picurár / ~ „păcurar (cioban) / păcurari"

pom / ~ „pom / pomi"

corb / ~ „corb / corbi"

ţerb / ~ „cerb / cerbi"

În unele cazuri, opoziţia de număr este asigurată de alomorfe diferite ale radicalului de plural:

ţed / *ţez* „ied / iezi"

u̯áspit / *u̯áspiţ* „oaspete / oaspeţi"

drac / *draţ* „drac / draci /"

meș / *meș* „lună / luni"

În alte cazuri, de pildă la feminine, desinenţa de singular menţine distincţia dintre singular şi plural:

limbă / *limb* „limbă / limbi"

scîndură / *scîndur* „scîndură / scînduri"

Forma *scindură* în loc de *scȩndură* este dată de Capidan, *Megl.*, I, p. 142.

Dintre formanţii pluralului, în afară de *-i*, *-e* (devenit *-i*, v. Fonologie, p. 269), *-le* (realizat ca *-li* din aceleaşi motive ca în cazul precedent), *-ur* (<*-uri*, cu pierderea lui *-i* ca în condiţiile descrise mai sus), sînt de menţionat următoarele:

— desinenţa *-o̧ń*: *tătọ́ń* „tată" (pl.).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Realizat şi ca *-ắń* : *lălắń* „unchi", *păpắń* „bătrîni, bunici" (plurale ale lui *lală* şi, respectiv, *pap*) în graiul lui Ţirnareca, „influenţat" puternic de aromână; v. Capidan, *Megl.* I, p. 135); v. pentru aromână, p. 234).

— desinenţa *-áz* (specifică substantivelor terminate în *á*, sau *-l̦i̯(ă)* :

bu̯aĝáz „vopsitori" (plural al lui *bu̯aĝi̯(ă)*; cf. arom. *bu̯aĝí* / *bu̯aĝáḑ*[1])

caveĝáz „cafegii" (plural al lui *caveĝi̯(ă)*; cf. arom. *cafiĝí* / *cafiĝáḑ*[1])

V. pentru origine p. 235.

4.2.2.1.2. Cazurile

Meglenoromâna a pierdut cu totul flexiunea bicazuală (păstrată sau creată la feminin în dacoromînă şi folosită facultativ în aromână la o categorie restrînsă de substantive). Tipul flexionar preponderent este deci cel cu doi termeni : unul pentru singular şi unul pentru plural, la toate genurile :

	sg.			pl.		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N.	*lup*	*căsă*	*loc*	*luḱ*	*căsi*	*lócur*
G.	*fi̯ĉór*	*fę́ătă*	*pimint*	*fi̯ĉór*	*fę́ăti*	*pimíntur*
D.	*códru*	*cǫ́ădă*	*lúcru*	*códri*	*coz*	*lúcri*
Ac.	*căsăbá*	*limbă*	*sią́mn*	*căsăbáz*	*limb*	*sią́mni*
	(casabá)	*văcă*	*lápti*		*văţ*	*(lóptur)*
	bu̯aĝi̯(ă)	*sóră*		*bu̯aĝáz*	*surắr*	
		stę́ău̯ă			*stę́ăli*	
		căli			*căl'ur*	

„lup, fecior, codru, oraş, vopsitor; casă, fată, coadă, limbă, vacă, soră, stea, cale; loc, pămînt, lucru, semn, lapte"

Funcţiile dativului şi ale genitivului se exprimă cu mijloace „analitice" : *lu* pentru genitiv, *la* pentru dativ, plasate înaintea substantivului (aceleaşi pentru toate genurile şi pentru ambele numere) :

	sg.	pl.
m.	G. *lu* / D. *la* *un fi̯ĉór*	*lu* / *la* *nişti fi̯ĉór*
f.	G. *lu* / D. *la* *ună fę́ătă*	*lu* / *la* *nişti fi̯ĉór*
n.	G. *lu* / D. *la* *un lúcru*	*lu* / *la* *nişti lúcri*

Să se compare cu aromâna, p. 237.

Construcţia *la* + substantiv la dativ nu este copiată după bulgară, cum crede Capidan (*Megl.*, I, p. 146), ci este o trăsătură a tipului romanic (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*, p. 270).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

4.2.2.1.3. Acuzativul numelor de persoană individuale se exprimă, ca pretutindeni în dialectele sud-dunărene, f ă r ă *pe*:

ţeĺ nu la vreà ţela fitšór „el nu-l iubea [pe] feciorul acela" (Capidan, *Megl.*, II, p. 99)

ca si dùsi fęta cóla, aŭ flǫ şi ia tsę bābă „cînd se duse fata acolo, o află (= găsi) şi ea [pe] baba aceea" (*ibidem*, p. 39)

Cf. p. 237.

4.2.2.2. A r t i c o l

4.2.2.2.1. Articolul hotărît:
la N. Ac. sg. şi pl. este e n c l i t i c, ca în general în limba română;
la G. sg. şi pl. este preponderent p r o c l i t i c (formele enclitice sînt cunoscute, dar foarte rar folosite);
la D. sg. şi pl. locul articolului proclitic l-a luat prepoziţia *la*.

Feminin (sg. şi pl.) şi neutru (pl.):

a

		sg.	pl.
N. Ac.		*-a*	*-li*
G.	*lu*	*-a*	*-li*
D.	*la*	—	*-li*

sg.		pl.	
	cása		*cásili*
lu	*cása*	*lu*	*cásili*
la	*cásă*	*la*	*cásili*
	mul'árę̀a		*mul'érli*
lu	*mul'árę̀a*	*lu*	*mul'érli*
la	*mul'árę̀a*	*la*	*mul'érli*

Să se observe că, la genitiv, substantivul are şi articol enclitic (pe lîngă *lu* proclitic). Totodată, aşa cum am mai spus, se cunosc şi forme cu articol enclitic în genitiv: *cásăl'ă* „casei", *mul'áril'ă* „muierii" (în acest caz fără *lu* proclitic).

Masculin (sg. şi pl.) şi neutru (sg.):

a) *-u*

		sg.	pl.
N. Ac.		*-u*	*-l'*
G.	*lu*	*-u*	*-l'*
D.	*la*	*(-u)*	*-l'*

sg.		pl.	
	fiĉóru		*fiĉóril'*
lu	*fiĉóru*	*lu*	*fiĉóril'*
la	*fiĉóru*	*la*	*fiĉóril'*

Articolul *-u* nu este altul decît *-lu* devenit *-l* (prin dispariţia lui *-u*, regulată în meglenoromână, cu excepţia poziţiei *-C + r, l*), dispărut apoi ca în daco-română: *omu, lupu* etc.:

Deci: *lupulu* > *lupul* > *lupu*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

La articolul *-u* s-a putut ajunge însă şi prin vocalizarea lui *-l* în meglenoromână, adică: *lupulu> lupuuu> lupu* (v. o situaţie asemănătoare în aromâna din secolul al XVIII-lea şi azi în unele graiuri din Albania (v. Caragiu, *Fono-morf.*, în Anexe, studiul *În legătură cu articolul enclitic al masculinelor în aromână*) (*cu privire specială la graiul fărşeroţilor*), p. 163 seq.).

b) *-li*

	sg.		pl.
N. Ac.		*-li*	*-l'*
G.	*lu*	*-li*	*-l'*
D.	*la*	*-li*	*-l'*

	sg.		pl.
	frátili		*fráţil'*
lu	*frátili*	*lu*	*fráţil'*
la	*frátili*	*la*	*fráţil'*

4.2.2.2.2. Articolul nehotărît este întotdeauna p r o c l i t i c. La feminin păstrează, ca şi aromâna, forma aşteptată din latină, *ună*: *ună cásă*, *ună fęátă* etc. (v. şi aromâna, p. 239).

4.2.2.3. A d j e c t i v

4.2.2.3.1. Din punctul de vedere al formei, distingem adjective cu:

a) patru forme:

bun / búnă / búń' / búni „bun"

flamúnd / flamúndă / flamúnz / flamúndi „flămînd"

greu̯ / grę́áu̯ă / greį' / grę́áli „greu"

b) trei forme:

vécl'u / vę́cl'ă / vécl'i „vechi" (m. sg. / f. sg. / m. f. pl.)

ǵiu̯ / ǵíįă / ǵiį „viu"

négru / nę́ágră / négri „negru"

c) două forme:

mári / mar „mare" (m. f. sg. / m. f. pl.)

ráţi / răţ „rece"

vę́árdi / verz „verde"

4.2.2.3.2. Gradele de comparaţie:

a) C o m p a r a t i v u l se formează cu adverbul *maį*, iar complementul comparativului se introduce prin *di*:

maį júni „mai june, mai tînăr"

maį greu̯

maį mic di įél „mai mic decît el"

dupu tsi si fę́ási maį mári „după ce se făcu mai mare" (Capidan, *Megl.*, II, p. 74).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

b) Superlativul relativ se formează, ca şi în aromână, din comparativul de superioritate al adjectivului (articulat enclitic şi precedat sau nu de articolul demonstrativ proclitic: *ţel, ţęa*):

s-mi pună si-u leg mai mica feată„ să mă pună să o leg pe fata cea mai mică" (*ibidem*, p. 92)
tsela mai marli ra-nsurāt „cel mai mare era însurat" (*ibidem*, p. 64)

dar şi: *ţéla maį mári*

c) Superlativul absolut este acelaşi ca în aromână (v. p. 240):

am uzọt că ųa ari ună mul'ari mult bună „am auzit că aici este o femeie foarte bună (în text: frumoasă)" (*ibidem*, p. 84)

mult ítru „foarte şiret"

4.2.2.4. Pronume

4.2.2.4.1. Pronumele personal are următoarele forme accentuate:

įo, įeų, įuă

tu

įel, įăl / įa

noį

voį

įel' / įáli

În comparaţie cu celelalte dialecte, să se observe păstrarea formei *tu* ca în dacoromână (şi spre deosebire de aromână, v. p. 241).

Flexiunea pronumelor personale se deosebeşte de aceea din aromână: meglenoromâna *păstrează* opoziţia N./Ac. la persoana 1 şi a 2-a, ca în dacoromână: *įo / míni, tu / tíni* (v. aromâna, p. 241).

Raportul de dativ se exprimă prin acuzativ precedat de propoziţia *la* (aceeaşi ca în cazul substantivelor): *la míni, la tíni* etc.

Formele neaccentuate ale pronumelor personale sînt aceleaşi ca în aromână (cu unele deosebiri în fonetism; v. Capidan, *Megl.*, I, p. 151—152).

4.2.2.4.2. Pronumele posesive sînt aceleaşi ca în toate dialectele; spre deosebire de aromână (de care se apropie cel mai mult), lipseşte *a-* (proclitic invariabil în aromână): *meų, męa, tọų, ta* etc.

4.2.2.4.3. Pronumele demonstrativ prezintă, spre deosebire de aromână, două serii de pronume de apropiere: una provenind din demonstrativul latin precedat de adverbul de întărire *ecce* şi alta neîntărită (ca în dacoromână):

	apropiere		depărtare	
m.	*ţista* *éstu* *aistu*	*ţişţa* *ęşti* *aişti*	*ţéla*	*ţél'a*
f.	*ţęástă* *įástă* *aistă*	*ţęásti* *įásti* *aisti*	*ţęa*	*ţęáli*

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Flexiunea demonstrativelor urmează îndeaproape flexiunea a substantivelor : genitivul se formează cu *lu* proclitic, iar dativul cu *la* proclitic :

G. *lu ţísta / lu ţíşta*

D. *la ţísta / la ţíşta*
etc.

Atît pronumele şi adjectivele demonstrative, cît şi cele posesive, cînd sînt în funcţie de atribut (adjectival sau pronominal în genitiv) se plasează, în marea majoritate a cazurilor, **înaintea** substantivului :

ţéla u̯ómu „omul acela"

ţa sa̯ră „în seara aceea"

ţísta ǧérmi „viermele acesta"

noástră cāsă „casa noastră"

meu̯ fiĉór „feciorul meu"

4.2.2.5. Numeral

4.2.2.5.1. Numeral cardinal

4.2.2.5.1.1. Cu excepţia numeralului *yinǧiţ* „20", care nu se păstrează în meglenoromână, şi făcînd abstracţie de fonetism, numeralele cardinale sînt aceleaşi ca în aromână.

4.2.2.5.1.2. Cu privire la sistemul de numărare : de la 20 în sus se foloseşte conjuncţia *şi* ca element de legătură între numărul zecilor şi unitate : *doi̯zóţ şi un, trei̯ zoţ şi ţinţ* etc. (cf. aromâna, p. 244), ca în dacoromână.

4.2.5.1.3. Articolul numeralului cardinal este, ca şi în aromână (şi spre deosebire de dacoromână), hotărît enclitic :

doi̯l' fiĉor „cei doi feciori", *doi̯uli fe̯ti* „cele două fete"

4.2.2.5.1.4. La G. D., numeralul cardinal utilizează aceleaşi elemente flexionare ca şi substantivul şi pronumele : *lu* şi, respectiv, *la* :

lu
la > *doi̯l' fiĉor* „(al) celor doi feciori"

lu
la > *doi̯uli fe̯ti* „(al) celor două fete"

4.2.2.5.2. La numeralele ordinale, este de notat păstrarea formei *prima* (<lat. *primus, -a, -um*, utilizat foarte mult ca adverb) (să se compare cu aromâna, care a introdus un numeral ordinal din greacă, v. p. 245, şi cu dacoromâna, care l-a reintrodus, pe cale savantă, pe *prim(ul)*).

4.2.2.6. Verb

Cu foarte mici deosebiri, structura morfologică a verbului meglenoromân este identică cu aceea a verbului aromân :

4.2.2.6.1. Cele patru conjugări latineşti se păstrează :

conj. I : *co̯nt, stau̯, dipărtéz, tal', végl'u* „cînt, stau, îndepărtez, tai, veghez"

conj. II : *ved, şo̯d, rămo̯n* „văd, şed, rămîn"

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

conj. III: *zic, duc, cunósc, frọng, ard* „zic, duc, cunosc, frîng, ard"

conj. IV: *mor, fug, ndulţés, cọápir, puţọ́s, urọ́s* „mor, fug, îndulcesc, acopăr, put, urăsc"

Ca şi în aromână (şi dacoromână), se poate degaja şi aici o clasă de verbe cu sufixul specific de ind. prez. pers. 1 şi 2 pl. ọ, realizare a lui /ă/ sub accent:

urọ́m, urọ́ţ „urim, urîţi"

puţọ́m, puţọ́ţ „puţim, puţiţi"

urzọ́m, urzọ́ţ „urzim, urziţi"

Să se compare cu sufixul /-i-/, specific verbelor de conj. a IV-a (tradiţională):

fuzím, fuzíţ „fugim, fugiţi"

ạndulţím, ạndulţíţ „îndulcim, îndulciţi"

Ca şi în aromână, cele două sufixe apar în contexte identice (aşa cum reiese din exemplele date mai sus), ceea ce obligă la identificarea lor ca sufixe diferite din punct de vedere funcţional.

4.2.2.6.2. Indicativ

4.2.2.6.2.1. Prezentul. Sub influenţa limbii bulgare, verbele de conj. I care au desinenţa *-u* la pers. 1 sg. (după consoană + *r, l*) primesc desinenţa *-m* la pers. 1 şi *-ş* la pers. a 2-a sg.:

áflu > *áflum* „aflu"/*áfli* > *áfliş* „afli"

végl'u > *vegl'um* „veghez"/*végl'i* > *végl'iş* „veghezi"

ạ́ntru > *ạ́ntrum* „intru"/*ạ́ntri* > *ạ́ntriş* „intri"

4.2.2.6.2.2. Imperfectul. Spre deosebire de aromână, meglenoromâna a evitat omonimia creată încă din româna comună între pers. 3 sg. şi pers. 3 pl. (v. p. 111) prin introducerea desinenţei *-u* în forma de plural (ca în dacoromână):

(*ịel*) *cắntá*/(*ịel'*) *cắntáu* „(el) cînta/ (ei) cîntau"

(") *şidẹá*/(") *şidẹáu* (") şedea/ (ei) şedeau"

V. pentru aromână p. 247.

4.2.2.6.2.3. Perfectul simplu. Ca şi în aromână, există perfecte „tari", cu accentul pe radical, şi perfecte „slabe", cu accentul pe sufix. Cu excepţia fonetismului, din punct de vedere morfologic — structura morfematică — nu există nici o deosebire între starea de lucruri din aromână şi aceea din meglenoromână (v. de aceea p. 247).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Exemple de perfecte tari în meglenoromână :

megl. *(ţo)*		cf. arom.		cf. drom.	
	roş		*arîş*"		*rîsei*
	ziş		*ḑiş*"		*zisei*
	duş		*duş*"		*dusei*
	ploṇş		*plîmşu*		*plînsei*
	scoş		*scoş*"		*scosei*
	traş		*trápşu*		*trăsei*
	tuṇş		*túmşu*		*tunsei*

4.2.2.6.2.4. Perfectul compus. Este identic cu timpul corespunzător din dacoromână şi, deci, se deosebeşte de cel aromân prin :

a) auxiliar gramaticalizat, prezentînd forme „scurtate" la pers. 3 sg. şi 1, 2 pl. (formele „lungi" sînt însă şi ele ocurente ; v. Capidan, *Megl.* I, p. 205); participiul nu are terminaţie vocalică („feminină", cum apare el în întreaga aromână) ;

b) locul participiului este, de obicei, înaintea auxiliarului :

căntát	*am*	
vizút	*aị*	
dus	*aṵ*	
fuzit	*am*	„am cîntat, văzut, dus, fugit,
cupirít	*aţ*	acoperit, urît"
urót	*aṵ*	

La pers. a 3-a sg. auxiliarul are forma *aṵ* ca în drom. veche şi ca în unele graiuri dacoromâne.
În locul auxiliarului *am*, se foloseşte la verbele de mişcare prezentul verbului *îri* „fire" : *ieṣ, ieş, ăị, im, iţ, săn* + participiul (acordat !) al verbului de conjugat (v. Capidan, *loc. cit.*). De fapt, în acest caz nu avem a face cu un perfect compus, ci cu adjective de origine participială, acordate ca orice adjectiv : *ịo sam vinit di un lúcru* „eu sînt venit pentru un lucru" (cf. de pildă, drom. *eu sînt plecată la ora aceea*).
În unele graiuri, paradigma verbului *îri* la prez. ind. este influenţată de verbul corespunzător din bulgară (v. *ibidem*).

4.2.2.6.2.5. Mai mult ca perfectul. Este, ca şi în aromână, un timp compus :

veam		*căntát*	„cîntasem"	
veaị		*vizút*	„văzusem"	
vea	+	*dus*	„dusesem"	„cîntasem, văzusem, dusesem,
veam		*fuzít*	„fugisem"	fugisem, acoperisem, urîsem"
veaţ		*cupirít*	„acoperisem"	
veaṵ		*urọt*	„urîsem"	

Ca şi în cazul pf. c., Capidan semnalează şi un m.m.c.pf. format cu imperfectul lui *îri* „fire" : *ram, raị, ra, ram, raţ, raṵ* + participiul acordat al verbului de conjugat *(loc. cit.)*. Şi aici însă participiul funcţionează ca un adjectiv (cf. drom. *eram plecată cînd ai venit tu* ; cf. şi arom. *carám dusi cîndu vinişi*). Capidan vede şi în această construcţie o influenţă a limbii bulgare asupra meglenoromânei.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

4.2.2.6.2.6. Viitorul. Este o formă verbală identică cu forma de conjunctiv prezent (care a pierdut, deci, elementul auxiliar cunoscut aromânei şi dacoromânei — în cazul formelor de viitor compuse cu conjunctivul):

si (să) { *cọnt, veḍ, duc, dorm*
cọnţ, vez, duţ, dorm
cọntă, veádă, dúcă, dọármă
cắntọm, vidém, dúţim, durmím
cắntáţ, vidéţ, dúţit, durmíţ
cọntă, veádă, dúcă, dọármă

Cf. arom. *va s-cîntu, va s-cînţi* etc., drom. *am să cînt, ai să cînţi* etc. sau *o să cînt, o să cînţi* etc.

4.2.2.6.3. Conjunctiv. Are două timpuri: prezent şi imperfect.

La Capidan figurează numai prezentul. În texte apare însă şi conjunctivul imperfect.

4.2.2.6.3.1. Conjunctivul prezent este identic cu cel aromân: precedat de marca specifică *si, să*, şi parţial omonim cu indicativul. Aşa cum s-a arătat şi la aromână, omonimia este totală la conjugarea I:

(ţeł) / (ţel') > *si cọntă* ca şi: { *ţel / ţel'* > *cọntă*

dar:

(ţeł) / (ţel') > *si veádă* { *(ţeł) veádi* / *(ţel') ved*

(ţeł) / (ţel') > *si ducă* { *(ţeł) dúţi* / *(ţel') duc*

(ţeł) / (ţel') > *si dọármă* { *(ţeł) dọármi* / *(ţel') dorm*

V. şi paradigma întreagă reprodusă *supra*, pentru viitor.

4.2.2.6.3.2. Conjunctivul imperfect se formează din indicativ imperfect precedat de *si (să)*, marca conjunctivului: *si cắntám, si cắntáj* etc.„să fi cîntat".

Deşi nu-l descrie, Capidan îl utilizează în paradigma condiţionalului imperfect (*op. cit.*, p. 168).

4.2.2.6.4. Condiţionalul nu există ca mod propriu-zis: condiţionalul sintetic (păstrat în aromână, istroromână şi în vechea dacoromână) s-a pierdut în

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

acest dialect şi nici alte forme nu i-au luat locul (cum s-a întîmplat în celelalte dialecte).

4.2.2.6.4.1. Ideea de condiţional prezent se exprimă prin:

a) indicativ prezent precedat de conjuncţia condiţională *(a)cu* „dacă" (<bg. *ako*): *(a)cu cǫnt*, *(a) cu cǫnţ* etc. „dacă aş cînta, dacă ai cînta" etc.

b) conjunctiv prezent precedat de conjuncţia condiţională *túcu* „dacă" (<bg. *tuku*): *túcu si cǫnt*, *túcu si cǫnţ* etc. „dacă aş cînta, dacă ai cînta" etc.

4.2.2.6.4.2. Ideea de condiţional trecut se exprimă prin:

a) indicativ imperfect precedat de *(a)cu*: *(a)cu cắntám*, *(a)cu cắntáţ* etc. „dacă aş fi cîntat, dacă ai fi cîntat" etc.

b) conjunctiv imperfect precedat de *túcu*: *túcu si cắntám*, *túcu si cắntáţ* etc. „dacă aş fi cîntat, dacă ai fi cîntat" etc.

4.2.2.6.5. Imperativul nu pune probleme deosebite.

4.2.2.6.6. Infinitiv. Spre deosebire de aromână (unde infinitivul prezintă o confuzie generală la nivelul sufixului specific şi unde s-a generalizat aproape sufixul „substantival" *-ţári*, v. p. 252), infinitivul meglenoromân îşi păstrează mai bine relevanţa sufixelor specifice. Faptul trebuie pus în legătură cu conservarea valorii verbale a infitivului în acest dialect: fără a fi frecvent folosit (ca în daco- şi istroromână de exemplu), infinitivul meglenoromân poate fi folosit ca verb (acolo unde, în aromână, se foloseşte conjunctivul, de pildă).

conj. I *cắntári*, *lári*, *flári* „cînta, spăla, afla"

conj. II *şădţári*, *putţári* „şedea, putea"

conj. III *dúţiri*, *cunǫáştiri*, *júnziri* „duce, cunoaşte, ajunge"

conj. IV *durmíri*, *cupiríri*, *ndulţíri*, *puţǫ́ri*, *urǫ́ri*, *sfărşǫ́ri* „dormi, acoperi, îndulci, puţi, urî, sfîrşi"

Să se observe că infinitivul este întotdeauna lung, ca în aromână. Confuziile între sufixe se observă totuşi şi aici, mult mai sporadic însă decît în aromână.

Cu valoare verbală, infinitivul se foloseşte foarte frecvent după verbul *putţári* „(a) putea" (deci după un verb modal):

ti poţ dúţiri „te poţi duce"

nu putém fáţiri ţivá „nu putem face nimic"

nu u putú júnziri „nu o putu ajunge, n-a putut-o ajunge"

V. şi alte exemple la Capidan, *Megl.*, I, p. 169.

Ca şi în aromână, infinitivul se foloseşte cu valoare de supin (acolo unde în dacoromână apare aşa-numitul „supin"):

sfărşǫ́ di arárţa „sfîrşi de arat"

căpní di rǫ́dirţa „se prăpădi de rîs"

4.2.2.6.7. Făcînd excepţie de fonetism, morfologia participiului nu pune probleme diferite de cele menţionate la aromână.

Finala participiilor este însă întotdeauna consonantică (ca în dacoromână):

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

căntát „cîntat“	*cunuscút* „cunoscut“	*durmít* „dormit“
lucrát „lucrat“	*bătút* „bătut“	*ndulţít* „îndulcit“
flat „aflat“	*rǫs* „rîs“	*cupirít* „acoperit“
	scuns „ascuns“	
	tuns „tuns“	*sfărşǫ́t* „sfîrşit“
şăzút „şezut“	*plǫns* „plîns“	*uzǫ́t* „auzit“
vizút „văzut“	*frǫns* şi *frǫnt* „frînt“	*urǫ́t* „urît“
putút „putut“,	*rupt* „rupt“	*işǫ́t* „ieşit“

4.2.2.6.8. Gerunziu. Sufixele gerunziale general româneşti *-înd* şi *-ind* se realizează astfel în meglenoromână:

-ǫnd, la verbe de conjug. I, II, III şi IV în *-ǫ*, corespunzînd lui *-înd* din dacoromână, *-înd* sau *-ănd* din aromână.
-ind la verbe de conj. IV în *-i*.

Meglenoromâna cunoaşte însă terminaţii gerunziale care amplifică facultativ sufixul specific al gerunziului:

-ăra: *plăngǫ́ndăra* „plîngînd“

lăgǫ́ndăra „alergînd“

-ura, -urlǫa: *lăgǫ́ndur(le)a* „alergînd“

-ǫáiki (în comuna Ţîrnareca): *nirdǫáiki* „mergînd“
şidǫáiki „şezînd“

Cf. şi drom. dial. *nefiindurea, văzîndurea* etc.
V. pentru vechimea şi explicarea fenomenului, *ILR* II, p. 277.

4.2.2.7. Adverb, prepoziţie, conjuncţie
Dintre adverbele de origine latină, merită a fi menţionate:

ţundi „unde“ (<lat. *ubi* + *unde*)

ţa „aici“ (<lat. *ad hoc*)

diţindǫa „dincolo“ (<lat. *de ecce inde*)

cmo „acum“ (<lat. *eccum modo*; cf. drom. *cum*, arom., drom. *amu*)

curǫn „curînd“ (<lat. *correndo*; cf. drom. *curînd*)

V. pentru alte forme, Capidan, *Megl.*, I, p. 177.

S-au introdus numeroase adverbe de origine turcă şi bulgară (limbi care au influenţat într-o măsură importantă lexicul meglenoromân):

Adverbe turceşti:

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

bárim „barem, măcar"
culáį „uşor"
iê „de loc"
pişim „peşin, pe faţă"
sabaįlça „de dimineaţă"
sádi, sáldi „numai"
şikiré „pe faţă"
tamám „tocmai"
etc.

Adverbe bulgăreşti:

dósta „destul"
napcúm „iarăşi, din nou"
opacu „pe dos, pe la spate"
sprotiva „în faţă, dincolo"
túcu „numai" (folosit şi ca conjuncţie)
vikim „în sfîrşit"
etc.

Adeseori, şi ca şi în alte cazuri, este greu de spus dacă un adverb vine direct din turcă sau prin intermediul limbii bulgare. De pildă: *bélki* „poate" este cunoscut şi bulgarei vorbite în Meglen (meglenobulgara), adverbul provine însă din turcă. La fel *ģça* „ca şi cum, parcă" ş.a.

4.2.2.8. Prepoziţiile sînt, cu foarte rare şi izolate excepţii, cele general româneşti (de origine latină).

V. pentru valori specifice ale unor prepoziţii, observaţiile asupra echivalentelor aromâneşti, cu care se identifică aproape total (p. 255).

4.2.2.9. Conjuncţia. Pe lîngă formele general româneşti (de origine latină), menţionăm cîteva elemente nelatine:

turceşti		bulgăreşti
áma „dar"		*ácu* „dacă"
dé(l)mi		*(a)mi* „dar"
dérmi, dírmi	„fiindcă, dacă"	*dáli* „sau"
délki, dílki		*íli* „sau"
em ... em „pe lîngă că ... şi"		*túcu* „dacă, numai dacă"

4.2.3. Lexic

4.2.3.1. Fondul lexical de bază al meglenoromânei este, ca şi în celelalte dialecte, de origine latină. Se constată şi aici, pe de o parte, conservarea unor termeni pierduţi în alte dialecte sau, dimpotrivă, înlocuirea altora prin împrumuturi mai mult sau mai puţin recente.

a) Astfel, se păstrează în acest dialect cîţiva termeni care s-au pierdut în restul românităţii:

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

corp (<lat. *corpus*), înlocuit în celelalte dialecte cu *trup* (de origine slavă; drom. *corp* este introdus relativ recent, pe cale savantă)

úrdin „ordine, rînd" (<lat. *ordo, -inem*), înlocuit în rest fie cu *rînd* (de origine slavă, în dacoromână) (fie cu *arádî*) din greacă, în aromână)

piduríţă „tălpigă (la războiul de ţesut)" (<lat. *pedulis*)

Cuvîntul este dat de Capidan, *Megl.*, I, p. 81, deşi este cunoscut şi aromânei (*puδriţi*) şi poate fi un împrumut din greacă.

b) O serie mai bogată de termeni păstraţi din latină este aceea comună cu aromâna sau cu dacoromâna:

— comună cu aromâna:

ápir „mă prind zorile", impersonal *ápiră* „se crapă de ziuă" (<lat. *aperio*)

călọári „căldură mare, caniculă" (<lat. *calor, -em*)

căprínă „lînă de capră" (<lat. *caprina*)

ic „smochin" (<lat. *ficus*; cf. arom. *kic*[u])

ícă „smochină" (cf. arom. *kicî*)

mes „lună" (<lat. *mensis*)
ş.a.

— comună cu dacoromâna:

ạnţilég „înţeleg" (< lat. *intelligo*; arom. *adukéscu, akicîséscu*)

frig „frig" (<lat. *frigus*; arom. *arcọári*)

flamúnd „flămînd" (<lat. *flammando*; arom. *aghún*[u])

nas „nas" (<lat. *nasus*; arom. *nári*)

négru „negru" (<lat. *niger* > *nigrum*); arom. *laiu*)

pimînt „pămînt" (<lat. *pavimentum*; arom. *loc*[u])

rost „rost" (<lat. *rostrum*; arom. *gurî*)

sălbátic „sălbatic" (<lat. *silvaticus*; arom. *ágru*)

sărut „sărut" (<lat. *salutare*; arom. *baş*[u])
ş.a.

c) Unii termeni latineşti au dispărut însă din acest dialect (ca şi în cazul celorlalte), datorită puternicelor influenţe exercitate de limbile bulgară (meglenobulgară) şi turcă.

Astfel:

úsnă „buză", *drob* „ficat", *mánğă* „mîncare", *dẹad* „moş", *tétă* „mătuşă", *čiča* „unchi, unchiaş", *vẹară* „credinţă" etc. (de origine slavă) au înlocuit termenii vechi româneşti (autohtoni sau latineşti).

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

4.2.3.2. Elemente de alte origini

4.2.3.2.1. Elementul slav. Trăind în vecinătate cu bulgarii din Meglen, elementul slav din meglenoromână este de factură meglenobulgară. Ponderea elementului bulgăresc în lexicul meglenoromân este foarte mare (după unii autori mai mare decît aceea a elementului grec în aromână: Capidan, *Megl.*, I, p. 86).

> Contactul megleniților cu bulgarii a devenit mai strîns după ocuparea Caraglovei (Meglenului) de către turci; cu acest prilej, megleniții s-au refugiat în satele de munte ale bulgarilor, abia după aceea au revenit în vechile așezări.
> Multă vreme, limba bulgară a fost limba „de salon" a megleniților; bilingvismul lor, practicat de veacuri la orașe și la sate, a lăsat urme puternice mai ales în lexic.

Ca și în celelalte dialecte, se pot identifica în meglenoromână mai multe straturi de termeni slavi: unii vechi, comuni tuturor dialectelor românești (evident mai puțin numeroși), și alții mai mult sau mai puțin noi, specifici pentru acest dialect (împrumutați pe cale directă din limba bulgară — cel mai des, dar și din limba sîrbă sau macedoneană).

Cîteva exemple din prima categorie:

bábă „babă"

cujóc „cojoc"

izmęáni „izmene"

nivęástă „nevastă"

prag „prag"

răzbóį „război"

etc.

4.2.3.2.2. Elementul turcesc. În ordinea importanței (sub raport calitativ și cantitativ), după elementul slav urmează cel turcesc (și numai după aceea elementele albanez și grecesc). Meglenoromâna este dialectul românesc cu cel mai mare număr de elemente lexicale de origine turcă. Și aici însă, ca și în alte cazuri, dat fiind că toate limbile balcanice (și mai ales bulgara) conțin într-o măsură mai mult sau mai puțin egală aceste elemente, este aproape imposibilă precizarea sursei, a căii de pătrundere în dialect (Capidan, *Megl.*, I, p. 94).

Cîteva exemple (menite mai ales să ilustreze ideea de mai sus):

cumșíįă „vecin" (<tc. *komšy*; și bg. *komšija*)

curíįă „pădure" (<tc. *koru*; și megl. bg. *korija*); arom. *curíi*

êarc „roata morii" (<tc. *čark*)

kustéc „lanț de ceas" (<tc. *keustek*; și alb. *qesték*); arom. *kustécî*

mușturác „closet" (<tc. *müsterak*; și bg. *mosturak*, alb. *musterak*)

4.2.3.2.3. Elementul grecesc. Ca și în cazul aromânei, se disting și aici mai multe straturi de cuvinte: unele bizantine (adeseori comune cu dacoromâna

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

şi aromâna), altele care, deşi comune cu cele două dialecte amintite, pot fi relativ recente (ca împrumuturi din bulgară, care, la rîndul ei, le-a introdus din greacă); în fine, altele sînt recente şi sînt împrumutate din greacă prin intermediul unei alte limbi (bulgară sau dialectul aromân).

Astfel aparţin primului strat de cuvinte vechi, bizantine, termeni ca:

fríc̦ă „fricǎ" (<gr. φρίκη) cu derivatul *a̯nfríc* „înfricoşez", cf. arom., drom. *fricǎ*

pro̯áspăt „proaspăt" (< gr. πρόσφατος); cf. drom. *proaspăt*, arom. *pro̯áspit*ᵘ

náfură „cerere, petiţie" (<gr. ἀναφορά)

trái̯stur „traistă" (< gr. τάγιστρον); cf. drom. *traistă*, arom. *trástu*

Cuvinte din categoria celor ce urmează sînt de origine grecească şi sînt comune cu dialectele menţionate mai sus; ele au putut fi introduse însă relativ recent în meglenoromână, prin intermediul bulgarei:

argát „argat" (< gr. ἀργάτης); drom. *argat*, arom. *arγát*ᵘ); bg. *argat*

cămílă „cămilă" (<gr. καμήλα); drom. *cămilă*, arom. *cîmilî*, *gamilî*; bg. *kamila*

keramídă „cărămidă" (<gr. κεραμίδα); drom. *cărămidă*, arom. *cîr(i)mîdî* (in aromână, din sîrbă sau din albaneză; v. Capidan, *Megl.*, II, p. 84)

eftin „ieftin" (<gr. εὐθηνός); drom. *ieftin*, arom. *eftin*ᵘ; bg. *eftin*

tigáńă „tigaie" (<gr. τηγάνι); drom. *tigáie*, arom. *tiγáni*; bg. *tigan*, alb. *tigan*

etc.

Cuvintele din ultima categorie sînt foarte numeroase (denumind tot felul de noţiuni, din diferite domenii). O enumerare a lor nu interesează din punctul de vedere al comparaţiei dintre dialectele româneşti.

4.2.3.4.5. Elementul albanez. Pe lîngă cuvinte „comune cu albaneza" (= din fondul autohton) care apar şi în celelalte dialecte, ca:

brad „brad" (cf. alb. *bred*); arom., drom. *brad*(ᵘ)

cupáĉ „copac" (cf. alb. *kopats*); arom. *cupáĉ*ᵘ, drom. *copac*

só̯mburi „sîmbure" (cf. alb. *θombulε*); drom. *sîmbure*

mo̯nz „mînz" (cf. alb. *mes*); arom. *mînd̦u*, drom. *mînz*

murg „murg" (cf. alb. *murk*); arom. *múrgu*, drom. *murg*

gúşă „guşă" (cf. alb. *guš*); arom. *gúşi*, drom. *guşă* ş.a.

meglenoromâna a adăugat la fondul său lexical foarte puţine cuvinte de origine albaneză: contactul dintre megleniţi şi albanezi a fost sporadic. Unele elemente, puţine, au fost introduse prin intermediul aromânilor (mai ales în Ţîrnareca).

4.2.3.4.6. Elementele romanice (nebalcanice) sînt extrem de rare în meglenoromână (şi introduse din alte limbi balcanice).

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Răspîndirea aromânilor şi meglenoromânilor în Peninsula Balcanică

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

ANEXĂ

MODEL DE INTERPRETARE A UNUI TEXT DIALECTAL

(text aromân)

1. **Text aromân** din P. Papahagi, *Basme aromâne*, Bucureşti, 1905, p. 18 (în transcrierea autorului)

Cum s-feaţe şumurońlu

Un orfăn unä oarä ş-aveà unä aṽińä multu bunä, cu care ş-hräneà fumeal'a. Vinţinlu a luĭ, om multu avùt, l-zilipsi trä aistä aṽińä şi pîn tu sone l'-u lo cu zore. Märatlu di oarfăn z-duse să s-plîngă la ğudicätòr trä aistä nidriptate. Ğudicätorlu atumţea cl'imă avutlu şi-l' ḑise:

— Că-ţe loaşĭ aṽińa viţinluĭ?

— Aṽińa easte a mea, spuse avutlu.

— Aĭ martirĭ, că aṽińa easte a ta? întribă ğudicätorlu.

— Singură aṽińa märtiriseaşte că easte a mea, l'-u turnă avutlu.

— Aĭ minte, l'-ḑise ğudicätorlu, aṽińa zburaşte vîrnăoară?

— Nu vă năirìţĭ, doamne, aĭde s-ńarḑim şi va z-vidèţĭ că aṽińa zburaşte.

— Maică-ĭ acşì, atumţea mine tu optu oara va s-ńarḑim deadùn.

Pisti noapte avutlu lo hil'-su, lu nviscù cu samure, ca fičòr di avùt ţe erà şi z-duse cu el l-aṽińe, feaţe aclò unä ńicä lägäme (lägume, lugume) şi-l bägă fičorlu şi-l' ḑise:

— Mine tu oara optu, cîndu noĭ va z-vînìm aoaţe şi va s-intribăm aṽińa a cuĭ eştĭ? tine va z-ḑiţĭ: „Escu avutluĭ". Cu aestă turlie avutlu zăptisì aṽińa ţe-l' avea ocl'ul. Märatlu di oarfăn invirinàt di nidriptatea aestă, blästimă şi ḑise:

— *Blăstimat s-ĭibă s-alagă sum loc eta tută şi luńinä s-nu veadă aţèl ţe grì.*

Şi de-atumţea fičorlu a iştùi avùt s-feaţe şumuróńŭ.

2. Transpunerea literală în dacoromâna literară

Cum s-a făcut cîrtiţa

Un sărac odată avea o vie foarte bună, cu care îşi hrănea familia (copiii). Vecinul lui, om foarte bogat, îl invidie pentru această vie şi pînă la urmă i-o luă cu forţa. Bietul sărac se duse să se plîngă la judecător pentru (de) această nedreptate. Judecătorul atunci îl chemă pe bogat şi-i zise:

— De ce luaşi (ai luat) via vecinului?

— Via este a mea, spuse bogatul.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

— Ai martori că via este a ta? întrebă judecătorul.
— Singură via (via însăşi) mărturiseşte că este a mea, i-o întoarse bogatul.
— Ai minte (eşti întreg la minte)? îi zise judecătorul, via vorbeşte vreodată?
— Nu vă necăjiţi, domnule, haide să mergem şi veţi vedea că via vorbeşte.

Peste noapte, bogatul îl luă pe fiu-său, îl îmbrăcă cu samur (blană de samur), ca pe un fecior de bogat ce era şi se duse cu el la vie, făcu acolo o mică groapă şi-l puse pe fecior (băiat) în groapă şi-i zise:
— Mîine la ora opt, cînd noi vom veni aici şi vom întreba via „a cui eşti?" tu vei zice: „Sînt a bogatului". În acest fel bogatul puse stăpînire pe via pe care pusese ochiul. Bietul sărac, amărît de nedreptatea aceasta, blestemă şi zise:
— *Blestemat să fie să alerge (umble) sub pămînt în veci (tot timpul) şi lumină să nu vadă cel ce grăi (vorbi).*

Şi de atunci feciorul (băiatul) acestui bogat se făcu cîrtiţă.

3. Relevarea particularităţilor fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale ale textului (în ordinea apariţiei lor în primele două fraze din text)

cum „cum"; ca şi în alte cuvinte din text, autorul nu l-a notat pe [ᵘ] (scurt, după o consoană); o notare riguroasă ar fi transcris: [cumᵘ, unᵘ, oarfănᵘ, omᵘ, avutᵘ, ğudicătorᵘ, s-ńarḑimᵘ] etc., cum s-a transcris, dealtfel, în *şumuróńă* (ultimul rînd).

s-feaţe „se făcu"; formă arhaică de perfect simplu (<lat. *fecit*), cu lat. *é* + ...*ĭ*(>*e*)>*ea*, diftong păstrat în aromână după labiale, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare; să se observe aceeaşi conservare în cuvintele *fumeal'a*, *ńarḑim*, *veadă* (cf. drom. *femeie*, *mergem*, *vadă*). Totodată, întîlnim în cuvîntul *s-feaţe*, ca şi mai jos în *viţinlu*, *atumţea*, *că-ţe*, *aţel*, tratamentul lat. *c* + *e*, *i* în aromână (devenit [ţ] şi nu [ĉ], ca în dacoromână); în *fiĉor*, sunetul [ĉ] nu este o excepţie de la regulă, el provenind dintr-un lat. *t* + *i* + *ó* >*ĉ*; cf. şi drom. *fecior*. Africata sonoră *ḑ*, provenită din lat. *g* + *e*, *i*, apare în cuvîntul *s-ńarḑim* „să mergem".
Să se remarce elidarea vocalei *e* (închisă adeseori la *i*, în silabă neaccentuată) în pronumele reflexiv *se*(*si*) şi în conjuncţia conjunctivului *se* (*si*) (provenită din lat. *si*): *s-feaţe*, *să s-plîngă*, *s-ńarḑim*, *s-hibă*, *s-alagă*, *s-nu veadă*.

şumurońlu „cîrtiţa"; <lat. *mus araneus* (care stă şi la baza drom. *muşuroi*), cu metateza *mu-şu* >*şu-mu* şi cu păstrarea lui [ń], provenit din lat. *n* + *e*, *i* + vocală (context fonetic întîlnit în sufixul *-oneus*, *-onea*). Tot un [ń] arhaic este şi cel din *aviińă* (<lat. *vinea*). *-lu* este articol enclitic masculin şi neutru singular (ca şi în *viţinlu*, *măratlu*, *ğudicătorlu*, *avutlu*, *fiĉorlu*); să se remarce că articolul în discuţie prezintă un *-u*(silabic), dat fiind că este ataşat unui cuvînt terminat într-o singură consoană, în timp ce, după două consoane, articolul respectiv se termină în [-ᵘ], cum ar fi trebuit să apară în cuvîntul *ocl'ul*, care, notat corect, ar fi fost [ocl'ulᵘ]).

un „un"; v. pentru *-u*, *supra*, comentariul de sub *cum*.

oarfăn „sărac" (< lat. *orphanus* < gr.); înseamnă şi „orfan" ca în dacoromână (să se observe diferenţa de accentuare: *oárfăn* şi nu *orfán*, ceea

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

ce ar pleda pentru introducerea lui direct din greacă); pentru *-u*, v. *supra*, comentariul de sub *cum*.

unâ „o" articol nehotărît feminin (cf. drom. şi istr. *o*); aromâna şi meglenoromâna au păstrat consoana *n* din lat. *una*.

oarâ „dată" (<lat. *hora*), folosit în dacoromână numai la plural, *ori*; istroromâna formează acest numeral adverbial cu ajutorul ital. *volta* > istr. *votę*.

ş-(avea) „şi (avea)", pronume reflexiv neaccentuat în dativ cu valoare de dativ etic.

avińă „vie" (<lat. *vinea*), cu palatalizarea fricativei labiodentale [v] > [v́] ([y], în transcrierea *ALR*); aceeaşi particularitate în *va z-vinim*. Pentru [ń] v. *supra* comentariul de sub *şumurońlu*.

După consoană palatală, în cazul de faţă [ń], aromâna nu suportă vocala [ă]. Autorul a transcris deci *avińă* în loc de *avińe*, formă în care apare transcris cuvîntul o singură dată, în rindul 13.

multu bună „foarte bună", superlativ absolut format cu adverbul *multu* (<lat. *multum*), în locul drom. *foarte* (<lat. *forte*); cf. şi v. drom. *mult* ;cf. şi la Eminescu : „mult bogat ai fost odată, mult rămas-ai tu sărac".

-u din *multu* este silabic, pentru că urmează după două consoane.

fumeal'a „familia, copiii". Spre deosebire de dacoromână, care a pierdut vechiul sens de „familie" al lat. *familia* (reflexul acestui cuvînt fiind în dacoromână *femeie*), aromâna păstrează sensul originar: „familie", „familie cu copii", şi chiar numai „copii".

Pe lîngă evoluţia semantică, interesantă este şi evoluţia fonetică : lat. *familia* > rom. com.* *fămeal'ă* > arom. *fumeal'e* (cu *a* neaccentuat > *u* sub influenţa labialei următoare, cu *ea* păstrat după labială, indiferent de natura vocalei din silaba următoare şi cu *l'* păstrat, ca şi în celelalte dialecte sud-dunărene). Pentru *e* < *ă* după consoane palatale v. *supra*, comentariul de sub *avińă*. Forma din text este articulată enclitic, *fumeal'a*, cu articolul *-a*, ca în dacoromână.

viţinlu a lui „vecinul lui"; pentru fonetismul *ţ* în loc de *ĉ* v. *supra*, comentariul de sub *s-fcaţe*, iar pentru articolul *-lu* v. observaţiile de sub *şumurońlu*.

Articolul posesiv este invariabil, *a*, în aromână (v. şi *easte* **a** *mea*, **a** *ta*), ca şi în unele graiuri dacoromâne (să se compare cu drom. lit. *vecinul acesta al lui*). Nu numai morfologic, dar şi sintactic se deosebeşte articolul posesiv (genitival) din aromână de cel din dacoromână : el apare în mod obligatoriu după numele determinat, nu numai cînd există o altă determinare (cum se întîmplă în dacoromână); să se compare arom. *viţinlu* **a** *lui*/drom. *vecinul* [] *lui*, dar *vecinul acesta* **al** *lui*.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

zilipsi — pf. s. al verbului *zilipsescu* „a invidia, a rîvni (la ceva)", din gr. ζηλεύω „~"; alte cuvinte de origine greacă din text: *martiri*, plural al lui *martiru*, din gr. μάρτυρας „~".

tră(aistă aviňă) — „pentru", prep., <lat. *intra*

tu(sone) — „în, la", prep., <lat. *intro*; v. *tu(optu oara)*.

sone „sfîrşit, urmă" <tc. *son* „~"; v. şi *zore* „forţă" < tc. *zor* „~"; *samure* „samur, zibelină" < tc. *samour* „~"; *lăgăme* „groapă, canal" < tc. *laghym* „~"; *turlie* „fel" < tc. *turlu* „~"; *zăptisi*, pf. s. al. verbului *zăptisescu* „a pune stăpînire (pe ceva), a uzurpa, a confisca" <tc. *zabt* „uzurpare".

4) Alte particularităţi importante care apar în restul textului

ğudicător — „judecător", interesant pentru fonetismul arhaic [ğ], stadiu intermediar între lat. *j-* + *o*, *u* şi drom. lit., megl., istr. *j* (adică: lat. *judico* >arom. *ğudic*", drom. lit. *judec*).
Fonetismul [ğ] se păstrează şi în graiurile maramureşean, bănăţean şi moldovenesc.

cl'imă — pf. s. al verbului *cl'em*" „a chema"; să se observe păstrarea grupului consonantic [cl']; fază intermediară între lat. *clamo* şi drom. *chem* [ķem].

cl'imă avutlu — „îl chemă pe bogat" şi *lo ķil'-su* „îl luă pe fiu-său" sînt două sintagme în care se observă o particularitate caracteristică a sintaxei aromâne: absenţa lui *pe* la acuzativul numelor de persoană în funcţie de obiect direct (să se compare cu construcţiile echivalente dacoromâne)

ḑîse — pf. s. al verbului *ḑîc*" „a zice", cu fonetismul arhaic [ḑ], sunet intermediar între lat. *d*(+ *e*, *i*, *y*, *i* flexionar) şi drom. lit. *z* (adică: lat. *dico* >arom., *ḑîc*" drom. lit. *zic*); ca şi fonetismul [ğ] din *ğudicător* (v. *supra*), [ḑ] se păstrează şi în unele graiuri dacoromâne (moldovenesc, maramureşean şi bănăţean).
Să se remarce că timpul trecutului în aromână este perfectul simplu şi nu perfectul compus (cum se întîmplă în dacoromână).
Fricativa labiodentală surdă *f* apare palatalizată în stadiul [ķ] în cuvintele: *ķil'-su* „fiu-său" şi *s-ķibă* „să fie". Dintre bilabiale, semnalăm în text nazala [ń], stadiu de palatalizare a oclusivei bilabiale nazale [m], în cuvintele: *s-ńarḑim* „să mergem" şi *luńină* „lumină".

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

ACCIDENT FONETIC, ~ „regulat", 36; vezi pentru fiecare accident în parte s.v.
ADJECTIV, clase de ~e, 104, 199, 239, 278; gradele de comparaţie ale ~ ului, 105, 137, 199—200, 278—279; elementul care introduce termenul comparat al ~ului, 137, 240.
ADVERB, ~e moştenite, 121, 209, 254, 285; formaţii ~iale noi, 121; împrumuturi, 209, 254, 285—286.
AFEREZĂ, 193, 225, 270.
AFINITĂŢI LINGVISTICE, 68.
AFRICATE, ~ dentale *ţ*, *ḑ*, 93—94, 134, 233, 274; ~ prepalatale, *ć*, *ǵ*, 36, 93, 95—96, 135, 145, 148, 151, 155, 159, 190, 195, 233, 274; vezi şi FRICATIZARE.
AFRICATIZARE, ~a oclusivelor dentale, 168.
AIRES D'ISOGLOSSES (fr.), 34.
ALFABET FONETIC, vezi TRANSCRIERE FONETICĂ.
ANALITIC, 109, 113—114, 139, 237, 245, 246, 249.
ANALIZĂ, ~a interlingvistică, 19, ~a intralingvistică, 19; ~a structurală în dialectologie, 19, 22—23.
ANALOGIE, 26, 120.
ANCHETATOR, ~ în ancheta dialectală, 48—49, 50, 57, 75—76.
ANCHETĂ DIALECTALĂ, ~ prin corespondenţă, 50—52; ~ la faţa locului, 53—58, 74, 75—76.
APOCOPĂ, 36, 172.
ARGOU, 37.
ARHAISM, 23—25; ~ fonetic: ~ vocalic; *e*, *ea*, *i*, 90, 193, 224—225, 270, *-u*, 100, 155, 193, 226—228, 264, 269; ~ consonantic: *l'*, 97, 195—196, 230, 271, *ń*, 171, 195, 230—231, 271, *cl'*, *gl'*, 97, 98, 195, 230, *ḑ*, 95, 145, 171, 231, *ǵ*, 96, 171, 231; ~ morfologic: perfectul simplu „tare", 138, 247—248, 281—282, m.m.c. perfectul „sintetic", 139, omonimia pers. 3 sg. şi pl. la imperfect indicativ, 247, radicale iodizate, 173, auxiliare negramaticalizate pf. c., 249, condiţional „sintetic", 206, 251 etc.; ~ lexical, 24, 142, 209, 256, 286—287.
ARHIVĂ FONOGRAMICĂ, 59.
ARIE, ~ lingvistică: ~ fonetică, 153, hărţile nr. 4, 5, 6 etc., ~ morfologică, 176, hărţile nr. 19, 20, ~ lexicală, 177—178, hărţile nr. 21, 22, 23 etc.; ~ izolată, 72, ~ laterală, 72, ~ majoră, 73, ~ posterioară, 73; vezi şi HARTĂ LINGVISTICĂ, NORMĂ.
ARMONIZARE, 90—91.
AROMÂN, dialectul ~, 216—265; descrierea ~ei, 222—264: fonologie, 223—233, morfologie, 234—256, lexic, 256—264; configuraţia dialectală a ~ei, 264—265.
AROMÂN, vorbitor ~, 84—85; originea ~ilor, 216; numele ~ilor, 216—218; numărul şi răspîndirea geografică a ~ilor, 218—219; ocupaţia ~ilor; 219, stadiul cultural la ~i, 219—221.
ARTICOL, apariţia ~ului, 102—103; postpunerea ~ului, 103; ~ hotărît enclitic, 199, 238, 277 278, 280; ~ nehotărît, 103—104, ~ *o*, 137, ,198—199, ~ *una*, *uni*, 239, 278; ~ genitival, 103, 136—137, 173, 242; ~ adjectival, 173.
ASEMĂNĂRI, ~ între graiuri şi dialecte, 19.
ATIPIC, dialecte ~e, 32.
ASPECTUL VERBAL, vezi VERB.
ATLAS ANTROPOLOGIC, 74.
ATLAS ETNOGRAFIC, 67, 74.
ATLAS ETNO-LINGVISTIC, 67.
ATLAS FOLCLORIC, 74.
ATLAS LINGVISTIC, 21, 58, 60—63; tipuri de ~e (criterii de clasificare), 64—69; ~ comun, 67—68, ~ de continuităţi, 67—68, ~ de discontinuităţi, 67—68, ~ general, 64, 82, ~ internaţional, 64, ~ regional, 64, 79—80, 82.
BĂNĂŢEAN, graiul ~, 144, 145, 148, 150; particularităţi fonetice, 153, 155, 159, 168, 171; particularităţi morfologice, 173, 177; particularităţi lexicale, 178, 184; harta nr. 28.
BILINGVISM, 77, 196, 197, 203, 207, 210.
CANT (engl.), 37.
CANTITATE, ~ vocalică nedistinctivă, 269.
CARTOGRAFIERE, 60, 61—64.
CHESTIONAR DIALECTAL, 50, 51, 54—57, 66—67; ~ul WLAD şi ALR, 74—76, ~ul NALR, 79—80.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

COMPARATIV-ISTORIC, metoda ~ă, 10, 20.
COMPARAȚIE, ~ interdialectală, 31, 86—87, ~ între straturi succesive, 86—87.
COMUN, dacoromâna ~ă, 147; limbă ~ă, 20, 27; moldoveană ~ă, 147; munteană ~ă, 147; română ~ă, vezi s.v.
COMUNICARE, actul ~ii, 48—49.
COMUNITATE LINGVISTICĂ, 61, 147.
CONDIȚIONAL, apariția ~ului, 109—110, 115, ~ „sintetic", 115, 251, ~ restrictiv, 205—207, ~ „analitic", 115, 140, 177, 189, 206, 252, ~ prezent, 115—116, 177, 206, ~ perfect, 117, 177, 206, ~ viitor, 206; absența ~ului, 283—284; alte forme verbale cu valoare de ~, 284.
CONFIGURAȚIE DIALECTALĂ, ~a unei limbi, 35, 36, ~a dacoromânei, 143—188, ~a istroromânei, 213—215, ~a aromânei, 264—265; vezi pentru dacoromână și REPARTIZARE DIALECTALĂ și DESCRIERE.
CONJUGARE, clase de ~, vezi VERB.
CONJUNCTIV, ~ prezent, 115, 139, 205, 250, 283, ~ trecut, 251, 283; ~ cu conjuncția *și*, 177.
CONJUNCȚIE, 125—127, 255—256, 286.
CONSOANE, vezi AFRICATE, AFRICATIZARE, CONSOANE „DURE", FRICATIVE, FRICATIZARE, OPOZIȚIE, PALATALIZARE, SONANTE PALATALE, VELARIZARE.
CONSOANE „DURE", ~*s, z, ș, j, ł, (đ)*, 90, 145, 147, 168; ~*č, ğ*, 145, 159; vezi și DEPALATALIZARE.
CONSONANTIZARE, *u*> *v*, 155, 194, 229, 270.
CONSTRUCT, 28, 87.
CONTOPIRE, criteriul posibilității de ~ a dialectelor într-o limbă, 32.
CRIȘEAN, graiul ~, 145, 148, 150; particularități fonetice, 153, 155, 159, 162, 168, 172; particularități morfologice, 173, 177; particularități lexicale, 178, 184; harta nr. 29.
CRITERII, ~ pentru delimitarea noțiunilor „limbă", „dialect", „grai", vezi DELIMITAREA NOȚIUNILOR; ~ pentru delimitarea varianțelor geografice, vezi DELIMITAREA VARIANȚELOR GEOGRAFICE.
CRONOLOGIE, ~a schimbărilor din limbă, 147.
CULTURAL, funcții ~e ale unui idiom, 32.
DACOROMANIA, 84.
DACOROMÂN, dialectul ~, 128—188; descrierea ~ei, 131—143: fonologie, 131—135, morfologie, 135—140, lexic, 140—142; configurația dialectală a ~ei, 143: repartizarea graiurilor din ~ă, 144—152, descrierea varietății dialectale ~e, 152—188.
DACOROMÂN, vorbitor ~, 84—85; originea ~ilor, 128; numele ~ilor, 129; numărul și răspândirea geografică a ~ilor, 129; stadiul cultural al ~ilor, 130.
DELIMITAREA NOȚIUNILOR, ~ „limbă", „dialect", „grai", 30—33.
DELIMITAREA VARIANTELOR GEOGRAFICE, 33—36.
DENTALE, vezi PALATALIZARE.
DEOSEBIRI, ~ între graiuri și dialecte, 19, 20, 28, 30, 31; ~ regionale în româna comună, 87.
DEPALATALIZARE, ~a lui *ș, j*, 147; ~a lui *ș, j, č, ğ*, 195; vezi și CONSOANE „DURE".
DESCRIERE, ~a dialectelor românești, vezi s.v. DACOROMÂN, ISTROROMÂN, AROMÂN, MEGLENOROMÂN; ~a graiurilor românești, vezi CONFIGURAȚIE DIALECTALĂ.
DESCRIPTIV, 10, 18.
DIACRITIC, semne ~e, 41, 46.
DIACRONIE, 18, 30.
DIALECT, definiția ~ului, 28—30; raportul dintre ~ și limbă, 30—33; pentru fiecare dialect românesc în parte, vezi s.v.
DIALECTE (fr.), 28.
DIALECTOLOGIE, definiție, 18; bazele ~ei științifice românești, 21; ~ descriptivă-teoretică, sincronică-diacronică, 18. ~ tradițională, structurală, transformațională, sociologică, 19, 22, 23; ~ a ca auxiliar al Istoriei limbii, 20, 23—24; importanța ~ei, 23—26, constituirea, etapele principale ale dezvoltării ~ei, 20—23.
DIALEKT (germ.), 28.
DIASISTEM, 19, 22, 26, 87.
DIFTONGARE, ~ spontană, 88—89; ~ condiționată, 90—91; ~a lui *e-*, 90; ~a lui *o-*, 150, 155.
DIFTONGI, ~ul *je*, 88—89; ~i, *ɛa, ɔa*, 90—91; vezi și DIFTONGARE.
DIVERGENȚĂ, 27; ~ determinată geografic, 27—36; ~ determinată social, 27, 36—37.
DIVERSIFICARE, ~ lingvistică teritorială, 35.
DIVERSITATE, ~ genetică, 147.
ENQUÊTE PAR CORRESPONDANCE (fr.), 50.
ENQUÊTE SUR PLACE (fr.), 53.
EPENTEZĂ, ~a lui *i*, 172; ~a lui *e* în grupul *sl*, 150, 172.
EXTRALINGVISTIC, criterii ~e, 30—31.
FONETICA EXPERIMENTALĂ, 20.
FORMAREA (DIALECTELOR ROMÂNEȘTI), ~ dacoromânei, 127, ~ istroromânei, 171, ~ aromânei, 199, ~ meglenoromânei, 241.
FORMAREA LIMBII ȘI A POPORULUI ROMÂN, 84—85.
FRICATIVE, 96—97, 232, 272.
FRICATIZARE, 36; ~a lui *đ*> *z*, 134, 195, 272; ~a lui *č*> *ș, ś*, 148, 151; ~a lui *ğ*> *ș, ź, j*, 148, 151, 159; ~a lui *ğ*> *j*, 150, 159, 272; ~a lui *g*> γ, 195, 213.
GENETIC, criteriul ~, 30; diversitate ~ă, 147.
GENITIV-DATIV, vezi SUBSTANTIV.
GEOGRAFIE DIALECTALĂ, 61.
GEOGRAFIE LINGVISTICĂ, 61—71; apariția ~i ~e, 21; definiție, 61; hărți lingvistice, 62—64 (vezi și HARTĂ LINGVISTICĂ); atlase lingvistice, 64—69; principiile ~ei ~e, 69—71.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

GEOLINGVISTICĂ, 72
GEOLOGIE LINGVISTICĂ, 62.
GEOSISTEM, 19.
GERUNZIU, 119, 207, 254, 285.
GEST, ~ul în ancheta dialectală, 56.
GLOSAR DIALECTAL, 59—60.
GRAI, definiția ~ului, 27—30; ~uri nestandardizate, 222.
GRAFEM, raportul dintre sunet — ~ fonem, 39.
GRANIȚE DIALECTALE, 33—36; vezi și LIMITE DIALECTALE.
GRUPURI CONSONANTICE, schimbări ale ~lor, 97—98, 99—100; reduceri ale ~lor *cl'*, *gl'*, 134.
HARTĂ LINGVISTICĂ, tipuri de ~i (criterii de clasificare), 62—64, 78.
HIAT, consonantizarea ~ului, 155, 194.
HIPERTROFIE SEMANTICĂ, 71.
IDIOLECT, 20, 27, 33, 37—38.
IDIOLECTE (engl.), 38.
IDIOM, 27.
ILUSTRAȚIE, ~a în ancheta dialectală, 51—52, 57.
IMITAȚIE, ~a în ancheta dialectală, 56.
IMPERATIV, ~ pozitiv, 117, 207, 252, 284; ~ negativ, 118, 252.
INDICATIV, ~ prezent, 110, 111, 203, 247, 281; radical iodizat, 145, 173; ~ imperfect, 111, 138, 204, 247, 281; ~ perfect simplu, 112, 138, 248, 281, ~ ~ „tare", 112, 138, 248, 281, „slab", 112, 138; ~perfect compus, 113, 138—139, 177, 204, 249; ~ m.m.c.pf. „sintetic", 113, 139, „analitic", 114, 249, 282; ~ viitor, 114, 205, 250, 283.
INDICAȚIE, ~a în ancheta dialectală, 56.
INDIVIDUAL, vorbire ~ă, 20, 28, 33, 37—38, 77.
INFILTRARE, 25, 70.
INFINITIV, ~ scurt, 119, 140, 207; ~ lung, 119, 140, 252, 284; marca *a* a ~ului scurt, 119, 140.
INFLUENȚĂ, ~a unei limbi străine în morfologie, 198, 201; ~ în lexic; vezi LEXIC.
INFORMATOR, ~ în ancheta dialectală, 48—49, 50—51, 57—58, 66—67, 76—77.
INOVAȚIE, 23, 26, 71, 72; ~ fonetică: vocalism, *e*, *ęa* > *ă*, *a*, 132, 147, *ęa* + ... *e* > *e*, 132, *i* > *i*, 132, *e* > *je-*, 133; consonantism, *l'*, *ń* > *o*, *j*, 133, *cl'*, *gl'* > *k'*, *g*, 133. *l'* (inovație), 168, 195, etc.; ~ morfologică: imperfect, 138, m.m.c. pf. „analitic", 114, 249, 282, „supinul" dacoromân, 140, aspectul verbal, 202—203, 207—208, etc.; ~i lexicale, vezi LEXIC.
INTELIGIBILITATE, criteriul ~ății, 30.
INTERDIALECTAL, 10; comparație ~ă, 31, 146.
INTERFERENȚE, ~ între graiuri, dialecte, 29, 77, 196.
INTERLINGVISTIC, 19.
INTRALINGVISTIC, 19.
INVARIANȚĂ, 27, 87.
IODIZARE, ~a lui *e-*, 133, 270; absența ~i, 228; radicale verbale iodizate, 145, 173.
IRADIERE, 69.
ISOGLOSĂ, 34, 35.
ISOGLOSSES (fr.), 34.
ISOFONĂ, 34, 35.
ISOLEXĂ, 35.
ISOLEXE (fr.), 34.
ISOMORFĂ, 34, 35.
ISOMORPHÈME (fr.), 34.
ISOPHONE (fr.), 34.
ISOSYNTAGME (fr.), 34.
ISOTONE (fr.), 34.
ISTROROMÂN, dialectul ~, 189—215; descrierea ~ei, 192—213: fonologie, 192—196, morfologie, 196—209, lexic, 209—213; configurația dialectală a ~ei, 213—215.
ISTROROMÂN, vorbitor ~, 84—85; originea ~ilor, 189—190; numele ~ilor, 190; numărul și răspîndirea geografică a ~ilor, 190—191; ocupația ~ilor, 191; stadiul cultural al ~ilor, 191.
ÎNCHIDERE, ~a timbrelor vocalice: neaccentuate, *e* > *i*, 91, 145, 151, 153, 223—224, 269, *o* > *u*, 223, 224, 269, *ă* > *î*, 145, 151, 153, 223—224, *a* > *ą*, 269; ~a lui *a* în poziție nazală, 89, 131, 192.
ÎNTREBARE, ~a în ancheta dialectală, ~ directă, 56, ~ indirectă, 55—56.
ÎNȚELEGERE, criteriul ~i, 30—31.
JARGON, 27, 37.
KOINE, 20, 27, 86.
LABIALIZARE, 62; ~a lui *ă*, 192.
LANGUE ~ DIALECTE ~ PATOIS (fr.), 28.
LAUTSCHRIFT (germ.), 39.
LEGI FONETICE, 20, 26, 33, 34, 36, 69, 70.
LEXIC, ~ comun tuturor dialectelor românești, 140—142; ~ latin, 141, 142, 209, 256—257, 286—287; evoluții semantice diferite, 142, 210, 257: ~ autohton, 141; ~de alte origini: ~ slav, 141, 142, 211—212, 213, 261—262, 288; ~ grecesc, 141, 142, 259—261, 288—289; ~ turcesc, 141, 142, 262, 263, 288; ~ albanez, 261, 289; ~ italian, 212, 263; ~ul în clasificarea graiurilor și a dialectelor, 36.
LIGNES D'ISOGLOSSES (fr.), 34.
LIMBĂ, raportul ~ —dialect, 28, 30—33, 61; ~ comună, 20, 27; ~ literară, 20, 27; ~ națională, 21, 27; ~ standard, 27; ~ vorbită, 27.
LIMITE DIALECTALE, 33—36; vezi și GRANIȚE DIALECTALE.
LINGO (engl.), 37.
LINGVISTICA SPAȚIALĂ, 22; principiile ~i ~e, 71—74.
LINIE DE ISOGLOSĂ, 34.
LUPTA CUVINTELOR, principiul ~ei, 69.
MARAMUREȘEAN, graiul ~, 145, 148, 150; particularități fonetice, 145, 153, 155, 159, 162, 168, 171, 172; particularități morfologice, 173; particularități lexicale, 178, 184.
MEGLENOROMÂN, dialectul ~, 266—289; descrierea ~ei, 268—289; fonologie, 268—275, morfologie, 275—286, lexic, 286—289.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

MEGLENOROMÂN, vorbitor ~, 84—85; originea ~ilor, 266; numele ~ilor, 266; aşezările ~ilor, 266—267; numărul ~ilor, 267; ocupaţia ~ilor, 267.
METATEZĂ, ~a *tc...ce/cc...te*, 172, 178.
METODE, ~ de culegere a materialului dialectal, 48—58; ~a observaţiei directe, 48—49; ~a conversaţiei dirijate, 49; ~a anchetei organizate, 49—58.
MIGRAŢIA CUVINTELOR, principiul ~ei, 69.
MOLDOVENESC, graiul ~, 144, 145, 146—147, 148, 150, 151; particularităţi fonetice, 153, 155, 159, 162, 171; particularităţi morfologice, 173; particularităţi lexicale, 178, 184; harta nr. 27.
MONOFTONGARE, *ęa* > *a*, 132; *ęa*+...*e* > *e*, 132, 147; *-ęa* > *-e*, 150, 155, 194; *ęa* > *a* după consoane „dure", 153; *ęá, iá* > *é, íé*, 153; *ǫa* > *o*, 194.
MONOGRAFII DIALECTALE, 21, 34, 58, 59—60.
MOSAIKDIALEKTE (germ.), 70, 146.
MOZAIC DIALECTAL, 70, 146.
MUNDART (germ.), 28.
MUNTENESC, graiul ~, 144, 145, 146—147, 148, 150; particularităţi fonetice, 153, 155, 172; particularităţi morfologice, 173, 177; particularităţi lexicale, 178; harta nr. 26.
NOMINATIV-ACUZATIV, vezi SUBSTANTIV.
NORMĂ, 58; ~ în dialectologie: ~a ariei izolate, 72, ~a ariei majore, 73; ~a ariei laterale, 72, ~a ariei posterioare, 73, ~a fazei dispărute, 73; vezi şi PRINCIPII, ~le lui Bartoli.
NOTARE, ~ impresionistă, 58, 77, ~ normalizantă, 58—59; ~ strînsă, ~ largă; ~ manuală, 58, ~ mecanică, 58; vezi şi TRANSCRIERE FONETICĂ.
NUMERAL, ~ cardinal, 108, 191, 201, 243, 280; ~ ordinal, 109, 201—202; ~ multiplicativ, 138; ~ colectiv, 245; sistem de numărare, 109, 243, 280; articolul ~ului, 245, 280.
OLTENESC, graiul ~, 152.
OMONIMIE, 70.
OPOZIŢIE, ~ fonologică: ~ grad de deschidere (apertură), 88 seq., 131, 151, 153, 192, 223—224, 268, 269, ~ localizare vocalică, 88 seq., 131, 147, 153, 155, 192, 193, 223—224, 224, 225, 268, 270, ~ localizare consonantică, 93, 97, 98, 133—134, 135, 147, 150, 159—168, 168, 171, 194—195, 196, 229—230, 231, 265, 271, 272—274, ~ mod de articulare, 93,94,96, 97, 134, 135, 148, 150, 151, 155—159, 171, 189, 195, 196, 231, 232, 233, 265, 272, 274, ~ de cantitate, ~ de forţă, 93, 98—99; substantiv, 100—102, 135—136, 197—198, 234—237, 275—278, adjectiv, 105, 199, 200, 239—240, 278, pronume, 105—108, 137, 200, 241—242, 279—280, verb, 109, 111, 113, 115, 138, 139, 173, 202—203, 207—208, 245—247, 247, 249, 250, 252, 281, 283.
PALATALIZARE, 62; ~a labialelor, 135, 145, 159, 162, 189, 196, 231, 272; ~a oclusivelor dentale *t, d*, 145, 168, 213; ~a sonantelor dentale *l, n, r*, 145, 168; ~a velarei *c*, 150.
PARTICIPIU, 119, 253, 284.
PATOIS (fr.), 28.
PATOLOGIE, ~ în limbă, 70.
PHONETIC TRANSCRIPTION (engl.), 39.
PLETORĂ SEMANTICĂ, 71.
POLILINGVISM, 210, 213.
POLISEMIE, 70.
POZIŢIE NAZALĂ, 89, 92—93.
PREPOZIŢIE, 122—123, 124—125, 255, 286.
PREZENTARE şi INTERPRETARE a materialului dialectal, modalităţi de ~, 59—60.
PREZUMTIV, 140.
PRINCIPII, ~ în dialectologie: ~le lui J. Gilliéron, 69—71; ~le (normele) lui M. Bartoli, 71—74.
PRONUME, ~ personal, 105, 200, 241, 279, dativ etic, 242; ~ de politeţe, 137, absenţa acestuia, 242; ~ de întărire, 138; ~ reflexiv, 200; ~ posesiv, 106, 242, 279; ~ demonstrativ, 106—107, 173, 200, 242—243, 279—280; ~ relativ-interogativ, 107—108.
PROTEZĂ, 225.
PROTOROMÂNĂ, 86; vezi şi ROMÂNĂ COMUNĂ.
RECONSTRUCŢIE, ~ a românei comune, 86—87.
REGIONALISM, rolul ~ului în aprecierea operei literare, 25.
REPARTIZAREA DIALECTALĂ A DACOROMÂNEI, 144—152 (criterii administrative, genetice şi/sau tipologice şi arcale).
REŢEA DE PUNCTE, 54, 57, 74, 75—76.
REVĂRSARE, 70.
ROMANICĂ BALCANICĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
ROMÂNĂ COMUNĂ, 10; descrierea ~ei ~e, 86—127: fonologie, 88—100; morfologie, 100—127; conceptul de ~ 147.
ROMÂNĂ COMUNĂ PRIMITIVĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
ROTACISM, ~ul lui *l* intervocalic, 98—99; ~ul lui *n* intervocalic, 99, 189, 196, 213.
ROTWELSCH (germ.), 37.
SCHIMBARE FONETICĂ, 26.
SCHIMBAREA SERIEI DE LOCALIZARE, ~ din anterioară în medială (*e* > *ă*, *i* > *i*), 90, 145, 147, 153, 168; ~ din medială în anterioară (*ă* > *e*, *ĭ* > *i*), 153.
SCURTIME (CORP FONETIC REDUS), 71.
SEMIVOCALE, vezi DIFTONGI, DIFTONGARE, TRIFTONGI.
SILABĂ, ~ deschisă, 89, 100, 226—228.
SINCOPĂ, 228.
SINCRONIE, 30.
SINEREZĂ, 91.
SINTETIC, 100, 111, 113, 115—116, 139, 245, 246.
SISTEM, ~ de transcriere fonetică, vezi TRANSCRIERE FONETICĂ; ~ de notare, vezi NOTARE.
SLANG (engl.), 37.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

SOCIOLECT, 27, 36—37.
SOCIOLINGVISTICĂ, 22—23, 36—37.
SONANTE PALATALE, ~a *l'*, 97—98, 133—134; ~a *ń*, 97, 134.
SONDERSPRACHE (germ.), 37.
SPRACHE-DIALEKT-MUNDART (germ.), 28.
STATUL, criteriul „~" în delimitarea noţiunilor de „limbă" şi „dialect", 32.
STRATIGRAFIE LINGVISTICĂ, 62.
STRĂROMÂNĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
STRUCTURAL, criteriul ~ în delimitarea noţiunilor de „limbă" şi „dialect", 30.
STRUCTURĂ DIALECTALĂ, ~ a dialectelor româneşti, vezi CONFIGURAŢIE DIALECTALĂ.
STUDII DIALECTALE, 59—60.
SUBDIALECT, 28, 148.
SUBDIVIZIUNE, ~ a limbii, 28; ~ a dialectului, 30.
SUBGRAI, 28.
SUBIECT, ~ în ancheta dialectală, vezi INFORMATOR.
SUBORDONARE, ~ a dialectului, 28 ~ a graiului, 28; criteriul ~ii, 32.
SUBSTANTIV, genul ~ului, 100—101; numărul, 197, 234, 275; cazul, 101, 102, 135—136, 197—198, 235—237, 276—277; *pe*, morfem al acuzativului, 136, absenţa acestuia, 198, 237, 277; acuzativul numelor de locuri, 238; vocativ, 136.
„SUPIN", dispariţia ~ului latinesc, 109, 245, apariţia ~ului în dacoromână, 140; alte forme verbale cu valoare de „supin", 207, 229—230, 245, 269, 284.
SUPRAPUNERE, 70.
TERAPEUTICĂ, ~ în limbă, 70.
TERITORIUL, criteriul „~" în delimitarea noţiunilor de „limbă" şi „dialect", 32.
TEXTE DIALECTALE, 59—60, 77.
TIPIC, dialecte ~e, 32, 33.
TIPOLOGIC, analiză ~ă, 147, 233; unificare ~ă, 147; criterii ~e, 151.
TIPOLOGIE LINGVISTICĂ, 22.
TRANSCRIERE FONETICĂ, 39—47; ~ alfabetică, 40—43, ~ nealfabetică (descriptivă), 40; ~ strînsă (îngustă), 40, ~ largă, 40; sisteme de ~ româneşti, 41—47 (Weigand, Rosetti, Densusianu), sistemul de ~ al ALR şi NALR, 43—47; 77.
TRANSCRIPTION PHONÉTIQUE (fr.), 39.
TRANSILVĂNEAN, graiul ~, 144.
TRANZIŢIE, zone de ~, 29; graiuri de ~, 145—146, 147, 150; „dialecte" de ~, 145.
TRIFTONGI, 90—91.
UNIFICARE, ~ tipologică, 68, 147.
UNIFORMITATE, 71.
UNIUNE LINGVISTICĂ, 147.
ÜBERGANGSDIALEKTE (germ.), 145.
VARIANTE GEOGRAFICE, graiuri şi dialecte, 18, 20, 27 seq.
VARIANŢĂ, 27, 87.
VARIETATE, ~ lingvistică, 35, 69, 71, 177, 222.
VELARIZARE, ~a lui *l*, 265, 275.
VERB, numărul şi persoana, 100, 202, 204; modurile şi timpurile, 109—110, 202, 245—246; clase de conjugare, 110, 119, 203, 246—247, 280—281; aspectul ~al, 202—203, 207—208; sincretisme ~ale, 109, 173; ~e auxiliare, 177, 204, 205, 206, 249, 250, 252, 282.
VOCALE, ~ centrale (*ă*, *î*), 89—90, 131, 192—193, 223—224, 268—269; vezi şi ÎNCHIDERE, SCHIMBAREA SERIEI DE LOCALIZARE, ARMONIZARE, MONOFTONGARE, DIFTONGI, DIFTONGARE, TRIFTONGI, VOCALE FINALE SCURTE, LABIALIZARE, SILABĂ, OPOZIŢIE.
VOCALE FINALE SCURTE, *-i* final scurt, 155, 226—227; *-u* final scurt şi/sau silabic, 100, 155, 193, 226—227.
VOCATIV, vezi SUBSTANTIV.
WELLENTHEORIE (germ.), 70.

Vivliuteca Armânească (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Harta nr. 1 — *lèvre* (Dauzat, *Patois*, p. 98) (p. 63)
„ nr. 2 — *unchiu* (ALRM I, h. 233) (p. 65)
„ nr. 3 — *mo(h)ilă* (I. A. Candrea, *Constatări*) (p. 81)
„ nr. 4 — *Hartă fonetică sintetică* (după Petrovici, *Reparl.*, p. 14) (p. 149)
„ nr. 5 — Sunetul *-ă* în *nepoată* (ALRM I, h. 243) (p. 154)
„ nr. 6 — Pluralul *frați* (ARLM I, h. 221) (p. 156)
„ nr. 7 — *U* final în *om* (ALRM I, h. 269) (p. 157)
„ nr. 8 — Sunetul *u* final în *mut* (ALRM II, h. 41) (p. 158)
„ nr. 9 — Sunetul *ĉ* în *cruce* (ARLM I, h. 420) (p. 160)
„ nr. 10 — Sunetul *ĝ* în cuvîntul *singe* (ALRM I, h. 8) (p. 161)
„ nr. 11 — Palatalizarea lui *p* în *picior* (ALRM I, h. 84) (p. 163)
„ nr. 12 — Palatalizarea lui *b* în *știrbi* (ALRM I, h. 102) (p. 164)
„ nr. 13 — Palatalizarea lui *m* în *lacrămi* (ALRM I, h. 30) (p. 165)
„ nr. 14 — Sunetul *f* în *fină* (ALRM I, h. 304) (p. 166)
„ nr. 15 — Sunetul *v* în *viu* (ALRM I, h. 391) (p. 167)
„ nr. 16 — Palatalizarea lui *t* în *frate* (ALRM I, h. 219) (p. 169)
„ nr. 17 — Sunetul *n* în *nepot* (ALRM I, h. 239) (p. 170)
„ nr. 18 — Pronumele *aceasta* în *imi place fata aceasta* (ALRM I, h. 336) (p. 174)
„ nr. 19 — *eu văd* (ALRM I, h. 111) (p. 175)
„ nr. 20 — *ei spune* (după E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre literare*, în LR, IX (1960), nr. 5, p. 67) (p. 176)
„ nr. 21 — *varză* (după S. Pușcariu, *Limba română*, I) (p. 179)
„ nr. 22 — *cioban* (*ibidem*) (p. 180)
„ nr. 23 — *zăpadă* (*ibidem*) (p. 181)
„ nr. 24 — *cimitir* (ALRM I, h. 423) (p. 182)
„ nr. 25 — *mire* (ALRM I, h. 356) (p. 183)
„ nr. 26 — Particularitățile graiului muntean (după Petrovici, *Reparl.*, p. 6) (p. 185)
„ nr. 27 — Particularitățile graiului moldovean (*ibidem*, p. 8) (p. 186)
„ nr. 28 — Particularitățile graiului bănățean (*ibidem*, p. 12) (p. 187)
„ nr. 29 — Particularitățile graiului crișean (*ibidem*, p. 10) (p. 188)
„ nr. 30—33 — Hărți istroromâne (după Flora, *Stadiul istr.*) (p. 214)
„ nr. 34 — Răspîndirea istroromânilor în nordul Peninsulei Istria (p. 215)
„ nr. 35 — Răspîndirea aromânilor și meglenoromânilor în Peninsula Balcanică (p. 290)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Redactor: MARIETTE PIETREANU
Tehnoredactor: OLIMPIU POPA

Coli de tipar: 10. Pag. planșe: 8. Tirajul: 2125 ex. Bun de tipar: 5 XII 1975.

c. 2221 I. P. INFORMAȚIA,
str. Brezoianu nr. 23—25,
București.

Vivliuteca Armâneascâ (vivliuteca.org)

Cititorul va găsi în această lucrare, pe lîngă o serie de informații de dialectologie generală (principii, metode, rezultate), descrierea acelui trunchi străvechi pe care îl numim de obicei româna comună și, mai ales, descrierea celor patru ramuri ale sale: dacoromâna (cu ramificațiile ei actuale – graiurile moldovenesc, bănățean, crișean, maramureșean, muntenesc), istroromâna, aromâna și meglenoromâna. Prin obiectul ei, această carte este o mărturie incontestabilă a unității de limbă a românilor de la stînga și de la dreapta Dunării: dacoromânii, istroromânii, aromânii (macedoromânii) și meglenoromânii.

Lei 23,50

COMPENDIU DE DIALECTOLOG
UNU113762
75.00 RON